

Alexander Kochinka
Az érzelmek elméletei.
Az érzéssel kapcsolatos koncepcionális
munka

Forrás: SSOAR

TARTALOM

Bevezetés 11

1. Tárgnyilatkozatok 17

1.1 Differenciálások 20

- 1.1.1 Az érzés és szimbolizációja 20 | 1.1.2 Az érzés: veleszületett vagy tanult? 25 | *Exkurzus a "biológiai funkció" fogalmához* 26 | 1.1.3 Az érzés és időtartama, az érzés és lefolyása - dinamikai szempontok 37 | 1.1.4 Egyszerű (egyszerű) és összetett (komplex) érzések |40 Az 1.1.5.Érzés és tárgya
- Az érzés irányítottsága 43 | 1.1.6 Az érzés: uralt és elérhetetlen |46 Az 1.1.7.érzés: kellemetlen és kellemetlen |53
1.1.8 Az érzés: magán- és közérzet | 54Össz1.1.9.efoglaló 57

1.2 Elhatárolások 59

- 1.2.1 Érzés és érzékelés 60 | 1.2.2 Érzés és hangulat 63 | 1.2.3 Az érzés mint személyiségvonás 66 | 1.2.4 Érzés és motiváció (amelyben szerepet játszik: Érzés és cselekvés) 68 | *Exkurzus a motivációs pszichológia központi fogalmairól* | 691.2.5Érzés és megismerés | 87*Exkurzus a motivációs pszichológiáról a megismerés három fogalma a pszichológiában* |88
1.2.6 Összefoglaló 110

1.3 Érzelem-pszichológiai tárgy meghatározások 113

- 1.3.1 Az érzelmek definíciói 113 | 1.3.2 Metaelméleti javaslat a téma meghatározására 123 | *Exkurzus az érzelmekről és a motivációról az érzelem- és motivációelméleti szakemberek között* 129

1.4 Mi is az az érzés? - Hét tézis 135

2. Relektüren 145

2.1 Charles Darwin 145

2.1.1 Módszerek | 147Eredmények2.1.2 | 149Magyarázatok2.1.3:
három alapelv 152 | 2.1.4 Kapcsolódási pontok a kortársak számára 161

2.2 Wilhelm Wundt 169

2.2.1 Wundt felfogása a pszichológia tárgyáról |171
2.2.2 Egyszerű érzések | 175Összetett2.2.3 érzések |181
2.2.4 Affektusok | 2.2.5Kapcsolattartási pontok190 a kortársak számára
198

2.3 William James 213

2.3.1 Jakab ötlete | 214Érvek2.3.2 | 215Ellenvetések2.3.3 | Ellenvetések
|225
2.3.4 "Finomabb" érzések | 231*Exkurzus: Hosszú* |236
2.3.5 Kapcsolattartási pontok a kortársak számára 249

2.4 Összefoglaló 261

3. A komplex érzések összetételének kérdése 265

3.1 Gestalt pszichológia 267

3.2 Narratív elmélet 273

**3.3 Az érzések kialakulásának két módja:
Gestaltformálás és narratív formálás 277**

4. Összefoglaló 285

Irodalom 289

BEVEZETÉS

Egy mű bevezetésének bevált módszere, ha felhívjuk a figyelmet a téma aktualitására. Ez a módszer a jelen munka szerzője számára is nyitva áll, bár a következőkben nem utolsósorban három olyan érzelmelemletről lesz szó, amelyek mindegyike több mint egy évszázadnyi egészséges öregedést tudhat maga mögött (és ennek megfelelő patriarchális létet élnek minden komolyan vehető pszichológiatörténetben). "Úgy tűnik, az érzelmek ismét a hírekben vannak" - kezdhethém például, majd hivatkozhatnék különböző, a közelmúltban megjelent publikációkra, köztük olyanokra is, amelyeket a szélesebb olvasóközönség számára írtak. Abból a tényből, hogy úgy tűnik, megtalálják ezt az olvasóközönséget, következtethetnék az érzés rehabilitációja iránti folyamatos általános érdeklődésre, valamint arra a diagnózisra, hogy ez utóbbi a jelek szerint még mindig függőben van. Az említett publikációk közül kiválaszthatnám azt a (egyáltalán nem kis számú) publikációt, amely az érzelmeket a neurofiziológiai ismeretbővüléssel hozza összefüggésbe, és a magam részéről kételyeket fogalmaznék meg azzal kapcsolatban, hogy a kívánt eredmény (vagy "csak" a jobb megértés) elérhető-e ilyen módon. Akárhogy is legyen - a kezdet megtörtént, az érdeklődés kötelességtudóan felébredt. Számomra azonban ígéretesebbnek tűnik, ha elhagyom a jól bevált, nagyjából kikövezett utakat, és nem egy sablonban fejezem ki magam. Talán ez pontosabb képet ad arról, hogy mi várható és mi nem a következő oldalakon.

A jelen mű ugyanis az ámulatnak köszönheti keletkezését, de formáját a fokozatos előrehaladásnak.

Az érzelmek pszichológiai elméleteivel való első intenzív foglalkozásom inkább véletlenül alakult ki a vonatkozó szemináriumok előkészítése során. Minél jobban körülnézünk aztán ezen elméletek mezején, annál döbbenet dörzsöljük a szemünket: elsősorban az emberi érzelmekről alkotott elméleti elképzelések nagy száma miatt, de mindenekelőtt e felfogások oly sokféle nézőpontja és előfeltevése, a tárgyi tárgy eltérő változatai, végső soron eltérő értelmezései miatt.

Az eredmény radikális különbség, sőt összehasonlíthatatlanság. Példaként gondoljunk a behaviorista érzelmelméletekre, mint például Watson tanulási elméletére (1919; 1924, 214. o.; 1968, 154. o.; Watson & Rayner 1920; vö. még Meyer, Schützwohl & Reisenzein 1993, 43. o.), és az újabb szociológiai vagy szociális konstruktivista elméletekre, például Kemper "az érzelmek szociális interakciós elméletére" (1978). 43 ff.), valamint újabb szociológiai vagy szociálkonstruktivista elméletek, pl. Kemper "az érzelmek társadalmi interakciós elmélete" (1978; 1984; vö. még Gerhards 1988, 123 ff. o.): Három alapvető és veleszületett érzelmet tételezünk fel (1. szerelem vagy szexuális izgalom,

2. harag vagy düh és 3. félelem; vö. pl. Watson 1968, 167. o. f.) - pontosabban tulajdonképpen rögzített "érzelmi viselkedésminták" pontosan meghatározott "kiváltó¹ okokkal" -, amelyek aztán a tanulás behaviorista törvényszerűségei alapján differenciálódnak az egyéni fejlődésben, és egy bizonyos ponton azonosnak kell lenniük a felnőtt ember sokszínű "érzelmi életével". A másik az érzelmeket kizárólag a (valós vagy elképzelt) társas kapcsolatok következményeként fogja fel, ahol az érző egyén "felméri" mind a saját, mind a másik személy hatalmát és státuszát, és - ennek az értékelésnek az eredményétől függően (valamint az ezen alapuló számos további megkülönböztetéssel együtt) - "érzi" a másik személyt.

- különböző érzelmekre. Ilyen heterogén elképzelések mellett valószínűleg nem én vagyok az egyetlen, aki felteszi magának a kérdést, hogy mi köti össze Watson és Kemper megfontolásait egyáltalán.

Ugyanakkor az érzés valóban mindenütt jelenlévő tudástárgy - tényleg mindenkinek volt már ilyen valamikor (és sokan, akiknek egy ilyen mű témájáról mesélnek, azonnal tudják, miről van szó). Nehéz elképzelni, hogy Watson érzései ennyire különböztek Kemper érzéseitől... Watson haragja természetesen különbözik Kemper szeretetétől - de nehéz elképzelni, hogy mindkettőjüknek ne lennének hasonló tapasztalatai a saját érzelmeikkel kapcsolatban. Hogyan magyarázhatóak tehát az elméleti kép ilyen súlyos eltérései?

Még a dolgozaton való munka után sem tudok erre olyan választ adni, amelyet egy-két mondatban közölni lehetne. Először azt hittem, hogy ez az érzés rendkívül "képlékeny", "puha" tárgy, amely hasonlít egy szerszámmra - és nem számít, hogy milyen

1 Ezek a "rögzített" viselkedési programok a következők: ad 1) megnyugvás, gurgulázás, gurgulázás; ad 2) a test megmerevedése, sírás, légzésleállítás, kipirulás; és ad 3) légzés visszatartása, vonaglás, sírás, gyakran székletürítés és vizelet (vö. Watson p. f1968,167.).

"Kiváltó okok": ad 1) simogatás, ringatás; ad 2) a testmozgások akadályozása és ad 3) hangos zajok, a tapadás elvesztése (vö. ibid.).

elméleti szerszám - alig nyújt ellenállást, de egy spatulával éppúgy alakítható, mint egy kalapáccsal, fűrésszel vagy villáskulccsal. Az érzelmek különböző (és különösen történeti) elméleteiről szóló munka első gondolata ezért az volt, hogy különös figyelmet fordítsunk ezekre a nyomokra, amelyeket a

"munkadarabot" a kezelés eredményeként, és rekonstruálni például Wundt elképzeléseit mint az érzés tipikusan boncolgató és "elemi-pszichológiai" szemléletét, Watson felfogását mint olyat, amelyben az érzés (mint minden más) a tanuláselmélet törvényeinek van alávetve, James javaslatát a pragmatizmus konvenciótlanságával társítani, Schachtel és Singert az érzelmelméletek terén bekövetkezett "kognitív fordulat" képviselőiként azonosítani stb. - Másképp alakult; éppen az ilyen nyomok azok, amelyek jelen munkában csak mellékesen érdekelnek - valószínűleg azért, mert egy ponton kívánatosnak tűnt számomra, hogy az ilyen tudásérdeklődéssel rekonstruált elméleti vázlatokat ne egymás mellé helyezzem, kapcsolat nélkül, hanem egymáshoz viszonyítva, helyezzem el őket. Vélhetően a háttérben még mindig ott lappangott az irritáló kérdés: hogyan lehetnek ennyire különbözőek az érzelmelméleti kijelentések, amikor mind ugyanarról akarnak állításokat tenni?

Következésképpen szükségesnek tűnt számomra, hogy összehasonlítási alapot teremtsék, legalábbis ideiglenesen, hogy saját javaslatokat tegyek, javaslatokat arra vonatkozóan, hogy mit kell egy érzelmelmélet tárgyának tekinteni, mit kell érzésnek tekinteni, és mit nem. Közben úgy tűnt számomra, hogy az érzelmek különböző elméletei közötti különbségek egy része egyszerűen abból adódott, hogy nem ugyanazt a jelenséget vették figyelembe minden esetben, hanem (többnyire) vagy csak e jelenség egy részét, másokat nem, vagy (néha) fordítva, olyan jelenségeket kezeltek vagy kezeltek velük együtt, amelyek talán már nem is számítanak valójában érzelmeknek. (Ez egyébként számomra még mindig így tűnik; azonban más okok is közrejátszanak). Valamiféle "kalibrálás" nélkül aligha tűnt elképzelhetőnek számomra a különböző érzelmelméletek összehasonlító kezelése. Annak érdekében, hogy minél átfogóbb (és egyben minél elfogadhatóbb) vázlatot nyújtsak bármilyen érzelmelmélet tárgyáról, elengedhetetlennek tűnt számomra, hogy lemondjak minden konkrét elméleti állásponttól, amely minden mást meghatározna. Az érzelmek bármely elméletének próbaköveként használható tárgyának megértését az érzelmek konkrét elméletének igénybevétele nélkül kell kialakítani.

A több oldalas rövid vázlatoknak szánt munkák hirtelen egyre szörnyűbb méreteket öltöttek. Amikor

Ha megalapozott a gyanú, hogy egy adott érzelemelmélet a tárgyának csak egy részével foglalkozik, akkor nyilvánvaló, hogy ezt a tárgyat dimenziós megkülönböztetések segítségével lehet kibontani (mint a fejezetben

1.1. megtörténhet). Ha felmerül a gyanú, hogy egy másik érzelemelmélet érzésként kezel valamit, ami nem is érzés, akkor meg kell különböztetni az érzést (a lehető legáltalánosabban elfogadható módon) más jelenségektől (amint arra az 1.2. fejezetben vállalkoztunk). Ha tehát rendelkezünk egy első előzetes megértéssel arról, hogy mi tekinthető érzésnek (és így az érzésemélet tárgyának), a következő feladat az, hogy ezt az előzetes megértést szembesítsük azzal a megértéssel, amely az érzelmek pszichológiájában megtalálható (vagy éppen tárgyalt). Ezt a célt két különböző módon követjük (az 1.3. fejezetben): Először az érzelemdefiníciók gyűjteményét értékeljük, másodsor pedig az érzelem egy konkrét modelljét vizsgáljuk meg közelebbről, amely bizonyos integratív állítást tesz (és amennyiben jogosan teszi ezt, igen alkalmas arra, hogy az érzelmek érzelemlelektani értelmezésének érdeklődése esetén segítségül hívjuk). Ezekből a különböző forrásokból - egyrészt a mindennapi beszéd és gondolkodás felé orientált, de mégis szisztematikus érdeklődéssel folytatott vita, másrészt a szakkifejezések kritikai feldolgozása - annyi releváns információ gyűjthető össze egy érzelemelmélet számára, hogy a legfontosabb (de korántsem minden) eredményt még egyszer külön fejezetben (1.4) mutatjuk be.

Mindez, emlékeztetőül, még mindig az elsőként kitűzött feladat előkészítése: az érzelmek néhány történeti elméletének összehasonlító rekonstrukciója. Ezt a feladatot végül a második fejezetben Charles Darwin, Wilhelm Wundt és William James megfelelő megfontolásainak példáján keresztül oldjuk meg. Ha a fent említett korai gondolat - nevezetesen, hogy az érzelemelméleteket különösen az idő- és eszmetörténeti nyomok szempontjából vizsgáljuk - alig játszik szerepet a jelen munkában, az talán a Darwin, Wundt és James javaslataival való foglalkozás során szerzett tapasztalataimnak is köszönhető. Írásaik közelebbi vizsgálata ugyanis egyhangúlag sok olyan rendkívül érdekes részletet tár fel, amelyek többé-kevésbé elvesznek az érzelmi-pszichológiai hagyomány széles áramlatában. Ez rendkívüli mértékben érvényes Wundt álláspontjára, de elvileg Darwin és James álláspontjára is. Az egyik leglenyűgözőbb élmény számomra ezzel a munkával kapcsolatban az, hogy Wundt százéves írásait olvasva olyan megfontolások sorozatára bukkanok, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az első könyv előmunkálataiban felvetett kérdésekhez.

fejezetet felvetették és megvitatták. Ha az eredeti gondolat veszített jelentőségéből, akkor az egyszerűen azért történt, mert egy korábbi feladat nyert jelentőséget: nem az idő- és eszmetörténeti nyomokról volt szó az érzelemelmekről szóló elméletekben, amelyekkel foglalkoztak, hanem mindenekelőtt egyszerűen arról, hogy ezeket az elméleteket a lehető legátfogóbban és ugyanakkor torzítás nélkül rekonstruálják. Ez a második fejezet részeiben történik meg; ennek során igyekeztem az első fejezet erőfeszítésének eredményeit jelen tartani, hogy azokat "olvasási" és "gondolkodási segédletként" használjam a vitában, de fordítva is, hogy a klasszikus érzelemelméletek megkérdőjelezhetővé váljanak azok módosítása vagy továbbfejlesztése érdekében.

A jelen munka egyik központi kérdése már az első fejezet előmunkálataiban kikristályosodott: az érzések rendkívül összetett entitások lehetnek. A legkülönbözőbb "összetevők" - gondolatok, emlékek, képzeletbeli elképzelések, sőt más érzések, vagy néha egy "kitörő" cselekvés és az ebből a cselekvésből eredő testi érzések - alapvető, sőt alkotó szerepet játszhatnak egy ilyen összetett érzésben. Az előzetes munka során kezdett foglalkoztatni a kérdés, hogyan lehet "összetevők" ilyen "összeállását" elképzelni - amelyek, megjegyzem, semmiképpen sem képezik egy érzés szükséges elemét (ahogyan azt az érzelmek egyes modern "többkomponensű modelljei" állítják), de amelyek mindegyike nélkülözhetetlen lehet egy adott érzéshez. Ez a kérdés mindhárom tárgyalt elméletben felmerült, a legvilágosabban Wundt munkájában. Egy harmadik fejezetben ezért két, a pszichológiában (is) vizsgált folyamatot javaslok, amelyek során a részekből egy egész jön létre: nevezetesen egyrészt egy (észlelési) alakzat kialakulását, másrészt egy narratíva kialakulását. Mindkettő lényeges pontokban különbözik egymástól: Az utóbbihoz idő kell, és szándékosan történik, az előbbi hirtelen történik, és nem lehet sem irányítani, sem megakadályozni. Amint a harmadik fejezetben példák segítségével bemutatjuk, mindkettő alkalmas tehát arra, hogy eszményi-típusos elképzelésekként, analóg módon fogalmazzuk meg az összetett érzések alkotóelemeiből való összetételét. Ez egy lehetséges választ fogalmaz meg egy olyan központi kérdésre, amely közvetlenül a témával való foglalkozás során merült fel - mind "távrolól", azaz a harmadik fejezet (nagyreszt) "elméletmentes" előkészítő munkája során, mind "távrolól,", azaz a harmadik fejezet (nagyreszt) "elméletmentes" előkészítő munkája során. "testközlelől", azaz az érzelmek három klasszikus elméletének közeli vizsgálata során.

Számos kérdés azonban továbbra is nyitva marad. Ez nem csak arra a nyilvánvaló gondolatra vonatkozik, hogy az itt bemutatott eljáráshoz hasonló eljárást más érzelemelméletekre is ki lehetne terjeszteni. Semmi sem szól ellene, és semmi sem szól az ellen, hogy hasonlóan értékes eredményeket várjunk, mint Darwin, Wundt és James esetében. Emellett azonban az érzelemlelektan keretein belül számos más izgalmas téma és kérdés is létezik, amelyekkel egyáltalán nem tudtam foglalkozni (vagy csak elszigetelten, lábjegyzetben). Az ilyen kérdések kezeléséhez az első fejezetben végzett koncepcionális munka is hasznos lehet - már csak azért is, hogy az adott kérdéskör körvonalai élesebbé váljanak.

Tehát ez a munka itt-ott bizonyára más-más formát ölthet. Így van ez a továbblépéssel: különböző, gyakran kanyargós utak vezetnek a célhoz. De függetlenül attól, hogy az út ismert-e, hogy bátran követhető legyen, vagy előbb nehézségek árán kell keresni, vagy akár az elért cél csak akkor bizonyul a meglepettnek, ha már megérkezett: ámulat nélkül nem jut messzire az ember.

1. TÁRGYI MAGYARÁZATOK

Az érzelmek elméletei nagy számban és változatosságban állnak rendelkezésre; aki értelmesen össze akarja őket hasonlítani, annak először is azt kell feltételeznie, hogy mindegyik ugyanarra a tárgyra vonatkozik. Azonban, mint majd megmutatjuk, ez nem így van: az érzelmek különböző elméletei között megnyíló különbségek egy része (és ezek közül sok nem kicsi) valószínűleg arra vezethető vissza, hogy különböző dolgokat vesznek már tárgyként figyelembe. Mert "az" érzelem rendkívül színes és változatos tárgy - és aki csak egy bizonyos szegmenst néz egy bizonyos módon (és mást figyelmen kívül hagy), az egy bizonyos irányba tesz megfontolásokat, és más következtetésekre jut, mint aki egy teljesen más szegmenst próbál megvizsgálni. (Bár mindkettő semmiképpen sem mentes attól, hogy erőfeszítéseik során egyre inkább összekeverjék a töredéket, amellyel foglalkoznak, az "egész" érzéssel).

Ha azonban nem feltételezhető, hogy az érzelmelemek elméletei ugyanarra a tárgyra vonatkoznak, akkor annak, aki össze akarja őket hasonlítani, először is tisztázni kell, hogy milyen tárgyra vonatkoznak, amelynek többé-kevésbé nagy részeire különböző módon utalnak (utalhatnak). El kell magyarázni, hogy mit lehet és mit kell érteni az érzésből - és ez legalább három célt szolgál: Először is, a lehető legszélesebb körű kezdeti képet nyit a témáról, amelynek elfogulatlannak és szabadnak kell lennie, és fel kell hívnia a figyelmet azokra a szempontokra is, amelyek eleve háttérbe szorulhatnak és elfelejtődhetnek, ha az érzésről alkotott első képet már egy konkrét érzelmelemélet vezérli. Másodsor, egy ilyen kifejtés a későbbiekben várható "fordítási szolgáltatásokat" is szolgálja, amelyek akkor válnak szükségessé, amikor arról kell beszélni, hogy mit értünk "érzés" (vagy érzelmek) alatt az egyes érzelmelemek elméleteiben. Harmadszor pedig, a legjobb esetben egy ilyen magyarázat olyan kritériumokat biztosít, amelyek nemcsak lehetővé teszik az érzelmelemletek összehasonlítását, hanem még osztályozzák és rendszerezik is azokat.

Az érzéseméletek (potenciális) tárgykörének tisztázása több lépésben történik: Először is - és az imént említett célok közül az elsőt tekintve aligha képzelhető el másképp - az érzés jelenségének a mindennapi életen alapuló megközelítése lesz a cél.

"Érzelem" merészkedett. Elméleti érdeklődéssel és szisztematikus szándékkal, de védtelenül és nem olyan célok és érdekek által vezérelve, amelyek egy kiemelkedő érzéleméletet vagy egy azonosítható elméleti irányzat előzetes elkötelezettségéből eredhetnek (és szükségszerűen erednének), az érzelmek egyfajta "fenográfiáját" kell felvázolni, amely előítéletektől mentesen kiterjeszti a jelenségek területét és meghatározza annak határait. Ez két lépésben történik: A "Differenciálások" cím alatt (1.1. fejezet) olyan megfontolások szerepelnek, amelyek a (nem ritkán dichotóm vagy polárisan ellentétes jellegű) fogalompárok segítségével bontják ki a vizsgálat sokrétű tárgyát, az "érzés" zavarba ejtően sokféle jelenségét. Ezek a fogalompárok metaforikusan szólva olyan tengelyeket adnak, amelyek mentén az "érzés tere" úgy feszíthető át, hogy (amennyire lehetséges) mindennek helye van benne, amit a mindennapi nyelvben és a világban ebben vagy abban a kontextusban érzésként írunk le. Az így kialakuló "érzés tér" mindenesetre meglehetősen nagy és - reményeim szerint - átfogó is; "elhatárolások" (1.2. fejezet) címen ezért egy második allépésben néhány olyan pontot hozunk fel és tárgyalunk, ahol az "érzés" mintha valami mássá válna, ahol érintkezési pontjai vannak, mindenekelőtt az érzékeléssel, a hangulattal, a személyiségjegyekkel, a motivációval vagy a megismeréssel. Még ez a vita is, amely az elhatárolódást szolgálja, elvileg semmi nagyobbra nem vállalkozik, mint a mindennapi tudás és gondolkodás egyszerű, szisztematikus kifejtésére.

- Itt azonban egyre több olyan pszichológiai terminus kerül a képbe, amelynek a mindennapi életben más (vagy nehezen ellenőrizhető) jelentése van, így legalábbis az elhatárolás érdekében a "motiváció" és "megismerés", e fogalmak vázlatos, tudományos rekonstrukciója már nem nélkülözhető. A tárgyat kibontakoztató differenciálások és a szélein gondosan körülhatároló elhatárolások segítségével tehát első lépésben ki kell dolgozni a sokrétű érzés fogalmát.

A megközelítést itt már jellemeztük, mint nyitott és a mindennapi gondolkodásra orientált; ha közelebről meg akaránk határozni, ezt háromféleképpen tehetnénk meg: Először is, a szó nagyon szerény értelmében "fenomenológiai", a mindennapi tapasztalatból vett példák sorozatával dolgozik, és ennek eredményeképpen célja, hogy

egyfajta "fenográfiahoz". Másodsor, bizonyos értelemben szemantikus, mert ismételtén a szavak jelentésére és az érzésekről való beszédmód jelentésére kérdez rá - és nem utolsósorban azért, mert feltételezi, hogy ennek a módnak a vizsgálata valóban taníthat valami lényegeset az érzésekről. Harmadszor pedig végül, ha úgy tetszik, logikus vagy fogalmi-logikus, mert szisztematikusan végigjárja például a megtalált felosztásokat vagy rendeket, és ott is kutat, ahol a jelenségek nem mutatják magukat már első pillantásra (mert így nemcsak a jelenségeket vizsgálja a mögöttük lévő rend után, hanem egy ilyen rendet, ahol az megmutatkozik, fordítva, a jelenségek keresésének irányadójaként is felhasznál).

Az így szerzett első megértést egy második lépésben szembeállítjuk a témának az érzelemlélektani szakirodalomban megjelenő megértésével (1.3. fejezet). Természetesen nem lehet egy konkrét érzelemelméletre hivatkozni - inkább a különböző érzelemfogalmak lehető legszélesebb változatosságát vesszük figyelembe (1.3.1. fejezet), majd példaként egy olyan metaelméleti megközelítést használunk, amely nemcsak megállapítja vagy növeli ezt a változatosságot, hanem igyekszik rendszerezni, sőt egy metafogalomban elhelyezni és feldolgozni (1.3.2. fejezet). Néhány a mindennapi világban fellelhető szempontok közül

"Az elvégzett előzetes munka alapján rámutathatunk az elméletből rekonstruált érzelemfogalom lehetséges desiderátumaira, valamint - fordítva - lehetséges "túlnyúlásaira", amelyek analógiái nem (feltétlenül) található meg az először elvégzett hétköznapi világrekonstrukciókban. A legfontosabb eredmények összefoglalása a következő

A "kétirányú" erőfeszítést, hogy meghatározzuk, mi is valójában az érzés, az 1.4. fejezet szolgálja, ahol tézisek formájában találunk néhány javaslatot erre a kérdésre vonatkozóan.

1.1 Differenciálások

1.1.1 Az érzés és annak szimbolizációja

Az első alapvető, analitikus jellegű és analitikus értékű megkülönböztetés maga a jelenség és annak szimbolizációja között tehető. Maga az érzés - és az, hogy hogyan érezzük - az érzések vagy érzelmek elméletének első és tényleges tárgya. Az érzések - legalábbis a "mások" érzései - azonban nem figyelhetők meg közvetlenül, nem írhatók le, sőt nem is mérhetők; az érzések csak szimbolizációjukkal ragadhatók meg empaticusan. Az érzéseket szimbolikusan két szimbolikus rendszerben ragadjuk meg és jelentjük meg: a nyelvben és az érzések (gesztikus, mimikai) kifejezésében. Bár az érzések a fiziológiai paraméterek változásában is "kifejeződnek",¹ ezt két okból sem szabad szimbolizációként értelmezni.

Egyrészt hiányzik a véleménynyilvánítás önkénye, a szabadság, hogy valami konkrétat (és semmi mást) mondjunk, röviden: a hazugság lehetősége. Legalábbis hiányzik az azonnali és minden további nélkül való hazugság lehetősége; érvelhetnénk azzal, hogy a saját fiziológiába való beavatkozások is elképzelhetők (pszichotróp gyógyszerek, drogok, légzéstechnikák stb.), amelyek szintén a "valódi" érzések fizikai-fiziológiai elrejtésére szolgálnak (például egy vizsgaszituációban); amelyek így elrejtik, vagy akár - ahogy James és Lange ilyen esetben posztulálná - meg is változtatják azokat. Másrészt a test fiziológiai "nyelve", döntő ellentétben a valódi nyelvi szimbólumrendszerekkel, nem úgy van kialakítva, hogy érthető, hallható vagy olvasható legyen, és többnyire egyáltalán csak többé-kevésbé nagy apparátussal lehetséges. Érezhető erőfeszítés.

Az érzelmek csak a nyelvben való szimbolikus kifejezésben és az érzések nem nyelvi kifejezésében vizsgálhatók empirikusan. Igaz, hogy az érzésekkel kapcsolatos fiziológiai paraméterek és az érzések megjelenése is témává tehető - ezek azonban aligha taníthatnak valamit magáról a jelenségről, az érzésről, amelyhez kapcsolódnak. Nem sokat tudunk meg a szeretet érzéséről, amikor azt mondják, hogy vele együtt

1 Mint ismeretes, voltak és vannak kísérletek arra, hogy pontosan ezt a jellemzőt állítsák az érzelemelmélet középpontjába (vö. például William James bevezetőjét, 2.3. fejezet).

szívdobogás² előfordulhat - körülbelül annyit tudunk a futballmeccsről, mint amennyit a focimeccsről, amikor megjegyezzük, hogy a játékosok általában transz- spirálnak közben. Sokkal inkább, ahogy Laucken (1996, 162., 205. o.; 1989, 87. o.) szerint mondhatjuk, a testi világ folyamatai (a vizsgálandó labdamozgások fizikai-mechanikai mozgásai, a játékosok fiziológiai izomösszehúzódásai és mirigyes tevékenységei stb.) és az életvilág folyamatai (pl. a labda szemantikai-mechanikai mozgásai, a játékosok fiziológiai izomösszehúzódásai és mirigyes tevékenységei stb.) között van lehetővé tevő kapcsolat.) és az élővilágét (pl. a játék menetének és értelmének szemantikai, történelmi vagy hasonló kérdését, ahogyan az egy megfelelő rádióadásban elhangzik).

Az érzés és annak szimbolizációja közötti különbségtétel azért bír analitikus értékkel - azaz további megkülönböztetésekhez használható -, mert rendezi az érzés elméleti megközelítéseit azáltal, hogy képes felosztani őket empirikusan széleskörűen megalapozott első, explicit vagy implicit módon introspektív³ második és harmadik módon spekulatív⁴ megközelítésekre - miközben én itt semmiképpen sem arra apellálok, hogy csak az előbbit támogassam. Ha az elméletalkotás empirikusan megalapozott akar lenni, és nem - ami valószínűleg sokak számára elégtelennek tűnik - kizárólag egyetlen ember érzéseire - nevezetesen azokra, amelyeket csak az elméletalkotó képes közvetlenül megvizsgálni, a sajátjára - épül, akkor az a szimbolizált, kommunikált érzés függvénye. Az önvizsgálaton alapuló (meglehetősen explicit) kísérletek köztes pozíciót foglalnak el. A jelenséghez való (elvileg) szélesebb körű és szélesebb körű hozzáférés érdekében tartózkodnak attól, hogy érvényességüket módszertanilag kanonizált, helyes eljárásokkal érvényesítsék a minta kiválasztásától az értékelésig, hogy ehelyett a kezelt jelenségeket kutassák és megértsék, és a plauzibilitásra törekedjenek. Amennyiben egy ilyen felkérés és erőfeszítés, a

-
- 2 És itt természetesen a "szívdobogás" egy fiziológiai folyamatra utal ("fokozott frekvenciájú és/vagy amplitúdójú szívdobogás"), nem pedig a "szívdobogás" kifejezésre.
– A metaforikusan használt "szívverés" szó nem tanít semmit a szeretetről, a metaforikus szó csupán a "szeretet" szó helyét veszi át. A nem metaforikusan használt "szívdobogás" szó semmit sem tanít nekünk a szeretetről; a metaforikusan használt szó csupán a "szeretet" szó helyét veszi át.
 - 3 Az introspekció kifejezés itt egyszerűen arra utal, amit nevezhetünk úgy is, hogy "első személyű perspektíva" (pl. Werbik 1991; Popp-Baier 1996; Greve 1996; Werbik & Appelsmeyer 1999; Hartmann & Werbik 2001, 172. o.). A 19-20. század fordulója körüli és az azt követő évtizedek pszichológiai-módszertani vitáinak áttekintése itt nem tűnik szükségesnek.
 - 4 Ebben az összefüggésben éppen az egyes "spekulációk" gyümölcsöző és továbbélő aspektusaival foglalkozom; vö. annak fogalomtörténeti rehabilitációjáról Sichler (1994).

Ha a témához való hozzáállás a legjobb esetben is csak implicit módon introspektív (vagy már egyáltalán nem introspektív - persze, aki érzésekről gondolkodik, az elkerülhetetlenül ismeri a sajátjait belülről, de ezt a tudást akár figyelmen kívül is hagyhatja, és például kontraintuitív modelleket tervezhet), az introspektívan megalapozott tervek spekulatív tervvé válnak. Ebben az értelemben egy érzés fiziológiai irányultságú vizsgálata minden bizonnyal spekulatívnak tűnik. Ha ez furcsának tűnik önöknek, hadd emlékeztessem önöket arra, hogy mivel foglalkozom itt: az érzésekről szóló kijelentésekkel, de nem az életük során bekövetkező biológiai eseményekkel. És aki feleslegesnek tartja az ilyen megjegyzéseket, mert az érzelmek már nem fiziológiailag

"Nem szabad elfelejteni, hogy ez az érv természetesen a kortárs agyfiziológiai vagy neurológiai megközelítések ellen is irányulhat. Kétségtelen, hogy a spekulatív megközelítéseknek is lehet nagy ismeretelméleti értékük - a pszichológiában bizonyára találunk példákat a spekulatív módon szerzett (és néha még az intuícióval ellentétes) elméletekre és tételekre, amelyek mégis gyümölcsözőek és továbbvivőek: gondoljunk például arra, hogy a tudattalanra vonatkozó javaslat kezdetben milyen nehezen tudott érvényesülni a mindig autonóm módon cselekvő szubjektum uralkodó elképzelésével szemben (vö. Ellenberger 1973, 434. o.). Gondolnunk kell - hogy már ne csak pszichológiai, hanem szociológiai vagy (nyelv)filozófiai kísérletekre is utaljunk - a kortárs kísérletekre is, amelyek a modern világban az embert, pontosabban azt, hogy mit tesz és mit mond, "szubjektum" nélkül gondolják el (például Lyotard 1987).

Az érzés és szimbolizációja közötti különbségtétel azonban szintén pusztán analitikus - azaz mesterségesen különböztet meg valamit, ami jelenségmenten felbonthatatlan egységet képvisel: A már önállóan létező érzés szubsztancialista felfogása, amely (utólag és szükség szerint) szimbolizálódik, ha egyáltalán, akkor csak az érzések egy kis része esetében tartható fenn: a nagyon "egyszerű", egyenes érzések esetében, amelyeket esetleg az ösztönös viselkedés analógiájára lehet elképzelni, mint például a hangos zajra való ijedtség vagy a közmondásos medve váratlan látványa az erdőben (ami még nem halt ki az érzelemlélektanból).⁵ A koncepcionális előkészítő munka a fejezetben.

1.2.5,

5 Ez egy olyan megkülönböztetéssel foglalkozik, amelyet a következő fejezetben (1.1.2. fejezet) a veleszületett és a tanult érzések megkülönböztetéseként fogunk megtenni,

de mindenekelőtt a 2. fejezetben következő, a különböző érzelmelméletek áttekintése világossá teszi, hogy ezen elméletek többsége így vagy úgy magában foglalja (vagy legalábbis nem zárja ki) a kognitív folyamatokat. Az olyan összetett érzések, mint a féltékenységek vagy az irigység, amelyeket alig (vagy csak nagyon erőltetetten) lehet az ember veleszületett "alapfelszereltségéhez" tartozónak gondolni, és amelyek talán kultúra-specifikusak is, olyan - részben rendkívül összetett - kogníciók függvényei, amelyek messze túlmutatnak egy helyzet esetleges veszélyes vagy ártalmatlan értékelésén (ez az értékelés az "ösztönökhöz nagyon közel álló" érzéseknek is "megadatik"). Az irigység például már fogalmilag-logikailag is feltételezi a tulajdont (tág értelemben)⁶, és általában nem közvetlenül érzékelhető a tárgyakon, hogy ki a tulajdonosa. Ahhoz, hogy irigyeljek valakit (a szomszédomat) valamiért (az autója miatt), nemcsak *azt* kell *tudnom*, hogy kié az autó a ház előtt, amelyben lakom, hanem *kívánnom* is kell az autót, talán *vágyynom* is kell rá, mindenestre meg akarom szerezni. Akkor akarom majd, ha *eszembe jut*, milyen jól lehetett tesztelni, *elképzelem*, milyen szép tárgy, és milyen szép (és irigylésre méltó!) utazásokat tennék vele - egyébként pedig nem. Még alapvetőbb, hogy már egy olyan világban kell élnem, amelyben az emberek és a dolgok közötti kapcsolatot is (és mindenekelőtt) a tulajdon és a tulajdon szabályozza, amelyben a dolgok elsősorban tulajdonban vannak, és az emberek birtokolhatják őket - és tudnom és figyelembe kell vennem, hogy egy ilyen világban élek. Mindezek - az "irigység" érzésének minden előfeltétele és összetevője - nem csupán megismerések, hanem szükségszerűen szimbolikus (szimbólum-feldolgozó) aktusok. Az érzelmek és (szimbolizációik) tehát csak analitikusan választhatók szét, mert az érzelmek legalább egy része elkerülhetetlenül szimbolizációkat tartalmaz, és azokkal (is) épül fel. (Ezzel nem akarom elhallgatni, hogy különbség van egy érzés szimbolizációja - például az irigységemről beszélni, mesélni, vitatkozni - és azok a szimbolizációk között, amelyek, mint jeleztük, "belépnek" az érzésbe, az irigységembe, azt is alkotják. Ez a különbség azonban nem elvi, hanem csak státuszbeli különbség - mindenekelőtt azért, mert egy részletes, "bejövő"

az 1.1.4. fejezetben az egyszerű és az összetett érzések megkülönböztetéseként ismét felelevenítjük és továbbfejlesztjük.

- 6 Tulajdonjogot vagy legalábbis hovatartozást feltételez; ha az irigység egy személy tulajdonságaira vagy képességeire irányul, akkor inkább hovatartozásról beszélünk. Vö. azonban az irigységről és a féltékenységről szóló vitát az 1.1.5. fejezetben.

az irigység szimbolizációja [és kommunikációja] előbb-utóbb "visszamegy" azokhoz a szimbolizációkhoz, amelyek mindig is belekerültek a megélt irigységbe; mert a benne rejlő vágyak, elképzelések, emlékek, ismeretek stb. előtérbe kerülnének és előtérbe kell kerülniük, ha meg akarom értetni magammal vagy valaki mással az irigységemet. A szóban forgó különbség tehát hasonlít az életrajzi átfogó történet és a benne elbeszélések és epizódok közötti különbséghez, amelyek egyúttal alkotóelemei is; vö. Kochinka 2001).

Az utóbb említett pont még tovább radikalizálható: Nemcsak arra gondolhatunk, hogy az ilyen szimbolizációk súlya például a "még nem szimbolizált" észlelésekkel ⁷szemben egyre inkább megnő - az utóbbiak akár olyan mértékben is visszaszorulhatnak és csökkenhetnek, hogy teljesen eltűnnek. Ismerünk olyan érzéseket, amelyek csak a *beszélgetés*, a mesélés vagy a hallgatás, a szimbolikus kommunikáció vagy a régmúlt események és élmények felidézése során jönnek elő. Többé nincs szükségük semmiféle "ingerre" a külvilágban, és teljes egészében egy szimbolikus térben léteznek; már a tárgyuk (vö. 1.1.5. fejezet) is szimbolikusan összeállt.⁸ Aki ezt nem tudja elképzelni, az soha nem örülhetett annak, ha egy viccet mondtak.

Hogy ne értsék félre: Az a tény, hogy a szimbolizáció bizonyos érzések előfeltétele, és hogy gyakrabban keveredik és keveredik "az érzéssel", semmiképpen sem szabad, hogy arra csábítson bennünket, hogy elhamarkodottan azonosítsuk az érzést és a szimbolizációt. Még ha a (mindenekelőtt nyelvi) szimbolizáció az egyetlen módja is az érzések empirikus vizsgálatának, soha nem szabad elfelejteni, hogy szimbolizációkkal van dolgunk, nem pedig az érdeklődésünk tárgyát képező jelenséggel.

7 Ha és amennyiben egyáltalán léteznek ilyen "nem szimbolizált észlelések". Persze ideáltipikus és leegyszerűsítő, hogy a bumm érzékelése nagyrészt elegendő az ijedtséghez, míg a sportautó érzékelését szimbolizációkkal kell kiegészíteni ahhoz, hogy az irigységhez eljussunk. Mert ha egyszer már megtörténtek ezek a szimbolizációk - és részben ezek az irigység előfeltételei -, akkor nem kímélik az érzékelést. Az irigy személy már úgy *tekint* az autóra, *mint valami* kívánatos *dologra*, és nem egyszerűen mint autóra. Éppen az a jellemzője (és eredménye) az érzékelésünknek, hogy mindig arra "ösztönöz" minket, hogy *valamit valamiként* érzékeljünk - és így folyamatosan meghaladja önmagát, mint "puszta" érzékelést.

8 Ez azt is világossá teszi, hogy az ilyen érzéseket konkrétan (de az érzéseket általában véve sem, különösen, ha nem akarunk "az érzések egy részének speciális elméletét" megtervezni) nem lehet másképp vizsgálni, mint a következőkkel "szimbólum-dekódolás", jelentés-megértés, azaz értelmező eljárások.

maga. A mindennapi tapasztalatnak már elég világosan figyelmeztetnie kellene minket: vannak érzések, amelyek ellenállnak minden szimbolizálási kísérletnek. Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem lehet vagy nem szabad beszélni róluk, hanem azt, hogy az erre irányuló indokolt erőfeszítés során észrevevesszük, hogy minden sikerben korlátokba ütközünk, és a kudarc magjával találkozunk. Egy ilyen érzésnek nem lehet teljes igazságot szolgáltatni, ha szavakkal fejezzük ki (bár nem is lehet elhallgatni). A szimbolizálására és közölhetővé tételére tett minden erőfeszítés ellenére - még nagy türelmet és a nyelvvel való bánásmód magas szintű készségét is feltételezve - megmarad egy érzékelhető maradvány, amely nem hajlandó nyelvi formát ölteni, és csak körbe-körbe járva mutatható meg. Egy ilyen maradvány tehát szintén kívül esik azon, ami a tudományos megismerési törekvések tárgya lehet. Ez nem is olyan rossz, amíg az ember nem felejt el és nem is tagadja egy ilyen maradék létezését.⁹

1.1.2 Az érzés: veleszületett vagy tanult?

Már röviden említettem egy megkülönböztetést, amely hasznos lehet az érzelemelméletek közelebbi vizsgálatában: a veleszületett és a szerzett érzések közötti különbséget, pontosabban a veleszületettnek és a szerzettnek tekintett érzések közötti különbséget. A jelen kontextusban ugyanis nem az a feladat, hogy az "érzések természetének" meghatározására vonatkozó elképzelhető változatok között döntsek. Inkább arra törekszem, hogy felhívjam a figyelmet néhány olyan nehézségre, amely elvileg egy ilyen döntés útjában áll - és mindenekelőtt arra, hogy rámutassak azokra a konkrét következményekre és következményekre, amelyeket a két álláspont mindegyike maga után von.

Számos érzelemelmélet - különösen persze az evolúciós eredetűek - különböző módokon próbálja megmagyarázni és magyarázni vagy az összes, vagy legalábbis az (onto-, esetleg filogenetikailag is) első, bazális, minden későbbi alapozó érzelmet a "biológiai funkció" problematikus fogalmához folyamodva.

9 Különösen azért, mert nem kizárt egy másfajta, de nem kevésbé súlyos elfoglaltság sem. A világirodalom nagy része például úgy tűnik számomra, hogy (is) azzal van elfoglalva, hogy a kimondható határait a kimondhatatlanra kiterjessze, és így rámutasson erre a nyugalomra.

Exkúrszus a biológiai funkció fogalmáról

Ez a fogalom mindenekelőtt azért problematikus, mert a funkcióról, azaz egy konkrét célról való beszéd szükségszerűen azt feltételezi, hogy van *valami vagy valaki*, aki *vagy* ami célokat követ, vagy funkciókat ad. Legalábbis nem világos, hogy egyáltalán mi lehet egy ilyen cél, ha nem tudunk semmilyen információt adni egy célt meghatározó esetről. A természet esetében pedig nem lehet ilyen esetet megnevezni (legalábbis azok számára, akik nem szeretnek ilyen összefüggésben valami isteni dologra hivatkozni), sem rövid távú események (például egy zsákmányszerzés), sem hosszú távú (például evolúciós vagy éghajlati) fejlemények esetében. Egy hóviharnak ugyanis nem az a "funkciója", hogy karácsonyra fehérre porolja a tájat - de persze éppoly kevésbé az, hogy beteg fákat kidöntse, és így visszavezesse őket az anyagi körforgásba vagy hasonlókba. A hóvihar egyszerűen elkerülhetetlenül bekövetkezik, amikor bizonyos nyomás- és hőmérsékleti viszonyok a fizikai (folyadék-mechanikai, termikus stb.) törvények hatására összejönnek. A láznak (vagy a makrofágok fokozott interleukin-kibocsátásának, amelynek következménye) nem az a "funkciója", hogy fokozza a kórokozók elleni védekezést, hanem bizonyos (betegség)körülmények között elkerülhetetlenül bekövetkezik. Sem az isteni tanács nem az, amely szándékosan hozta volna létre az alapmechanizmust általában (akkor lenne funkciója), sem pedig "a test bölcsessége" nem az, amely a lázat egyáltalán előidéz (akkor szintén lenne funkciója). Ezekben (és sok hasonló) esetekben funkcióról vagy célról beszélni tévesen teleológiai magyarázatot (vagy egyáltalán teleológiai magyarázhatóságot) sugall, amire az evolúciós elméleten alapuló bármely jelenséghez való hozzáférés során éppoly kevés hely (de éppoly sok példa!) van, mint a természettudományok egészében.¹⁰

10 Hogy hová vezet tovább a lázasan értelmetlannak tűnő, célokat és célokat hamisan sugalló beszéd, azt a *Hannoversche Allgemeine Zeitung* "Miért, Weshalb, Warum..." című rovatának egy kis hozzájárulásával szemléltethetjük, amelyben zavarba ejtő vagy rejtélyes kérdésekre adott tudományos válaszokkal kívánják szórakoztatni és tanítani az olvasót. A választott példa a "Miért, miért, miért...? a halak partra szállnak?", utalva azokra a halakra, amelyek evolúciósan alkalmazkodtak ahhoz, hogy (átmenetileg) a vízen kívül maradjanak. "Ez néhány ember számára meglepő lehet. De sok különböző halfaj létezik, amelyek a szárazföldön járnak. Az *inditékaik* is ennek megfelelően változatosak. [...] A szárazföldön való gyaloglás *motivációja* könnyen megtalálható: [...]" (*Hannoversche Allgemeine Zeitung* 2001, 137. szám, 24. o.; kiemelés A.

Természetesen az evolúciós teoretikusok is régóta észrevették, hogy a biológiai funkció fogalma problematikus a benne rejlő telosz miatt. Az egyik kísérlet e nehézség kezelésére a "funkció" fogalmának formálelméleti újrafogalmazása, amely megpróbál lemondani a "szándékokról". Erre (Wright [1973] javaslatán alapuló) példát találunk például Meyer, Schützwohl és Reisenzein (1997, 30. o., kiemelés az eredetiben) írásában: *"Egy élőlény valamely tulajdonságának biológiai funkciója az a hatása, amely felelős volt azért, hogy ez a tulajdonság az evolúció során az alternatívákkal szemben kiválasztódott."*

Egy ilyen átfogalmazás azonban nemcsak viszonylag távol áll a "funkció" mindennapi értelmezésétől, aminek következtében - a jelentéskülönbség miatt - valószínűleg csak nehezen fog érvényesülni a mindennapi értelmezéssel szemben, hanem ugyanakkor - a szó egyneműsége miatt - mindig fennáll a veszélye, hogy a mindennapi értelmezés "falhoz szorítja", vagy kiszorítja és legyőzi. Ennek várható következménye, hogy az újrafogalmazott változat melletti nyílt elkötelezettség ellenére a "funkció" szó hagyományos jelentése, amely az evolúciós kontextusban téves célt sugall, továbbra is kísért és zavart okoz (legalábbis a háttérben). Valószínűleg jobb lett volna, ha kitalálnak egy művészetfogalmat, és aztán következetesen kiiktatják a funkció fogalmát az evolúcióelmélet érveléséből, amelyben nincs helye. Ez azonban azzal a következménnyel járhat, hogy bizonyos "öröklött" viselkedésminták egyes (pl. szociobiológiai) "magyarázatai" elveszítik valószínűségüket (vagy érthetőségüket). A gyanú az, hogy a "funkció" szónak ezeket a (fejlődéseméleti kontextusban) nem megfelelő implikációit aztán viszont instrumentalizálják (vagy legalábbis segítik), amikor az életvilág jelenségeinek (cselekvések, diszpozíciók, érzések stb.) "evolúcióelméleti" magyarázatainak bemutatására és (mindenekelőtt) plauzibilizálására kerül sor.

Egy utolsó megjegyzés a funkció fogalmának fent említett újrafogalmazásáról: mint jeleztük, bizonyára nem csak nehezen érvényesül a hétköznapi fogalommal szemben, hanem nem elhanyagolható mértékben "belsőleg terhelt" is, véleményem szerint körkörös, ha nem tautologikus jellege miatt. Ez azért van, mert például,

K.). A mindössze két fél oszlopnyi hosszúságú cikk további megfogalmazásai ugyanolyan könnyen kiegészíthetők lennének további példákkal.

hogy az alternatívák, amelyekkel szemben egy tulajdonság evolúciós szempontból "érvényesült", a kortársak számára definíció szerint hozzáférhetetlenek, így empirikusan soha nem lehet ellenőrizni, hogy az egyes esetekben milyen alternatív tulajdonságok milyen hatásokkal járnak (és melyik tulajdonság "érvényesült"). Inkább mindig azt kell feltételezni (és feltételezni), hogy a szóban forgó tulajdonság (és ez természetesen minden empirikusan vizsgálható tulajdonságot jelent!) valamilyen hatás következtében már érvényesült az alternatíváival szemben, vagyis hogy van egy (így meghatározott) biológiai funkciója is. Aki azonban ezt feltételezi - és fel is kell tételeznie -, az, ha utána mindig azt kell keresnie, hogy mi a "haszna" egy tulajdonságnak, vagy mi lehet, akkor minden esetben talál is hasznót (ha nem találna, akkor a tulajdonság egyáltalán nem is lehetne ott - amíg nem talál, addig nem keresett megfelelően). Ez számomra úgy tűnik, hogy a felvázolt koncepcionális meghatározás körkörös mozzanatát vázolja fel, ami jelentősen megnehezíti azt. A biológiai funkció fogalmának használata az evolúcióelméletről szóló vitákban, így szemlélve, az elfogulatlan szemlélő számára néha úgy tűnik, mint annak ("felöltt") példája, amit William Stern (1987, 353. o.) már a gyermekeknél "antropo- morphikus kauzális tudatosságnak" nevezett: "az okot úgy tekintik, mint egy "Szándék", a céltudatos aktusként, "teremtésként" felfogott történés - még ott is, ahol nem az emberi élet folyamatairól van szó".

Exkurzus vége

Ezzel azonban visszatérünk az érzelmek fent említett evolúciós elméleteihez, amelyek a "biológiai funkció" nem problémamentes fogalmát használják az érzelmek "magyarázatára". Például az ijedtségi reakció haszna (pontosabban annak fiziológiai oldala) abban mutatkozik meg, hogy a szervezetet felkészíti egy várható nagy erőfeszítésre (pl. menekülés vagy támadás), mintegy "üzemi hőmérsékletre hozza". Ugyanez a magyarázó séma még az érzelmek gesztikus és mindenekelőtt mimikai kifejezésére is alkalmazható. Hogy az ijedtségnél maradjak: A szemöldök felhúzása és a szemek heves kinyitása a vizuális érzékelést hivatott elősegíteni, a száj esetleges kinyitása pedig a légutakat hivatott megnyitni.

Nos, természetesen elképzelhetőek olyan érzelmek, amelyek egy adott helyzetben növelik az egyed túlélési valószínűségét - és így annak valószínűségét is, hogy továbbadja génjeit - (anélkül persze, hogy ez lenne a *funkciójuk*, ahogyan azt sugallták - de nem csak ezek.

ami azzal is szemléltethető, hogy egy ilyen érzelmenek hogyan kellett volna beépülnie a faj "genetikai programjába": vak mutáció és szelekció révén). Például az a tény, hogy aligha okoz bárkinek is nehézséget az egyensúlyozás egy földön fekvő deszkán, míg fordítva, aligha jár ugyanezen a deszkán bárki is nehézség nélkül (azaz félelem nélkül), amikor az egy több méter mély szakadékot hidal át, (az ijedtségi reakció mellett) egy másik, talán még jobb példának tekinthető egy veleszületett érzelme. Mert akár az erdőben ijedek meg egy ág reccsenésétől, akár egy sötét pincehelyiségbe belépve egy barátom "búgásától" - míg az első pillanatban az élmény meglehetősen hasonlónak tűnik, a két eset gyorsan eltér egymástól (ezért csak korlátozottan rögzíthető).

"érzelmi minta"): A pincében a megkönnyebbülés változó dózisban keveredik a dühvel, amelyet ritkán mutatnak ki, legfeljebb csak célozgatnak rá, és mindezt a fizikai izgalom érzékelése támasztja alá, amely villámgyorsan fellángol, majd ismét alábbhagy, a bőr és a hajszálak bizsergése. Az erdőben az ijedtséget hosszan tartó feszültség és éberség követi, esetleg kacsázás, fixálás és hallgatóság. Még a saját fizikai izgalom érzékelése is különbözik, például amikor az ember érzi és hallja a szív dobogását az erdőben, ami hallgatás közben zavarja. A kezdetben nagyrészt "tárgy nélküli", csak a hanghoz kapcsolódó izgalom átfordulhat egy állattól vagy egy rossz szándékú embertől való félelembe, ha elképzeljük a "repedés okozóját" - vagy egy idő után és több repedést okozó zaj után azt gondolhatjuk, hogy a szél az okozó, átadja helyét a megkönnyebbülésnek, tétovábban, mint a pincében, és az ott is érzett düh nélkül, de talán egy kis csodálkozással a saját ijedtségén vagy a "szélben forgó ág-csavarodáson", amely olyan megtévesztően hasonlít a "lábtörlő-ropogáshoz". Egy ilyen közelebbi vizsgálat, mintegy mellékesen, több dolgot is felfedez: először is, amikor az érzésekről beszélünk, szükség lehet arra, hogy az érzéseket például mutassuk be, hogy bizonyos mértékig biztosítsuk, hogy ugyanarról az érzésről beszélünk. A félelem például annyira változatos érzés, hogy nem lehet minden további erőfeszítés nélkül feltételezni, hogy egy beszélgetés minden résztvevője a félelem hasonló formájára gondol. Az imént említett példában szereplő ijedtség különbözik a további fejlődésben: ez teszi szükségessé, hogy az ijedtség különböző formáiról beszéljünk. Vagy másképp - ami itt értelmesebbnek tűnik, és ráadásul lehetővé teszi, vagy legalábbis megkönnyíti, hogy az ijedtséget továbbra is egy veleszületett érzés példájának tekintsük (amikor

(egyértékű abban, hogy egy kevés variációval rendelkező és mindig hasonló jelenséget nagyobb valószínűséggel gondolunk veleszületettnek, mint egy sok variációval rendelkező és rugalmas jelenséget) - feltételezzük, hogy példánkban a különböző érzések követik egymást. Másodsor, ekkor szükséges az érzéseket megkülönböztetni időbeli lefolyásuk, időtartamuk, egy esetleges jellegzetes mintázat szerint (ezért erre még visszatérek, vö. 1.1.3. fejezet) - vagy ilyen dimenziót bevonni a leírásukba. Harmadsor, példánk azt mutatja, hogy az egyéni érzések (érzelemlélektani) figyelembevételéig mindig egy alapvető egyszerűsített feltételez.

– figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy tapasztalatainkat gyakrabban jellemzi különböző érzések gyors és legjobb esetben is csak megközelítőleg utólagosan szétválasztható sorozata, mint egyetlen érzés (amely ráadásul a tanulmányokban nem mindig eléggé "szemantikailag pontos"). Bonyolult és összetett

Az "érzések sorozatait" valószínűleg meghatározzák (vagy alkotják) a tapasztalatainkat, természetesen különböző hosszúságú, különböző terjedelmű sorozatok - már csak ebből is szükségszerűen következik, hogy az érzéseknek keverékeinek is kell lenniük, különböző érzések megtapasztalásának egy helyzetben.

Az érzések ilyen keveredéseit legalább két változatban ismerjük: Egyrészt két (vagy több) érzést tapasztalunk ismétlődő váltakozásban, miközben úgy tűnik, hogy ezek kevésbé befolyásolják egymást. Egy izgalmas előadás után a fogfájás szolgálhat példaként. Amikor a kíváncsiságom (ha elfogadjuk ezt a nem teljesen problémamentes jelöltet itt érzésnek) felébred, a fogfájás háttérbe szorul, amíg hirtelen újra fel nem bukkan, és már nem sok teret hagy a kíváncsiságnak.

– két érzés, amelyek többé-kevésbé egymás mellett létezni látszanak, amennyiben a fogfájás, amikor az előadáson érzem, alig különbözik attól, amit otthon érzek, míg fordítva, a kíváncsiság, amint a fogfájás (átmenetileg) "elfelejtődik", hasonlít ahhoz, amit egészséges állapotban érzek. Mennyire más az érzések keverékének második változata: Itt nem váltakoznak, hanem összeolvadnak egymással, és így új minőséget nyernek. Ambivalensekké válnak. A bejövő részek többé-kevésbé érzékelhetőek maradhatnak, de el is tűnhetnek - kivéve azt a jellegzetes nyomot, amelyet a keletkező érzésben hagynak. Így érezhetek vonzalmat egy személy bizonyos tulajdonságai iránt, és taszítanak mások - az eredmény hasonlíthat egy semleges félszűzességhez, egy látszólag érzélemmentes semlegességhez, ami bevallottan különbözik a személy valódi hiányától.

az alapos érzéstől. Én is tudok szeretni valakit, és ugyanakkor félni attól, hogy belekeveredjek vele (vagy vele). A szeretetemben a félelem lesz tapintható, a félelmemben pedig a szeretet. (Az eredmény talán arra emlékeztet, amit Wundt [1909,

S. f194.] mint "kontraszt-érzés", prototipikusan gondoljunk a kellemetlen-kellemetlen csiklandozásra). Plauzibilisnek tűnik, ha az érzések keveredésének két változatát - az érzések *közötti* ingadozást és *a* több érzés összeolvadását - olyan szélsőséges formáknak képzeljük el, amelyek között megnyílik egy olyan birodalom, amelyben egyidejű érzéseink sokféleségét (meg)tapasztaljuk. (Erre még visszatérek az 1.1.4. fejezetben, amikor az "összetett" érzésekről beszélek).¹¹

A magasságtól való félelem viszont meglehetősen ellenállónak mutatkozik mindenféle megismeréssel szemben - ellentétben a (szűkebb értelemben vett) ijedtséget követő érzésekkel a két ellentétes példában, az erdei és a pincében való ijedtségben. Az a tudat, hogy a deszka nem lett keskenyebb, most, hogy a szakadékon átfektették, nem teszi könnyebbé a járást. Ez a stabilitás, a meglehetősen egyszerű tapasztalattal és a beavatkozás vagy az ellenőrzés gyenge lehetőségeivel párosulva, az, ami miatt a tériszony egy veleszületett érzés kandi-dátumának tekintjük.

Azt a tényt, hogy - ha feltételezzük a veleszületett érzések létezését - az evolúcióelmélet is elismeri, hogy vannak tanult érzések is.

11 Az ijedtség példája, akárcsak az imént tárgyalt többi példa, ismét illusztrálja azt, amit "Az érzés és szimbolizációja" cím alatt az érzések "középső" megközelítéseként mutattam be: egy introspektív (és szükségszerűen retrospektív, mivel az érzések verbalizálása az átélésük során sok esetben nem lehetséges anélkül, hogy magát az élményt ne befolyásolná nagymértékben, vagy akár az érzés azonnali eltűnését ne okozná), az olvasó megértésére apellálva. Akár az ijedtség, akár az érzések keveredésének különböző formái miatt, mindig visszamenőleg merítettem tapasztalataim elemeiből, és úgy mutattam be őket, hogy remélem, a lehető legszélesebb körben elfogadhatóak legyenek. Ezt azért mondom el újra, mert az ilyen eljárás nem olyan ritka az érzelmek pszichológiájában, mint ahogyan azt feltételeznénk. Sőt, világossá vált, hogy ezt teljesen megengedhetőnek tartom. Az ijedtség elemzése csak akkor válna empirikussá (szűkebb értelemben), ha például tematikusan releváns nyílt interjúk készülnek, és ezekben leírásokat és differenciálásokat határoznának meg, vagy akár egy utólagos kikérdezéssel járó kísérlet révén (ahol az ijedtség érzésének kísérleti indukciója nem lehetséges).

Az "ijedtség" viszonylag könnyen kezelhető, például a "szeretet" vagy az "irigység" érzéséhez képest). A döntő az, hogy (bár több és a kutatótól független) adatközlők (mégis) elvileg azt teszik, ami elkerülhetetlen, ha a tapasztalatot vizsgálni akarják: utólag verbalizálják tapasztalataikat, önvizsgálatot folytatnak.

Az érzelmek retikailag orientált elméletei nem vitatottak. Az alább tárgyalt feltékenység mellett az irigység, a büszkeség vagy a schadenfreude is lehetséges jelöltek a tanult érzések közé. A felnőttek által különböző helyzetekben érzett érzelmek sokfélesége, összetettsége és "rugalmassága", valamint az a tény, hogy nem mindegyik "elérhető" a gyermekek számára (vö. Harris 1992), kikényszeríti az érés és fejlődés valószínűtlen, genetikailag meghatározott programjainak vagy a tanult érzéseknek a feltételezését - az ezzel járó összes szabadsági fokozattal együtt, amelyet az érintett kogníciók (a tanulásban és magában az érzésben) és a kultúra-specifikus "tanulási célok", például az értékek, normák stb. befolyása nyit meg. Az evolúciós eredetű érzelmelemleteket tehát nem utolsósorban azon lehet lemérni, hogy miként fogalmazzák meg a tanult érzéseket, milyen státuszt tulajdonítanak nekik, hogyan magyarázzák őket (összeegyeztethetően a veleszületett érzésekről alkotott elképzeléseikkel). A (feltehetően) tanult érzésre példaként a feltékenységet javaslom (szűkebb értelemben, azaz párkapcsolatban). Ezzel szemben először is azt lehetne kifogásolni, hogy a feltékenység úgy tűnik, hogy valóban az evolúciós teoretikusokra veti magát. Ha az "emberi állatok" egy stabil (munkamegosztáson alapuló) kétszemélyes "kapcsolatra" vannak utalva, hogy felneveljék kicsinyeiket, akkor a feltékenységet olyan érzésként értelmezhetjük, amely e kapcsolat fenntartását szolgálja¹² (és így valószínűbbé teszi a gének közmondásos továbbadását). De ez az érvelés feltételes: ismerjük a fordított esetet is, amikor a partner *azért* szakít, *mert* feltékeny volt (állandóan, ok nélkül, túlzottan). Itt a feltékenység nyilvánvalóan nem szolgálhatta az evolúció "céljait". Sőt, *még* egy kulturális körön (egy "ökológiai résen") *belül is* nagy különbségek vannak abban, hogy az emberek milyen mértékben éreznek feltékenységet.¹³ Ha az érzés - evolúciós szempontból -

12 A kapcsolat fenntartását szolgálhatja riasztó és aktivizáló hatása miatt, vagyis azért, mert a feltékeny személy tesz valamit, cselekedni kezd - a mozgás konnotációja miatt itt is érzelem, nem csak érzés, vö. 1.2.4., valamint 1.3. fejezet -, vagy azért, mert ez a cselekvés, amely lehet fenyegetés is, tudatosítja a feltékenység tárgyában a különválás "költségeit" vagy látszólagos lehetetlenségét.

13 Ettől eltekintve persze egy olyan kérdésnél, mint az imént tárgyalt, vagyis annál a kérdésnél, hogy a feltékenység érzésének képessége inkább veleszületett vagy inkább tanult, kézenfekvő az összehasonlító kultúrákutató is (ezért, mint ismeretes, már Darwin is ilyen szempontból érdeklődött az érzelmi megnyilvánulások tanulmányozása során, vö. 2.1. fejezet). Ha a legkülönbözőbb embereknél nem találnánk komoly különbségeket az előfordulás, a megjelenés és a gyakoriság tekintetében, vagyis ha a buzgalom iránti vágy univerzálisnak bizonyulna, akkor kellő visszafogottsággal "univerzálisnak" tekinthetnénk.

– szisztematikus előny (vagy hátrány), valójában nem kellene, hogy az legyen. Vagyis lehet, hogy igen, de egy következő lépésben a tézis további bonyolítását igényelné, amelyet a Tuckerre visszanyúló játékelméleti elképzelések, például a "fogoly dilemma" (vö. Luce & Raiffa 1957, 94. o.) mentén kellene újrafogalmazni. Végül is kellene egyfajta egyenletrendszer, amelyben mindenki számára "genetikai előnyt" jelentene, ha például az emberek 60%-a féltékenységet érezne, míg 40%-a nem vagy alig.

Ha ragaszkodunk az evolúciós felfogáshoz még az olyan érzés esetében is, mint a féltékenység, ha minden játékelméleti és egyéb mankót, bármilyen kifinomult és bonyolult is, a "valósághoz" való egymást követő közelítéseknek tekintünk, nem pedig a növekvő valószínűtlenség immunizálásainak, akkor marad egy további, alapvető nehézség, amely radikálisan korlátozza a *tapasztalat* evolúcióelméleti magyarázatainak körét általában véve, amelyek a "biológiai hasznosságon" alapulnak. Ha a félelem tényleg "szolgál" a fizikai teljesítményre való felkészülésre, a menekülés vagy a támadás segítésére, akkor természetesen teljesen lényegtelen, hogy ez milyen érzés. Ha a szemek kitérülése állítólag a látást segíti elő, hogy jobban vagy gyorsabban felismerjük ijedtségünk okát, ami miatt megfelelőbb vagy legalábbis gyorsabb lesz az erre az okra való reagálásunk, és így nő a génjeink továbbadásának valószínűsége, akkor ez semmiképpen sem magyarázza azt, hogy mi-?

Az emberek együttélésének megszervezése még mindig alapvetően különbözik egymástól: Igaz, hogy az emberek együttélésük megszervezésének módjai még mindig alapvetően különböznek egymástól; azonban a társadalmak és kultúrák változásának sebessége valószínűleg túl nagy ahhoz, hogy az emberek megfelelő alkalmazkodását mutáció és szelekció okoztanak gondoljuk (és ettől eltekintve maga az alkalmazkodás is túlságosan céltudatos). A súlyos különbségek felfedezése tehát aligha a genetikai adottságok különbözőségének, hanem inkább a tanulás megfelelő nagyobb súlyának tulajdonítható. Nyilvánvalóak azonban azok a problémák, amelyekkel az ilyen tanulmányoknak a mai napig meg kellett küzdeniük: hogyan lehet például egy írás nélküli kultúrában egy olyan érzés létét és terjedését vizsgálni, amelyet nem lehet tartalmilag kifejezni bizonyos társadalmi helyzetekre - és az ezt a helyzetet szabályozó normákra, értékekre stb. vonatkozó részletes utalások nélkül? Próbáljunk ki egy gondolat kísérletet, és képzeljünk el egy radikálisan poligám társadalmat: Hogyan tudnánk elmagyarázni a tagoknak, hogy mit akarunk vizsgálni? Megértenék az "Othellót"? Vagy olyanok lennének, mint a kínai császári udvar, amely a grandiózus kulturális-imperialista megfélemlítésként tervezett európai klasszikus zene előadásával szemben állítólag csak unalmat, ingerültséget, ha nem is ellenszenvet érzett?

miért érzi úgy az ijedtséget, ahogyan érzi, sőt, miért érzünk *egyáltalán* bármit is (ahogyan ez általában lenni szokott). A jobb megítélés önmagában - tegyük fel az érvelés javára - elegendő lenne. Ily módon a tapasztalatról szóló evolúciós viták szükségszerűen elhibázzák a lényegét.¹⁴

A különböző magyarázó minták szempontjainak és szekvenciáinak összefoglalására tett jelen, inkább informális próbálkhoz most a tanuláson keresztül magyarázatra kell hivatkoznunk: Hasonlóan kihegyezett formában a féltékenység (vagy más) akkor tanulható, ha – esetleg már tartalmilag, de mindenképpen formailag és terjedelmében. Ebben a perspektívában a tanulás például a kulturális gyakorlatban való részvételen keresztül történne, egy olyan színpadra (a világba) való belépésen keresztül, amelyen folyamatosan egy színdarabot adnak elő, amelyben nemcsak a féltékeny személy szerepe (mint minden másé) van példamutatóan megszabva, hanem amely ráadásul elkerülhetetlenül részvételre is felszólít (ahogy ezt Bruner [1990, 34. o.] metaforikusan megfogalmazta). Nem csak az érzések tanulhatók úgymond "anyagilag" (legalábbis egy részük) - például az irigység a birtoklás világában, a becsvágy (ha ez még érzésnek tekinthető; lásd még az 1.2.3. fejezetet) a versengés világában. Ezen kívül az egyes érzések általános feltételeit is meg kellene tanulni - mikor, azaz milyen körülmények között melyik *érzés megfelelő az érzésre; ez többet jelent, mint annak megtanulása, hogy mikor melyik érzést illik kimutatni.*¹⁵ És végül - szintén azért, mert

14 És ez is alapvető, leküzdhetetlen nehézség, ha a "biológiai funkció" (vagy a "biológiai funkció") bizonyítását el akarjuk fogadni.

"evolúciós előnye") az érzés veleszületettsége mellett szóló érvként szolgál. Ilyen nehézség az ellenkező érvelés esetében is fennáll; még azok sem zárták ki, akik fordítva, nem feltételezik az érzés evolúciós előnyét, hogy a kérdéses érzés veleszületett. Tegyük fel, a vita kedvéért, hogy nem találunk olyan magyarázatot a féltékenységre, legyen az bármilyen finom és bonyolult, amely hihető módon adna neki egy

"biológiai funkció", akkor ez még mindig nem lenne érvényes érv a féltékenység esetleges veleszületettsége ellen, hanem csupán az "evolúciós haszna" ellen - ez még mindig lehet veleszületett (vagy döntően genetikailag meghatározott), például az ornyereg alakjához vagy a hajsínhez hasonlóan, véletlenszerű és a szaporodási siker szempontjából (mint ahogy azt feltételezhetjük) irreleváns.

15 Amit itt értünk, az (legalább) egy lépéssel tovább megy a tanulás jelentősége felé, mint például Ekman (c. 1988, 20. o.) az érzelmek (talán kissé szerencsétlen) "neurokulturális" elméletében. Ekman röviden azt feltételezi, hogy az érzések úgymond veleszületett minőségükben, azaz érzékelésükben, de kulturálisan rögzült és elterjedt szabályok (úgynevezett "megjelenítési szabályok") határozzák meg, hogy mikor mutatkoznak meg az egyes esetekben.

tapasztalatok születnek, azaz *különböző* tapasztalatok születnek - *mindegyiknek megvannak a maga* árnyalatai, sajátos és egyéni "érzelmi felkészültségei", amelyek többé-kevésbé azonos helyzetekben többé-kevésbé különböző mértékű érzésekhez vezetnek.¹⁶ Az egyéni különbségek itt az egyénenként eltérő tanulási történetre vezethetők vissza. Az, ahogyan a tanulástörténet, a múltbeli tapasztalatok összességé befolyásolja, formálja vagy alkotja a jelenlegi embert - vagy a mi kontextusunkban szűkebb értelemben az "érzelmi felszereltségét" - a pszichológiai iskolák központi témája, és mindegyikben sajátos módon fogalmazódik meg és specifikálódik. Míg például a pszichoanalízis az emberi fejlődésről, de e fejlődés zavarairól és általában a mentális betegségekről alkotott elképzelései alapján a korai (tanulási) tapasztalatokat különösen fontosnak tartja, addig a behaviorizmus (és annak tanulási törvényei) szerint a tapasztalat időpontja legfeljebb másodlagos szerepet játszik, míg annak ismétlődése döntő jelentőségű. Köztudott, hogy (a pszichoanalízisben mint klinikai gyakorlatban és a viselkedésterápiában) alapvetően különböző eljárások vezetnek az "érzelmi háztartásban" megalvadt tapasztalatok "elfolyósításához" és részleges újraszervezéséhez. (A

16 Anélkül, hogy itt részletezném: Mivel a tanulás alapvetően értelmezésen alapul, a tanultak nem azonosak, de semmiképpen sem önkényesek. Valószínűleg nem utolsósorban az úgynevezett "egzakt" tudományok (módszertani értelemben vett) túlsúlya járult hozzá annak a szerencsétlen, de hamis dichotómiának az elterjedéséhez, amely szerint valami, ami helyes, az abszolút, azaz az egyetlen helyes, és minden mást "agyonyharap" maga körül - ahogyan a négy sem tűr meg maga mellett semmi mást, amikor kettő és kettő összeadásának eredményéről van szó. Ahol nem lehet elkötelezni magunkat csak egy mellett, ami biztos, és minden mást feleslegessé tesz, ott - az említett dichotómia szerint - csak a másik véglet érvényesülhet, a tiszta káosz uralkodhat, és minden hozzárendelés vagy döntés teljesen önkényes lehet. A jelentéstulajdonítás bármely kulturális gyakorlat (pl. a nyelv) értelmezése során természetesen nem írható le a két véglet egyikével sem. Tereket nyit meg és használ fel a játékhoz; erre a játékra szabályok vonatkoznak, és mégis játék marad. Azért említem ezt, mert a felvázolt alkalmatlan dichotómiának ez a "köztes" része (jelen munka szempontjából is) igen fontos - és mert gyakran tapasztalom, hogy a szemináriumokon nem vehetem magától értetődőnek, hanem először alapszinten be kell vezetnem; éspedig annak ellenére, hogy minden szemináriumi résztvevő életének nagy területeit pontosan így és nem másként strukturálta: ugyanazon (értelmezési) folyamatok alapján, soha nem teljesen kötött pályákon, de ezért semmiképpen sem önkényesen.

A pszichoterápia általában és a különböző pszichoterápiás iskolák megközelítésének újrafogalmazása, mint az érzelmi életbe való korrekciós beavatkozás [és semmi más], legyen az bármilyen "zavart", önmagában is vonzó téma lenne - különösen az érzelmi életről és annak fejlődéséről szóló alaptételek kifejtésével; vö. még 1.1.6. fejezet).

Hogy ezt a szakaszt azzal zárjam, hogy még egyszer elhárítom az esetleges félreértéseket: nem foglalkozom itt az érzelmeik megkülönböztetésével aszerint, hogy öröklöttek vagy tanultak - egy ilyen megkülönböztetés aligha lenne lehetséges bármilyen pontossággal, nem utolsósorban a fentebb vázolt okok miatt, és csak szűk hozadékot ígér. A legtöbb érzés egyszerűen úgy képzelhető el, hogy különböző súlyú veleszületett és tanult részekből áll - miközben e részek pontos aránya gyakorlati következmények nélkül maradna. (Éppen ezért a legjobb pragmatista módon a meghatározási kísérletek elhagyhatók).

Inkább arra törekszem, hogy rámutassak néhány implicit előfeltevésre, de következtetésekre és lehetséges összefüggésekre is, amelyek akkor merülnek fel, vagy akkor keletkeznek, amikor az érzések *magyarázata* a veleszületettségen vagy a tanuláson alapul. Egy utolsó példa illusztrálhatja ezt: Attól függően, hogy az érzelmeiket veleszületettnek vagy szerzettnek tekintjük-e, az emberek "érzelmi alkatának" hosszú távú változásai már nem ugyanannak a jelenségnek, hanem különböző jelenségeknek tűnnek, amelyek vizsgálatához különböző megközelítésekre van szükség. Míg az első esetben az ilyen változásokat "vak" mutáció és szelekció eredményeként kellene értelmezni, amelyet összehasonlító, kultúrák közötti, sőt fajközi vizsgálatok segítségével kellene megközelíteni, és - mint kifejtettük - a legtágabb értelemben vett hermeneutikai perspektívát elkerülve (vö. Darwin 1872), a második esetben a történelmi változás jelenségeiként kerülnek a figyelem középpontjába, amelyek a kultúrtörténeti és eszmetörténeti megfontolások mellett kifejezetten igénylik a legtágabb értelemben vett hermeneutikai módszereket, mert a jelentéssel való foglalkozás nélkül egyáltalán nem lehet velük foglalkozni (vö. erről például a Benthien, Fleig & Kasten 2000-ben található hozzászólásokat).

1.1.3 Az érzés és annak időtartama, az érzés és annak lefolyása - dinamikai szempontok

Szeretnék részletesebben és szisztematikusabban foglalkozni egy olyan ponttal, amely már az előző szakasz megfontolásaiban is szóba került. Az ijedség fenti vizsgálata a különböző "fejlődéssel" (az ijedséget megkönnyebbülés követi; az ijedséget félelem követi) arra készítetett bennünket, hogy az érzések időtartamát és lefolyását, mint a meghatározásukhoz szükséges jellemzőket megvizsgáljuk és bevezessük. Ha példánkban nem akarunk különbséget tenni az ijedség különböző formái között (vagy - elnevezések hiányában - ha példánkban nem akarunk különbséget tenni az ijedség különböző formái között)

– Ha itt ijedségről és ijedségről akarunk beszélni, akkor az ijedséget a leírt érzelmek kezdetére kell korlátozni. Természetesen ez is összhangban van a kifejezett mindennapi felfogásunkkal: senki sem ijed meg két órán keresztül, de még két percig sem. Az ijedség egy példa a nagyon rövid ideig tartó érzésre, amely alapvetően csak egyetlen pillanathoz rendelhető a végtelen számú pillanattól (az "ijedség pillanata"). Mindazt, amit többé-kevésbé hasonlóan érezhetünk, de hosszabb ideig tart, már nem nevezük ijedségnek (de talán zavarodottságnak, szorongásnak, pániknak). Egy másik példa egy ilyen

"pillanatnyi" érzés a meglepetés - tartósan sem lehet meglepődni.

Hosszabb ideig érezhetünk más érzéseket. A fogfájás szombaton két órán keresztül, mielőtt a döntés megszületik, hogy a sürgősségi szolgálathoz kell fordulni, az első perctől az utolsóig érezhető - ráadásul olyan minőségben, amely nem vagy alig változik. A gyermekkor (vagy egy későbbi életszakasz) végtelen vasárnap délutánjának unalmát három órákor ugyanúgy lehet érezni, mint egy órával előtte vagy utána. A várakozás - hogy ne csak negatív példákat említsek - egy régóta vágyott találkozáshoz hasonlóan érezheti magát előző nap, mint öt perccel a találkozó előtt, és addig tarthat, amíg a tér nyitva marad (de természetesen csak magáig a találkozóig). A (már szemantikailag is szükséges) pontszerű, pillanatnyi érzéssel szembeállítható az időtartam homogén, egységes érzése.

Ha most egy állandó érzés egységességéből indulunk ki, és ezt tekintjük, akkor egy további időbeli differenciálódás tárul fel: bizonyos, többé-kevésbé szabályos lefolyású érzések. Nem minden alkalommal, amikor az ember haragot érez, van egy

Dühkítőrés. Az előbbi alapvetően egységes érzés - még ha konnotatívan a saját fogyatkozását is szállítja éteri, azaz szintén nehezen elnyújtott jellege révén: füstölög; mégis ott van a csendes, hosszan tartó düh. Az utóbbi viszont inkább kitörésszerű eseményt, többé-kevésbé határozott alakú progressziós görbét jelöl: a többé-kevésbé semleges kiindulási állapotból való hirtelen, szeszélyes fellángolást vagy dübörgést egy rövid, maximális aktivitású (és erősségű) szakasz követi, majd egy laposabb vagy meredekebb visszaesés az eredeti szintre. Csakhogy mindez együttesen hisztit jelent. (A düh és a dühkítőrés abban is különbözik, hogy az érzelmi kifejezés és a motivációs aspektus - vagy azok a cselekvések, amelyekben ez az aspektus megnyilvánul - mennyire vannak fogalmilag beágyazva. Például a dühét elrejtheti az ember, de a dühkítőrését nem). Egy másik példa: sokféle okból (és néha minden ok nélkül is - de lásd az 1.2.2. fejezetet) szomorúak lehetünk, ráadásul úgymond "időmértéktelenül", azaz időben kiterjedt és mégis egységes. Ha azonban gyászt érzünk - a szemantikailag ideális-típusos esetben egy veszteség után -, akkor egy bizonyos irányvonal is implikálódik: Nemcsak az olyan kifejezések, mint a "gyász", tükröznek egy olyan fejlődést, amely időbe telik - pszichoanalitikus szempontból időbe, hogy feloldódjanak a tárgyi kötöttségek és a¹⁷ libidó új célt kapjon -, és amelynek során az érzés rendszeresen változik.¹⁸ A düh vagy a kétségbeesés, sőt a tagadás epizódjai is ezt a hatást váltják ki,

17 "Nos, mi az a munka, amit a bánat végez? [...] A valóságellenőrzés megmutatta, hogy a szeretett tárgy már nem létezik, és most felszólít, hogy vonja vissza minden libidóját a tárgyhoz fűződő kapcsolataiból. [...] De a parancsát nem lehet azonnal teljesíteni. Ezt most részletesen, *nagy* idő- és foglalkoztatási energia *ráfordítással végzik el*, és közben az elveszett tárgy létezése pszichésen folytatódik. Minden egyes emlék és elvárás, amelyben a libidó a tárgyhoz kötődött, megszűnik, túlfoglalt, és a libidó megoldása rajta történik" (Freud 1916, 430. o., kiemelés A. K.). - Időközben a gyászunka fogalma is bekerült a mindennapi nyelvbe, ahol néha úgy tűnik, hogy nem jelent mást, mint hogy a gyász időigényes és kellemetlen.

18 Egy ilyen változás jelei és az ehhez szükséges idő természetesen a legtöbb kultúrában az elhunytakkal (vagy természetesen a gyászolókkal) való bánásmódról kialakult különféle rituálékban is megmutatkoznak - például a nem is olyan régen még elterjedt háromnapos holttest-fektetés, a temetés és a gyászlakoma stb. Az ilyen rituálék egyrészt a gyász során változó érzések jelei és kifejeződései, másrészt hasznos támaszai ennek a változásnak. Aki már átesett egy ilyen háromnapos, többé-kevésbé intézményesített gyászidőszakon, az megtapasztalta, hogy a

különösen a gyász korai szakaszában a kezdetben hangos, sőt vádló fájdalom átválthat csendesebbé.¹⁹ Az "érzelmi folyamatok" is példaként használhatók, ahogyan azok a halálos betegségről szóló hírre adott reakcióban (és az azzal való szembesülésben) történnek, hogy valaki halálos beteg, és hamarosan meg kell halnia. Itt is a különböző "fázisok" szabályos sorozatát kell megfigyelni (vö. Kübler-Ross 1983, amely a "beismerni nem akarástól és az elszigetelődéstől" a "dühöngésen" át a "halálíg" terjed),

"tárgyalás", "depresszió" és "jövőhagyás"), amelyek megfogalmazása és közzététele viszont "érzésnormáló" hatással bírhat. Vannak tehát olyan érzések, amelyeknek egy konkrét élményen túl egy nagyon konkrét lefolyása is van (vagy kívánatos, hogy legyen) - vagy vannak érzésnevek az érzések konkrét sorozataira. Az érzelmek elméletének, amelynek képesnek kell lennie arra, hogy igazságot szolgáltatson az érzelmeknek a maguk sokféleségében, tisztában kell lennie az érzelmek (eltérő) időbeli jellegével, és képesnek kell lennie arra, hogy ezt kezelje; figyelembe kell vennie az érzelmek dinamikus aspektusát. Csak másodlagos jelentőségű, hogy ezt a szempontot hogyan veszik figyelembe, hogy - például a szemantikai elemzés felé orientálódva - megkülönböztetik-e egymástól a pontszerű (ijedtség), az egységes (fájdalom, várakozás) és az időben strukturált (hiszti, szomorúság [a szomorúsággal szemben!]) érzéseket, vagy az érzéseket csak egyes elemként értelmezik, amelyekből összeállítva összetettebb érzéssorozatok gondolhatók (mint az ijedtség₁ vagy a sokk₂ esetében). Az egyetlen döntő tényező az, hogy az érzelmek elmélete lehetővé teszi, hogy fogalmilag megkülönböztessük a különböző érzelmeket.

A cél az, hogy igazságot szolgáltatassunk az érzések időbeli szerkezetének.

Minden esetben más-más viselkedést várnak el, és hol több, hol kevesebb gyengéd nyomást gyakorolnak abba az irányba, amely azt ígéri, hogy a többiekől elvártakat valóra váltják.

- 19 "Később a Samre való emlékezés megváltozott: Munkává vált, folyamatos nagyságrenddé; a fájdalmat és a pompát felváltotta a vad ésszerűtlenség, mind a férfi halálát, mind az arra való emlékezést illetően. Ez idő alatt vágyott a magányra és a szenvedés elnéző egójára: a Sam, a vesztesége, a gyász, és semmi más szenvedés nem ér fel vele. Ezt hajlandó volt elismerni: nem volt benne semmi szégyellnivaló. De most, fél évszázaddal később, ezek az érzések egyszerűen a részévé váltak. A bánata mankó volt, szükséges és megtartó; el sem tudta képzelni, hogy nélküle járjon" (Barnes 1996, 125. o.).

1.1.4 Egyszerű (egyszerű) és összetett (összetett) érzelmek

Ismét csak röviden érintettük azt, amit most részletesebben kifejtünk. Az irigység példája világossá tette, hogy a megismerések milyen módon kerülhetnek szükségszerűen az érzésbe, és így alkotják meg azt (a) legelőször is (de vö. a megismerés fogalmáról és az érzésben betöltött szerepéről az 1.2.5. fejezetet). Egy másik példa - szintén már említettük, bár más összefüggésben - a féltékenység. Úgy tűnik, hogy a féltékenységhez kezdetben csak bizonyos tények kognitív ismerete szükséges - vagy sokkal gyakrabban csak a megfelelő feltételezések.

-, azaz olyan jelenetekről, amelyek igazolják a féltékenységet. De a féltékenység köztudottan több: nem utolsósorban az ilyen jelenetek néha szinte kényszeresen ismétlődő, élvezetes és gyötrelmes képzelgése gyötri, amely nem ritkán háttérbe szorítja a ténylegesen történeteket (ha egyáltalán történt valami), és amely annyira meghatározóvá válhat, hogy alig marad hely más gondolatoknak és más érzelmeknek.²⁰ A tudás vagy legalábbis a gyanú, a történet elképzelése vagy a félelem - ez korántsem minden, ami a féltékenység szempontjából jelentőséggel bírhat: A gyanús pillanatok állandó keresése, a (talán csak feltételezett) hűtlen pontos, gyanakvó megfigyelése, az általa hátrahagyott nyomok gyanakvó olvasása, a rivális megfigyelése is és értékelése, sőt, ezen túlmenően mások (potenciális) riválisként való érzékelése egészen a világ olyan világként való érzékeléséig, amelyben mindenekelőtt a veszélyeztetett kapcsolatra leselkedő veszélyek leselkednek mindenütt - mindez (és még több is) belekerülhet a féltékenység érzésébe.

Az "ézésbe kerülhet" alatt természetesen nem azt kell érteni, hogy mindig ugyanazok az elemek alkotják a féltékenységet additív kombinációban. Az ézés összetevői lehetnek különböző megismerések, képzetek, emlékek, tapasztalatok, elvárások stb. is, és a "törvények", amelyek szerint ezek egymással kapcsolatban állnak, aligha képletként, hanem inkább analógia útján képzelhetők el.

20 Az ilyen féltékenység figyelemre méltó leírását találjuk Barnes (1994) művében. Itt nemcsak az ézés tanulságos "belső nézete" bontakozik ki, hanem az is kiderül, hogy a féltékenység oka semmiképpen sem kell, hogy "ésszerű" legyen (hiszen itt a szerelmes korábbi élete játszik lényeges szerepet, az az élete, amikor még nem találkozott a féltékeny személlyel).

a Gestalt-zárás folyamataira, ahogyan azokat a Gestalt-pszichológiában felfogták (vagy ahogyan azok szerepet játszanak az integrált narratívák kialakításában) - erre még visszatérek (1.4. fejezet, különösen a 7. tétisz; 3. fejezet). Továbbá az a tény, hogy a féltékenységnek különböző összetevői vannak, azt is jelenti, hogy a féltékenység érzésének "mélyreható" tanulmányozásához vissza kell térni az ilyen megismerésekhez, képzetekhez stb. Ez azt is jelenti, hogy hasznos lehet a féltékenység különböző formáit megkülönböztetni, aszerint, hogy milyen összetevőkről van szó, és azok milyen súlyt kapnak, milyen jelentőséggel bírnak a kialakuló gesztus szempontjából. Így talán érdemes lenne megkülönböztetni a féltékenység azon eseteit, amelyekben konkrét tudás játszik szerepet (ami talán még a "hütlén" személytől is származik), a féltékenység (a hütlén személyen kívül) egy konkrét riválisra vonatkozik, és összességében úgymond a kapcsolatot fenyegető valós veszélyre irányul, és azokra az esetekre, olyan esetek, amelyekben az érzés elszakad a megerősített tudástól, vagy rögtön az elején meglehetősen homályos gyanúból táplálkozik, olyan esetek, amelyekben nincs konkrét vetélytárs, hanem inkább diffúz ellenfelek (vagy többé-kevésbé mind), amelyekben a féltékenység tehát nem annyira a kapcsolatot fenyegető valós veszélyen alapul, hanem inkább eleve ilyen veszélyt teremt. Nem utolsósorban ilyen megkülönböztetések lehetnek azok, amelyek az "indokolt" és "indokolatlan" féltékenység mindennapi nyelvezetében tükröződnek. "alaptalan" féltékenység.

Nemcsak a megismerések és képzetek, emlékek, tapasztalatok és elvárások kerülhetnek bele egy érzésbe. Az érzések maguk is válhatnak más, magasabb szintű érzések lényeges összetevőivé: Például szerelmes lehetek, és lehetek boldog vagy dühös a rajongásom miatt. Szégyenkezhetek egy szerelem miatt, amihez ez a rajongás vezethet, vagy lehetek büszke rá, vagy örülhetek neki. A "sajnálom", amellyel igyekszem bocsánatot kérni helytelen viselkedésemért, például egy dühkitörésért, - ha őszintén *érezem* - több mint a társadalmi interakciók kulturálisan sajátos (és ezért történelmileg is megváltoztatható) szabályozásának kifejezése. Mindenekelőtt egy érzést, egy szenvedést, valamit, ami fáj (nekem), egy többé-kevésbé szégyennel vagy büntudattal átítatott fájdalmat jelöl - egy fájdalmat, amelynek konkrét tárgya van: És ez a tárgy lehet egy másik érzésem (vagy annak kifejeződése), egy érzés, amit most sajnálok.²¹

21 És valóban lehet maga az érzés, amit sajnálok, és így belemegyek ebbe a szenvedésbe, és nem csak egy (nem megfelelő) kifejezése egy

Természetesen az érzésekbe belépő érzések esetében a közvetítő folyamatok így vagy úgy szerepet játszhatnak: Így azt lehet kifogásolni, hogy nem egy érzést sajnálok, hanem egy érzés emlékét (mert már nem érzem a haragot és a megvetést). Ellenvethető, hogy a saját szeretetünk feletti öröm esetében, amely nem szünteti meg a szeretetet, legalábbis olyan értékelésekre és reflexiókra van szükség, amelyek az érzést (a szeretetet) olyasminek mutatják számomra, aminek örülhetek, sőt örülnöm kell. Mindazonáltal a közvetítő folyamatok létezése nem szabad, hogy elfeledtesse velünk, hogy fordítva, az *ézés* (múltbeli vagy jelenbeli) is lehet az itt tárgyalt felettes, komplex ézés szükséges összetevője.

Mennyire más a helyzet a nem bonyolult, egyszerű érzésekkel. Nézzük meg újra az ijedséget: itt csak annyit kell tenni, hogy "tárgy", amelyre az ézés vonatkozik - például egy hang -, és egy elhanyagolható minimális "kognitív" folyamat, amelynek még csak nem is kell tudatosan végbemennie, és alig haladja meg magának a tárgynak az érzékelését. ("Kognitív" folyamatok, amelyek úgymond szükségesek ahhoz, hogy az egyén egyáltalán magához tudja kapcsolni a tárgyat. Ezek már az észlelés aktusában is szerepet játszanak, és továbbra is létezhetnek, például a szokatlanok érzékelt dolgok egyfajta kezdetleges értékelésében; vö. a "kognitív" folyamatról szóló fejezetben leírt folyamatot.

1.2.5 a megismerés tág fogalmáról). Egy szép napsütéses nap egyszerű öröme, amikor kilépünk a házból, nem igényel semmilyen elmélkedést az elmúlt hetek meteorológiai időjárási helyzetéről, nem igényel semmilyen emléket a legutóbbi nyaralási útról és a tengerparti délutánokról, nem igényel semmilyen képzelgést a közlő estéről az erkélyen - és nem igényel semmilyen várakozást ebben a tekintetben. Mindenekelőtt önálló. (Ilyen reflexiók nélkül is megússza egyszerű érzésként, azaz még ott is, ahol amúgy sem "csak" hangulat; a különbségtételről lásd az 1.2.1. fejezetet). Mindazonáltal olyan folyamatokat eredményezhet, mint az említettek, és így úgymond bonyolítja magát, és összetettebbé válik.

Most már elnézést tudok kérni valakitől, akit jobban ismerek és értékelek, amiért eleinte idegesítet, mint látszólag felszínes hencgő, és hogy majdnem megvettem: Így tudok bocsánatot kérni valakitől, akit most már jobban ismerek és értékelek, amiért eleinte idegesítet, mint látszólag felszínes magamutogató, és hogy majdnem megvettem. A saját ézés (vagy talán pontosabban: az emléke) közben fáj - még akkor is, ha az érintett soha nem vette észre, mert sikeresen eltitkoltam előle; így most még akkor is szőgyellhetem az ézésemet, és bocsánatot akarok kérni tőle.

Az öröm valami felett érzésként nagyon különböző összetettségi fokozatokban létezhet: a fent említett "egyszerű", feltétel nélküli, pillanatnyi, talán múló örömtől a rendkívül gazdag, élettörténeti jelentéssel átítatott, értékek, célok vagy más érzések sokaságával összekapcsolódó és összefonódó örömig, pl. egy évek óta tartó fejlődés menetéről vagy egy régóta követett cél eléréséről. Más érzések viszont nem türik a kogníciók bevonását (és, mint kifejtettük, többet is): amint az ijedtségre gondolunk, az már nem ijedtség.²² Más érzések viszont megkövetelnek egy minimális komplexitást, amely nélkül elképzelhetetlenek: az irigység vagy a féltékenység, ahogyan fentebb említettük, a fent említett várákozás is, és még sok más.

Az érzelmek olyan elméletének, amely igazságot akar tenni az érzelmek sokféleségének, így vagy úgy, de lehetővé kell tennie az érzelmek egyszerűségének vagy összetettségének feldolgozását vagy csökkentését.

1.1.5 Az érzés és tárgya - Az érzés irányultsága

Az imént (és már korábban is) többször beszéltünk az érzés "tárgyáról", az érzés tárgyáról. Az érzés nem kapcsolat- vagy referenciamentes entitás, mindig úgy tűnik, hogy valami felé irányul, hogy egy "tárgyra" vonatkozik - legyen ez a tárgy valami olyan feltűnésmentes dolog, mint egy zaj vagy egy szeretett embertárs. Az érzés mindig relációs fogalom, mindig *valaminek* az érzése (*valamiről, valami felé, ...*).²³ Az érzés tárgya ebben az értelemben lehet egy igazság.

22 Itt könnyen el lehet ismerni, hogy ez inkább az ijedtség "időbeli jellegének", mint "egyszerűségének" köszönhető; azonban függetlenül attól a kérdéstől, hogy hol akarunk okot látni, ugyanúgy tagadhatatlan, hogy az ijedtség "egyszerűsége" legalábbis rendszeresen együtt jár az "időbeli pontosságával" vagy "azonnalóságával".

23 A nyelv is erre tanít, például az öröm, a félelem, a szomorúság, az undor, a szeretet stb. tekintetében. Vannak azonban olyan esetek is, amelyek kevésbé egyértelműek: Ha az unalom egy érzés, akkor milyen tárgyra irányul? Az időhöz, vagy az idő megtapasztalásához? Ez valószínűleg túlságosan erőltetett lenne. De ha az érzések mind tárgyi referenciával rendelkeznek, akkor mi az unalom, ha nem érzés (vö. például Buchholz 1996, 217. o.)? És mi a helyzet a vágyakozással, amely csak az egyszerűbb esetekben kapcsolódik egy egyértelműen adott tárgyhöz; általában persze ez a tárgy már olyan, amelynek hatása alatt az érzékelő személy áll.

(megijedni egy zajtól), egy eseményt vagy eseményláncot (dühösnek lenni a rossz idő miatt), a saját vagy valaki más cselekedetét vagy cselekvéssorozatát (mindkét értelemben: egy cselekvés vagy cselekvéssorozat következményei; szégyenkezni a saját hiba miatt, örülni egy sok lépésben elért sikernek, dühösnek lenni valaki hazugságai miatt stb.), egy személyt (más embereket vagy saját magunkat; szeretni valakit vagy megvetni önmagunkat), vagy akár egy érzést (szégyenkezni egy múltbeli érzés miatt vagy vágyakozni egy bizonyos érzés után), egy személy (más személyek vagy a sajátunk; szeretni valakit vagy megvetni önmagunkat), vagy akár egy érzés (szégyenkezni egy múltbeli érzés miatt vagy vágyakozni egy bizonyos érzés után).²⁴

Ha ez így van, akkor ennek a tárgyi referenciának a közelebbi vizsgálata esetleg alkalmas lehet arra, hogy az egyes érzések fogalmi körvonalait kiélezzük, és megkülönböztessük őket más, hasonló érzésektől. Nem ritkán, amikor barátaimnak meséltem erről a munkáról, alkalmi beszélgetések alakultak ki az érzésekről - és az egyikben például kiderült, hogy az irigység és a féltékenység milyen közel állhat egymáshoz, ha mindkettő emberekre vonatkozik. Ha nem a szomszéd autóját irigylem, hanem a szép, fiatal feleségét, akkor mi a különbség a "Irigylem a szomszéd feleségét" és a "Féltékeny vagyok a szomszédra a felesége miatt" kijelentések között? Vagy egyáltalán nincs különbség? A pontosítás érdekében

a vágyakozásának felépített, művelt. És nem ismerünk még egy olyan vágyakozást is, amely a meghatározhatatlan, a homályos, a teljesen ismeretlen felé irányul, egy olyan vágyakozást, amelyről még azt sem tudjuk, hogy mire? (Mert "a vágyakozás nemcsak valahová, hanem valamitől távolabbra is törekszik"; Boesch 1998, 16. o.). Az ilyen vágyakozás érzés, vagy hangulattá válik (vö. 1.2.2. fejezet)? - Ami számomra itt fontos, függetlenül a nehéz egyéni vagy határesetől, az az, hogy felhívjam a figyelmet az érzések (vagy a nézettől függően a legtöbb érzés) általános tárgyi referenciájára. Az, hogy ezt a legtöbb érzésre feltételezzük-e, de kivételeket is megengedünk (mint például az unalom, esetleg a vágyakozás), vagy pedig minden érzésnek tulajdonítjuk, és következőképpen az "érzéseket" tárgyi referencia nélkül már nem érzésekként, hanem valami másként, valami rokon dologként értelmezzük, másodlagos jelentőségű. (Ez utóbbit javaslom az alábbiakban, mindenekelőtt az érzelmek tárgyi referenciáját használva az 1.2.2. fejezetben, hogy megkülönböztessük az érzelmeket a [tárgy nélküli, irányítatlan] hangulatoktól).

- 24 Azon személyek esetében, akik egy érzés tárgyaként funkcionálnak, pontosabb elemzés céljából (és "elméleti gazdaságossági" okokból) meg kell kérdezni, hogy ez a funkció mennyiben tekinthető olyan érzések sorozatának eredményének, amelyek tárgya csupán a szóban forgó személyhez kapcsolódó vagy tőle származó észlelések, események és cselekvések voltak. Ha szeretek valakit, szeretem-e mindazokat a jótéteményeket és szívességeket, amelyeket nekem tett, és amelyeket elképzeltem és még mindig remélek, az együtt töltött és várt kellemes órákat? És ha ez nem minden (amit csak a szánalmasak

TÁRGYNYILATKOZATOK

feltételeznek komolyan), mit nem tanulhatnánk meg, ha megpróbálnánk beszélni arról, hogy mi másról van még?

e kérdésekről, először is megállapíthatjuk, hogy mindkét érzés "háromlábú" vagy "háromjegyű": Az érző személyen kívül két "tárgy" is szükséges, amelyre az érzés irányul (irigykedni valakire, féltékenykedni valakire valaki miatt). Úgy tűnik azonban, hogy a szóban forgó kapcsolatok minősége eltérő: Ha féltékeny vagyok valakire, akkor a harmadik személlyel való kapcsolat áll a középpontban, ez a kapcsolat és annak (vélt vagy valós) veszélyeztetettsége (vagy ha még nem jött létre, akkor annak megakadályozása) képezi a féltékenység magját. Ismernem kellene a szomszéd feleségét (vagy legalábbis el kellene képzelnem a vele való kapcsolatot), és ha féltékeny vagyok a szomszédra miatta, akkor féltékeny lehetek a barátnőire is, vagy a csomagküldő szolgálat kézbesítőjére, akit reggelente egy kis csevegésre invitál. A harmadik személyhez való (valós, valaki által vélt vagy valóban veszélyeztetett, vagy legalábbis elképzelt, valaki által nem megvalósítható) viszony áll a féltékenység előtérben.²⁵ Ezért nem mondjuk, hogy irigyek vagyunk a szomszédunkra az autója miatt.²⁶ Az irigység más: ha itt egy kapcsolat van előtérben, akkor az az irigyelt személlyel való kapcsolat. Sokkal könnyebb az irigységről beszélni, ha tárgyakról vagy tulajdonságokról van szó; irigyelhetem valakinek a pénzét vagy a külsejét. Ha továbbra is irigyem a szomszédomat, akkor, mint mondtam, a felesége barátnőire vagy más emberekre is féltékeny vagyok; ha továbbra is irigyem a szomszédomat, akkor a házát és az autóját, a munkáját és a sikerét is irigyem - pontosan azért, mert a vele (és nem a feleségével) való kapcsolat áll az irigység középpontjában. Mondhatnánk, hogy alapvetően nem érdekel a szomszédom felesége, ha irigyem - és ha érdekelne, akkor nem irigyelném, hanem féltékenykednék.

-
- 25 Julian Barnes (1994) fent említett, regény formájában bemutatott példája is könnyen értelmezhető így: Graham számára, aki betegesen féltékeny a felesége "előző élete" miatt - és nem tudja pontosan, hogy kire féltékeny -, a vele való kapcsolata a legfontosabb. Ez a féltékenység különleges esete, kevésbé az érzés erőssége miatt, mint inkább azért, mert a hármas kapcsolat második tárgya egy ismeretlen, meg nem ragadható ismeretlen.
- 26 Vagy ha mégis, akkor inkább nyelvileg alkalmi volt; olyan tisztátalanság, amelyet a féltékenységnek az irigységhez való közelsége miatt mégis megértettek. Mindenesetre a teljesen reprezentatív baráti körben nem akadt senki, aki a korrallal szemben még mindig ilyen beszédmódot akart volna fenntartani - az irigységről beszélni született honfitársakkal szemben.

Természetesen az ilyen megfontolások a vázolt egyedi esetben is cselekvőképesek - jól lehetne vitatkozni arról, hogy a féltékenység és az irigység között bemutatott megkülönböztetések mennyiben helyesek és életképesek egyáltalán, milyen hasznot ígérnek, és különösen arról a problémáról, hogy egy olyan "tisztátalan nyelven" ²⁷keresztül, amelyben a két szót, a féltékenységet és az irigységet részben átfedésben használják, empirikusan is hozzáférhetünk-e az egyértelműen elkülönített fogalmakhoz (vagyis természetesen arról a problémáról, hogy léteznek-e egyáltalán ilyen egyértelműen elkülönített fogalmak, vagy maguk is elsősorban műalkotások lennének. vagyis természetesen azon a problémán keresztül, hogy léteznek-e egyáltalán ilyen világosan elkülönülő kifejezések, vagy a maguk részéről elsősorban műtermék lenne). Az itt kifejtett megfontolások csak azt hivatottak példaszerűen szemléltetni, hogy az érzelmi szavak szemantikáján alapuló tartalmi elemzésnek *elvileg* hasznára válhatna az érzelmek tárgyi referenciájának figyelembevétele, egy olyan elemzés, amely - ez is nyilvánvaló - szélesebb empirikus alapra kellene helyezni. És azt is plauzibilizálniuk kell, hogy az érzések jellemzőinek fontos részét képezik azok a tárgyak (száma és esetleg típusa [személyek, tárgyak...]), amelyekre az érzések vonatkoznak, így az érzelmek elmélete jól tenné, ha az érzések ezen vonatkoztatási pontjait (vagy tárgyait) is kezelné, és megfelelő helyet szentelne nekik az érzések fogalmában, amellyel dolgozik.

1.1.6 Az érzés: ellenőrzött és elérhetetlen

Az alábbi vita egy olyan ellentét pólusai között feszülhet, amely az érzelmek - a róluk alkotott kép - sokféle formában és sokféle kontextusban való figyelembevételében játszik szerepet: Az érzelmek ugyanúgy az egyén tárgyának tűnnek, amelyért ő a felelős, úgymond az ő "tulajdona", és manipulációinak tárgya, mint ahogy fordítva, az egyén az érzelmi tárgyaként jelenik meg, amelyek "önkényét" gyakorlatilag ellenőrizni tudja.

27 További problematizálás nélkül a fogalmak itt képzeletbeli tartalmakként értendők, amelyek nem tévesztendőek össze nevükkel vagy "címkéikkel", a szavakkal (vö. a konkretizáláshoz pl. Szagun 1996, 103 f. o.; Zimmer 1996, 128 ff. o., különösen 129). A kutya fogalma, amely a mindennapi használatban problémamentes, tehát egy olyan mentális konstrukció, amelyet meglepően nehéz részletesen meghatározni, és amelyet csupán a "kutya" szóval jelölünk. A "dog" és a "dog" szavak tehát ugyanazt a fogalmat jelölik - vagy ugyanazt a fogalmat jelöznék, feltéve, hogy az angol nyelvközösség kollektíven és évszázadokon keresztül ugyanolyan kutyákkal volt dolga, és ugyanazokat a tapasztalatokat gyűjtötte, mint a német (ami köztudottan nem

ÉRZELMEK

így van; elég csak a bernáthegyi, a német juhászoktyára, a rókavadászatra gondolni).

tehetetlenül kiszolgáltatva az ének, amikor az érzés nem csak elhatalmasodik, hanem valami idegenné is válik - néha még az én antipódusaként is hipotézisbe kerül, szembekerül vele, és fenyegető és veszélyeztető módon. Mindkét pólus néhány nagyon különböző területen látható:

Cselekvő emberként alapvetően felelősek vagyunk tetteinkért - ezen még egyes érzések erős "motiváló" (helyesebben: cselekvést vagy viselkedést kiváltó és irányító, vö. 1.2.4. fejezet) aspektusa sem változtat. A felelősség fogalma nagy jelentőséggel bír az együttélésünk szempontjából; mint ismeretes, az együttélést szabályozó mechanizmusok, mint például a jogtudomány, alapvetően a felelősségvállaláson alapulnak. Mindazonáltal elismerünk bizonyos maradék területeket, ahol a felelősség ideiglenesen felfüggesztettnek tűnik: bizonyos - szélsőséges mértékben érzett - érzelmek egy cselekedetet "a pillanat hevében" tetté változtatnak, amelyért az érintett személy már nem, vagy csak korlátozott mértékben tehető felelőssé. Az is érdekes, hogy az alapkonstrukció úgy tűnik, hogy egyfajta "billenőpontot" biztosít: nem arról van szó, hogy egy fokozódó érzés - például a fokozódó düh - egymás után korlátozza felelősségünket, amíg az őrjöngés végpontján már nem tudjuk, mit teszünk. Inkább teljes mértékben felelősek maradunk, még akkor is, amikor az érzés intenzitása növekszik - ha úgy tetszik, azt a feladatot kapjuk, hogy uraljuk, irányítsuk, "menedzseljük" a növekvő érzést - de csak egy bizonyos, konkrét pontig, amikor az érzés felülkerekedik, a "csatát" úgymond elveszítjük. A jogtudománynak az ún. affektusban lévő cselekmények kezelésében a fent említett ellentét mindkét pólusa kimutatható - és ezen túlmenően az az igyekezet, hogy ezt az ellentétet dichotomizálják, eltüntessenek egy középső és átmeneti területet.

Egy másik terület, ahol az érzéseket kifejezetten manipulálhatónak, irányíthatónak és ellenőrizhetőnek képzelik el, a színes "pszichológiai" tanácsadó irodalom nagy részében, valamint számos, még komolyabb pszichoterápiás megközelítésben is megtalálható.

Ami az előbbieket illeti: "Gondolkodj pozitívan" és hasonló "utasítások" csak felszínesen utalnak pusztán a gondolkodásra - a gondolatokhoz kapcsolódó érzések nélkül már nehéz meghatározni, hogy egyáltalán mi legyen a "pozitív" vagy "negatív" gondolat. Csak a hozzá kapcsolódó (vagy általa kiváltott) félelem, kétségbeesés, harag vagy bármi más teszi a gondolatot "negatív" gondolatá (természetesen a "negatív" gondolatnak megfelelően).

pozitív). A gondolatokon keresztüli elterelés pedig, amelyek legtöbbször számára (legalábbis első pillantásra) jobban kontrollálhatónak tűnnek, mint az érzések, megalapozza és egyúttal elrejt egy olyan megközelítés korlátait, amely egyesek számára túlságosan technikai, redukcionista és ráadásul megvalósíthatóságra törekvő módszernek tűnhet az önmagunkkal való foglalkozásban. Az ilyenfajta "szőrszálhasogatás" legvilágosabb megnyilvánulása a

Az amerikai eredetű, népszerű életvezetési tanácsadásban és tervezési tanításokban (de kevésbé egyértelműen a pszichoterápiás iskolákban is) valószínűleg még ma is használatosak a "csináljuk meg" és a "bármit meg lehet csinálni" felfogások a saját érzésekről. Itt az érzés az egyén manipulálható "tárgyává" válik, és az egyén instrumentálisan is felhasználhatja (a "motiváló" összetevője miatt), például olyan célok elérésére, mint a "szakmai siker" vagy a "boldogság" (bárhogyan is képzeljük el az ilyesmit ezekben a fogalmakban). Ezzel szemben azonban ez egyfajta felelősséget is szül a saját érzéseinkért. Akinek nem sikerül érzelmi virtuóznak lennie.

"Önmagát menedzselni" az ember (talán nem először) olyan teljesítménykövetelmények miatt nem sikerül, amelyeknek az érzelmek terén való megfelelése meglehetősen kétséges - és hogy más területeken nem felel meg nekik, az még a kezdeti probléma része is lehet, olyan probléma, amelyből valakinek először támad az a gondolata, hogy valószínűleg "menedzselni" kell önmagát, és így ipari konzernként kell működtetni. Az önmagunkkal (és az érzéseinkkel) való ily módon való bánásmódot technikai jellegűnek is nevezhetjük - és redukcionista is: az érzéseink ellenőrzése ugyanis csak az egyik végpontja egy kontinuumnak, amelynek másik végpontján az érzéseink által való irányítás áll. Azok, akik azt hiszik, hogy úgy tudják kezelni az érzéseiket, mint egy mester a műhelyben a dolgokat és az anyagot (vagy akik ilyen kezelésre törekszenek), megfosztják magukat attól a lehetőségtől, hogy éppen fordítva ragadják meg őket. Sőt, kétségek merülhetnek fel afelől, hogy a saját érzésekkel való bánásmód, amelyet az említett tervezetek többé-kevésbé nyíltan propagálnak, egyáltalán fenntartható-e a szélsőséges és megrázó érzésekkel szemben (éppen az ilyen tapasztalatokkal kapcsolatban). És ha ilyen kétségek vannak: Nem lenne-e akkor több értelme annak, hogy tudatában maradjunk, még ha csak kis dolgokban és a legegyszerűbb érzésekkel is, hogy

Vajon az "ézés" egésze az irányítás és a hozzáférhetetlenség közötti feszültségterületen helyezkedik-e el, ahelyett, hogy tévesen azt feltételeznénk, hogy korlátlanul uraljuk saját érzelmi életünket, hogy aztán kritikus élethelyzetekben annál fájdalmasabban tapasztaljuk meg, hogy ez nem így van?

Ami az említett komolyabb pszichoterápiás megközelítéseket illeti: itt a mérlegelés kissé bonyolultabbá válik, mert a kezelt oppozíció másik pólusának - az érzés elérhetetlenségének - nyomai is fellelhetők. Ezért ezek a megközelítések eredendő feszültséget, sőt néha ellentmondást is rejtjenek magukban, aminek bemutatása érdekes feladat volt.

– különösen azért, mert nagyon különböző módon kezelik őket - ez a feladat túl sok lenne az érzelmek fenomenális mezejének e differenciáló bevezetője számára. Az, hogy az érzéseket a pszichoterápiás megközelítésekben (legalábbis bizonyos mértékig) manipulálhatónak vagy kontrollálhatónak, azaz befolyásolhatónak fogják fel, rögtön meg kellene, hogy feleljen - ha nem így lenne, a pszichoterápia saját létezésének rendkívül fontos igazolását fedné fel, hiszen általában éppen a kellemetlen érzések (és mindig legalábbis a kellemetlen érzések) jelentik azt a problémát, amelyre a terápiát keresik.²⁸ Ugyanakkor

28 Bár el kell ismerni, hogy itt nehéz terepen járunk: Először is tisztázni kell, hogy a segítséget kérők közül hányan mutatják be a problémájukat elég egyértelműen "érzelmi zavaroknak". Az alternatív megjelenítések - pl. "funkcionális zavar" ("egyszerűen nem tudok már megbirkózni a munkámmal, ...") - természetesen csak olyan - esetleg kevésbé privát, azaz az érzésekről való beszédnél könnyebben nyilvánosságra hozható - reprezentációk lehetnek, amelyek homlokzata mögött nem lehet más, mint az érzelmi élet zavara ("mert félek elmondani"). Érveket kellene felsorakoztatni mellette, és érveket kellene felsorakoztatni az ellen a tény ellen, hogy az alternatív prezentációk ilyen felfogása nem más, mint pszichologizáló torzítás. A kezelést igénylő problémák számos alternatív leírása elképzelhető, például olyan leírás, mint olyan kívánt cselekvések, amelyeket az ember nem tud többé megtenni, vagy olyan nemkívánatos cselekvések, amelyeket meg kell tennie - például egy olyan kényszerbetegség esetében, amely nem engedi a szenvedőnek, hogy elhagyja a házat. Az érzésekkel való kapcsolat mégis szoros: a kényszerbeteg azért nem hagyja el többé a házat, mert el akarja kerülni a túlzott félelmet, amely egyébként rátörne. Egy pontosabb és átfogóbb felsorolás és szisztematikus feldolgozás után azonban megmaradhat a "mentális zavarok" egy része, amelyek csak nehezen - számos előfeltétel teljesülése mellett - értelmezhetők az "érzelmi élet" zavaraként. Ennek klasszikus példája az, amit régebben "unipoláris" vagy visszatérő mániának neveztek (és ma valószínűleg az ICD-10 szerint "bipoláris affektív zavar", F31 kategória, kizárólag hipomániás vagy mániás epizódokkal, F31.xx1 vagy F31.82 kategória; vö. Egészségügyi Világszervezet 2000, 135., 139. o.). Mint ismeretes, az érintett személy nem éli meg az ilyen zavarokat érzések nélkül - nem véletlenül tartoznak az úgynevezett affektív zavarok csoportjába -, de semmiképpen sem arról van szó, hogy az érintett személy számára kellemetlennek vagy változtatásra szorulónak tűnő érzésekről van szó. Ezért gyanítható, hogy éppen a "betegségbe való betekintés" nélküli rendellenességek azok, amelyekről kiderülhet, hogy

az intézkedések, amelyekkel az érzésre hatnak, általában sokkal bonyolultabbak és közvetítettebbek, mint a túlságosan egyszerű "csak másképp kell érezned", ami sok "problémás tanácsadó" alapelve - néha úgy közvetítve, hogy a kapcsolódó elméleti feltevések ismerete nélkül már nem világos, hogyan kellene az egyiknek egyáltalán hatással lennie a másikra.

A tudattalan (zseniális) megteremtése például, ²⁹amelyben a saját Az a tény, hogy "törvények" (vagy szabályok) érvényesülnek, és mindenféle folyamatok autonóm módon és megfigyelés nélkül is végbemehetnek, nemcsak újszerű magyarázatokat tesz lehetővé a pszichés jelenségekre (és pszichés zavarokra), hanem egy olyan intrapszichés teret is megnyit, amely az ego (az én) számára nagyrészt zárva marad; a tudattalan, ha úgy tetszik, helyet ad az elérhetetlennek.³⁰ A tudattalnból rekonstruálhatók azok a mezők, amelyekben a pszichoanalitikus antropológia számot vet az érzés elérhetetlenségével. És fordítva, a tudattalan (részleges) tudatossá válása (vagy tudatossá tétele) szab határt az érzelmi élet autonómiájának. Igaz, ez a tudatossá válás nem vezet az érzések feletti teljes kontrollhoz és uralomhoz - de a betekintés a háttérükbe és eredetükbe, a homlokzatuk mögötti "tolóerőbe", a korábban meg nem értett, az idegen kisajátításához, amely így elveszíti erejét és hátborzongatóságát.

Azok a betegségek, amelyeket aligha lehet "az érzelmi élet zavarai"-ként átfogalmazni, azokról derül ki, hogy a legfontosabbak. Ellenvethetnénk azonban ezt a gyanút, hogy a betegségbe való betekintés nélküli zavarok valószínűleg csak azok, amelyekhez kellemes érzések társulnak, amelyeket a beteg ember nem akar nélkülözni a súlyos (és nem realizált) "mellékhatások" ellenére sem. Egy másik gyakori példa (az egypólusú mánia mellett) az anorexia, amelyet az érintettek gyakran a büszkeség és az eufória érzésével társítanak, hogy uralják saját testüket. Annak eldöntése, hogy minden pszichológiai "rendellenesség" valóban az érzelmi élet rendellenességeként értelmezhető-e, ezért nehéz terepen kell fáradságos küzdelmet vívni; az én céljaim szempontjából nyitva hagyható. Ha a rendellenességek nagy részének súlyos érzelmi részét feltételezzük, akkor az érvelésem kellően biztos alapokra helyezhető.

- 29 Ami végül is csak egy első, rendkívül durva közelítésben kapcsolódik egyedül Freudhoz: Az orvostudomány egyéb hozzájárulásai mellett mindenekelőtt filozófiai elképzelések (például Schopenhauer, Nietzsche vagy von Hartmann) készítették elő a terepet (vö. pl. Ellenberger 1973, 434. o.).
- 30 Egy ilyen koncepció haszna megsejthető, ha még egyszer átgondoljuk, milyen széles alapon vált elfogadottá. Nemcsak a teljesen különböző pszichoterápiás iskolák beszélnek elég szabadon a tudattalnról, hanem a villamoson ülő nő is.

Más pszichoterápiás megközelítésekben is az érzés egyszerre befolyásolható és megfoghatatlan. Az úgynevezett "humanista" megközelítésekben, mint ismeretes, különös hangsúlyt fektetnek az ember azon képességére, de egyben kötelezettségére is, hogy saját személyiségét továbbfejlessze, hogy értelmes tevékenység és másokkal való kielégítő kapcsolat révén növekedjen és érlelődjön. A "jó érzések", mint az elégedettség vagy a boldogság, egyrészt e továbbfejlődés projektjeként és céljaként jelennek meg - a boldog élet megvalósítható, elérhető, és mindenkinek a saját kezében van. ("Rossz" érzések - fájdalom, szenvedés, harag, félelem - néha még annak jelzései is válnak, hogy valamin változtatni kell, az említett továbbfejlődés útján megtett félrevezető lépésre adott reakcióként értelmezzük). Másrészt azonban feltételezik - például a beszélgetésez pszichoterápiában -, hogy létezik egy "autentikus" érzés (amit természetesen érezni kell), miközben nem is olyan könnyű megragadni, hogy pontosan mit is értünk ez alatt: egy érzést, ami talán minden reflexió előtt, de mindenképpen minden elfojtás előtt van. Ez az autentikus, első, feldolgozatlan, spontán és "mélyről jövő" érzés természetes módon kerül el a kontrollt: igen, minden kísérlet a kontrollra valójában csak ahhoz vezethet, hogy az autentikus érzés többé nem mutatkozik meg. A "megmutatja magát" talán nem is olyan rossz megfogalmazás arra rámutatni, hogy az érzés megkövetelt autentikussága hogyan hipotézisezi azt valami egészen mássá, idegenné, autonóm (és elérhetetlenné): az embernek nem "vannak" "autentikus" érzései, mondhatnánk, találkozik velük. - Ez a két, egymással feszültségben álló szál egymás mellé helyezése vezet oda, hogy sok "humanista" pszichoterápiás megközelítés (a "emberi természet") oly módon optimisták, hogy néha naivnak (vagy legalábbis meglehetősen feltételesnek) tűnnek - és ennek megfelelően kritika is érte őket. Mert ha egyrészt az ember elérhető, megvalósítható, elérhető (!) célja a boldog élet (és ez azt is jelenti, hogy kellemes érzésekkel rendelkezik), másrészt viszont egyfajta "ösi", tervezetlen és manipulálatlan (!), "őseredeti".) "érzelmi élet" (vagy akkor persze jobb esetben érzelmi események) létezik, amelynek (mint a "valódi") elsőbbséget tulajdonítanak (és amelyre törekedni kell, vagy amellyel kapcsolatba kell lépni), akkor súlyos ellentmondás keletkezik - ha csak nem feltételezzük könnyen, hogy ennek az ősi, befolyásolatlan, műveletlen érzésnek szükségképpen kellemesnek, boldognak, gyümölcsözőnek is kell lennie az ember számára; hogy az ember - "zavartalanul" fejlődik - boldog emberré válik. És pontosan ez az előfeltételezés az, ami különböző formában megtalálható minden humanista tanításban.

terápiás formák. Akár, mint jelezték, "autentikus érzésként" Carl Rogers beszélgetései pszichoterápiájában, akár homeosztázisként és szervezeti önszabályozásként a Gestalt-terápiában (vö. Kochinka 2000) - mindig olyan mechanizmusokat tételnek fel, amelyek "tudják", mi a jó a személy számára, aki aztán a legjobb, ha távolságot tart (önmagától!), és nem zavarja meg - még reflexióval sem - azt. Sajnos azonban nem sok bizonyíték van arra, hogy a boldogság úgyszólván magától jön, ha az ember nem akadályozza meg. A boldogság ugyanúgy lehet valami, amit el kell nyerni, ami erőfeszítést igényel, és amit nehéz fenntartani. (Valószínűleg, egy trükkös módon, mindkettő keveréke: és a boldogság azok számára jön el, akik megtanulják megkülönböztetni, hogy mikor kell minden erejükkel törekedniük rá, és mikor nem kell semmit sem tenniük, csak nyugodtan várniuk, amíg eljön.).

Ezek a rövid megjegyzések egyelőre elegendőek; egy részletesebb vizsgálat minden bizonnyal képes lenne más terápiás iskolákban is megmutatni a jelen fejezetben tárgyalt érzések "kettős arcának" - ellenőrizhetőségük és elérhetetlenségük - nyomait, és pontosabban meg kellene magyarázni azt is, hogy a két arc közötti feszültség milyen módon tükröződik és rekonstruálható magukban a megközelítésekben, mint a feltételezések és előfeltevések közötti feszültség.

Hiszen a szóban forgó Janus-arcúság nemcsak a jogtudományban, a népszerű irodalomban és a tanácsadásról és élettervezésről vagy a komolyabb pszichoterápiás megközelítésekről szóló népszerű mítoszokban, hanem más, egészen más területeken is megtalálható. Így e téma teljesebb feldolgozásához, amely jelen kontextusban alárendelt szerepet játszik, természetesen feltétlenül érdemes lenne a "filozófiát" is megvizsgálni. Az érzés elérhetlensége és ellenőrizhetősége egyaránt feltételez egy gondolati alakzatot vagy magatartást: ez pedig az érzéstől való eltávolodás. Akár szuverén módon irányítom és ellenőrzöm az érzésemet, akár teljesen másként vagyok alávétve és kiszolgáltatva neki - soha nem *vagyok* egyszerűen az érzésem. Nemcsak általában a filozófiában keresünk először éppen egy ilyen távolságtartó aktust, amely valamit először szemléletessé tesz (de egyben el is távolít); mint ismeretes, ott is sokat lehet találni az így tárgyként nyert "ézés" és az emberi lét más aspektusainak - különösen az értelemnek és hasonlóknak - a viszonyáról (vö. például Gardiner, Clark Metcalf és Beebe-Center 1970; továbbá Calhoun és Solomon 1984). Még egy olyan gondolat is, amely az érzés elérhetlenségét és irányíthatóságát egymásra vonatkoztatja - vagyis a metaforában maradvá - emlékeztet arra, hogy a két

Janus arcai valóban két arc, de *egy* fej két arca - bontakozott ki ott. Természetesen arra az elképzelésre gondolok, hogy az érzés, mint egy - úgymond elsődleges - elérhetetlenül idegen és hatalmaskodó dolog, fenyegeti az egót, és *ezért* uralni és irányítani kell - mintha ellenség lenne a saját bőrünkben.

1.1.7 Az érzés: kellemes és kellemetlen

Egy egészen alapvető különbségtétel, amely az érzésekről való gondolkodásunkat alakítja, és amelyet néhány érzelemelmélet kifejezetten, sok pedig implicit módon tesz, igen tömören kifejezhető: Ez a kellemes és a kellemetlen érzések között van. Első pillantásra banálisnak tűnik, hogy az érzések mindig vagy kellemesek, vagy kellemetlenek.³¹ De egy második pillantásra kiderül, hogy ezt is perspektívába kell helyezni. Bizonyára vannak olyan érzések - és talán ezek jutnak eszünkbe először -, amelyek egyértelműen kellemesek és kívánatosak vagy kellemetlenek és nem kívánatosak: Öröm és harag, szerelem és fájdalom, megkönnyebbülés és szomorúság és mások. Vannak azonban olyan érzések, amelyek esetében a besorolás nem ilyen egyértelmű. Az unalom (ha ez egy érzés, vö. 43. o., 23. lábjegyzet; vö. még Buchholz 1996) minden bizonnyal gyötrelmes érzés lehet - de vajon mindig az? Nem szinte semleges néha - mielőtt az ember egyáltalán észrevenné, hogy amit érez, az az unalom?³² Nem lehet-e szinte kellemes, amikor az ember egy fárasztó aktivitási fázis után úgy süllyed a tétlenségbe, mint egy puha tollas ágyba? De akkor már nem unalomnak nevezzük az ilyen érzést, hanem valami másnak - talán elégedettségnek vagy szabadidőnek. Az unalom és a szabadidő egyazon érem két oldala?

31 Vagy hogy örömként vagy kellemetlenségként éljük meg őket, ahogyan szintén gyakran - és nem ritkán Wundtra hivatkozva (pl. 1909, 99. o. f.). Arról, hogy Wundt gondolkodása az érzésekről korántsem merül ki ennek a dimenzióknak (és két másiknak) a bemutatásában, ld. 2.2.

32 Ezt nem szabad félreérteni, mintha itt "tudattalan" érzéseket tételeznénk fel, amelyeket aligha lehetne másként elképzelni, mint nem-érett érzésekként - ami viszont, ha a tapasztalati szempontot lényegesnek tartjuk annak meghatározásában, hogy mi az érzés, akkor egészen nyilvánvalóan a képtelen beszéd esete. (Egy ilyen megfogalmazás inkább az 1.2.1. fejezetben javasolt módon értendő, ahogyan egy érzés érzéssé *válik*. Maguknak az észleléseknek - vagy az unalom esetében talán az észlelések hiányának is - nem kell tudatosnak lenniük, de még nem is érzés).

az idő megváltozott érzékelése jellemzi, amely úgy tűnik, mintha elrepülne, vagy akár meg is állna - csakhogy ez egyszer kellemesnek, máskor pedig kellemetlennek tűnik?

Akárhogy is van, van egy másik, még erősebb érv, amely relativizálja a kellemes és kellemetlen érzések alapvető megkülönböztetését. Mint fentebb (különösen az 1.1.3. és 1.1.4. fejezetekben) megpróbáltam bemutatni, az érzések összetett jelenségek: már sokrétű időbeli alakjuknak is az a következménye, hogy keverednek, egymás mellett vagy egymással együtt vannak jelen (váltakoznak vagy összeolvadnak). Sőt, az ilyen horizontális (és diakrón) szekvencia (vagy fúzió) mellett vertikálisan vagy hierarchikusan (és szinkron) is összeolvadhatnak, vagy egymásra utalhatnak, amennyiben, ahogyan azt az 1.1.4. fejezetben kifejtettük, az érzelmek konstitutívan belépnek más, felettes érzésekbe. Az ilyen sokrétű összefonódások és utaló összefüggések eredője már nem biztos, hogy olyan megbízhatóan megítélhető a kellemesség vagy kellemetlenség szempontjából, mint egy "egyszerű" vagy "egyszerű" öröm vagy félelem - *ambivalenssé* válhatott. A kellemes és kellemetlen érzésekre való megkülönböztetés tehát kétségtelenül megfelelhet és leképezheti az érzések egyik lényeges kritériumát - de vannak korlátai is, amelyeket szem előtt kell tartani.

1.1.8 Az érzés: magán- és közérzet

További különbségtétel tehető a "magán" és a "nyilvános" érzések között. Az ilyen megkülönböztetés most kétféleképpen fejleszthető: Először is, kezdhetjük magunkkal az érzésekkel, és felrajzolhatunk egy tengelyt, amely az érzelmi teret "privát" és "nyilvános" érzésekre osztja. Ismerünk privát, sőt intim érzéseket: olyanokat, amelyeket (különböző okokból) teljesen magunkban tartunk (és amelyek esetleg nem élnének túl egy "publikálást" - gondoljunk csak a szégyenre -, de olyanokat is, amelyeknek különleges, védett és bizalmi térre van szükségük, amelyből másokat ki kell zárni ahhoz, hogy kibontakozhassanak.

– mint például a szerelem egyes formái. Ha például a szégyen magánérezsként jellemezhető, akkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindig csak titokban lehet szégyenkezni; természetesen a szégyen nem ritkán mások számára is érzékelhető, például a szégyenkező személy elpirulása révén. Természetesen ez nem jelenti azt sem, hogy a szégyen *keletkezését tekintve* magánézés lenne: természetesen a szégyen kialakulásához mások jelenlétére van szükség.

A mások - tényleges vagy vélt - szégyene és az ő értékmércéik, amelyek (elfogadott és közös) alapjain egyáltalán "rosszat tehetünk" - valószínűleg jobban, mint bármely más érzés. Ez alatt azonban azt kell érteni, hogy a *jelenleg érzett* szégyen nem mások ellen irányul, hanem éppen ellenkezőleg, önmagát igyekszik elrejtteni. Teljesen lehetetlen "demonstratívan szégyenkezni".³³

És ismerünk olyan érzéseket is, amelyek úgymond kifelé irányulnak, és másokhoz szólnak (vagy hozzájuk szólnak), mint például a düh vagy a felháborodás. Példaként gondoljunk a felháborodás (vagy a felháborodás kifejezése) használatára a választási kampánybeszédekben; ez azonnal megmutatja, hogy a szégyentől eltérően lehet demonstratívan felháborodni.

Azt lehetne kifogásolni, hogy ez a "magánélet" vagy "nyilvánosság" nem az érzések velejárója, hanem hogy minden érzés vagy az érzések minden kifejezése instrumentalizálható - talán az egyik jobban, a másik rosszabbul. (Az ilyen instrumentális felhasználásra való alkalmasság természetesen nem utolsósorban az érzelmi kifejezés tetszőleges irányíthatóságának mértékétől függ). Az ilyen instrumentalizálással a beszélő (mindenekelőtt) beszédének apelláló funkcióját akarhatja támogatni - ahogy azt már Bühler (1982 [először 1934], 24. o.) is leírta a nyelv "organon-modelljében". Most már bizonyára igaz, hogy az érzelmek kifejezése eszközként is használható (amint az különösen jól látható például a gyermekek esetében, akik éppen most tanulják meg az érzelmek kifejezését vagy azok kifejezését; vö. Harris p1992., ff135.), de ez fordítva nem jelenti azt, hogy maguk az érzelmek nem rendelkeznek egyrészt az elzárkózás és a visszavonulás, másrészt a színpad és a közönség iránti eredendő késztetéssel. Az, hogy valaki szégyenében a földbe akar süllyedni - vagyis el akar bújni (vagy valóban elbújik, mint egy gyerek) -, vagy kiabálni akarja a dühét (vagy kiabál), ezek nem pusztán egy érzés szemantikájának vagy metaforájának véletlen és értelmetlen változatai - hanem a

33 És egyébként igen érdekes, hogy ne mondjam, lenyűgöző összefüggés, hogy éppen ez az így értelmezett, nagyon is "privát" érzés kapcsolódik egy érzelmi megnyilvánuláshoz, nevezetesen a piruláshoz, amelyet valószínűleg minden másnál nehezebb kontrollálni. Nem tudom, hogy például a színészek megtanulhatnak-e önként elpirulni - de mindannyian tudjuk, hogy mennyire lehetetlen megakadályozni a pirulást. Böven van helye a találgatásoknak, hogy a legárulkodóbb nyomok miért éppen a legrejtettebb titokra mutatnak.

a jelekből, hogy az érzéseknek maguknak is van egy mögöttes dimenziójuk, amelyet a "privát vs. nyilvános" jelzővel lehetne leírni.³⁴

A "magánélet" és a "nyilvánosság" közötti kontinuum azonban másképp is kibontható az érzésekkel kapcsolatban. Inkább az elméleti hozzáférés szempontjából gondolhatunk olyan érzelemelméletekről, amelyek az érzelmeket kifejezetten társadalmi hatásuk, valamint társadalmi eredetük vagy okozatuk szempontjából fogalmazzák meg, és olyanokról, amelyek kifejezetten nem teszik ezt (vagy nem tesznek erről kijelentést). A "nyilvános" érzések elméletei tehát vagy társadalmilag közvetítettnek (és ennek megfelelően történelmileg és kulturálisan változtathatóknak) tekintik az érzéseket, vagy bizonyos értelemben túllépnek ezen, és (elsősorban vagy kizárólag) a társadalmi kontextus szolgáltatában állónak tekintik őket. Ez ellentmondhat az érzésekről szerzett mindennapi tapasztalatainknak, amelyek - talán éppen a saját érzéseink megtapasztalásának kizárólagossága miatt, míg mások érzéseit csak "hallomásból" ismerjük - mindig azt sugallják számunkra, hogy az érzések mindenekelőtt valami (mindannyiunk) sajátja, idegen hozzáféréstől védett és (kezdetben) rejtett dolog.³⁵ És most az egész érzelmi életünknek csak egy egyszerű társadalmi vagy szociális szabályozó funkciót kellene betöltenie?³⁶ Nos, az a tény, hogy egy elmélet némileg ellenáll a mindennapi megértésnek, köztudottan nem érv az érvényessége ellen - az érzelmek *nyilvános vagy magánérzéseként való felfogásának* kérdése feltehetően gazdagíthatja az érzelemelméletek kezelését -, de az érzelmeket szigorúan nyilvánosnak (vagy kivétel nélkül átfogó értelemben vett társadalmiaknak) felfogó elméletek ellenérvessége legalábbis indokolhatja, hogy miért, ebben az esetben,

-
- 34 Ez a dimenzió nem tévesztendő össze az 1.1.5. fejezetben tárgyalt irányultsággal, az érzelmek tárgyi vonatkoztatásával. Ha például a haragnak kifelé, a szégyennek pedig befelé kell irányulnia, akkor mindkettő a fent tárgyalt megkülönböztetés értelmében vett irányultságától függetlenül teszi ezt, függetlenül a tárgyi vonatkozástól, azaz attól, hogy az ember miért haragszik vagy miért szégyelli magát.
- 35 És ez akkor is így van, ha a fent vázolt értelemben vett "új" projektről van szó. "nyilvános" - azaz a nyilvánosságnak *szóló* - érzés. Még a felháborodásunk is, amelyet a kampánystábokról kiabálunk le, úgy tűnik számunkra, mintha elsősorban a saját, valódi érzésünk lenne (amennyiben nem színleljük) - és nem pusztán a társadalmi interakciók szabályozásának eszköze.
- 36 Az ilyen szabályozó funkciók (legalább) kétféleképpen "valósulnak meg": egyrészt evolúcióelméleti szempontból genetikailag meghatározottként (például a félelem esetében, amely módosítja a menekülést vagy a támadást), másrészt társadalomelméleti szempontból társadalmilag kialakított és közvetítettként (például a szégyen esetében).

amelyben az érzelmek nem kifejezetten (a jelenleg tárgyalt értelemben) "nyilvánosak", feltételezhető, hogy "magánjellegüként" kerülnek a látókörünkbe.

1.1.9 Összefoglaló

Az 1.1. fejezetben "Differenciálódások" címen végig azzal foglalkoztam, hogy többé-kevésbé szisztematikusan kibontakoztassam, mit értünk érzés alatt. Elmagyarázták, hogy az érzésről való gondolkodás során milyen módon lehet különbséget tenni maga az érzés, egy "saját" és mások számára elérhetetlen, valamint az érzés kifejezése (nyelvben vagy "nyelvben", például arckifejezésben, gesztusokban stb.) - és milyen következményekkel járhat, ha ez a különbségtétel elhomályosul. Azt is kifejtettem, hogy az érzések "magyarázata" (pontosabban az érzések eredete) különböző gondolkodási mintákon alapul, különösen az érzések veleszületett vagy tanult felfogásán. Példákkal illusztráltam, hogy az érzések - legalábbis abban a formában, ahogyan mi beszélünk róluk - nagyon különböző "időbeli változatokban" léteznek, mint pontszerű, pillanatnyi, mint időben kiterjedt, egységes és mint bizonyos szabályos lefolyású, időbeli *alakzatú érzések*. Érintettem, hogy az érzések milyen módon (is) foglalják magukban az emberi lét más "funkcionális területeit": a megismeréseket, a képzeletet, sőt más érzéseket is. Az összetett érzések alapvetően ilyen elemekből épülnek fel; az összetett érzések elemzésének ezért vissza kell térnie az ilyen elemekhez. A továbbiakban felvázolták, hogy az érzések mindig egy vagy több "tárgyhoz" kapcsolódnak.

– és hogyan használhatók ezek a hivatkozások az érzések szemantikai specifikációjára. Ezen túlmenően kimutattam, hogy az érzésről a legkülönbélebb kontextusokban két szélsőség között gondolkodnak: az érzésről mint ellenőrizhető és irányíthatóról az egyik oldalon, és az érzésről mint lehengerlő, idegen és elérhetetlenről a másik oldalon. Felidéztem, hogy mit jelent az érzésről úgy gondolkodni, mint valami kellemes vagy kellemetlen dologról - és hogy hol vannak az ilyen felfogás határai, például az ambivalenciában. Végül pedig a nyilvános és a magánézés közötti különbségtételre tértem ki, amely kétféleképpen fejthető ki, nevezetesen egyrészt úgyszólván magához az érzéshez anyagilag kapcsolódóan (világosan látszik például a szégyen és a felháborodás összehasonlításában), másrészt pedig magához az érzéshez viszonyítva.

Az érzelem elméleti felfogása (és végső soron filogenetikai vagy kultúrtörténeti fejlődése).

Mindezek a differenciálódások arra szolgáltak, hogy az "érzés" tárgykörét (jelenségmezőjét) egy konkrét érzelemelmélet előfeltevéseitől mentesen legyezzessük, és részben azon dolgozzunk. Megnyitották - reményeim szerint a konkrét, tartalmi érzésektől függetlenül - azt a széles mezőt, amelyben az érzések a legkülönbözőbb módon növekednek. Mindazonáltal - és még ha a tanfolyamon bemutatott példák szisztematikus vizsgálata egyelőre nem is látszik további kiindulópontokat kínálni - ez korántsem jár együtt azzal az állítással, hogy a témakör minden lényeges megkülönböztetése most már egyszer s mindenkorra megtörtént. Vajon ki kell-e dolgozni további differenciálásokat, és ha igen, milyen módon, hogy megfeleljenek a

Még nem tudni, hogy sikerül-e igazságot tenni az "érzelmekek tárgykörének" a maga sokszínűségében (különösen a 2. fejezetben), valamint a már elkészítettek hasznosságának. Mindazonáltal úgy tűnik számomra, hogy az érzésnek már sikerült egy olyan fogalmát megszerezni, amely összetettségét tekintve (de a mindennapi életben való hihetőségét tekintve is) minden bizonnyal felveheti a versenyt a pszichológia és az érzelemelmélet egy-két másik fogalmával.

1.2 Elhatárolások

A következő lépésben szeretnék most néhány gondolatot feljárnani, amelyek célja, hogy az itt és ott említett "széles mezőt" egy kicsit bekerítsük

– bár nyilvánvalóvá fog válni, hogy egy ilyen "előfeltevés-mentes" érzés szükségszerűen magában foglalja az átmeneti és határterületeket más

Az első az, hogy szoros kapcsolatban áll az emberi élet "funkcionális területeivel", más fogalmakkal és kifejezésekkel, amelyekkel az életünket (és mások életét) jellemezzük - például az érzékeléssel, a hangulattal, a személyiségjegyekkel, a motivációval és a megismeréssel.

Így az elhatárolási erőfeszítések irányítása és rendezése érdekében elsősorban azokat a fogalmakat vesszük figyelembe, amelyek ténylegesen hasonlóságokat és érintkezési pontokat mutatnak az érzés fogalmával. Más fogalmakat, amelyek nem eléggé hasonlítanak az érzés fogalmához (és ezért aligha keverhetők össze vele közvetlenül), legfeljebb implicit módon kezelnek. Ez nem jelenti azt, hogy az ilyen fogalmak nem játszanak szerepet az érzés fogalmában. Példa erre a cselekvés fogalma, amely látszólag elég távol áll az érzéstől ahhoz, hogy ne lehessen könnyen összetéveszteni vele, másrészt viszont szerepet játszik (vagy játszhat) az érzés számára. Ezt a motivációról szóló fejezetben (1.2.4. fejezet) tárgyaljuk. További példák a memória, a nyelv és mások.

Ráadásul már az elején rámutattunk arra, hogy a szakirodalomhoz való folyamodás mostanra fokozatosan elkerülhetetlenné válik, mert legkésőbb a motiváció és a megismerés fogalmaival pszichológiailag meghatározott szakkifejezések kerülnek a képbe. Az érzelem fogalmának a mindennapi tudás felé orientált rekonstrukciója tehát továbbra is egy szándékosan nem tudományos vita (az érzelem fogalmáról), amely azonban már most tudományosan meghatározott feltételek szerint működik. Sőt, a motivációt és a kogníciót gyakran az érzelem (tudományosan) pszichológiailag meghatározott fogalmának "összetevőiként" tételezik, ami az 1.3. fejezetben válik nyilvánvalóvá.

Milyen módon kerül (is) szóba tehát valami, ami az érzéssel kapcsolatos, valami, ami az érzés és a nem-ézés határterületén helyezkedik el, amikor arról beszélünk, hogy valaki érzi a nap melegét az alkarján, szomorú hangulatú vagy boldog ember, dühöng, vagy egyszerűen csak az az érzése, hogy este zivatar lesz?

1.2.1 Az érzés és az érzés

Az érzés (mivel itt ez a tárgy) első elhatárolása hasznos lenne, úgymond "lefelé", az érzékeléssel - vagy legalábbis az érzékelés bizonyos formáival - szemben. Nem minden észlelés érzés - például aligha jutna eszébe bárkinek is érzésnek tekinteni egy piros közlekedési lámpa látványát, ami miatt fékezniünk kell (még akkor sem, ha dühösek lennénk a megállás miatt). Más észlelések azonban sokkal közelebb állnak az érzésekhez, például *érezzük* (!) a napot a bőrünkön (vagy egy zúzódást a cipőnkben). Az érzékeléseknek ezt az alcsoportját érzékeléseknek fogom nevezni.³⁷ Miben különböznek az érzetek más észlelésektől? A nyelvezet, amellyel beszélünk róluk, adhat néhány kezdeti támpontot: Először is, elsősorban a tapintás érzékeléséről beszélünk, mint érzékelésről (és így érzéshez hasonlóról), ritkábban az ízlelésről (és ezek is inkább "tapintásról", hogy úgy mondjam - valami durva érzés a nyelven), és aligha a hallásról, az arcról vagy a szaglásról.³⁸ Az érzékelések tehát különösen *egyszerű* érzékeléseknek tűnnek.

37 Ez a használat különbözik az élettani pszichológiában (és az észleléspanpszichológiában) általánosan használt használatától. Ott az érzékelés "az az egyszerű élmény, amely akkor keletkezik, amikor egy inger hat az érzékszervre, és amely nem definiálható tovább, mivel csak önmagában eléggé jellemezhető" (Dorsch, Häcker & Stapf 1987, 169. o. f., kulcsszó "érezékelés"), míg az észlelés a (rendszerint több) érzékelés feldolgozásának többé-kevésbé összetett végeredménye. Mint mondtam, az én céljaimra választott felhasználási mód nem felel meg ennek, de legalábbis nem áll ennek útjában, amennyiben az érzékelések (az én értelmezésemben) különösen *egyszerű* észleléseknek tűnnek, amint azt rövidesen kifejttem.

38 Azokat a (ritkább) eseteket, amelyekben az "ézésről" ezekkel az úgynevezett "magasabb" érzékekkel kapcsolatban beszélnek, valószínűleg két csoportba sorolhatjuk. Vagy az érzékelés "alacsonyabb" szintjéről beszélünk (ezeken az összetett érzékszerveken belül) - mint például a káprázat érzése, de nem: egy vizuális minta érzékelése, egy táj képének érzékelése. Vagy pedig, ha az érzés szemantikáját nem az "ézéshez közel" használják, akkor éppen ellenkezőleg, metaforikusan és az "ézés" értelmében.

"az érzékeléstől távoli", mint például egy táj (vagy egy kép) látványától való elhatalmasodás. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben a második esetben már nem érzésekről (vagy észlelésekről) mint érzésekről beszélünk, hanem egy teljesen más érzésről (nevezetesen a túlterhelésről), amelynek alkalma az (optikai) észlelésben keresendő (amely ily módon "belép" a túlterhelés komplex "ézésébe").

hogy érzések legyenek. És bár az érzetek nagyon is lényegesen beléphetnek egy érzésbe - például a napsütés örömeiben érezni a napot a bőrön -, ezek önmagukban *még nem*, vagy *még nem* érzések (abban az értelemben, ami minket érdekel). Ehhez túlságosan "közel áll az érzékeléshez", és (legalábbis "eredetileg", azaz az elemzés ideális-típusos tárgyaként) túlságosan távol áll az értékelés bármely (akár kezdetleges) formájától, amely először szolgáltat alapot ahhoz, hogy valamit *kellemesnek* vagy *kellemetlennek* érezzünk (vö. 1.1.7. fejezet). És úgy tűnik, hogy pontosan ezt az összetevőt kell hozzáadni az érzéshez, hogy az érzéssé váljon.³⁹ Ennek az a következménye, hogy az érzékelés és az érzés közötti különbségtétel gyakran kizárólag analitikus lesz: Különösen az egyszerűbb észlelések, amelyeket érzékelésnek nevezünk, néha gyakorlatilag húzzák magukkal az ilyen, kellemes vagy kellemetlen szerinti értékelést; egy olyan értékelést, amely ráadásul szorosan kapcsolódhat magához az észleléshez (ahogyan azt már az ijedtség esetében is fel kellett tételeznünk). A példák könnyen tisztázhatják ezt a nehéz elhatárolást: Az éhség egy érzés? A hiányállapot proprioceptív érzékeléseként valószínűleg nem, de mint kínzó éhség, amely ébren tartja magát, és a képzelt étkezésekkel fokozódik, biztosan nem. A fájdalom egy érzés, mint például egy gyors, éles vágás az ujja egy konyhakéssel? Aligha mint maga a szöveti sérülés, és talán még csak nem is mint annak első, eszeveszett észlelése. De amint az első húzó érzést kellemetlen húzó érzésként ismerjük fel, és az ijedtség (a váratlan észleléstől - mint ilyen érzést, de nem fájdalmat) alábbhagy, így felszabadul a figyelem színtere más érzések számára, valószínűleg az. Világossá válik, hogy az érzékelés és az érzés közötti különbségtétel néha pusztán analitikus⁴⁰ - mégsem támaszkodhatunk rá.

39 Ha itt egy érzés előfeltételeként azt feltételezzük, hogy az "kellemesnek vagy kellemetlennek érződik", ez természetesen nem mond ellent az 1.1.7. fejezetben kifejtett megfontolásoknak, ahol kifejtettük, hogy lehetnek olyan érzések, amelyek (pl. összetett, komplex érzésekként) már nem egyértelműen kellemesek vagy kellemetlenek. Mert egy "ézés" (vagy akkor sokkal következetesebben "érezés"), amely nem rendelkezik pozitív vagy negatív "sejtéssel", egészen másképpen semleges, mint egy olyan érzés, amely (ellentmondásos elemek eredőjeként) ambivalens (lett).

40 A nyelv is jelzi e megkülönböztetés összetettségét (és nem csak, mint jeleztük, azt, hogy hol és milyen módon kell ezt megtennünk). Így beszélünk arról, hogy érzünk egy érzést (és nem jelentünk mást, mint hogy érzünk egy érzést), de arról is, hogy van egy érzésünk (vö. azonban az 1.2.5. fejezetet is). Ami az érzést illeti, néha érzelemről beszélünk (vagy érzelemről), de gyakrabban van egy érzésünk.

Ezzel szemben nem akarunk mindenfajta észlelést "valamilyen módon" érzésnek tekinteni. Ezért azt javaslom, hogy feltételezzünk további "feldolgozási" folyamatokat, amelyek az érzéseket érzéssé (tehetik), olyan feldolgozási folyamatokat, amelyek - feltehetően mindenekelőtt, de talán nem csak - az "élménytérkép" "osztályozásából", azaz a kellemes vagy kellemetlen "kategorizálásából" állnak. Ezeket az "osztályozási" vagy "feldolgozási" folyamatokat a lehető legegyszerűbben kell elképzelnünk, és nem szabad félreértenünk őket (szükségszerűen) tudatos, szűkebb értelemben vett kognitív feldolgozásoként. Ha ezt a felvetést elfogadjuk, akkor érthetővé válik, hogy miért éppen az "alacsonyabb rendű", egyszerűbb észlelések - az "érintés" (*ézés*), míg az arc és a hallás csak "bazális funkcióval" rendelkezik (káprázatérés) - válhatnak előszeretettel érzéssé, mint szenzációk: egészen egyszerűen azért, mert ezek az észlelések könnyebben és gyorsabban (vagy egyáltalán) besorolhatók aszerint, hogy kellemesek vagy kellemetlenek. Ki tud egy összetett vizuális benyomást, például egy műalkotás megtekintésekor, ilyen alapvető értelemben "kellemesnek" vagy "kellemetlennek" minősíteni? (Persze, tetszhet egy műalkotás, vagy bosszanthat, de ehhez valamilyen módon *értelmezni* és *megérteni* [vagy félreérteni] kell - és ez már túl sok közvetítő kognitív folyamatot foglal magában, amelyek eredményeként már nem azt mondjuk, hogy "ennek a szobornak a látványa jó ézés", hanem azt, hogy "tetszik ez a szobor").

Ezért (mindenekelőtt) ezek kellemes vagy kellemetlen "besorolása" az, ami egyes érzékelésekből - az érzékelésnek nevezhető "egyszerű" érzékelésekből - érzéseket csinál (vagy csinálhat). Ezzel szemben az érzések "fenomenális mezeje" így közel jut bizonyos alapvető észlelésekhez, de anélkül, hogy teljesen átfogná az észlelések mezejét - vagyis mindenekelőtt anélkül, hogy az észlelések és az érzések közötti különbségtételről bármi többet lehetne mondani.

egyszerűen. Ezeknek a "kereszt" utalásoknak a lehetősége a beszédben világossá teszi az érzékelés és az ézés fogalmának közelségét, míg az a tény, hogy inkább "vannak" érzéseink, mint "érezzük" őket, míg az ézés esetében ez fordítva tűnik, az itt kibontott megkülönböztetés bizonyítékként olvasható: Valamit érezni, vagy akár csak érezni is magasabb fokú aktivitást jelent, mint valamit birtokolni.

1.2.2 Az érzés és a hangulat

Mi különbözteti meg a szomorú hangulatú embert a szomorú hangulatú embertől? Az a tény, hogy az érzéseknek és a hangulatoknak egyaránt vannak kapcsolódási pontjaik, aligha lephet meg bárkit is - gyakran használjuk ugyanazokat a szavakat, amikor (hasznoló) érzésekről vagy hangulatokról beszélünk (vagy legalábbis olyan szavakat, amelyek ugyanarra a gyökszóra vezethetők vissza, mint például a bevezető példában a szomorúság). Az a tény, hogy mindkettő - az érzés és a hangulat - nem feltétlenül ugyanazt a dolgot jelöli, a nyelv és a két fogalomról való beszéd lehetőségei tekintetében is állítható és védhető: például lehetünk vidámak és nyugodtak, de egy hasonló érzést talán inkább neveznénk örömmel, mint vidámságnak vagy akár lazaságnak. Egyes érzések esetében egyáltalán nem vagy csak nehezen lehet megfelelő hangulatot feltételezni; például senki sem lehet ijedt hangulatban, és az sem könnyű, hogy valakit dühös hangulatban képzeljünk el. Mi a különbség az érzés és a hangulat között?

Először is, az 1.1.5. fejezetben kidolgozott érzések "tárgyi referenciája" segít nekünk ebben: a hangulatok olyan érzések, amelyek nem (vagy már nem) egy tárgyra (vagy tárgyakra) irányulnak.⁴¹ Érezzük

41 Bollnow "A hangulatok természetéről" (1988 [először 1941]) szóló alapvető művére csak a jelen mű 1.1. és 1.2. fejezetének első, meghirdetett és indokolt, szándékosan "ártatlan" átfutása után lettem figyelmes. A hangulatokkal - illetve azok gondolkodásra, tanulásra, emlékezetre stb. gyakorolt hatásával - foglalkozó pszichológiai munkák jelentős része közvetlenül vagy közvetve (feltűnően gyakran Ewert 1983 vagy - a szöveggel már hosszú szakaszokon azonos, bár a később beépített kiegészítő irodalom nélkül - Ewert 1965 révén) hivatkozik Bollnow javaslataira (vö. például - önkényesen és példálózóan - Abele 1995, 14. o. f., különösen 15. o.; Bless 1997, 3. o.; Schwarz 1987, 2. o.; Silberer 2. o.1998.,). Szerencsére Bollnow (és nem ő volt az első; vö. 34. o.) az érzés és a hangulat között döntő különbséget lát az előbbi rokonságában (vagy irányultságában) is (szemben az utóbbival). Ez félreérthetetlenül világossá teszi, hogy az itt bemutatottak nem újak - de ezt szívesen elfogadják, ha ezáltal hitelessé válik. Az Ewert (1965, p. 234 ff. mint p1983., ff.405) által tett megkülönböztetés ezen túlmenően a következőkből áll. Az "élményhangok" (az érzések és hangulatok mellett) viszont számomra nem tűnik meggyőzőnek - különösen az élményhangok és hangulatok megkülönböztetése (vö. 1965, 239. o.; 1983, 409. o.) áll ingatag lábakon -, ezért nem foglalkozunk vele tovább. Az érzések és hangulatok további megkülönböztetéséhez több kritérium alapján meg kell vizsgálnunk a következőket

Nem tudjuk elképzelni, hogy félünk, és nem tudjuk, hogy mitől félünk - ezért nem beszélhetünk arról, hogy ijedt hangulatban vagyunk. De félhetünk úgy is, hogy nem tudjuk, mitől félünk. A diffúz, nem irányított félelem és a konkrét tárgyra irányuló (és így általában szintén inkább "indokolt") félelem közötti különbségtétel nyelvileg is megjelölhető a szorongás és a félelem megkülönböztetésében, amely nemcsak Bollnownál (1988, pl. 35. o.), hanem már Freudnál is megtalálható. Például a Gátlás, tünet és félelem című esszéjében ezt írja: "Ennek [a félelemnek, A. K.] a meghatározatlanság és tárgy nélküliség a jellege; a helyes nyelvhasználat még a nevét is megváltoztatja, amikor már tárgyat talált, és akkor félelemmel helyettesíti" (Freud 1926, 197. o. f.). 197 f.); az "Előadások a pszichoanalízisbe való bevezetésről" című művében: "Kerülöm, hogy részletesebben belemerüljek abba a kérdésbe, hogy nyelvhasználatunk ugyanazt a dolgot vagy egyértelműen különböző dolgokat akar-e jelölni szorongással, félelemmel, ijedtséggel. Csak arra gondolok, hogy a szorongás az állapotra utal, és elfordul a tárgytól, míg a félelem éppen a tárgyra irányítja a figyelmet" (Freud 1917, 410. o.). A mindennapi nyelvben azonban ez a megkülönböztetés számomra aligha található meg - hogy az elmúlt fél évszázadban elveszett-e, vagy pedig nem annyira megtalálták, mint inkább Freud sugallta, és egyáltalán nem is került be a mindennapi nyelvbe, nem vagyok abban a helyzetben, hogy megítéljem (vö. azonban a 209,39. lábjegyzet p.).

Akár nyelvileg egyértelműen megkülönböztetjük a félelmet és a szorongást a hiányzó vagy létező tárgyi referencia alapján, akár nem, mindenesetre félhetünk úgy is, hogy nem tudjuk, mitől félünk - tehát mindenképpen lehetünk "szorongóak" (vö. még 1.2.3. fejezet), pontosabban "félősek" (vö. még 1.2.3. fejezet). "Szorongó hangulatban" vagy "félelmetes hangulatban" lenni.

Az érzések és a hangulatok megkülönböztetésének van egy második kritériuma is, amely a jelek szerint az utóbbiak tárgyi referenciájának hiányával függ össze: a hangulatok általában kevésbé kifejezetten és kevésbé intenzívek, mint az érzések, és hosszabb ideig tartanak (és egységesebbek), mint az érzések. Ez a második megkülönböztetés, amely az intenzitáson és az időtartamon alapul, nem tűnik számomra igazán lényegesnek - és nem is lehet az, ha nem akarunk viszonylag "gyenge" vagy hosszabb ideig tartó érzéseket hangulattá változtatni. A döntő tényezőnek az adott vagy nem létező tárgyi hivatkozásnak és az esetleges alul- vagy túlhangsúlyozásnak kell lennie.

A többit lásd Parkinson, Totterdell, Briner és Reynolds (1996, különösen a 4. és a következő oldalon).

Az időtartam és az intenzitás különbségei valószínűleg kevésbé szükséges következményei, mint inkább korrelatív kísérőjelenségei ennek az első különbségnek.

Ha az érzelmek és hangulatok megkülönböztetése (elsősorban) az előbbieket irányultságán, tárgyi referenciáján is alapul, akkor érdekes kérdések merülnek fel, amelyeknek jelen kontextusban nem lehet szisztematikusan utánajárni, de legalábbis érdemes lenne velük foglalkozni: Az (egyébként) hasonló, bizonyos értelemben összehasonlítható jelenségek (mint például a félelem és a szorongás) esetében, amelyeknek egy része érzésként (félelem) egy bizonyos tárgy felé irányul, míg egy másik része hangulatként (szorongás) irányítatlan marad - ez csak a legegyszerűbb eset, amelyből kiindulhatunk. Bonyolultabbak (és érdekesebbek) viszont azok az esetek, amelyek elutasítják az egyértelmű besorolást,

z. Például azért, mert egy irányultság elveszik, vagy mert egy objektumreferenciát először állítanak elő. Ha figyelembe vesszük a különösen összetett érzések konstruktív jellegét (vö. 1.1.4. fejezet) és a kogníciók, valamint más "elemek" fontosságát, amelyek belekerülnek egy érzésbe, ⁴²akkor hirtelen világossá válik, hogy mennyire túlságosan leegyszerűsítő az a felfogás, amely az érzést elsősorban egy (külső vagy belső) ingerlő eseményre adott (azonnali) válaszként fogja fel.⁴³ Még a tárgy is, amelyre egy érzés irányul, konstruált - szigorúan a nagyon egyszerű példákra kell szorítkoznunk ahhoz, hogy ettől tartózkodni tudjunk. Az a tény, hogy az érzés tárgya nem mindig adott körülmény vagy probléma nélkül, nem gyengíti az érzés és a hangulat megkülönböztetésére tett kísérleteket, hogy az előbbi irányultságát az egyik lényeges jellemzőjeként használjuk fel és erősítsük meg, hanem csak az egyes esetekben veszélyezteti az érdekes jelenség érzésnek vagy hangulatnak való minősítését.

Könnyen elképzelhető, hogy egy hangulat érzéssé *válik*: például egy ("alaptalan") vidám hangulat, amely az égre pillantás után a gyönyörű időjárás *felett érzett* örömmé *válik*. Ezzel szemben olyan érzésekre is gondolhatunk, amelyek (minőségileg) azért változnak, mert (és azért) változik a tárgy - pontosabban a tárgy konstrukciója vagy formációja, amelyet az érző személy megváltoztat -, amelyre az érzés irányul. Még az is elképzelhető, hogy egy érzésből hangulat lesz, mert az egyik

42 A kogníciók pedig elemként léphetnek be, és különösen jelentős szerepet játszhatnak az általános (komplex) "érzés" "kialakításában" (erről később, lásd még a 3. fejezetet).

43 Ahogyan azt számos érzelmedefiníció teszi, de a tárgy meghatározására vonatkozó egyik vagy másik metaelméleti javaslat is (vö. [1.3.13. Kategória, 116. o.] és 1.3.2. fejezet).

A félelem nem arra a tárgyra irányul, amelyből a veszély származik. (A pszichoanalitikus gondolkodáshoz folyamodva olyan eseteket lehetne bemutatni, amelyekben a félelem nem arra a tárgyra irányul, amelyből a veszély származik.

– pl. mert ez a tárgy "anya" vagy "apa" -; az, hogy egy ilyen félelem ezután egy másik tárgyat "keres", éppúgy elképzelhető, mint az, hogy teljesen "lemond" egy irányultságról, és félelemmé válik. Azt, hogy fordítva, a félelem "kereshet" egy tárgyat, és így félelemmé válhat, már a fenti Freud-idézet [1926, 197 f. o.] mutatja.

Ákárhogy is legyen, az a tény, hogy az érzés vagy a hangulat osztályozása egyes esetekben nehézségekkel járhat, semmiképpen sem szól az ellen, hogy az érzések tárgyi vonatkozása döntő kritériumként szolgáljon az érzések és a hangulatok megkülönböztetésére.⁴⁴

1.2.3 Az érzés mint személyiségjegy

Mit értünk azon, amikor valakit "boldog embernek" nevezünk - amit, mint tudjuk, akkor is megtehetünk, amikor ez az ember velünk szemben ül és sír, nagyon szomorú vagy teljesen kétségbeesett? Nyilvánvaló, hogy ezzel a megfogalmazással nem egy személy aktuális érzelmi állapotára, egy jelenleg érzékelhető (vagy kikövetkeztethető) érzésre utalunk, hanem egy tendenciára, egy hajlamra vagy egy személyiségvonásra. A boldog emberek könnyebben (azaz: kevesebb alkalommal) vagy gyakrabban (és általában valószínűleg mindkettő: gyakrabban, *mert könnyebb*) érzik a megfelelő örömeztet. Vagy pedig, mivel a személyiségjegyek hétköznapi nyelvezete a

44 Ugyancsak érdekes lenne - bár ez nem lehet jelen munka tárgya - a tárgyi referenciára vonatkozó előző megfontolásokat kiterjeszteni azokra az érzésekre, amelyeket az 1.1.5. fejezetben "háromosztatúnak" neveztünk. Ha a félelem akkor válik szorongássá, amikor az ember nem tudja (már) megmondani, hogy valójában *mitől* fél, akkor a féltékenység akkor válik féltékeny hangulattá, amikor az ember még tudja, *hogy kinek* az elvesztésétől fél, de már nem tudja megmondani, *hogy kitől* fél, *hogy elveszíti* a szeretett személyt? Ha tehát vannak olyan érzések (mint például a féltékenység), amelyeknek nem csak egy, hanem két tárgyra van szükségük, amelyekre irányulnak (a szeretetre és a riválisra) - vajon már akkor is hangulattá válnak-e, ha a "tárgy-referenciaszerkezet" akár csak egy része is összekeveredik vagy elveszik? (A "beteges féltékenység" meglehetősen elhúzódó lefolyása alátámaszthatná ezt a feltételezést, de a néha nagy intenzitása nem).

elvileg nem tesz különbséget az érzések és a hangulatok között:⁴⁵ A boldog ember gyakrabban van boldog hangulatban, mint mások; vagy pedig a boldog hangulata kifejezettebb vagy intenzívebb, mint másoké (vagy mindkettő). Számomra úgy tűnik, hogy ezek azok az alapvetően megkülönböztethető módok, amelyekkel az érzésekről (vagy hangulatokról) *mint személyiségjegyekről* beszélnek.

A mindennapi nyelvben, ahogy az imént jeleztem, nem mindig különböztetjük meg egyértelműen, hogy a személyiségjegyről (vagy a személyiségjegy fogalmáról) való beszéd érzésre vagy hangulatra vonatkozik-e. Ezért az ilyen megkülönböztetés sok gyakorlati összefüggésben nem szükséges.⁴⁶ Természetesen gyakorlati összefüggésben még mindig tehetünk és igazolhatunk ilyen megkülönböztetést. És az, hogy a kritériumok, amelyek alapján - hogy a példánál maradjunk - a boldog ember megkülönböztethető a kevésbé boldog embertől, nem teljesen szimmetrikusan alakultak ki egyrészt az érzésre, másrészt a hangulatra, természetesen a két fogalom közötti különbségeknek köszönhető: Így a hangulatra való hivatkozás esetében egy vidám ember nem kerülhet könnyebben (azaz kevesebb okból) vidám hangulatba, mint mások, egészen egyszerűen azért, mert a hangulatnak (fogalmilag) egyáltalán nincs oka. És ha a gyakoriság mellett a hangulatok esetében az intenzitás is szóba jön, mint a boldog és kevésbé boldog emberek megkülönböztetésének lehetséges kritériuma (vagy a "boldog" vagy "nem boldog" személyiségjegy "hétköznapi pszichológiai" besorolása), akkor az érzések esetében megint csak nincs szükség egy ilyen intenzitáskomponens explicit bevezetésére (vagy az érzésekre való hivatkozásra), hiszen az alkalomról szóló beszédben megtalálható egy ilyen fokozás: Egy kisebb alkalommal (viszonylag) boldognak lenni azt is jelenti, hogy egy hasonló alkalommal "jobban" boldognak lenni.

45 Bár az egyes "érzelmek" esetében bizonyosan lehetővé teszi az ilyen megkülönböztetéseket. Képzeljük el például, hogy mostanra (és az 1.2.2. és 1.2.3. fejezetekre való hivatkozással) milyen pontosan ki tudnánk fejteni a félelemmel és a félelemmel küzdő ember közötti különbségeket.

46 A pszichológiában is alig történik ez meg; még ott sem, ahol ez fogalmilag relevánsá kezd válni. Kiemelkedő példa erre a (már Freud által előrevetített) megkülönböztetés az aktuális érzés és a személyiségvonalas között a szorongás vagy félelem esetében (vö. Krohne 1996, 4. o. ff.), amelyet "állapot vs. vonás szorongás" néven is ismerünk. (Vö. még Schwarzer 1993, 88. o. ff., ahol egészen ebben az értelemben beszélnek "állapotszorongásról" és "szorongásos diszpozícióról" - és, egészen hasonlóan Krohne 1996-hoz, sem az egyiket, sem a másikat nem tárgyalják tovább az érzés és a hangulat megkülönböztetésével kapcsolatban).

Akárhogy is legyen, nem akarjuk az elemzést a szükségesnél (sokkal) messzebbre vinni. A mi kontextusunk szempontjából az a döntő, hogy ne feledjük, hogy nem minden esetben, amikor látszólag érzésekről van szó, valóban érzésekről van szó. Néha ezek az esetek csupán utalást rejtenek egy bizonyos érzésekre való hajlamra (vagy akár, ami még távolabb áll a tényleges érzésről való beszédétől, a hangulatra való hajlamra). Az ilyen megkülönböztetés felidézése azért sem nélkülözi a jelentőségét, mert a *megkülönböztetendő* esetek (legalábbis az elsősorban az érzés iránt érdeklődő számára) nyelvileg nem mindig olyan jól jelölhetők, mint azokban a példákban, amelyekkel ebben az alfejezetben dolgoztam. Amikor például dühös emberről beszélünk, további információk nélkül nem igazán tudjuk megítélni, hogy dühkitörésekre hajlamos személyről, kolerikus személyről vagy olyanról beszélünk-e, aki éppen dühös.⁴⁷

1.2.4 Az érzés és a motiváció

(amelyben szerepet játszik: az érzés és a cselekvés)

A dühtől tomboló vagy pánikszerűen menekülő személy - könnyen belátható, hogy itt az érzelem "motiváló" (azaz viselkedést vagy cselekvést kiváltó, -irányító és -ellenőrző) összetevője kerül előtérbe. Pontosabban a motivációs pszichológiában tárgyalt emberi viselkedés "motivumainak" egy *része kerül a középpontba*, amelyet ott többek között "push-motivációnak" neveznek. Amikor ugyanis az érzelmek "motiváló" jellegéről esik szó - mint az elején említett példákban -, akkor általában (és minden esetben mindenekelőtt) az érzelmek által "vezérelt" létről van szó. A "húzómotivációként" ismert cselekvési okok másrészt olyan célok elérésére irányuló törekvésekből állnak, amelyeket – ahogyan az már szemantikailag is meggyőző, amikor a "cél" szó szerepel - a jövőben vannak, és vágyott vagy kívánt állapotokat vagy eseményeket jelentenek. A motiváció mindkét formáját tehát nemcsak különbözőképpen kell magyarázni, hanem a tőlük közvetlenül függő fogalmak - mint például a motivum - is változnak a "motiváció" mögöttes formájától függően. Az így kapott koncepcionális

47 Az egyetlen dolog, ami itt kizárható, hogy egy dühös hangulatú vagy ilyen hangulatra hajlamos személyre gondolhatnánk; a dühhöz majdnem olyan szükséges alkalom szükséges, mint az ijedséghez, így, mint megjegyeztük, nem gondolhatunk dühös hangulatra.

Ez a sokféleség - amely ráadásul széles köröket rajzol ki a tudományos magyarázat minden esetben megfelelőnek tűnő formáiig - jelentősen megnehezíti a motiváció és az érzelmek közötti kapcsolat kívánt tisztázását. Ha ennek ellenére folytatni kívánjuk, elengedhetetlen egy rövid előzetes vita.

Exkurzus a motivációs pszichológia központi fogalmairól

A motiváció említett formái - "push" vagy "pull" motiváció (vö. Schultheiß & Brunstein 1997, 298. o.); a "push" és a "pull" (Rheinberg 14. o.1995., ff.) is hasonló jelentéssel szerepel - nem egyszerűen "két elemzési perspektívát" (ibid., 14. o.) jelölnek ugyanazon kutatási tárgyra, hanem alapvetően különböző megközelítéseket, mindegyiknek saját, tárgyat konstituáló hatása (és funkciója) van. (Vö.

z. pl. Laucken 2001, különösen 303. o.). Tehát az, ami - a választott perspektívától függően - "motívum" vagy "motiváció" néven kerül a fókuszba, már eleve (és az empiria előtti beállítás következményeként) nem közvetlenül összehasonlítható. Az említett különbség ráadásul egy olyan mély szakadékot jelöl, amely a motivációkutatás kezdeteitől napjainkig húzódik - és már Atkinson 1964-es diagnózisában is nyilvánvaló: Atkinson akkoriban azt kifogásolta, hogy "a pszichológiai szakirodalomban található motivációs kifejezések (vágyak, érdekek, attitűdök, szükségletek, értékek, hajtóerők stb.) bősége ellenére mindössze két különböző motivációs elmélet, azaz a cselekvés aktuális meghatározóiról alkotott, ésszerűen világosan megfogalmazott elképzelés létezik. Az egyik a jól ismert "drive x habit" elmélet, amely negyedszázadon át uralta a gondolkodásunkat. A másik, ezért kevésbé ismert módszert Tolman és Lewin fogalmazta meg már korán, és csak a közelmúltban került újra a figyelem középpontjába a döntésemélet művelői által. Ezt a második elméletet, amely a különböző kontextusokban alkalmazott eltérő terminológiák miatt kevésbé egyértelműen fogalmazódott meg, 'elvárás x érték' elméletnek nevezem" (Atkinson 1975, 13. o.). A két elmélet (vagy elméletcsalád) ismertségi foka és jelentősége időközben megváltozhatott, sőt talán meg is fordult - de az még mindig igaz, hogy egészen más-más motivációelméletek sorolhatók a két pozíció egyikéhez, attól függően, hogy a motivációkat "push" vagy "pull" motivációknak tekintik. Hogy ők tényleg al-

Az, hogy különböző és nem könnyen kommunikálható álláspontokról van szó, három ponton keresztül magyarázható.

Először is, mint már jeleztük, a motiváció mindkét formája a tudományos magyarázat különböző formáira utal: A

A "húzó motivációk" tehát (legalábbis implicit módon) a magyarázat egy nem oksági, szándékos formájára is utalnak, ahogyan azt például Wright (1974) sematizálta - okokat kínálnak a cselekvésre. "A push-motivációk (legalábbis implicit módon) összeegyeztethetők az oksági magyarázatra irányuló kísérletekkel, amelyeket, mint ismeretes, a legnagyobb hatással Hempel és Oppenheim (1948) javasolt - a viselkedés okait kínálják (vö. még Kochinka & Werbik 1997).

A magyarázat e két formájára, amelyek véleményem szerint szükségszerűen megfelelnek az ember két "nagymértékben független motivációs rendszerének" (Schultheiß & Brunstein 1997, 318. o.), a motivációs pszichológia bevezetőiben alig történik utalás. Kivételt képez például Keller, aki a tudományos elmélet alapjait mutatja be (1981, 3. o. ff.). Ott a diszpozíciós magyarázatot (Stegmüllerre [1974, 120. o. ff.] hivatkozva fogalmazva, és elvileg az oksági magyarázattal összevethető) és a teleologikus magyarázatot ismerik el a motivációpszichológián belül a legfontosabb formáknak, és az előbbit a "motivumokkal" (azaz "push-motivumokkal"), az utóbbit a "szándékokkal" (azaz "pull-motivumokkal") való magyarázathoz rendelik (Keller 1981, 7. o. f.).

Másodszor - és természetesen ezzel összefüggésben - különbség van (legalábbis ideális esetben) aközött is, *amit az egyes esetekben elmagyaráznak*: Egyrészt a cselekvés, másrészt a (puszta) viselkedés. Ha a patella ín reflexem kiváltódik, akkor a combizmok összehúzódásával viselkedtem. Ha megpillantok egy morzsát a nadrágomon, és összehúzó a combizmokat, *hogyan lássam*, lecsúszik-e a morzsa, és a nagyobb lejtés vagy a szövetet ért ütés miatt a földre esik-e, akkor végrehajtottam egy cselekvést. A viselkedéssel ellentétben én is tartózkodhattam volna tőle. (Ennek megfelelően beszélünk az akarat és a cselekvés szabadságáról, de nem a magatartás szabadságáról). Egy másik, még fontosabb különbség a cselekedetek értelmességével vagy "jelentéssel való átitatottságával" kapcsolatban alakítható ki. Már az is tény, hogy a cselekvések (többé-kevésbé) szándékosak és célzatosak - még a nadrágon lévő morzsa primitív példájában is:

"látni", ha esik - azzal a következménnyel jár, hogy megértésük már nem nélkülözheti a jelentéskategóriát: *jelentenek valamit*, jelentenek például egy többé-kevésbé nagy lépést az adott cél felé vezető úton, és nem érthetőek, ha valaki nem ismeri ezt a jelentéstartalmat.

tiont teljesen figyelmen kívül hagyják. Ha továbbá szem előtt tartjuk, hogy ezek összességükben egy értelmesen strukturált emberi gyakorlatot alkotnak, amelyben viszont "helyet kapnak", továbbá, hogy a nagymértékben "értelemteremtő és értelemfeldolgozó" cselekvések szükségszerűen hozzájárulnak ennek az értelmes gyakorlatnak a konstitúciójához (gondoljunk csak a sok olyan cselekvésünkre, amely beszéd), akkor nyilvánvalóvá válik az irány, amelyben a cselekvés és a viselkedés közötti különbségek szisztematikus fejlesztése haladhat. (Mert a pusztai viselkedés egyáltalán nem *jelent* semmit; vö. a biológiai funkció fogalmáról szóló exkurzus). A pupillám szűkülése, amikor a fény beesése hirtelen megnő, viselkedés, de nem cselekvés. Nem kell akarnom, soha nem is akartam, nem is tudom megakadályozni.⁴⁸ Anélkül, hogy itt részletezném:⁴⁹ A cselekvések, ha úgy tetszik, szándékos, akaratlagos viselkedések - és már ez önmagában egy szimbolikusan strukturált, sajátosan emberi szférába tartozó gyakorlat összetevőivé teszi őket, amelyet lehetetlen lenne szándékos magyarázatok nélkül megmagyarázni. A "pull-motivációk" által "hajtott" cselekedeteket követünk el, a célok szándékos megközelítése során - míg mi csupán "push-motivációk" által "hajtva" viselkedünk. Mert azok, akiknek tudattalan és nyelvi nem megragadható "motívumai" úgy mondhatjuk, vakon és mechanikusan konkrét (viselkedést kiváltó, -irányító, -vezérlő) motivációkká alakulnak át konkrét, alkalmas helyzetekben, nem cselekszenek, hanem elvileg hasonló (és kauzálisan magyarázható) módon viselkednek - ugyanúgy, mint azok, akiknek a reflexei kiváltódnak.

Természetesen ez a vázlat már leegyszerűsítés, legalábbis két szempontból: Először is, nem minden cselekvés szándékos a szó szűk értelmében - még akkor sem, ha ragaszkodunk az értelmesség központi szerepéhez, amely megkülönbözteti a cselekvést a viselkedéstől -, ezért a szándékos magyarázat nem az egyetlen magyarázat, amely szembeállítható a pusztai viselkedés kauzális magyarázatával. Az álmodozás például bizonyosan és okkal értelmezhető cselekvésként (vö. Boesch 1980, pl. 245. o.), még akkor is, ha az álmodó nem követ vele semmilyen célt. Egy ilyen

48 Hogy a korábban "szándékos", de ma már automatizált cselekvések - például autovezetéskor a sávváltáskor történő "villogásra" gondolhatunk - ezáltal a pusztai öntevékenység közelébe kerülnek-e vagy sem, azt itt nem kívánjuk megvitatni. Legalábbis még mindig tartózkodni lehet tőlük (és kérésre igazolni).

49 A cselekvés társadalomtudományi és filozófiai elméleteinek nagyon különböző nézőpontokból történő bemutatását lásd Straub és Werbig (1999) írásában.

az álomnak is van jelentése, még akkor is, ha ez nem a célok (és szándékos magyarázatok), hanem a többé-kevésbé ellenőrzött értelmezési folyamatok eredménye, amelyek mindig a nézőpont függvényei, azaz a jelentéssel bíró vonatkoztatási kontextusok (vagy narratív magyarázatok) igénybevételéből erednek.

Másrészt a cselekvés és a (puszta) viselkedés közötti, a fogalmi tisztánlátás érdekében javasolt megkülönböztetés, amint azt elképzelhetjük, korántsem általánosan elfogadott. Jó okok szólnak amellett is, hogy a "viselkedést" egy felettes fogalomnak tekintjük, amely magában foglalja a pusztát, "vak" önmagunk viselkedését és a cselekvést is. Alkalmanként találkozunk ilyen használattal - sokkal gyakrabban azonban (látszólag) változás nélkül változó használatot és következtelenséget találunk, ami inkább elhomályosítja, mint segít megoldani az alapvető problémákat. A motivációs pszichológia ugyanis nem képes különbséget tenni a cselekvés és a pusztát viselkedés között.

m. Legalábbis akkor nem, ha *átfogó* információt akar nyújtani arról, hogy az emberek miért teszik azt, amit tesznek. Ha bizonyos viselkedés cselekvés, akkor a közvetlenül empirikusan nem megragadható, hanem "csak" hermeneutikai úton kikövetkeztethető "jelentéssel" való foglalkozást nem lehet elkerülni, ha ezzel is megfelelően akarunk foglalkozni - és persze akkor sem, ha az ilyen cselekvéseket egyszerűen továbbra is "viselkedésnek" *nevezzük*.

Schultheiß és Brunstein (1997) tájékoztató szövege, amely a motiváció területét mutatja be, (először) nem említi a cselekvést. A "motivált viselkedést" ott úgy jellemzik, mint "célorientált viselkedést, amely egy intenzitás- és egy *iránykomponensből* áll" (297. o., kiemelés az eredetiben). Az itt kifejtett álláspont szerint a következőknek kellett volna lenniük

A "céltudatos" viselkedés már átlépte a cselekvés küszöbét. Nem sokkal korábban a motivációs pszichológia jellemzése szerint a motivációs pszichológia "a viselkedés *miértjét* és *miértjét* próbálja tudományos módszerekkel megfejteni" (ibid., kiemelés az eredetiben). Az egyetlen különbség az, hogy a viselkedés nem ismeri a "miértet" vagy a "minek" (azaz nem teleológiai értelemben, bár természetesen oksági értelemben), hanem "csak úgy" történik. A combizmaid nem húzódnak össze a patella ín reflex során, "hogy" ők vagy az inam vagy más testrészeim ne szenvedjenek kárt.

– egyszerűen nem tehet róla, ahogy a víz sem tehet róla, hogy nem folyik lefelé. A combizmaid nem is "tudnak" arról, hogy milyen (vészhelyzetben jótékony) hatása van a húzódásuknak, és már csak ezért sem lehet céljuk, vagy törekvésük. És hogy még én magam is, mint valaki, *akinek* céljai *vannak*, a patellás...

Az a tény, hogy rendelkezésemre állt (azaz megfelelő *viselkedést* mutatott), amikor még azt sem tudtam, hogy mi az izom vagy az ín valójában, azt mutatja, hogy az ínreflex nem tud (vagy soha nem tudott) létrehozni egy "miértet" és egy "mire valót". A "miért" és a "hová" csak a cselekvések, az ágens számára léteznek (vö. még a biológiai funkció fogalmáról szóló exkurzus). Ezt a fent említett cikk összes példája is világossá teszi - akár a bevezető, általános, akár az első részben, amely a "push-motivációkkal" foglalkozik -, amelyek viselkedésről beszélnek, de cselekvést jelentenek. A bevezetőre szorítokozom:

"Aki motivált a kiváló tanulmányi teljesítmény elérésére, az például több időt tölt a tanulással, és intenzívebben törekszik az anyag átfogó megértésére, mint más, kevésbé motivált diákok. Ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy ez a személy ugyanolyan intenzitással fog törekedni az élettárrsal való jó kapcsolatra vagy a környezetvédelem iránti elkötelezettségre, mert az élet ezen területeinek kevés köze van a jó tanulmányi teljesítmény elérésére irányuló motivációjához" (Schultheiss & Brunstein 1997, 297. o.). Aki tanul, az nem pusztán viselkedik valamilyen módon (hacsak talán nem "tanul" feltételes nyáalelválasztást, mint azok a híres kuttyák, akiknek azonban valószínűleg már az alaptanulmányok során gondot okoz a terhelés), aki tanul, az cselekszik - akárcsak azok, akik "törekszenek valamire", akik "törekszenek" vagy akik "törekszenek" valamire.

"jegyesek". Itt a szerzők saját nyelve főliaként szolgálnak, és nagyon helyesen a mindennapi gyakorlatnak egy olyan szándékos aspektusát ábrázolja, amely a cselekvésben megtalálható, de amely a pusztá viselkedésből hiányzik. (Egyébként Schultheiß és Brunstein fent említett hozzászólásának további folyamán [is] szó esik a cselekvésről - először szórványosan és a "viselkedés" szóval váltakozva, ahol a motivációs pszichológia második, többek között Lewinre visszanyúló, a cselekvés motivációit kívánatos célokhoz kötő ágáról van szó [pl. 308. o.], valamint azután az összefoglalásban, ahol a két ágat egymással szembeállítva [317 ff. o.] hasonlítják össze. A passzusokban itt egy olyan használat jelenik meg, amely megfelel a fentebb kidolgozott megkülönböztetésnek [azaz cselekvés a "húzómotivált", viselkedés a "húzómotivált", viselkedés a "húzómotivált"].

"push-motivált" cselekvés], azonban itt is találhatunk ellenpéldákat, amelyekben a "viselkedés" mint felettes kifejezés jelenik meg).

Harmadszor, a motivációs pszichológia két "ága" nem ugyanarról a dologról beszél (de csak nehezen), amikor a motívum fogalmáról beszélnek. Így a "push-motiváció teoretikusok" számára a motívum egy hipotetikus konstrukció (bár nem mindig mentes a reifikációra való hajlamtól), amely a kora

tanulási tapasztalatokat, és "elégedettek" lehetnek (vö. pl. Schultheiß & Brunstein 1997, 298. o.; Rheinberg 1995, 62. o.). Eredetileg (és ma is) egy hajtás, egy (pl. fizikai) szükséglet analógiájára gondoltak rá. Azok, akik megtanultak egy bizonyos motívumot bizonyos helyzetekben bizonyos viselkedéssel "kielégíteni", a későbbiekben ezt fogják tenni - még akkor is, ha nincsenek teljesen tisztában a mögöttes motívum természetével és mértékével; a motívumot ezért itt "viselkedési diszpozíciónak" is nevezzük.⁵⁰ Másrészt, aki egy célt követ, és ezért cselekszik, annak nemcsak a saját szándékával kell tisztában lennie,⁵¹ hanem képesnek kell lennie arra is, hogy megfelelő és különböző cselekvésekre gondoljon, amelyekről úgy véli, hogy közelebb viszik a céljához. Ebben az esetben az indíték nem lehet "viselkedési diszpozíció", mivel hasonló célokat nem (vagy nem kell) hasonló cselekvésekkel elérni. Valójában először is, nincs semmilyen

Nem lehet a szó szokásos értelmében vett "motívumot" azonosítani, legalábbis akkor nem, ha a "motívum" vagy "hajtóerő" kifejezést használjuk, ahogyan azt Wahrig német szótára (Wahrig 2000) kínálja. Ha pedig nagyvonalúan és minden további nélkül azt a célt, amely felé egy cselekvés törekszik, szintén "hajtóerőnek", azaz motívumnak tekintjük - mintha az ejtőernyős "hajtóereje" a föld lenne -, akkor a "cél" és a "motívum" természetesen már nem különbözik egymástól, ami a két kifejezés egyikét feleslegessé teszi. E diagnózis eredményeként egyes szerzők (pl. Schultheiß & Brunstein 1997) csak a "push-motivációk" kapcsán beszélnek motívumokról, míg a "célok" (vagy "szándékok") a "pull-motivációk" helyére lépnek (és így "motiválnak" is). Egyesek azonban elégedetlenek lehetnek azzal a koncepcióval, hogy ekkor olyan motivációkkal van dolgunk, amelyek csak részben kapcsolódnak a motívumokhoz (és egyébként a célokhoz). Egy másik lehetőség a motívum fogalmának újrafogalmazása a formális elmélet szempontjából (és a mindennapi nyelvtől megkülönböztetve), ahogyan azt például Heckhausen (1989) teszi. Itt a motívum nem egy inter-individuálisan differenciálódó, (a hajtástól

50 Ugyanúgy, ahogy az "éhség" motívuma az "evés" viselkedéséhez vezet (különösen olyan esetekben, amikor váratlanul a hűtőszekrényénél találjuk magunkat; a bonyolult főzésre, amely célok és szándékok nélkül aligha képzelhető el, inkább nem is gondolunk).

51 Amit természetesen már a "szándék" szó is tartalmaz és közvetít. A szándék nemcsak metaforikusan az, ami tisztán a szemünk előtt van, hanem a relativizáló megszorításokkal sem megy jól: egy "tudattalan szándék" valami egészen hasonló lenne, mint egy "véletlen szándék", azaz nyilvánvaló képtelenség. (És a "sötét" számunkra legfeljebb mások szándékai).

Ez nem egy viselkedési diszpozíció, amely az egyénből ered, hanem egy (a cselekvés szempontjából felfogott) értékdiszpozíció, azaz valami, ami diszpozícióként már befolyásolja a célok kialakulását, amelyeket aztán a cselekvés során követünk. "A modern motivációs pszichológia az ilyen, az egyént jellemző értékdiszpozíciókat "motivumoknak" nevezi" - áll benne (Heckhausen 1989, 2. o.), vagy részletesebben: "Az egyéni viselkedés konzisztenciájának magyarázata érdekében [...] a személyeknek a motivumok egy sorának különböző jellemzőit tulajdonítják. Az indítékokat tartós diszpozíciókként értelmezzük. [Ami, mint eddigi definíció, a "push motiváció teoretikusok" számára is elfogadható kell, hogy legyen, A. K.]. Minden egyes motívum a cselekvési célok (a saját cselekvések tervezett következményei) meghatározott tartalmi osztályát foglalja magában. Ma a motívumok a cselekvési célok olyan tartalmi osztályaira korlátozódnak, amelyek tartós és viszonylag állandó értékdiszpozíciók formájában léteznek" (ibid., 9. o.). Az eredeti jelentéstől való ilyen elhatárolódással a fent jelzett probléma is megoldható, de csak a félreértés állandó veszélyének árán.⁵²

Tehát bármit is döntünk nyelvileg - "indítékok" csak a "push-motivációk" és egyébként "célok", vagy "motivumok" mint értékdiszpozíciók sensu Heckhausen a "pull-motivációk" esetében, mint viselkedési diszpozíciók a "push-motivációk" esetében - mindig szem előtt kell tartani, hogy a motivációs pszichológia mindkét ága valami egymástól egyértelműen különböző dologra összpontosít, amikor motívumokról beszél.⁵³ Mert ez minden bizonnyal lehetséges, a

52 Azt, hogy Heckhausen (1989) a motívumokat csak a leírt módon - és nem a "push-motivációkra" is - definiálja, és hogy kifejezetten kizárja a fiziológiai szükségleteket (vö. ibid., 9. o. f.), valamint a "szükségletek osztályait, köztük a szexualitást, amely bonyolult köztes pozíciót foglal el a szükséglet és a motívum között, [...] helyhiány miatt nem tárgyalja ez a könyv" (ibid., 10. o.), itt csak a teljesség kedvéért említjük meg.

53 Az előző részben a cselekvés és a viselkedés közötti különbségtételhez hasonlóan legalább egy szemléletes példát szeretnék mondani arra, hogy mi történhet, ha ezt nem tartjuk szem előtt: "A legújabb szakirodalomban a *motivum* kifejezés a viselkedési diszpozíciók tematikusan meghatározható és ugyanakkor nagyon általános osztályainak leírására honosodott meg, így itt is használni kívánjuk" - Schneider és Schmalt (1994, 14. o.) szerint. 14. kiemelés (az eredetiben), akik így úgy tűnik, hogy egy klasszikus "push-motiváció-elméleti" meghatározást követnek. A következőkkel folytatják: "A motívumok vagy viselkedési és értékelési diszpozíciók ilyen osztályainak osztályozásának e diszpozíciók végső, végső céljaira vagy céljaira kell irányulnia" (ibid.). Nemcsak arról van szó, hogy hirtelen már nem csak viselkedési diszpozíciókról beszélünk, hanem viselkedési és értékelési diszpozíciókról is.

kellően absztrakt szinten és mind átfogóan, mind pedig a "motivumot mint állandó személyes tulajdonságot" vagy akár mint "személyi állandót", ahogy Rheinberg időnként teszi (pl. 1995, 69., 71. o.). Fogalmi szempontból azonban ez nem jelent nagy nyereséget, hiszen a (biológiai) nem vagy a hajsín is "személyi konstans", anélkül, hogy sok közülük lenne egymáshoz.

Exkurzus vége

A motivációs pszichológián belüli fogalmi sokféleség e megkerülhetetlen (bár ideiglenes) ⁵⁴tisztázása után most már foglalkozhatunk a minket ténylegesen érdeklő problémával: a motiváció és az érzelmek közötti összefüggésekkel.

Tehát, mint említettük, vannak olyan érzések - például a fent említett dühkitörés -, amelyek kísérő viselkedés, kísérő cselekvés nélkül

A célokhoz és a célokhoz való ragaszkodás felveti a gyanút, hogy a jelen definíció első besorolása talán téves volt, és talán inkább "pull-motivációelméleti" irányultságú, vagy legalábbis a motivációs pszichológia mindkét ágát magában foglalja. A szerzők azonban az utolsó mondatlalt folytatják: "amelyek, ha a velünk legközelebbi rokonságban álló főemlősöknél is megtalálhatók, egy filogenetikai alkalmazkodás kifejeződésékként értelmezhetők". Ezek megfelelnek a természetes szükségleteknek, és a túlélés és a genetikai anyag továbbadása követelményeire adott evolúciós válaszokat jelentenek" (ibid.). Ami felületes olvasásra a "motivum" átfogó, cselekvésre és viselkedésre irányuló meghatározásának tűnhet, az így tisztán "push--motiváció--elméleti" meghatározásnak bizonyul, amely ráadásul azzal, hogy értékdiszpozíciókról, célokról és célokról beszél, csak úgy tesz, mintha általánosan érvényes lenne - ellentmondásos és ködösítő beszéddel, hogy úgy tűnjön, mintha a motivum "push--motiváció" lenne.

"teleológiai" ága motivációs pszichológia szertelenül (látszólag)

"incorporated". (Evolúciós célokról beszélni nemcsak, mint kifejtettük, értelmetlen - az evolúció éppúgy nem követ célt, mint ahogyan semmire sem reagál -, ezeket a célokat végső céloknak nevezni ráadásul nemcsak néhány félreértést fejt ki, hanem egy kifejezetten furcsa, ha nem aggasztó képet is ad a cselekvő emberről és céljairól).

- 54 Törekvéseim jelenlegi szakaszában ugyanis a motiváció fogalma nem tűnik kevésbé alkalmasnak egy ilyen munkához, mint az érzelemé. Itt is érdemesnek tűnik nemcsak a fogalmat rekonstruálni ("belsőleg", úgymond) a tudománytörténet szempontjából, hanem szembeállítani és gazdagítani a mindennapi életben és a nyelvben való használatával és jelentésével. Mivel ez nem lehet a jelen munka tárgya, ezért utalásaimnak töredékesnek, az eredménynek pedig ideiglenesnek kellett maradnia.

teljesen elképzelhetetlenek. És ez nemcsak azt jelenti, hogy egyszerűen nem lehet hisztizni bizonyos mozdulatok nélkül, hanem azt is, hogy amikor, mint jelen munkában, az érzések *átélésének* szempontja kerül előtérbe, akkor azok (érzéstől függően hol több, hol kevesebb) "motiváló" jellegét is figyelembe kell venni. Hogy a hiszti példájánál maradjunk: A hisztit alkotó mozdulatok (vagy a belőlük származó érzések) részei magának az érzésnek. A dühkitörés nemcsak a lehetséges viselkedésformák közül tartalmaz néhány elemet - üvöltés, ütés, dühöngés és hasonlók -, hanem természetesen a megfelelő viselkedés, a megfelelő cselekvések észlelését is magában foglalja, egy olyan észlelést, amely - amennyiben érzésről van szó - az imént kifejtett módon (1.2.1. fejezet) érzéssé válhat, és (nem csak) így kerül bele a dühkitörésbe, és válik annak részévé. A hisztiben, mondhatnánk, egy metaforikus magyarázatkísérlettel, a (néma, hideg) düh házasodik a bizsergő talp érzésével, amellyel az imént a padlóra tapostam, és a szuszogással, a légszomjammal, amelybe a kiabálásom vezetett, és még sok mással. A viselkedés, a cselekvés - a jövőben és átfogóan beszélek mindkettőről, tehát még nem teszek különbséget "push-" és "pull-motivált" cselekvések, a cselekvés -, a (bizonyos) érzések által "motivált" cselekvés között, ezért nem lehet - elsősorban - figyelmen kívül hagyni, először is azért, mert legalábbis néhány érzés nem is képzelhető el megfelelő cselekvés nélkül, másodsor pedig azért, mert még ha elsősorban az érzés megtapasztalása az érdekes, mert ezt a cselekvést olyan érzések kísérik, amelyek a szóban forgó élmény további, szerves építőelemét képezik. Az említett okok közül az első valószínűleg részben felelős azért, hogy az érzelem motiváló jellegét számos érzelemelméletben még konstitutív jellemzőnek is tekintik (erre az 1.3. fejezetben még visszatérek).

Az érzelem és a motiváció közötti különbségek "nivellálásának" másik fontos oka (ami néha már-már az azonosításig fajul, mintha az érzelmek elsősorban motivációk lennének, amelyeket ráadásul sajátos módon "éreznek", egyfajta "árnyalt hajtás") a motivációkutatás általános fellendülésében rejlik (különösen a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiben), amely később számos témában kipróbálta magát - köztük olyanokban is, amelyekre (és amelyekre) egyáltalán nem is szánták.

kifejlesztésre került.⁵⁵ Az a tény, hogy legkésőbb a motivációkutatás felfutása óta a német nyelvterületen szokássá vált "érezlemlről" beszélni (mondjuk érzés helyett), szintén annak jeleként értelmezhető, hogy a hangsúly az *ézés* tapasztalati aspektusáról a motivációs jellegre (az érzelmre) helyeződött át. Bizonyára túl messzire mennénk, ha ezt a behaviorizmus kései örökségének tekintenénk - de ugyanilyen biztos, hogy a motiváció - nevezetesen a cselekvés - a posztulált "külső hatás" miatt empirikusan kézzelfoghatóbbnak tűnik, mint egy "ézés", azaz egy puszta lelkiállapot. (A fent említett tény egyébként természetesen az angol és amerikai megközelítések nagy befolyását is jelzi az *érezlemlkutatásban*. Az "emotion"-nek azonban vannak angol nyelvű alternatívái is - például "ézés" vagy akár "hangulat").

De vajon az ézés mindenképpen motivál (is)? És még ha így is lenne, ez elég ok lenne arra, hogy reménytelenül összekeverjük a motivációt és az érzést?

Az első kérdésre gyorsan megvan a válasz: Amilyen bizonyosan vannak olyan érzések, amelyeket nem élhetünk át kísérő cselekvések vagy viselkedések nélkül (valamint a hozzájuk tartozó érzések nélkül), olyan valószínűtlen általánosítani, hogy ez minden ézésre igaz. Amilyen kevésbé tudunk hisztizni, ami rejtve marad a másik (vagy akár a szomszédok) előtt, olyan biztosan tudunk olyan örömet (vagy haragot) érezni, ami nem tárul fel a szomszédaink előtt (különösen, ha nem akarjuk) - mert nem kell, *hogy* ez bármilyen tettet eredményezzen. Az *érezlemlk* "motiválhatnak" - de nem mindegyik. (Egyelőre ennyi elég lesz; erre még visszatérek a fejezetekben.

1.3 és 1.4vissza).

Végül is a motivációkra is igaz, hogy nem mindegyiknek kell megfelelő cselekvéshez vezetnie: Bizonyára motiváltak lehetünk (és

55 Az ilyen "beavatkozások" gyakran megfigyelhetők a tudomány történetében, és siker esetén, azaz a tudás megszerzésekor teljesen legitimek is - elég csak annak kiemelkedő példákra gondolni, mint az evolúcióelmélet, a kibernetika, a számítástechnika és sok más. Az egyik nehézség azonban az, hogy annak későbbi megítélése, hogy egy ilyen kezdetben megalapozatlan (jobban mondva: megalapozatlan) átvitel sikeres volt-e, azaz hozott-e új felismeréseket, általában nem lehet az átvitt tételektől - vagyis különösen azok *előzetes* elfogadásától vagy elutasításától - függetlenül megítélni. Az, hogy egy gondolkodási séma egy "új", "idegen" tárgykörben beválik-e, nem ritkán másként jelenik meg annak, aki kritikusan és szkeptikusan vizsgálja - a gyanított alkalmatlanság alapján -, mint annak, aki *a priori* (és ergo az "új" kontextusban is) igaznak tartja. (Ez utóbbit talán a legszínesebben az evolúció elmélete és annak hosszú útja a mai szociobiológiába).

kellően edzett), hogy lefusson egy maratont, de egy izomhúzódás miatt nélkülöznie kell. (Elvileg akkor is *akarhatsz* megtenni dolgokat, ha nem vagy abban a helyzetben, hogy megtehesd őket. Néha, mint köztudott, éppen akkor).

Térjünk vissza az érzéshez és annak a motivációval vagy a cselekvéssel való kapcsolatához. Tehát egyfelől vannak cselekedeteink, másfelől viselkedésünk, és van a motiváció fogalma, amely a cselekedetekkel kapcsolatban teljesen más értelmet nyer, mint a pusztán viselkedéssel kapcsolatban. Mind a viselkedés, mind a cselekvések (valamint az ezekhez kapcsolódó érzések) az érzések *összetevői lehetnek*. Ha az öröm, a harag vagy a meglepetés spontán, önkéntelen mimikai kifejezésére gondolunk, akkor viselkedéssel van dolgunk (amellyel kapcsolatban csak "push-motivációt" vagy mögöttes motívumokat kérdezhetünk) - de ha (bármilyen okból) nem *akarjuk* kimutatni a haragunkat, és ezért szándékosan módosító módon beavatkozunk a mimikai kifejezésünkbe, akkor cselekvéssel van dolgunk; Olyan cselekvés, amelynek kontextusában a "pull-motiváció" (vagy akár a mögöttes célok vagy szándékok) kérdése értelmes lehet és mindenképpen lehetséges.⁵⁶

Ily módon (és azzal a további megszorítással, hogy nem minden motiváció vezet cselekvéshez) felvázolható az érzés és a motiváció közötti kapcsolat: Az érzés - vagy legalábbis néhány érzés - (szűkebb értelemben, azaz az élmény aspektusára összpontosítva) együtt jár a viselkedésekkel és cselekvésekkel (amelyekből származó érzések viszont belépnek a [megélt] érzésbe). A cselekvések esetében a "pull-motiváció" konstrukció (és vele együtt a hozzá kapcsolódó motívumok mint értékdiszpozíciók vagy célok, a cselekvés intencionalista magyarázata stb.) használható és megkérdőjelezhető magyarázó hozadéka. A viselkedés esetében viszont a "push-motiváció" konstrukció (és vele együtt a hozzá kapcsolódó motívumok mint viselkedési diszpozíciók, a viselkedés kauzális vagy diszpozíciós magyarázata stb.) használható.

56 A cselekvés és a viselkedés közötti különbségtételnek megfelelően a dühkitörés bevezető példája hol cselekvésről, hol viselkedésről beszél, mert *mindkettő* kísérhet egy érzést. Ezen túlmenően azt is el kell ismerni, hogy a hiszti kifejezés nem "tisztán" érzést jelöl (ha egyáltalán van ilyen), hanem ilyen "motoros aspektusokra" (viselkedés, cselekvés) utal - egészen hasonlóan ahhoz, amit az imént mondtunk.

A "gyász" (szemben a "szomorúsággal") egy bizonyos menetet, egy időbeli formát feltételez.

Mindenesetre ez a kapcsolat az érzelmek és a motiváció között: közvetett, közvetett kapcsolat, mivel mindkettő hatással van a cselekvésre, de nem közvetlenül egymásra. Ennek az is a következménye, hogy amikor az érzelem (érzés) "motiváló" jellegéről beszélünk, ezt a beszédet pusztán metaforikusan kell értelmeznünk. *Ahogy* a motiváció kiváltja, hajtja és irányítja a viselkedést és a cselekvést, az érzések (némelyike) ugyanezt teheti - *anélkül* azonban, hogy motiváció lenne. Hiszen számos különbség van, például abban, hogy az aktuális, szituációs motívumok szükségszerűen utalnak mögöttes, időben viszonylag stabil motívumokra (mint viselkedési vagy értékdiszpozíciók), hogy kialakulásuk folyamatában éppúgy igénylik ezeket a motívumokat, mint ahogyan bizonyos módon aktualizálódásukat is képviselik; olyan motívumokat, amelyekre azonban az érzések (vagy az érzések kialakulása) esetében nincsenek analógiáink, és nincs is szükségünk rájuk. Nincs motiváció indíték nélkül, de az érzéseknek nincs megfelelője... (Még ott is, ahol az "érzelmekkel kapcsolatos" fogalmakról úgy beszélünk, mintha személyiségvonásokról [azaz diszpozíciókról is!] lenne szó - ahogyan a fejezetben kibontva 1.2.3 -, semmi olyasmivel nem foglalkoznak, ami az érzelmek elméletében elfoglalhatná azt a helyet, amit a motivációs pszichológiában a motívumok foglalnak el. Ez egyszerűen azért van így, mert az ilyen "személyiségjegyek" fogalmilag nem *előfeltételei* a megfelelő érzelmeknek, azaz mert a melankolikus is lehet boldog).

Ez lenne tehát a válasz a második kérdésre: jó okunk van arra, *hogy ne* közelítsük meg és asszimiláljuk elhamarkodottan a motivációkat és az érzéseket; és nem árt felhívni a figyelmet arra a nehéz és közvetített (és korántsem triviális) módra, ahogyan ezek fogalmilag érintkeznek egymással. A motivációk nem az egyetlen fogalom a viselkedés okainak vagy a cselekvés okainak leírására, és az érzések természetesen nem az egyetlen fogalom, amely melléjük helyezhető.

Az érzés és a motiváció közötti, ha úgy tetszik, fogalomelméleti kapcsolat mellett egy második, egészen másfajta kapcsolat is kimutatható - legalábbis a motivációpszichológiának az a része számára, amely a "push-motivációkkal", tehát a szűkebb értelemben vett motívumokkal is foglalkozik -, amelyet genetikusnak nevezhetnénk, mert a motívumok kialakulásában és kifejeződésében ezt tételezik fel. A motivációt a motivációs pszichológiában (ahogy a továbbiakban a motivációs pszichológia ágát az egyértelműség kedvéért nevezem) a viselkedésre való szituáció-specifikus készségként értelmezik, amely különböző tényezők kölcsönhatásából adódik: a helyzet egyéni észlelése és értékelése, az egyén motivációja, az egyén viselkedési motivációja, az egyén cselekvési motivációja.

helyzet és viselkedési lehetőségeik, a szereplő kompetenciái és képességei, tapasztalataik és az utolsó "motívumai" egyikének "kielégítése" - ez utóbbi számára röviden a története⁵⁷ -, valamint nem utolsósorban motívumainak léte, jellege és kifejeződése általában. Ez utóbbiakról, amelyek közül meglehetősen kevés, egészen alapvető motívumot tételeznek fel, amelyek közül viszont eddig elsősorban a teljesítmény-, a hatalom-, az affiliációs és a szerelmi motívumok keltették fel a kutatók figyelmét, azt mondják, hogy nagyon korán kialakulnak az életben, majd nagyrészt változatlanok maradnak (és meglehetősen ellenállóak a változással szemben), de mégis nagyfokú viselkedési hatékonysággal fennmaradnak (abban és ott, ahol hozzájárulnak a konkrét motivációhoz), így tehát beszélhetünk "erős hatalmi motívummal" vagy "alacsony affiliációs motívummal" rendelkező emberekről, ahogyan személyiségvonásról is beszélünk. E motívumok kialakulásában a motívumpszichológia a nyelv előtti korban szerzett kora gyermekkori tapasztalatokat tartja meghatározónak. Az egyes motívumok esetében ezek a tapasztalatok egy adott "tematikus területen" - a teljesítménymotívum esetében például mindenekelőtt a tisztaságra nevelésben (Schultheiß & Brunstein, 304. o.1997,.) vagy az önállóságra nevelésben (vö. Oerter & Brunstein, 304. o.). 1995, 787. o.) - és ami számunkra döntő, már a kezdetektől fogva nagymértékben "átítatodnak" bizonyos érzésekkel - a teljesítménymotívum esetében például a követelmények sikeres elsajátítását követő (jutalmazó) anyai figyelem örömeivel.⁵⁸ Ily módon az eredeti érzés állandóan kapcsolatban marad a motívumokkal (vagy: azokban rejtőzik) - "genetikai okokból" és hasonló módon, ahogyan Ciompi (1998; vö. még 1.2.5. fejezet, 103. o.) a kognitív sémákra (sensu Piaget) próbálta rámutatni. Mivel minden motívum a legkülönbözőbb élethelyzetekben "kielégíthető", azaz a legkülönbözőbb motivációkhoz vezethet - a

57 Itt nem kell arról beszélni, hogy egy olyan fogalom, mint a történelem - de a "képességek" vagy az "élmények" is - már egy olyan jelentéssel átítatott és "viselkedésrobbantó" dimenzióval foglalkozik, amelyet a motívumpszichológiának szigorúan véve el kell kerülnie. Nem könnyű valóban (puszta) viselkedésnek tekinteni vagy (puszta) viselkedésként bemutatni azt, amit fogalmi eszközehez folyamodva (puszta) viselkedésként akar magyarázni.

58 A motívumkutatásban feltételezett és itt csak utalásszerűen említett összefüggésnek tehát mennyiségi szempontból is egyértelműnek kell lennie: A magas követelmények korai felállítása, például a tisztaságra nevelésben - vagy más olyan területeken is, ahol egyáltalán lehetséges ilyen korai szakaszban követelményeket felállítani.

- az ideális-típusos, zavartalan esetben következetes "jutalmazással" kombinálva a teljesítménymotívum magas fokú kifejeződését eredményezi. A többi említett motívummal kapcsolatos megfelelő posztulátumok rövid

ÉRZELMEK

vázlatát lásd Schultheiß és Brunstein (1997, 305. o.).

Schult- heiß és Brunstein még odáig is elmegy, hogy ezt a fent vázolt módon beépíti a motívumba.

"beágyazott" érzés a tényleges, összetéveszthetetlen magjának. Ott látják "a motívum közös nevezőjét, nevezetesen a jellegzetes érzelmet" (ibid., 307. o.). Végző soron az ilyen érzelmileg pozitívan színezett élmények (vagy más esetekben, azaz más motívumok esetén a negatívan színezettek elkerülése) azok, amelyeket az erősen teljesítménymotivált személy a cselekedeteiben megismételni igyekszik - amiről természetesen nem tudatos tanúságot tenni, részben azért, mert a motívumok fejlődése korai, nyelvi fejlődés előtti szakaszba esik.

A motivációs pszichológia e röviden felvázolt "vázlata" természetesen sok szempontból kritizálható, amit itt nem fogunk szisztematikusan kifejteni. Csak egy központi pontot kell megemlíteni: Elsőre elegánsnak és trükkösnek tűnik a motívumok keletkezését, amely elkerülhetetlenül érzésekkel telített - és lényegében ezektől az érzésektől függő - korai életszakaszban keresendő. Ez plauzibilizálja a motívumpszichológia központi előfeltevéseit, például azt, hogy a saját motívumok nyelvileg nehezen megragadhatók, sőt, a tudatosságtól elzártak (és ezért csak projektív módszerekkel ragadhatók meg), valamint viszonylagos biográfiai stabilitásukat. (Ezt a pszichoanalízisre való hivatkozás teszi hihetővé, amely gyakran meglehetősen implicit marad. Azonban éppen a pszichoanalízis volt az, amely népszerűsítette ezt a gondolatmenetet: a korai gyermekkori élmények élethosszig tartó és mégis tudattalan hatékonyságát, amely például az újrajátszás valamilyen formájában fejeződik ki. Inkább nyelvileg, mint tartalmilag, túlmutatnánk a motívumok pszichológiáján, ha úgy fogalmaznánk, hogy minden teljesítményszituációban a teljesítménymotivált személy számára átvitel válik hatékonnyá. Ily módon nyilvánvaló, hogy a korlátozó-empirikus megközelítéssel annyira foglalkozó "motívumpszichológia" elméleti alapjait a pszichoanalízis olyan mértékben befolyásolja, amely messze túlmutat azon, amit a motívumok meghatározására szolgáló projektív TAT-módszerekhez való folyamódás jelez).

A motívumok feltételezett kora gyermekkori genezise azonban egy nem elhanyagolható jelzőloggal is terheli a vázolt magyarázó összefüggést: ha a posztulált (kb. 20, vö. Schultheiß & Brunstein 299. o.1997.,) motívumok mindegyike alapvetően egy-egy jellegzetes, kellemes érzéshez (vagy egy kellemetlen érzés elkerüléséhez) kapcsolódik, akkor elegendő számú ilyen korai alapérzést is posztulálnunk kell (nevezetesen annyi, ahány motívum, minden motívumhoz egy kellemes vagy kellemetlen, elkerülendő érzés). Ez azonban nagyon kevésbé igazolható. Ez *ellen* kétféleképpen lehet érvelni

hogy ilyen nagyszámú "alapvető" érzelmekre hivatkozzunk: egyrészt úgymond leíró jelleggel, de metaszinten, azaz az érzelmek különböző elméleteire való tekintettel (és anélkül, hogy minden esetben belemennénk az érdemi elméleti vitába), másrészt elméletileg, a már kidolgozott fogalomrendszerre támaszkodva.

Először is, az első érv: ha az érzelemelmek elméletei egyáltalán az alapvető "alapérzések" gondolatával dolgoznak, akkor ezek száma három és körülbelül hét között ingadozik, és semmiképpen sem haladja meg a tízet. Az egyetlen vitathatatlan jelölt a félelem, a harag és az öröm.

A második érv kifejtéséhez az eddig kidolgozott terminológia segítségével is emlékeztethetjük magunkat: az érzések nem éppen kis része kogníciókat (lásd még az 1.1.4. és 1.2.5. fejezeteket) és szimbólumfeldolgozó aktusokat *igényel*. Csak egyszerű, egyszerű érzések képzelhetők el (nagyreszt) szimbólumfeldolgozó kogníciók nélkül; összetettebbek csak akkor jönnek létre, ha tudással és jelentéssel foglalkozunk. Míg az anyai (vagy apai) szeretet örömét könnyen el tudjuk képzelni alapvető, akár nyelv előtti érzésként, addig a saját teljesítményre való büszkeséggel már nehézségeink vannak, amit (képzelhetjük) a teljesítménymotivációval kapcsolatban is emlegetnek (pl. Schultheiss & Brunstein 1997, 300. o.). A büszkeséghez legalább az én mint cselekvő ismerete vagy tudatosítása szükséges - az én és a világ szétválasztása, amely a felnövekvő ember egyik első feladata, tehát már valamilyen mértékben meg kellett, hogy oldódjon és előrehaladt.⁵⁹ A büszkeség továbbá megköveteli (saját vagy

59 Z. Például, ahogy Freud (1930, 424. f. o.) elképzei a megfelelő folyamatot: "A felnőttnek ez az én-érzése nem lehetett ilyen kezdettől fogva. Olyan fejlődésen kellett keresztülmennie, amelyet nem lehet kézzelfoghatóan bizonyítani, de amely kellő valószínűséggel megkonstruálható. [...] A csecsemő még nem választja el énjét a külső világtól, mint a belé áramló érzetek forrásától. Ezt fokozatosan, különböző ingerekre reagálva tanulja meg. A legerősebb benyomást kell, hogy keltse benne, hogy az izgalmi források közül egyesek, amelyekben később testi szerveit fel fogja ismerni, bármikor küldhetnek neki érzéseket, míg mások átmenetileg elkerülik őt - köztük a legkívánatosabb: az anyai kebel -, és csak egy segítségkérő kiáltás hívja elő. Így egy "tárgy" szembesíti először az egót [...]. Egy további impulzust [...] a "külső", a külső világ felismerésére a fájdalom és a kellemetlenség gyakori, sokrétű, elkerülhetetlen érzései adnak [...]. Felmerül a tendencia, hogy mindent, ami ilyen kellemetlenségek forrásává válhat, elválasztunk az egótól, kívülre dobjuk, és egy tiszta öröm-egót alakítunk ki, amely egy idegen, fenyegető külsővel áll szemben. Ennek a primitív öröm-egónak a határait a tapasztalat nem tudja korrigálni.

(idegen) minőségi normák, valamint az a képesség, hogy a saját teljesítményt e normákhoz viszonyítsuk - olyan előfeltételek és műveletek, amelyek nyelvi (vagy bármilyen szimbólumrendszer, például a nyelv nélkül) aligha feltételezhetők. (Ezért van az, hogy a gyerekek körülbelül 3 és fél éves korukig nem mutatnak büszkeséget az önmaguk által kiváltott hatásokra [vö. Oerter 1995, 786 ff. o., különösen 788. o.; vö. még Harris 1992, 87 ff. o.]). Igaz, lehet ellenvetni, hogy a (kora gyermekkori) öröm a jutalmazó szülői figyelem felett a teljesítménymotívum esetében büszkeséggé alakul át a teljesítmény felett - a teljesítménymotívum geneziséhez azonban továbbra is az örömről kell hivatkozni; a probléma tehát továbbra is az, hogy kellően "bazális", tehát korai érzéseket nevezünk meg, amelyek a motívumok geneziséét szolgálhatják.

Itt kell megemlíteni egy másik alapvető érvet, amely a nyelv előtti érzésekre általában vonatkozik, bár nem áll közvetlen ellentétben a motív pszichológiával. Mint felidéztük (1.1.1. fejezet), az érzésnek elvileg többféle megközelítése különböztethető meg, amelyek közül az egyik a másik érzéshez a kommunikációhoz, a kifejezés valamilyen formájához kötődik. A nyelv előtti fejlődési szakaszban lévő gyermekek nem rendelkeznek nyelvi kifejezéssel, így érzelmeikhez csak a mimika, a vokális (nem nyelvi) és - ha van - a gesztikus kifejezőképesség az egyetlen hozzáférés. Vegyük fontolóra a hozzáférés másik lehetőségét is (és tartózkodjunk az érzésekről való kijelentések tárgyalt harmadik módszerétől, nevezetesen a spekulatívától, mert ahhoz egyáltalán nem kell hozzáférés) - nevezetesen a saját érzéseinkhez való hozzáférést, amely a kifejtett értelemben (vö. 21. o., 3. lányszegyet), és az "érzés" értelmében introspektív. 21, 3. lányszegyet) és általában retrospektív is - világossá válik, hogy a nyelvi fejlődés előtti érzésekkel kapcsolatban mennyire (viszonylag) bizonytalan a helyzet: nemcsak, hogy ilyen korán nem tudjuk érzéseinket senkivel sem közölni, de később is csak nagyon korlátozottan (ha egyáltalán vannak) olyan emlékeink róluk, amelyeket nyelvi meg tudnánk fogalmazni. (Ez természetesen részben annak a szerepnek köszönhető, amelyet a nyelv játszik az emlékezet kialakításában). A "nyelv előtti érzésekhez" csak a nem nyelvi kifejezésükön keresztül juthatunk el - tehát azt kell feltételeznünk, hogy az a gyermek, aki boldog arckifejezést mutat (és még kuncog is), boldognak is érzi magát. Nem kérdezhajtuk meg tőle azonnal, és nem korrigálhat egy esetleges hibát évekkel később.

menekülés. [...] Ily módon az ego elszakad a külvilágtól. Helyesebben fogalmazva: eredetileg az Én mindent tartalmaz, később egy külső világot választ el önmagától".

Az, hogy ez a "feltételezés" korántsem olyan nyilvánvaló vagy problémamentes, mint amilyennek elsőre tűnik, a nyelvi fejlődéssel kapcsolatos megállapításokból vett analógia segítségével tovább magyarázható. A nyelvi fejlődés nem az első szavak kimondásával kezdődik körülbelül egyéves korban, hanem már ezt megelőzően az úgynevezett prelingvisztikai vagy fonetikai fejlődéssel, azaz az első hangok újszülöttkori produkciójával (és a hangok érzékelésével még a születés előtt, ami ehhez fontos). Ennek egyik oka természetesen az, hogy a beszéd rendkívül bonyolult, izmilog rendkívül összetett folyamatát - amelyben több mint száz izom vesz részt, és amelyet koordinálni kell - még a tényleges (szoros értelemben vett) nyelvvelsajátítás előtt gyakorolni kell. Az a meglepő tény, hogy a hangok elsajátítása kezdetben minden újszülöttnél ugyanúgy zajlik, míg a hangrepertoár csak ezután - bár még az első szavak előtt - alkalmazkodik a később anyanyelvként elsajátítandó nyelvhez, jól mutatja, hogy a vakon futó "biológiai érési programok" milyen fontos szerepet játszanak a nyelvvelsajátítás e korai szakaszában. A selypítés és a gügyögés és még az első szavak fázisa nem annyira az intellektuális folyamatok kifejeződése - mint később a beszéd általában -, hanem a nyelv "preintellektuális" szakasza (vö. Vygotski 1974, 74. o.). Vygotsky szerint a gyermekek nyelve ebben az életkorban érzelmi viselkedésforma és a társas érintkezés eszköze - és így például a főemlősök "nyelvéhez" hasonlítható. Legkorábban 18 hónapos kortól a gondolkodás és a beszéd fejlődési vonalai egybeesnek, és egy új, az emberre jellemző fejlődési folyamatot indítanak el.

Ha tehát a korai beszéd anélkül fejlődik, hogy már az értelmi folyamatok kifejeződése lenne, és ha a selypítés és a gügyögés a nyelvtől többé-kevésbé függetlenül, és, hogy finoman fogalmazzak, az izomzat gyakorlása céljából történik - miért ne lehetne a korai érzelmi kifejezést hasonló módon értelmezni? Nem lehet, hogy a korai mosoly éppen *nem* a korai érzelmi állapotok jele - hanem a biológiai érés jelentéktelen, vakon haladó és izmosan tökéletesedő aktusa, amely *csak* egy később megjelenő belső állapot kifejeződése? (Aki valaha is mosolygott már egy néhány hetes és másnap egy hónapos8 gyermekre - és észrevette a szemebetűnő különbséget -, az legalábbis kedvezően vizsgálja meg az ilyen tézist. A fejlődéslelektan itt egy korai, úgymond "reflexes" mosolyról és egy későbbi, "szociális" mosolyról beszél, körülbelül nyolchetes kortól. E tézis komolyan vétele azonban azzal a következménnyel járna, hogy az érzelmek korai kialakulásáról alkotott elképzeléseket felül kellene vizsgálni).

Az érvelés azért is érdekes, mert a magasabb rendű emlősöknél a helyzet ⁶⁰elvileg hasonlóknak tűnik: aligha tagadhatjuk meg, hogy náluk is vannak érzelmek - amennyiben "érzelmi kifejeződések" mutatnak -, ha a kisgyermeknél feltételezzük őket. Hiszen még a kisgyermekben sincs már okunk feltételezni őket; hacsak nem folyamodunk ahhoz az érvehz, hogy a kisgyermeknél azért feltételezzük őket, mert nagyobb gyermekek és végül felnőttekké válnak, akik aztán nyelviileg is képesek beszámolni aktuális érzéseikről, amelyeknek előzményei és első fejlődési szakaszai *tehát* a nyelv előtti időben feltételezhetőek - míg az állatok, mint ismeretes, még felnőttként sem beszélnek érzéseikről (ha vannak ilyenek), így az érzések még akkor is csak feltételezhetőek, ezért talán egyáltalán nem is léteznek, ami aztán szintén nem teszi szükségessé előzményeket és fejlődési szakaszokat. Ez egy érv a nyelv előtti érzések létezése mellett az emberekben, amit én elég gyengének tartok. A fent vázolt érvet, amely a nyelv előtti érzések egészét "terheli", valószínűleg kevésbé könnyű eloszlatni. Ennek ellenére itt fenn kell tartani a létezésüket - igaz, kevésbé megdönthetetlen okokból, mint inkább egy erős intuíció miatt: talán gyümölcsözőbb lenne megkockáztatni az említett célzást.⁶¹

Ákárhogy is legyen: a motívumok genesisében (amit a motívumpszichológia tételez) rejlik egy második érintkezési pont az érzés és a motívum (és később természetesen a motiváció) között, amelyre itt szerettem volna felhívni a figyelmet. Céljaink szempontjából azonban az elején vázolt még jelentősebb, hiszen közvetlenül azokra a viselkedésekre és cselekvésekre vonatkozik, amelyeket - ahogyan mondják - egy érzés "motivál", hiszen így kapcsolódik az érzések (vagy legalábbis egyes érzések) "motiváló jellegének" széles körben elterjedt mondásához is. Az elhangzott megfontolásokról remélem, világossá vált, hogy a motiváció és

a

60 És, radikalizálódva, bizonyára az alacsonyabb rendű állatokban, sőt a rovarokban is (vö. a Darwin 2.1. fejezetének "féltékeny rovarokról" szóló megjegyzéseit kb. 163. o.). Ami azonban furcsának tűnik számunkra Darwin rovarokra vonatkozó megjegyzéseiben, azt a saját háziállataink esetében eléggé magától értetődőnek vesszük.

61 Ettől eltekintve kétségtelenül sok minden szól amellett, hogy éppen ez a feltételezés akár konstitutív is lehet a nagyon kisgyermek érzelmeinek kialakulása szempontjából, vagyis hogy a nagyon kisgyermeket úgy kell kezelni, *mintha mindenképpen* lennének érzelmeik, hogy az érzések kialakulása egyáltalán lehetővé váljon (hasonlóan a nyelvi megértés "feltételezéséhez" a nyelvvelsajátításhoz). De természetesen ez nem érv amellett, hogy ezt a feltételezést *helyesen* tegyék, hanem csak (egy nagyon erős) érv amellett, hogy tegyék.

érzésnek nincs közvetlen érintkezési pontja, ⁶²hanem csak a viselkedés vagy a cselekvés "köztes láncszemén" keresztül kapcsolódnak egymáshoz - és hogy ezért elméleti-fogalmi okokból csak metaforikusan beszélhetünk az érzés "motiváló jellegéről", mert még ha kiváltja, hajtja és irányítja is a viselkedést vagy a cselekvést, fogalmilag *nem* válik motivációvá (és nem is közelíti meg azt). Pontosan ez utóbbi az, amit az 1.3. és 2. fejezetben szem előtt kell tartanunk.

1.2.5 Az érzés és a megismerés

Hogyan érthető, ha valakinek "van egy olyan érzése", hogy este esni fog - feltéve, hogy az ilyen gondolkodásmódot nem utasítjuk el eleve tévesnek. Az ember azt várna, hogy valaki "gondolja", "hiszi" vagy talán még "sejti" is, hogy este esni fog. Ha egy sor megfogalmazásban az "érzés" egyenértékűen használható a "gondolkodás" (még mindig nem definiált szókészletével), akkor felmerül a kérdés, hogy mi a különbség érzés és gondolkodás között, érzés és (hogy a latinizálással finomított szakkifejezést hozzuk játékba, amelyre egy pszichológus valószínűleg először gondol, amikor gondolkodik) megismerés között. Mi teszi az érzést és a megismerést ennyire hasonlóvá, mi köti össze őket, miért kapcsolódnak olyan szorosan egymáshoz, hogy egyes megfogalmazásokban az egyik a másik helyébe lép? Ugyanis könnyű megtalálni a fordított eseteket is, azokat az eseteket, amikor gondolkodásról (vagy hasonlóról) beszélnek, ahol valójában (mindenekelőtt) érzésről van szó. "Azt hiszem, beleszerettem", vagy akár a "Nem hiszem, hogy kedvelem" is szóba jöhetne. Azok, akik finoman visszaulnának arra, hogy a "Azt hiszem, szerelmes lettem" megfogalmazás két entitással kapcsolatos, nevezetesen egyrészt egy érzésre, másrészt ennek az érzésnek a (esetleg hirtelen és meglepő) észlelésére és megvalósítására, nemcsak a megismeréstől függetlenül létező, tehát (az észlelés előtt) "nem érzett érzések" problémájával szembesülnek (vö. még 53. o., 32. lábjegyzet), hanem először is tisztázniuk és határozottan meg kellene különböztetniük a két esetet,

62 Ez egyébként - a tisztánlátás kedvéért - nem a genezisben van így, ahol az érzés a *motivum* kialakulásában játszik szerepet, amelybe aztán egyidejűleg "beengedik"; nem pedig a *motiváció* kialakulásában. Feltehetően a motívumok (szigorú értelemben vett) keletkezéséhez először "motiválatlan cselekvést" kell feltételezni, mivel egy motiváció csak akkor "kerülhet játékba", ha egy motívum jelen van.

amelyeket nem lenne olyan könnyű megkülönböztetni: nevezetesen, először is, érzéklni (vagy felismerni) egy érzést, és másodszer, érezni egy érzést. Talán gazdaságosabb, ha nem posztuláljuk az érzést nem érzettként, és hagyjuk, hogy először az érzékelésével kezdődjön, és következésképpen a fenti megfogalmazásokat példaként olvassuk arra, hogy az érzésekről is időnként úgy beszélünk, mintha gondolatok lennének.

És hogyan lehet mégis megkülönböztetni egymástól azt, ami bizonyos értelemben hasonló vagy összekapcsolódik - az érzés és a gondolkodás -? Ezek a kérdések olyan problémát jelölnek ki, amelyet a jelen alfejezetben fel fogunk venni és tovább fogunk vizsgálni. Az előző, 1.2.4. fejezetben a motivációhoz hasonlóan azonban egy másik kérdés is felvethető, amelynek kezelése talán még nagyobb hasznot ígér vállalkozásunk számára. Milyen szerepet játszanak a kogníciók az érzésekben?⁶³ Milyen módon szükségesek, vagy többé-kevésbé problémamentesen kerülnek bele abba, amit akkor érzésnek nevezünk? A következőkben először ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

Mielőtt azonban a vázolt módon elkezdenénk dolgozni rajta, szükségesnek tűnik néhány megjegyzés a pszichológia megismerés fogalmáról.

Exkurzus a megismerés három pszichológiai fogalmáról

Véleményem szerint ugyanis a megismerés fogalmát a pszichológiában aligha használják homogénebb módon, mint a motiváció fogalmát: amit a fogalom szóba kerül, nagyon különböző elméleti hivatkozások kerülnek szóba (legalábbis ha egyáltalán szóba kerülnek). Alapvetően úgy tűnik, hogy a megismerés fogalmának három különböző használati módját különböztethetjük meg, egy szűk, egy középső és egy tág fogalmat (ez a megkülönböztetés nem azt jelenti, hogy a különböző használati módok nem fedik egymást és nem keverednek).

A megismerés meglehetősen szűk fogalma a gondolkodás pszichológiájából származik, pontosabban: abból, amit a gondolkodás pszichológiájában gondolkodásnak neveznek.

63 Ha általánosságban az érzés és a meghatározás közötti kapcsolatra kérdezzünk rá, akkor természetesen az érzésnek a gondolkodásban betöltött szerepével is foglalkozhatunk. Gyakran előfordul, hogy az ilyen irányú kérdésfeltevésekkel foglalkozó művekben az érzéseket azután a (tiszt) gondolkodás egyfajta zavaraként értelmezik, kezelik és vizsgálják; mivel jelen munka számára fordítva, az érzés áll a középpontban, és a megismerések kérdése csak az érzések tekintetében érdekes, az ilyen jellegű hozzászólások itt elhanyagolhatók.

(a legtágabb értelemben) vizsgálják. A gondolkodás itt mindenekeelőtt problémamegoldás, és nem sokkal több vagy kevesebb (vö. pl. Schaub 1997; "A "gondolkodás" és a "problémamegoldás" kifejezéseket a szakirodalomban nagyrészt szinonimaként kezelik", *ibid.* 377. o.). A "gondolkodási pszichológia" e tematikus irányultsága miatt a vonatkozó szövegek tanulmányozása során néha az a benyomásunk, hogy többet tudhatunk meg a "problémákról" és azok eltérő szerkezetéről, mint a gondolkodásról. Bár itt a gondolkodás és nem a megismerés fogalmáról beszélünk, a gondolkodás ilyen fogalma a megismerés fogalmának helyét veszi át (pl. a gondolkodás pszichológiájában). Például Straub, Kempf és Werbig (1997) fent említett "Bevezetés a pszichológiába" című könyve nem tartalmaz külön hozzájárulást a "megismerésről" Schaub "gondolkodásról" szóló hozzájárulása mellett (és Schaub hozzájárulása sem része a megismerésről szóló magasabb szintű hozzájárulásnak, amelyben részleges vagy központi jelentést fejleszt ki és járul hozzá) - de tartalmaz hozzájárulásokat az érzelmekről (Mees 1997) és a motivációról (Schultheiß & Brunstein 1997). Azt, hogy a "gondolkodás" itt nem a "cognitions" részterületének tekinthető, hanem annak helyét foglalja el, a következő utalások is egyértelművé teszik: Schaub utal például azokra a kritikus hangokra, amelyek szerint "az emberi gondolkodást aligha lehet megérteni, ha nem vesszük figyelembe a motivációs, érzelmi és szociális folyamatokba való beágyazottságát" (1997, 375. o.). - A gondolkodás itt természetesen nem a "kognitív folyamatokba" ágyazódik, hiszen ezekkel azonosítják. És ez még világosabbá válik a 388. és a 388. oldalon, ahol olyan empirikus tanulmányokra hivatkozik, amelyek ilyen beágyazódásokkal (vagy kölcsönös hatásokkal) foglalkoznak - először a motivációnak a "gondolkodásra és problémamegoldásra" gyakorolt hatását, majd az érzelmeit. Ezt követően megállapítják, hogy "az érzelmei, a megismerés és a motiváció megfelelő kölcsönhatását csak tapasztalat útján lehet elsajátítani" (*ibid.*, 389. o.).

Legalább ennyire félreérthetetlen az azonosítása a "Gondolkodás" és "megismerés" Zimbardo (1995) széles körben használt (főként általános) pszichológiai tankönyvében. Nincs "Kogníció" című fejezet, de van egy "Gondolkodás" című fejezet (míg a motivációt és az érzelmeit egy fejezetben együtt tárgyalja, az érzelmeit mint a motiváció [9.1-9.7. fejezet] egyfajta "függelékét" [9.8. fejezet]). Ha ezután közelebbről megnézzük a gondolkodásról szóló fejezetet, már a tartalomjegyzékből kiderül, hogy nem teszünk további különbséget gondolkodás és megismerés között: "8 Gondolkodás", "8.1 A gondolkodás tanulmányozása", "8.1.1 A megismerés és a kognitív megközelítés" stb. (Zimbardo XVIII. o1995.,.). Igaz, hogy ezután azt mondja: "A *kognitív pszichológia* az összes mentális folyamat tanulmányozása.

és struktúrák, és a *gondolkodás pszichológiája* a központi aldiszciplínája" (ibid., kiemelés³⁵⁷, az eredetiben); azok a jelenségek, amelyek "nem feltétlenül" kapcsolódnak a gondolkodáshoz, de mégis a megismerés tágabb fogalma alá tartoznának - mint például a "A motoros képességek fejlesztése" vagy a "minták felismerése" - érthető módon már nem játszik szerepet az említett fejezetben, így a megismerés és a gondolkodás végül is egyenértékűnek tűnik.

A megismerés fogalmának egy alapvetően hasonló, szűkített változata, amellyel itt nem foglalkozunk részletesen, egy szótárban (Dorsch, Häcker & Stapf 1987) a gondolkodás vagy gondolkodáskutatás kulcsszó alatt található. Elvileg az is hasonló, hogy a gondolkodás és a megismerés egyenlőségjelet tesznek, például amikor a "gondolkodás, gondolkodáskutatás, az információk értelmező és rendteremtő feldolgozása; az értelmi funkciók használatának vagy a *kognitív viselkedésnek* [!]" (ibid, 130. o., kiemelés A. K.). Akinek további bizonyítékokra van szüksége a fent említett egyenlethez, annak a gondolkodási stílus kulcsszavakra kell hivatkoznia, amelyet a kognitív stílussal tesznek egyenlővé, valamint a gondolkodás fejlődésére, amely alatt a kognitív fejlődés kulcsszóra történik utalás. A különbséghez legközelebb az áll, hogy Dorsch, Häcker és Stapf (1987, 130. o.) a gondolkodás fogalmának meghatározása keretében legalább az emlékezetet is megemlíti; ez az első lépés az alább vázolt "középső" megismerésfogalom felé. A Gestalt-pszichológia egyik fontos hagyományvonala, amelyet a problémamegoldással kapcsolatos vizsgálatok alkotnak, szintén könnyen azonosítható a megismerés itt kidolgozott "szűk" felfogásának képviselőjeként: Azok a problémák, amelyeket Köhler (1963) csimpánzainak Tenerifén kellett megoldaniuk, nem véletlenül emlékeztetnek olyan (esetleg némileg leegyszerűsített) problémákra, amelyek megoldása a gondolkodás pszichológiájának vizsgálatainak tárgya - ezen az sem változtat elvileg, hogy a Gestalt-pszichológia a *megoldási folyamatot* sajátos módon, azaz más kutatási irányzatokkal ellentétben Gestalt-képződési folyamatként fogta fel. Semmi.

Végül, de nem utolsósorban, Piaget nagy hatású munkája a kognitív fejlődésről úgy tekinthető, hogy a megismerés szűk fogalmát képviseli: A különböző szakaszokban és fázisokban és a Piaget által leírt mechanizmusok révén (amelyek a struktúrák vagy sémák módosításán és differenciálásán alapulnak) megszerzett kognitív képességek mind a problémamegoldáshoz kapcsolódnak. Arra szolgálnak ("csak"), hogy az egyén egyre rugalmasabban (és egyre megfelelőbben) tudja kezelni a problémákat.

ner bonyolult problémák kezelése). (Ez a pont szerintem legkésőbb akkor válik kellően világossá, ha összefoglaljuk, hogy Piaget milyen módszerekkel és feladatokkal dolgozta ki modelljét). A megismerés szűk (hosszú múltra visszatekintő) felfogása tehát a problémamegoldásra összpontosít, és így eltekint az olyan képességektől és jelenségektől, amelyeket általában a gondolkodással társítanak.

Véleményem szerint a megismerés "középső" felfogása sokat köszönhet az úgynevezett "kognitív fordulatnak", illetve a nyomában kialakuló "kognitív pszichológiának". Ennek a kognitív pszichológiának a fejlődése - mint az újonnan létrejött kognitív tudományok képviselőjének, amelybe nagyon hasonló átrendeződések és reformok áramlottak más tudományokon belül, mint például az informatika, a biológia vagy a neurológia - itt nem tárgya. (Egy személyes, de mégis tanulságos beszámolót lásd Bruner 1990). Általánosságban elmondható, hogy a késői behaviorista szűk látókörűség leküzdésére tett kísérlet azt eredményezte, hogy a megismerés mint belső, nem megfigyelhető folyamat nagyobb figyelmet kapott. Ezek a belső folyamatok általában nem voltak "operacionalizáltak" és kezelhetővé tették az "információfeldolgozás" aktusaiként, és így - mivel az információ (és az információfeldolgozás) mögöttes fogalma, nem utolsósorban a kialakulóban lévő informatika hatására, egy gyakran túlságosan matematikai és mindenekelőtt teljesen megalapozatlanul az információ *egyediségére* irányult

– Ugyanez igaz a jelentés dimenzióira, és így az értelmezés szerepére is az ilyen "információfeldolgozásban". De - és csak ennek van jelentősége a jelen érvelés szempontjából - a kogníciók (a nem mindig céltudatos eltérések révén információként vagy az információfeldolgozás elemeiként) már nem csak a szűkebb értelemben vett problémamegoldás és gondolkodás területén érdekesek, hanem mindenütt, ahol az "információt" valamilyen módon feldolgozzák. A kognitív pszichológia bármelyik standard tankönyvére vetett pillantás gyorsan megmutatja, hogy mit is takar a kogníció "középső" fogalma (vö. Anderson 1996): a kogníciók már nem csak a problémamegoldásban vesznek részt, hanem szerepet játszanak az észlelésben, az emlékezetben (ami fordítva, előfeltétele annak, hogy a kogníciók egyáltalán létrejöjjenek, vagy hogy "nyersanyaguk", összetevőik rendelkezésre álljanak), a tanulásban, a figyelemben, sőt a nyelv megértésében és előállításában is. A "megismerés" kulcsszó egy nemrég megjelent pszichológiai szótárban is egyértelműen egy ilyen "köztes" (és erősen kognitív függő)

A megismerés kifejezést az emberek mentális tevékenységének gyűjtőfogalmaként használják. A kognitív pszichológiai kutatásokban a megismerés egy intelligens rendszer információfeldolgozási folyamatainak és struktúráinak összességére utal [...], függetlenül e rendszer anyagi szubsztrátumától [64]. Az emberi intelligens rendszerek magukban foglalják az érzékelés és a figyelem, a memória, a gondolkodás és a problémamegoldás, a tanulás, valamint a nyelvi megértés és a nyelvi produkció folyamatait és struktúráit" (Kluwe 2001, 352. o., idézzük az ott beágyazott egyéb kulcsszavakra való hivatkozás nélkül). A megismerés nem utolsósorban a kognitív pszichológia által megalkotott középső fogalma tehát jóval többre utal, mint pusztán problémamegoldásra.

Végül meg kell említeni a megismerés "tágabb" fogalmát, amely jelentős módon mindenekelőtt a tudományos irodalomban található meg, ahol nem elsősorban a megismerésről vagy a gondolkodásról van szó, hanem valami másról. (Ennek megfelelően nehéz célzottan keresni, bár szinte minden területen találkozhatunk vele). A "megismerés" többé-kevésbé azonos a tudatosság tartalmával általában. Általában nem konkrétan meghatározott módon minden, ami valahogyan "átfut az ember fején", megismeréssé válik - a megismerés középső fogalmában hozzáadott jelenségeken kívül néha érzések és hangulatok, motivációk vagy az akarat, álmok (nappali álmok és rémálmok egyaránt), vagy bármi más, ami eszünkbe juthat. A társ meghatározás ilyen tág fogalmára tetszőlegesen kiragadható egy példa. Például Bahr (1998, 12. o.) egy mutizmusról szóló könyvében úgy véli, hogy egyes szerzők a mutizmusról rövidített képet alkotnak.

64 Az utolsó félmondat természetesen túlságosan is egyértelműen annak a kogníciótudományokban széles körben elterjedt törekvésnek köszönhető, hogy az információfeldolgozási (mentális) folyamatokat (általában számítógépek segítségével) utánzással vagy szimulációval próbálják megtapasztalni és megismerni. Az érdeklődés tárgyának ezt a vizsgálati módszer által indokolt módosítását a tárgy kvázi definíciójában rögzíteni nem nélkülöz bizonyos pikantériát: először is egy olyan jelenséget akarok vizsgálni, amely a közvetlen hozzáférésem kívül esik ("az emberek szellemi tevékenysége"). Aztán belebukom (és bele is dőlök) abba a gondolatba, hogy utánozzam ezt a jelenséget (inkább rosszul, mint jól), hogy a jelenség helyett az utánzást tanulmányozzam. Hogy ne úgy végezzem, mint a császár ruha nélkül, gyorsan újrafogalmazom a jelenséget, ami eredetileg érdekelt. Ami most már nem "az emberi lények szellemi tevékenysége", hanem az anyagi szubsztrától leválasztott információfeldolgozási folyamatok érdekesekek (vagy az emberi programozók szellemi tevékenységének halvány árnyéka és néma visszhangja, amely egy automata összetett, de mégis meghatározott működésében mutatkozik meg).

Bahr kutatásai nem veszik figyelembe a "félelem" változót, "mert alig veszik figyelembe az ezt az érzelmet kísérő aggodási kogníciókat és azok hatását a stresszhelyzetek kezelésére" - és mindezt a kogníció (vagy akár az érzelem) fogalmának további magyarázata nélkül, így teljesen tisztázatlan marad, hogy mit is jelentenek valójában az "aggódási kogníciók" (és mindenekelőtt, hogy valami mást is értünk-e alatta, mint egyszerűen az aggodást). Az igazság kedvéért hangsúlyozni kell, hogy Bahr természetesen egy teljesen más témával foglalkozik, nevezetesen a mutizmus kutatási áttekintésével (és ez meglehetősen sikeres). Az "érzelem" fogalmának pontosítása szükséges az "érzelem" pontosabb meghatározásához.

- és különösen a félelemre - többször is hivatkoznak, nem történik meg, még ott sem, ahol ez tematikailag közvetlenül releváns lenne (például a 3. fejezetben, különösen a 3.3. fejezetben vagy a 4. fejezetben, különösen a 4.2. fejezetben). - És fel kell ismernünk a fogalmi zűrzavar mértékét (nemcsak az "érzelem" és a "megismerés" tekintetében).

"megismerés") egyszerre előfeltétele és - sajnos féltő, hogy - következménye az olyan mondatoknak, mint a következő: "Egy tranzakcionális nézetet [a "félelemérzésről", A. K.] mutattak be, amely szerint a félelem elsősorban a fenyegetés *kognitív* megtapasztalásának feltétele mellett, az önhatékonyság hiányával együtt keletkezik" (Bahr p1998., kiemelés225, A. K.). Nemcsak a "félelmet" azonosítják eleve a "félelemérzettel", noha az "érzelem" állítólag különböző összetevőkből áll (vö. a dolgozat 1.3. fejezetével) - köztük a kifejezés vagy a motíváló aspektus -, miközben a mindennapi életben és a munka világában a "félelemmel" kell foglalkoznunk.

-A félelem nyelvén az érzésre (és így az érzelem *egyik* összetevőjére) hivatkozunk, és így beszélünk a reszketésről vagy a félelemtől való menekülésről (a félelem miatt), de a reszketésünket vagy a félelemtől való menekülésünket nem úgy értelmezzük, mint magának a félelemnek a *részét*. (Egy olyan egyenlet, amely egyébként igazolja tézisünket, miszerint az érzelemelméletek érzelmét úgy lehet kezelni, mint a mindennapi világ érzelmét, hiszen az elfoglalja annak helyét, vö. 1.4. fejezet). Akkor a

"kognitív" komponens, amely az imént még "kísérte" a félelmet (ibid., 12. o., hasonlóan 137. o.), most olyan feltétellé válik, amely mellett a félelem egyáltalán létrejön. Mindenekelőtt azonban már nem a "fenyegetettségi kogníciók" (amelyeket alig jellemeznek részletesebben) játszanak fontos szerepet a félelemben, hanem a fenyegetettség (nem kevésbé homályos) tapasztalata, vagy ami még rosszabb: a fenyegetettség kognitív tapasztalata. (Ebben az összefüggésben teljesen nyitva marad, hogy a kogníciókat "alkalmazzák", "megtapasztalják" vagy akár "rendelkeznek").

A megismerés fogalmának ilyen mértékű kiterjesztésével a fogalom gyorsan önkényessé válik, majd elveszíti értékét mint elméleti

TÁRGYNYILATKOZATOK

konstrukció, mint a megismerés leírásának (és esetleg magyarázatának) eszköze.

jelenségek. Nem csoda tehát, hogy egy angol nyelvű szótárban olyan definíciókat találunk, mint a következő, melyekben a lemondás enyhe utalása érzékelhető; a "megismerés" szóról így szól: "Tág (szinte meghatározhatatlan) kifejezés, amelyet hagyományosan olyan tevékenységekre használnak, mint a gondolkodás, a gondolkodás, a gondolkodás, az érvelés stb.". A legtöbb pszichológus a mentális "viselkedések" bármely osztályára használja (ezt a kifejezést nagyon lazán használva), ahol a mögöttes jellemzők absztrakt jellegűek, és szimbolizálást, belátást, várakozást, komplex szabályhasználatot, képalkotást, hitet, szándékosságot, problémamegoldást és így tovább tartalmaznak" (Reber 1995, 133. o.).

Exkurzus vége

A megismerés ilyen különböző fogalmainak előzetes tisztázása után most végre rátérhetünk az elején vázolt két kérdésre, amint azt bejelentettük, először a másodikra. Milyen szerepet játszanak a kogníciók az érzésekben? Talán még - ahogyan egyesek gondolják - "kognitív" (és néhány "attribúciós") érzelemelmélet szinte teljesen nélkülözhetetlennek tűnik az érzés (vagy az érzés kialakulásához)? A válasz erre a kérdésre nyilvánvalóan attól függ, hogy a megismerés milyen fogalmát hozzuk játékba.

A megismerés tág fogalmával, amely hajlamos homályosan és meghatározatlanul felölelni a tudat minden mozgását (és néha még a tudattalan mozgásoknál sem áll meg), az érzelem és a megismerés, az érzés és a gondolkodás közötti határok elmosódnak. Az érzés a megismerés általánosabb jelenségének speciális esete. Bármennyire is vonzó lehet az érzelem és a megismerés "együttgondolása" (miután oly sokszor "külön gondolkodtak"), és bármennyire is szükséges lehet egy ilyen feladat bizonyos szempontokból (vö. például az alábbi megjegyzéseket Ciompi [1998] erre irányuló kísérletéről, 103. o.), véleményem szerint fogalmilag határozottabb alapon kell megközelíteni. A megismerés tág fogalma elveszíti minden megkülönböztető erejét, és a vele való foglalkozás elveszíti minden kognitív értékét - ezért nem kell tovább foglalkoznunk vele.

A megismerés szűk, az intellektuális problémák megoldása körül forgó fogalma és az érzés közötti kapcsolatok szintén korlátozottak. A gondolkodás pszichológiája, amint az (nem csak) Schaub (1997) hozzászólásában látható, csak fokozatosan halad a probléma megfelelőbb felfogása felé. Kezdetben meglehetősen egyszerű és intellektuálisan megoldható problémák álltak a vizsgálatok előterében - különösen a gondolkodási pszichológia területén.

olyan problémák is, amelyeknek egyáltalán van egyértelműen meghatározott és elérhető megoldása, például olyanok, amelyek deduktív érveléssel kezelhetők, vagy olyan "rejtvények", mint a "hanoi torony" (vö. Schaub 1997, 379. o.) vagy a "kilencpontos probléma" (vö. ibid., 379. o. f.; Zimbardo 1995, 376. o. f.). Csak később, Schaub az 1980-as évek elejéről beszél, váltak a problémák fokozatosan összetettebbé: az egyszerű "tanácsokat" felváltották a többé-kevésbé összetett és (belsőleg) hálózatba kapcsolt gazdasági vagy "kormányzati" szimulációk (mint például a "Hammurabi királya" program, amely nagyjából ugyanebben az időben számítógépes játékként keringett, vagy a Dörner és munkatársai által vizsgált Lohhausen-szimuláció; vö. ez utóbbról Dörner, Kreuzig, Reither & Stäudel 1983; Dörner 1995, 32. o.) és így olyan problémák, amelyeket a szó valódi értelmében már nem lehet "megoldani", hanem csak így vagy úgy lehet kezelni vagy feldolgozni. (Az, hogy az ilyen szimulációkat legkönnyebben számítógépek segítségével lehet megvalósítani, valószínűleg nem teljesen független attól a ténytől, hogy a gondolkodás pszichológiáján belül a fent vázolt átrendeződés az 1980-as évek elején történt, amikor az elektronikus számítógépek fokozatosan egyre szélesebb körben váltak elérhetővé). Schaub (1997) ezzel az átorientációval kapcsolatban arról beszél, hogy a gondolkodás pszichológiáján belül az analitikus kutatási stratégiáról a rendszerorientált kutatási stratégiára való áttérés következett be.

A következő lépés az lenne, ha felismernénk (és figyelembe vennénk), hogy nem minden probléma oldható meg (vagy kezelhető) pusztán az intellektuális képességek segítségével. A gyakorlati élet problémái, amelyek mind keletkezésükben, mind pedig megjelenésükben mindig elkerülhetetlenül beágyazódnak a társadalmi viszonyokba, (egyéni, kollektív vagy különböző és ezáltal konfliktusos) érték- és normarendszerekbe, (sajátos vagy közös) értelmekbe és sok minden másba, ami az emberi életet sajátosan emberivé teszi, gyakran nem csupán kognitív kompetenciát igényelnek a sikeres kezelésükhöz. Különböző szociális kompetenciák, érzékenység, néha bátorság, néha kitartás és bármilyen más tulajdonság vagy erény elképzelhető (és itt persze nem véletlenül kínálja magát az "erény" - a szó éppen a gyakorlati életproblémák sikeres kezelésére utal). Így értelmezve még olyan problémák is elképzelhetők, amelyek megfelelő "kezelése" mindenekelőtt türelmet, sőt szenvedésképességet igényel (és amelyeken az értelem minden erőfeszítése úgy pereg le, mint a víz a kacsán). Véleményem szerint a probléma ily módon kibővített fogalma minden bizonnyal növelheti a mindennapi életben a problémamegoldással kapcsolatos kutatások gyakorlati relevanciáját, de fordítva nem vezethet a gondolkodás (vagy a megismerés) fogalmának szintén kibővítéséhez (amíg nincs bátorsága és

türelem). Inkább más fogalmakat kell a gondolkodás mellé helyezni, ha többé-kevésbé teljesen meg akarjuk érteni, hogyan "oldják meg" (vagy dolgozzák fel) az emberek a problémákat.

Nos, bárhogyan is keletkezett, keletkezik vagy keletkeznie kell mostanra annak, amit a gondolkodó pszichológia "problémaként" vizsgál - vissza a megismerés szűk fogalmának érzelmekkel való összekapcsolásához: Igaz, egy (egyszerű, intellektuálisan kezelhető) probléma megoldása (már) kellemes érzéseket, például örömet, egy ilyen megoldás kudarca kellemetlen érzéseket, például haragot eredményezhet.

(Az öröm és a harag természetesen nem az egyetlen jelöltek, a tágabb kontextustól függően az öröm helyett gondolhatunk megkönnyebbülésre, elégedettségre, büszkeségre vagy hasonlóra, a harag helyett gondolhatunk dühre, kétségbeesésre, szégyenre és másra is). A gondolkodás (szűken értelmelve) és annak iránya tehát mindig olyan tárgyként funkcionálhat, amelyre egy érzés irányul. Ugyanakkor mindig elképzelhetőek ugyanilyen érzések, amelyek más tárgyra vonatkoznak, mint a saját gondolkodásunk (természetesen lehetünk boldogok valami más miatt is, vagy kétségbeesettek valami más miatt). A gondolkodás és az érzés között így felvázolt kapcsolat tehát nem egy specifikus, a gondolkodásra jellemző kapcsolat. A megismerés szűken vett fogalmának pedig (a leírt módon) aligha van jelentősége az érzés és annak kialakulása szempontjából a leírt kapcsolaton túl. Bizonyos gondolkodási folyamatok valóban konstitutív szerepet játszanak bizonyos érzésekben, de ezek általában olyan folyamatok, amelyek az egyszerű problémák megoldása során aligha kerülnek előtérbe. Minél összetettebbé válnak a gondolkodás pszichológiájában vizsgált problémák, annál valószínűbb, hogy a gondolkodás bizonyos formái kerülnek előtérbe, amelyek bizonyos összetett érzésekhez nélkülözhetetlenek tűnnek. A szigorú érvelés például kevésbé lesz szükséges a féltékenység kialakulásához és fenntartásához, mint a döntéshozatal vagy a mérlegelés homályosabb "mentális műveletei". A következő magyarázatok a megismerés "középső" fogalmának az érzésre vonatkozó szerepéről ezt még világosabbá kell, hogy tegyék. Ugyanis a megismerés középső fogalma az, ami a legtermékenyebb (de egyben a legbonyolultabb is), amikor a megismerés és az érzés közötti kapcsolatról akarunk megfontolásokat tenni. Az ilyen megismerés egy érzés "tárgyaként" is funkcionálhat, mint a megismerés szűk fogalma esetében. Azonban más, további utalások is megnyílnak - nevezetesen azokon a fogalmakon és kifejezéseken keresztül, amelyek - a gondolkodás (tágabb értelemben vett) szerepéből adódóan - a kognitivist pszichológia tárgyát képezik, de amelyek az itt kidolgozott érzésfogalom számára is szerepet játszanak: például az érzékelés vagy a beszéd. Ha például úgy tekintjük, hogy

Ha ragaszkodunk ahhoz a nézethez, hogy minden érzésnek van egy sajátos "kiváltó oka" (vö. 1.3.1. és 1.3.2. fejezetek - ahol ez a kiváltó ok lehet, de nem kell, hogy azonos legyen azzal a tárggyal, amelyre az érzés ezután irányul), akkor - függetlenül attól, hogy a kiváltó inger tárgy vagy tárgy - az érzéseket is "érzésnek" kell tekinteni.

Az "észlelés" kifejezést a "külső" vagy "belső" folyamatokban, pl. egy emlékezetben részt vevő folyamatok leírására használjuk, "figyelmet" vagy "emlékezetet" (szintén és nem véletlenül) kognitivisták szemléletben vizsgálják. A megismerés középfogalma - pontosabban: azok a fogalmak, amelyek a gondolkodáshoz való közelségük miatt a kognitivisták pszichológia tárgyaiként úgy alakultak ki, hogy ma már a maguk teljességében alkotják a megismerés ilyen középfogalmát (pl. észlelés, figyelem, emlékezet, nyelv stb.) - tehát már most is gazdag kiindulópontokat kínál (vagy kínálnak) az érzés fogalmának tisztázó rekonstrukciójához az érzések kiváltása vagy keletkezése tekintetében. A megismerés és az érzés kapcsolatának komoly feldolgozásának ezeket a (részleges) fogalmakat egymás után kellene felvállalnia, és differenciáltan megkérdőjeleznie őket az érzésre (és nem csak annak keletkezésére) gyakorolt jelentőségük szempontjából: ez azonban a jelenlegi keretek között nem lehetséges. Különböző érzések esetén az ilyen kérdésekre adott válaszok másképp alakulhatnak.⁶⁵

Különösen fontos, és ezért külön említést érdemel természetesen az érzelmekre vonatkozó nyelvezet. A bevezetőben (1.1.1. fejezet) megpróbáltam világossá tenni, hogy (és milyen módon) különbséget kell tenni az érzés jelensége és annak szimbolizációja - különösen nyelvi reprezentációja - között. Ugyanakkor felvetették, hogy legalábbis az érzések egy része, az összetett és az összetett érzések esetében ez a megkülönböztetés analitikussá válik, mivel azok a folyamatok, amelyek segítségével az összetett érzések összeállnak, összetettebbé válnak.

65 Elképzelhető például, hogy az ijedség szükségszerűen egy külső inger észleléséhez kapcsolódik, míg az öröm esetében az ilyen észlelést alternatív módon például egy szép esemény emléke kíséri. Az ijedségnek az olyan esetekre való korlátozása, amikor külső ingereket érzékelünk, azonban nem feltétlenül szükséges: Attól függ, hogy akarunk-e ijedségről beszélni azokban az esetekben is, amikor hirtelen "eszünkbe jut" valami, amit elmulasztottunk, amikor hirtelen tudatosul bennünk, hogy például lekéstünk egy találkozót. (Az ilyen "ötletek" - az, hogy az ember meglepi magát - egyébként meglehetősen trükkös, de egyben vonzó elemzési tárgy. Ha igaz, hogy az ember nem csiklandozhatja magát, akkor bizonyos értelemben itt van egy ellenpélda, amikor az ember meglepheti magát - vagy ahogy talán jobban mondanánk, meglepheti magát).

legalább részben szimbólum-feldolgozó (és -feldolgozó) és ezért nyelvi. Az érzelmek megfelelő pszichológiai kezelésének tehát meg kell találnia az utat az érzelem és a nyelvi kifejezés helytelen azonosításának Szküllája és annak az illúzióknak a Kharübdiszé között, hogy az érzelem és annak nyelvi kifejezése mindenképpen teljesen független entitások, hogy az érzelem mindig egy önmagát érzékelő jelenség, amelyet aztán a kommunikáció céljából másodlagosan nyelvbe öltöztetnek.

Ez végül hidat épít a megismerés szerepéhez (egy középső kifejezés) a komplex érzések összetételében, még ott is, ahol nem csak nyelvi folyamatokról van szó. Az érzelmek különböző elméleteinek tárgyalása részeredményként azt hozza, hogy az érzelmek keletkezésében oly fontos kompozíciós folyamatokról, úgy tűnik, eddig nem gondolkodtak el kellőképpen. (3Ebben a fejezetben két kezdeti javaslatot teszünk, amelyeket egyrészt a narratív kutatás, másrészt a Gestalt-pszichológia segítségével vázolunk fel). Az ilyen összetétel nem nyelvi változatai azonban szintén a megismerés egy köztes fogalma alá tartozhatnak (pl. az észleléssel analóg módon, ha azokat gesztaltalképzési folyamatokként fogjuk fel).

A megismerésnek az érzésre gyakorolt jelentőségéről szóló megjegyzések után,⁶⁶ amelyek tehát egészen más szinteken helyezkednek el, végre rátérhetünk a kezdetben felvázolt két kérdés közül a fennmaradóra: Miben hasonlít annyira a megismerés és az érzés, hogy mindkettőről hasonló kifejezésekkel beszélünk? Úgy gondolom, hogy a választ két irányvonal mentén kell kidolgozni: Egyrészt mindkettőnek hasonló a haszna számunkra, nevezetesen (potenciálisan is) a világban való eligazodásunkat szolgálják; másrészt (és feltehetően nem érintkezési pontok nélkül az imént említett aspektussal) a kérdést úgy lehet továbbvinni, hogy úgymond kifordítjuk, és nem azt vizsgáljuk, milyen hasonlóságok lehetnek az érzés és a megismerés között, hanem inkább abból indulunk ki, hogy már eleve megkérdőjelezzük a kettő közötti elkülönülést.

66 A számos "kognitív" érzelemelmélet legtöbbje esetében a megismerés köztes fogalma is rekonstruálható. Az ilyen elméleteket kognitívnak nevezzük, ha vagy a külső események értékelése (azaz észlelés, ítélkezés és döntéshozatal, emlékezet), vagy a belső állapotok értékelése (mint "értékelés" vagy "címkézés"; azaz [proprioceptív] észlelés, ítélkezés, emlékezet), vagy mindkettő központi helyet foglal el.

Először is, az elsőként említett szempont: mint köztudott, az embert éppúgy vezérelhetik az érzései, mint az esze; konkrét helyzetekben például "dönthet" racionálisan vagy "érzés szerint" (azaz nem intuitíve!). Nem túl merész tézis azt állítani, hogy kultúránkban a racionális döntéseknek nagyobb a megbecsülése - és az élet számos területén ennek jó oka van. Egy erőmű vezérlőtermében két gomb közötti racionális döntés éppúgy előnyös, mint az élet más műszaki területein, nyilvánvalóan azért, mert a technológia maga is magában hordozza a racionalitás eszméjét. Az azonban kétséges, hogy a racionális választás *mindig* a jobb, ha sokak "céljának" tekintjük a "döntést".⁶⁷ Nem mindig arról van szó, hogy például szénből vagy uránból villamos energiát termelünk, és egy műszaki üzem működését előre meghatározott paraméterhatárokon belül tartjuk, hanem néha például arról is, hogy boldog életet éljünk.⁶⁸ És attól függően, hogy hogyan akarjuk meghatározni az ilyen boldog életet - például a kellemes érzések túlsúlyaként vagy a kellemetlen érzések hiányaként vagy gyengéjeként -, előfordulhat, hogy bizonyos tekintetben vagy helyzetekben az érzéseken alapuló döntések "célszerűbbek", mint a racionálisak. Természetesen a kapcsolat a

"érzelmi döntés" és az érzés tovább pontosítható. Valamit úgy csinálni, ahogyan az ember érzi, nagyon egyszerűen azt jelentheti, hogy azt csináljuk, amitől jól érezzük magunkat, és nem azt, amitől rosszul érezzük magunkat. (Bár ezt persze nem mindig lehet előre tudni.) De, mint mondtam, ez csak a legegyszerűbb változat. Tekintettel arra, hogy a racionális döntések mennyire bonyolultak lehetnek, miközben racionálisak maradnak, az "érzelmi döntések" esetében durva hanyagság lenne ezt figyelmen kívül hagyni.

67 Terminológiai probléma, hogy egyáltalán akarunk-e választásról vagy döntésről beszélni mindkét, ugyanúgy felvázolt esetben - a racionalitás olyan erősen hat ránk, hogy amellet is lehetne érvelni, hogy csak a racionális választás esetében beszéljünk valóban választásról. Ezt a problémát itt elhanyagoljuk.

68 Az a tény viszont, hogy gyakran kell racionális döntéseket hozni, amikor a releváns információk nem állnak teljes mértékben rendelkezésre, elvileg nem jelent problémát: bár ez bonyolítja a problémamegoldás szerkezetét (amely az ilyen esetek kezelésére úgymond meta-instrukciókat igényel), a döntés alapvetően racionálisan meghozandó döntés marad.

Az ilyen "érzéken alapuló" döntések szép példája, amely reményeim szerint még jobban megvilágítja a bemutatott érvelés alapjait, például abban, amit a pszichológusok túlságosan objektív nyelvén néha "partnerválasztásnak" neveznek. Amióta a romantikus szerelem eszméjén alapuló házasságok (többé-kevésbé sikeresen) felváltották a céltudatos és ésszerű házasságokat, a racionális megfontolások csak nagyon alárendelt szerepet játszanak abban a kérdésben, hogy kivel szeretné az ember a jelenét és a jövőjét tölteni és alakítani. Ehelyett még explicit ellenpéldákat is ismerünk az irracionális, azaz "lehetetlen", "örült" vagy "tragikus" szerelemre, mint kulturálisan átörökített orientációs mintákra (ahol például az utóbbi esetben a "tragédia" általában eleve előre látható, azaz ésszerű lett volna [!]⁶⁹ megakadályozni vagy tartózkodni tőle). És mégis - bár a partner "kiválasztása" (általában) semmiképpen sem racionális megfontolásokon alapul - a legtöbb ember hevesen tiltakozna (véleményem szerint természetesen jogosan) az ellen a gondolat ellen, hogy a választásuk véletlenszerűen vagy önkényesen történt volna. Az ember itt döntést hoz, de ez semmiképpen sem racionális döntés - és mégis ugyanolyan komoly és (egyénilag) következetes, mint az erőmű vezérlőtermében hozott döntés. Talán most már egy kicsit világosabbá vált, hogy egyfelől az "érzés", másfelől a "megismerés" milyen módon "vezethet", úgymond orientálhat bennünket. Az a tény, hogy mindkettő - még az élet nem összehasonlítható területein is - valami egészen hasonló tesz értünk, véleményem szerint annak a ténynek az eredete lehet, hogy bizonyos kontextusokban mindkettőről hasonló módon beszélünk, hogy bizonyos megfogalmazásokban az egyik a másik helyébe lép.

És mi van akkor, ha - hogy röviden kövessük a másik "irányelvet" - a hasonlóság sokkal tovább megy, mert a kettő közötti elválasztás már mesterséges? E kérdés megválaszolásához visszautalhatunk a szóban forgó szétválasztás leküzdésére tett eddigi kísérletekre.

69 Az a tény, hogy a legtöbb tragédia esetében egy nem érintett és hidegen racionális értékelő számára túlságosan könnyű lenne javaslatot tenni az egész zűrzavar elkerülésére (amit természetesen mindannyian elfogadhatatlannak tartanánk), kiválóan illusztrálja azt a tényt, hogy az előbbieket a racionalitás (is) művészi ellenképei - pontosabban: a kizárólag racionális alapon történő döntéshozatal alternatíváinak bemutatása. (És most ne mondd, hogy ezért tragédiák: megmutatják, hová jut az ember, ha felfüggeszti az értelmét. Erre csak azt lehet válaszolni, hogy éppen ezért nyugóznak le minket évezredek óta: megmutatják, hová juthatunk, ha felfüggesztjük az értelmet).

Damasio javaslata (1997) például példaértékű bemutatásra alkalmas lenne - legalábbis elvileg, és ha nem jellemezné már a fogalmi szint nagyfokú pontatlansága. Damasio a gondolkodás és az érzés egységét is a jelenleg oly nagyra értékelt neurofiziológia alapján tételezi. (Vö. e megbecsülés néhány ritkábban kezelt okáról Laucken 2001.) Pontosabban, Damasio először pszichiátriai esettörténetekre hivatkozva próbál kapcsolatot teremteni a frontális agykárosodás egy bizonyos formája és a betegek képtelensége között, hogy normális életet éljenek - látszólag zavartalan intellektuális képességeik ellenére -. Damasio ezt röviden az élet szempontjából releváns döntések meghozatalának - vagy helyes meghozatalának - képességének elvesztésével magyarázza, mivel az "érzés" bevonása és "feldolgozása" elengedhetetlen ehhez a képességhez, de a konkrét agykárosodás miatt már nem adott.

Damasio kísérletének alaposabb vizsgálatakor mindenképp meg kellene állapítani a fogalmi túlzások, azaz egyrészt a homályosság, másrészt a szokatlan beállítások okozta nem elhanyagolható problémákat. A gondolkodás például ott elsősorban, sőt szinte kizárólag célorientált gondolkodásként, "döntéshozatalként" jelenik meg (vö. Damasio 1997, 14. o., fordítói jegyzet, valamint 353. o., a bevezetés 1. jegyzete). Az érzés (emóció) és az érzés (érzés) a következőképpen jellemezhető: "Érzés alatt általában az agyban és a testben végbemenő változások sorozatát értem, amelyeket általában egy bizonyos mentális tartalom vált ki. Az érzés ezeknek a változásoknak az érzékelése" (ibid., i. m353.; további jellemzéshez ld. pl. i. m. 200. o.). Damasio ezzel William James érzésfelfogására hivatkozik (ibid., 180. o.), még ha ez a felfogás terminológiailag egészen más is: James érzései vagy érzelmei sensu Damasio "érzékelések" lennének, míg Jamesnek nincs saját neve Damasio "érzéseire", azaz a fiziológiai és neurofiziológiai folyamatok összegére (vö. 2.3. fejezet). (Azzal, hogy ezeket a *fiziológiai* eseményeket milyen mértékben lehet úgy elképzelni, hogy azokat *mentális* tartalmak váltják ki, itt nem is foglalkozunk. Lehet, hogy nincs igazán kielégítő megoldás a test és elme problémájára, de bizonyára van egy figyelmesebb és tudatosabb módja a probléma kezelésének).

Hogy igaz-e, hogy Damasio definíciói, amelyek valóban "nem felelnek meg az ortodox szóhasználatnak" (Damasio 1997, 201. o., jegyzet), "hasznosnak bizonyulhatnak-e a jelenségek további kutatásában" (ibid.), itt nyitva hagyhatjuk - megjegyzendő azonban, hogy

már Damasio maga sem használja következetesen a saját meghatározottsága értelmében. Ha ugyanis igaz, hogy az érzés egy érzés észlelése, "egy bizonyos táj közvetlen észlelése: a testé" (uo., 15. o.), az érzés pedig pontosan ezt a tájat, azaz a fiziológiai folyamatok összességét jelenti, akkor "érzéseink" vannak anélkül is, hogy észrevennénk, ahogy Damasio sem látja másként - vagyis egyszerűen mindig, legalábbis amíg élünk, azaz akkor is, amikor alszunk vagy öntudatlanok vagyunk. Az érzés mint fiziológiai folyamatok együttese ráadásul valami tudományosan meghatározandó, teljesen értelmetlen vagy "asz- mantikus" dolog - szöges ellentétben az érzékeléssel, az érzékelt érzéssel (és csak ennek a szétválasztásnak a lelkiismeretes fenntartásával lehetne bizonyos kontextusokban valóban hasznos). Damasio vitáiban azonban pontosan ez a különbségtétel folyamatosan elmosódik és figyelmen kívül hagyja. Többször írnak az érzésekről, ahol véleményem szerint nem lehet mást érteni, mint érzékeléseket (sensu Damasio), pl. "Ideális esetben az érzések irányítanak minket a helyes irányba, vezetnek minket a döntési térben oda, ahol a logika eszközeit a legjobban tudjuk használni" (ibid.), 13. o.) vagy "Szükségünk van rájuk [érzésekre, A. K.], ha jelentést akarunk közölni más emberekkel, és talán azért is [...] szükségesegek, hogy irányítsák kognitív folyamatainkat" (ibid., 181. o.). Ha aztán az érzelmek is megjelennek, teljesen váratlanul, a zűrzavar teljessé válik: "Ráadásul erős volt bennem a gyanú, hogy az érzés és az érzékelés hiánya nem tekinthető külön a szociális viselkedés zavarától. A zavaros érzelmek valószínűleg hozzájárultak a problémához. Meggyőződésemmé vált, hogy Elliot gondolkodásának érzéketlensége megakadályozta, hogy különböző cselekvési irányokhoz különböző értékeket rendeljen, így döntési tájképe teljesen ellaposodott" (ibid., 85. o.). (További példák könnyen találhatók.)

Damasio megközelítése tehát nemcsak William James érzélelméletének izgalmas, kortárs új kiadásaként olvasható; az "érzés" kifejezés két oldalról, egyrészt formálisan meghatározott, neurofiziológiailag konkretizált, másrészt a mindennapi nyelvben megszokott szemantikailag szubsztanciális módon történő váltakozó használata kiváló példája annak is, amit Laucken (2001, 324. o. f) "disszeminációs technikának" nevez.

Az, hogy Damasio könyve mindössze egy évvel a megjelenése után németül is megjelent, és itt a harmadik kiadásban újabb két év után, véleményem szerint nemcsak az ügyes értékesítési stratégiának köszönhető (még ha kissé telitalálat is - Descartes-ra az utolsó fejezetben a könyv "szerzőjeként" hivatkoznak), hanem annak is, hogy a könyv csak egy évvel a megjelenése után jelent meg németül.

Inkább azt mutatja megint, hogy az olvasóközönségnek milyen erős az igénye arra, hogy az érzés felértékelődik, hogy tanúja legyen az érzés rehabilitációjának.

– Az egyik magyarázat lehet az a feltételezés, hogy talán túl gyakran játszották ki egymás ellen az érzést és a gondolkodást, ha nem is az érzést nyilvánosan a család semmirekellőjeként mutatták be. Egy másik példa, amely véleményem szerint szintén ezt az igényt dokumentálja, a jól ismert "konceptió" - ha ez még nem túl sok, hogy elmondjam

– érzelmi intelligencia" (Goleman 1996, Salovey & Mayer 1990).

Damasio tehát aligha tud segíteni abban, hogy elgondolkodjunk azon, milyen következményekkel járna, ha az érzés és a gondolkodás mindenütt hangoztatott (és gyakran siratott) szétválasztása elsősorban műtermék lenne (bár ez a témája). Vegyünk tehát egy valamivel régebbi, szintén széles körben ismert kísérletet, nevezetesen Ciompi "Affektlogikáját"

(1998; először 1982). Ennek során elsősorban a nagy tekintélyű "Affektlogikára" (első 1982) támaszkodom, amelynek most (1998) jelent meg az ötödik kiadása - a nemrég (1999; első 1997) bemutatott, kibővített javaslat egy "fraktális" affektlogikáról nagyrészt figyelmen kívül

hagyható, mert nem nyújt semmi lényegesen újat érvelési kontextusunk számára.⁷⁰ Ciompi az affektusok logikájának elméleti alapjait elsősorban a pszichoanalízisben és a rendszerelméletben látja, amelyet a következőkben ír le.

70 Az a tény, hogy a kaoszelmélet most Ciompi (1999; vö. mindenekelőtt 129 ff. o.) "kőbányájaként" szolgál, miután a rendszerelmélet az 1980-as évek elején ezt tette, inkább azt a benyomást kelti, hogy itt egy rendkívül fontos témával foglalkoznak (ismét), de talán nem eléggé fogalmilag definiáltan és minden bizonnyal ismét túlságosan egy jelenleg "divatos", de így túlságosan is átmeneti megközelítés hatása alatt. (Megjegyzendő azonban, hogy Ciompi 1999 - ellentétben Ciompi 1998-mal - legalább megkísérli az "érzés" vagy "affektus" és a "megismerés" fogalmi tisztázását; vö. Ciompi 1999, 62 ff. o.) Az affektuslogika központi gondolatainak rövid, összefoglaló, kiegészítésként használható vázlatai többször is megtalálhatók (pl. Ciompi 1999, 46 ff. o.; 1988, 19 ff. o.). Hogy - a rendszerelmélet és a kaoszelmélet mellett - a 20. század végének neurofiziológiai eredetű megállapításai, posztulátumai és hipotézisei sem hiányozhatnak, mint a "Miss Világelmélet választás" ígéretes jelöltjei, az Ciompi munkásságából is kitűnik (pl. 1993 vagy 1999, 52. o. ff., ahol az "affektuslogika hipotézise" neurobiológiai alapokra helyeződik, és így válik "Miss Világelméletté").

"integratív pszicho-socio-biológiai modell" [Ciompi 1993, 76. o.]). (Az egyéni érzések és az egyén számára posztulált jelentőségük átvitele kollektívákra, amelyek nyilvánvalóan nem

"szocio-rész" ebben a modellben bizonyára nem tartozik Ciompi leghihetőbb elképzelései közé: "A közös cselekvés csak bizonyos közös érzések - például félelem, harag, öröm, lelkesedés - alapján lehetséges" [Ciompi 1993, 83. o.]).

egy bevezető fejezetben (Ciompi 1998, 15-42. o.). Ezt például azzal éri el, hogy rámutat arra, hogy a pszichoanalízis az egyénre összpontosít (de szemmel tartja a kollektívát - család, társadalom stb. - és annak hatásait is), míg a rendszerelmélet a kollektívára (de nyitott az azt alkotó egyéni rendszerek vizsgálatára), így ha úgy tetszik, a pszichoanalízis mikroelmélet, a rendszerelmélet pedig makroelmélet, és mindkettő profitálhat egymásból.

Bizonyára legitim, hogy a rendszerelmélet és a pszichoanalízis összehozására irányuló törekvés során a kategorikusan elválasztó megkülönböztetések helyett ilyen hegyes pontokat használjunk - de kérdéses, hogy egy ilyen eljárás elegendő-e ahhoz, hogy ne csak igazolja a két említett elméleti megközelítés egymásra hatását, hanem hogy azt teljesen problémamentesnek, sőt, Ciompihoz hasonlóan túlhaladottnak mutassa be. Aki komolyan ki akarja világítani egy rendszerelméleti pszichoanalízis (vagy pszichoanalitikus rendszerelmélet; vö. még 27. o. f.) esélyeit (és belső nehézségeit), annak véleményem szerint egy döntő lépéssel tovább kell mennie. egy döntő lépéssel tovább kell mennie: Fel kell tennie a kérdést, hogy a központi fogalmak milyen mértékben ütközhetnek egymással (hogy aztán esetleg kidolgozhatson egy közvetítőt); és e kérdés megválaszolásához fel kell tennie azt a kérdést, hogy az egyik megközelítés központi fogalmai hogyan fogalmazhatók újra a másik megközelítés fogalmaiban és terminusaiban.

Egy példa: Ha a pszichoanalízis és a rendszerelmélet problémamentesen összeegyeztethető, mert az egyik csak a kicsiket, a másik a nagyokat nézi, akkor a pszichoanalízis központi összetevőit - mint például a kora gyermekkori élményeket, az emlékezetet, röviden: az (élet)történetet - is újra kell tudni fogalmazni a rendszerelmélet szempontjából. De mi a "történelem" a rendszerelméletben? Egy rendszer aktuális állapota a környezetében (összehasonlítva számtalan más, fiktív állapottal, amelyet ez a rendszer tarthatna, ha más "előzményekkel" rendelkezne)? És ha a saját (nem csak kora gyermekkori) élményekkel való foglalkozás, a saját történelemmel való foglalkozás (mint már a saját történelem kialakulása) pszichoanalitikusan konkretizálódik a különböző pszichikus instanciák vidám tologatásában és rángatásában, akkor hogyan reformálhatók ezek a folyamatok (vagy "színpaduk" is) a rendszerelmélet szempontjából? Maguk a mentális instanciák felfoghatók-e rendszerként az "egyén" környezetében? A rendszerelmélet egyik vonzereje kétségtelenül az az elegáns lehetőség, hogy a rendszereket nagyon különböző szinteken - a szervezeti alrendszerektől a világtársadalomig - lehet felállítani: Ha valaki a pszichoanalitikus tapasztalatot és történelmet rendszerelméletben akarná ábrázolni, akkor tehát a következőkből kellene kiindulni

A kezdetektől fogva, mindig különböző ("belső-pszichikai") rendszerek és a Gondoljunk a "metarendszerre" (az egyénre)? Az ilyen és hasonló kérdéseknek

m. Véleményem szerint ezeket a kérdéseket mindenkinek fel kell tennie, aki komolyan fel akarja tární, hogy a rendszerelmélet és a pszichoanalízis összeegyeztethető-e, és ha igen, milyen mértékben. (Természetesen hasonló kérdéseket fordítva is fel lehet tenni a rendszerelméletből, amelynek központi fogalmainak valahogyan szintén átültethetőeknek kell lenniük a pszichoanalitikus terminológiába. És sajnos, véleményem szerint nem elég, ha "bizonyos pszichoanalitikus tények nagyon jól megfogalmazhatók a rendszerelméletben - és fordítva" [Ciompi 27. o.1998.,], amíg ez bizonyos más tényekkel nem lehetséges).

Az így jelzett eljárás, úgy vélem, elvben ugyanaz marad a különböző elméleti megközelítések bármely más átfogó "kompatibilitási tesztje" esetében is. - Jelen konkrét esetben ráadásul feltehetjük a kérdést, hogy milyen hozadéka van a nem egymás számára létrehozott elméletek ilyen házasságának, amikor a rendszerelmélet már nem játszik kiemelt szerepet a következő fejezetekben, amelyekben Ciompi az affektus-logikai sémák javaslatával foglalkozik (1998, 43-122. o.); pontosabban: amikor elsősorban csak Piaget struktúrafogalmán keresztül hívják segítségül, amelyet a rendszerével nagyrészt analógnak tekint (vö. pl. 94., 109 ff. o.), különösen a 112. pont, ahol a "struktúra" és a "rendszer" fogalma közötti teljes analógiáról van szó).

És így végül Ciompi tényleges aggodalmához: Mint jeleztük, Ciompi egyrészt a rendszerelméletre, de mindenekelőtt a pszichoszexuális (affektív) fejlődés pszichoanalitikus megfontolásaira, másrészt Piaget kognitív fejlődéssel kapcsolatos elképzeléseire és a kognitív séma fogalmára támaszkodva az affektusok logikáját vagy "affektus-logikai sémákat" javasolja. Másrészt Ciompi az affektusok logikáját vagy "affektus-logikai sémákat" javasol, amelyeket első közelítésben olyan kognitív sémákként képzelhetünk el, amelyeknek elkerülhetetlen és alapvető affektív "impregnációja", "lenyomata" van, ahogy Ciompi (1998, 71. o.) is nevezi. (Az ellenkező irányból való megközelítés, azaz az affektív sémák - "érzés-instrukciók" vagy "-mu-ster" - nélkülözhetetlen kognitív komponensekkel, azonban "még mindig inkább a sötétben marad" [74. o., vö. összesen 74 f.]. Ez természetesen nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a kognitív sémákról Piaget kiterjedt "előmunkálatai" adtak kiindulási alapot, és hogy az érzelmi fejlődés területén nincsenek hasonló erőfeszítések és így hasonló kiindulópontok.⁷¹ A kognitív kom-

71 Az, hogy az "érzések fejlődéslelektanának" kiindulópontja más, gyorsan nyilvánvalóvá válik, ha áttekintés céljából megnézzük Geppert és Heckhausen

ÉRZELMEK

(1990), Harris (1992) vagy Friedlmeier és Holo-dynski (1999) írásait.

Ciampi tehát az affektus fő összetevőjét annak poláris vagy bináris alapszerkezetében látja, amelyet a gondolkodási folyamatok [piaget-i értelemben vett] megfordíthatóságával hoz összefüggésbe, és néhány példával illusztrálja a pszichoanalízisből - amelyet néha azért kritizálnak, mert mindig nyitva hagyja, hogy valami jelent-e valamit vagy éppen az ellenkezőjét [vö. 74. o.]. Ciampi maga is lát bizonyos közelséget az affektivitás posztulált poláris alapstruktúrájában megmutatkozó dualizmusnak a gondolkodás és az érzés közötti dualizmushoz, amelyet az affektus logikája mesterségesnek ígér [vö. 75. o.] - de nem tesz óvintézkedést, hogy megvédje magát az ellen a vád ellen, hogy az egyik területen egy általános gondolati mintát használ, és olyan évrre készül, amelyet ő maga egy másik területen támad és próbál legyőzni. Akárhogy is legyen: egy

Mindenesetre egy "affekt-logikai" sémát pontosan ott kellene találni, ahol a két irányból érkező megközelítések találkoznak - ahol az affektív sémák kognitív összetevőiről ugyanolyan értelmesen gondolkodnak, mint a kognitív sémák affektív összetevőiről -, ha nem akarjuk, hogy születésétől fogva akaratlanul "kognitív irányultságot" kapjon).

Ciampi a kognitív és affektív "sémák" - azaz viselkedési minták, műveletek és képességek, ahogyan Ciampi 1999 (47. o.) fogalmaz, "integrált érzés-, gondolkodási és viselkedési programok" - ilyen "keveredése" mellett érvel, mégpedig a vonatkozó "teljesítmények" ontogenezisének vizsgálatával. Például a kognitív sémák elsajátítása - ahogyan azt maga Piaget is többször leírta - korántsem tisztán kognitív, "érzelemmentes" folyamat: nem, ez alapvetően nem kevés örömteliséggel, egyszóval szórakozással jár.⁷² Az a feltételezés, hogy ez a szórakozás a kognitív sémák elsajátítása során az ismétlés és a rutinszerűség révén gyengülhet, sőt fokozatosan "kiszivároghat" a tudatból", de elvben mégis megmarad, nem egészen valószínűtlen - és tovább igazolódhat, ha olyan esetekre gondolunk, amikor valami nem a terv szerint alakul a kognitív sémák alkalmazása során: Az örömyereség (amely néha már nem, vagy alig tudatosul) nem valósul meg, helyette viszont megtaláljuk annak komplementer megfelelőjét.

72 Hogy egy példát mondjak a tárgyállandóság elsajátításával kapcsolatban: "1;7-kor Jacqueline három A, B és C tárgy előtt ül, amelyek alatt el lehet rejtteni valamit; ezek a tárgyak, jelen esetben egy baret, egy zsebkendő és a kabátja, egyenlő távolságra vannak egymástól. Elrejttek egy kis ceruzát a kezében, mondván: "Kakukk a ceruzát", megmutatom neki a zárt kezemet, amit az A alá teszek; aztán újra megmutatom neki, mielőtt a C alá tenném, ahol a ceruzát hagyom, és utána megmutatom neki a nyitott kezemet, megismételve azt. "Kakukk a ceruza. Jacqueline azonnal megkeresi a ceruzát C alatt. Megtalálja és nevet" (Inhelder 1976, 155. o.; vö. Ciampi 1998, 58. o.).

feszült elégedetlenség, amely nemcsak arra mutat rá, hogy a kognitív sémák sikeres alkalmazása örömet okoz, hanem feloldást is követel, például egy új próbálkozással. (Ciompi példaként a matematikust hozza fel, akinek kellemetlen érzelmi támadnak, ha egy egyenletrendszer nem úgy "működik", ahogyan azt szeretné; vö. 1998, 73. o.).

Az affektív és a kognitív sémák közötti kapcsolat az ellenkező irányban is megfigyelhető: Ahogy a kognitív sémák

– pontosabban: legalábbis fejlődésük - szükségszerűen (és rendszeresen) affektív állapotokat igényelnek, így az affektív "sémák" (vagy "érzésminták") bizonyos kognitív képességeket igényelnek, tehát feltételezik a megfelelő sémák meglétét. Az affektusoknak bizonyos tárgyakhoz (pszichoanalitikus értelemben pl. az anyához) való kötődése többé-kevésbé stabil tárgyrepresentációk meglétét feltételezi; feltételezi a világ és az én közötti elkülönülést, amely Freuddal (vö. 83. o., 59. lábjegyzet) a felnövekvő csecsemő első, nagy vívmányának tekinthető. 83, 59. lábjegyzet) mint a felnövekvő csecsemő első, nagy teljesítménye, kellően fejlett (és a szimbolikus vagy szemiotikai funkció alapvető jellemzői állnak rendelkezésre, ami az elméleti nézettől függően nagyon különböző időpontokban van így, de ezt itt nem problematizáljuk tovább).

Különösen az affektusok és a kogníciók fejlődésében lehet tehát azonosítani az érintkezési pontokat, sőt a kettő összefonódását, olyan pontokat vagy szakaszokat az ontogenezisben, ahol mindkettő egymásra utal, sőt, úgy tűnik, hogy függnek egymástól. Mindazonáltal ez a Ciompi megközelítése melletti központi érv számomra úgy tűnik, hogy az egyik oldalról nagyrészt védtelen: semmiképpen sem állítható, hogy az affektus és az értelem közötti ilyen szoros kapcsolat, ha létezik a fejlődés során (sőt, szükségszerűen léteznie kell), később nem oldódik fel és nem veszíti el önmagát (vagy nem kell feloldódnia és elveszítenie önmagát). Ahogyan a gondolkodás kognitív fejlődése azt eredményezi, hogy egyre inkább elszakad a (motoros) cselekvéstől és a közvetlen észleléstől - és ezt logikusan, tehát, ha úgy tetszik, a dolog természetét követve teszi -, a gondolkodás egészét az absztrakció, a konkrétól való leválás tendenciája jellemzi, amely az érzékszervi-motoros fázistól a formális-operatív fázisig követhető nyomon, Ahogyan a serdülő egy differenciálatlan "mindent" szétválaszt egy egóra és egy világra - és így eleve egóra és világra tesz szert -, úgy az értelem és az affektus fejlődése is szükségszerűen egy kezdetben valahogyan diffúz általános differenciálódásából állhat, amely egyre differenciáltabb és ugyanakkor egyre önállóbb és stabilabb entitásokká válik. Egy ilyen

Ebben az esetben azonban a két fejlődési vonal közötti érintkezési pontok bizonyítékaiból az ontogenezisben nem lehet érvet nyerni a tartós együttélésük (és így az affektus-logikai sémák) mellett, mint ahogyan a sós vízben való életre való elköteleződés ajánlása sem vezethető le az emberi embrionális fejlődésben az átmeneti kopoltyúszerű struktúrák bizonyítékaiból. (Ehelyett azonban Ciompi ellentézise, vagyis az értelem és az affektus fokozódó *differenciálódásának* és elkülönülésének tézise még inkább alátámasztható, ha szem előtt tartjuk, hogy Ciompi példái az összefonódásra ugyancsak nagyon korai fejlődési szakaszokra vonatkoznak - ami persze nem véletlen egy genetikai álláspont esetében -, és nem tűnnek olyan könnyen átvihetőnek a későbbi szakaszokra. Például a tárgyi reprezentáció mint a tárgyi kötődés előfeltétele azonnal nyilvánvaló - de milyen konkrét vívmányokra gondolhatunk az affektív szférában, milyen érzésekre, ha ezek analóg módon csak a későbbi kognitív sémák, például a gondolkodás megfordíthatóságának elsajátítása révén válnak lehetővé? És bármennyire is tanulságos az örömet (vagy az örömet) a korai (és talán a későbbi) kognitív sémák elsajátításának szükséges összetevőjeként - és így később azok "lenyomataként" - látni, nehéz elképzelni más, különösen "későbbi", összetettebb érzéseket megfelelő szerepben. Milyen módon "segít" az irigység vagy a féltékenység a kognitív sémák elsajátításában, milyen sémák elsajátításában - és ezáltal belép az "affektus-logikai" sémák átfogó komplexumába? Ezekre és hasonló kérdésekre kielégítő választ kellene találnia annak, aki a fent vázolt kritika fényében fenn akarja tartani és tovább akarja fejleszteni Ciompi központi érvét az affektus-logikai sémák létezése mellett.

Jelen kontextusban nyitva hagyhatjuk, hogy az "affektus-logikai sémák" (vagy más, hasonló kísérletek) hozzájárulnak-e a gondolkodás és az érzés közötti, csak látszólagos vagy legalábbis túlértékelt különbség leküzdéséhez, ha továbbfejlesztjük őket - vagy a szóban forgó különbség valóban egy alapvető különbségre, egy onto-, sőt talán filogenetikailag semmiképpen sem csökkenő, hanem inkább növekvő távolságra utal gondolkodás és érzés között. Még ha az utóbbit feltételeznénk is, ebből semmiképpen sem következne, hogy az érzést kevésbé értékeljük, mint a gondolkodást - az a tény, hogy mindkettő segíthet eligazodni a világban, ezt egyértelművé kellett volna, hogy tegye, ahogy az is, hogy könnyű olyan példákat találni, amelyekben egyértelműen az egyiket, az érzést *vagy a* gondolkodást részesítjük előnyben. Ha azonban egyetértünk abban, hogy a gyakorlatban e tekintetben inkább az érzés védelméről van szó a gondolkodással szemben - mert annak van, úgymond, a "rosszabb híre" -, mint fordítva, akkor nem lehet megmagyarázni Ciompis

kísérlet maga, de ennek a kísérletnek a széleskörű alkalmazása is így értelmezhető: Ciompi rehabilitálja az érzéseket azáltal, hogy összekapcsolja őket a gondolkodással, és közelebb hozza egymáshoz a kettőt (ahogyan Damasio [1997] és Goleman [1996] is teszi, ahogyan fentebb említettük). Ezzel azonban valószínűleg sem az egyiknek, sem a másiknak nem tesz szívességet. Ha ugyanis az ember szembesül azzal, ami más, és ezért másként tekintünk rá, és meg akarja erősíteni azt, amit rosszul látnak, ami hátrányos helyzetű és hátrányos helyzetű, akkor ezt nem a különbségek látszólagos minimalizálásával vagy bagatellizálásával éri el - mert így a különbségek soha nem fognak teljesen eltűnni -, hanem azzal, hogy világossá teszi a máság belső értékét. (Véleményem szerint ez a fogalmakra nem kevésbé vonatkozik, mint az emberekre).

A jelen 1.2.5. fejezet az érzés és a megismerés közötti kapcsolat első tisztázásával foglalkozott. Gyorsan kiderül, hogy e kapcsolat meghatározását bonyolítják a megismerés nagyon különböző fogalmai, amelyeket a pszichológiában egymás mellett használnak, és amelyek létezéséről nem szabad megfeledkezni, ha el akarjuk kerülni a félreértéseket. Míg a megismerés tág fogalmával az érzés minden fogalmi akadályát is leomlik, és ez utóbbi a megismerés (vagy értékelés) alárendelt al-kategóriájává válik, addig a gondolkodás pszichológiájából származó, problémamegoldásra orientált szűk fogalom mindenekelőtt a megismerést teszi elérhetővé oly módon, hogy az az érzés tárgyául szolgálhat. Így, bár az érzés és a megismerés között egy lehetséges kapcsolat van meghatározva, ez nem a megismerésre specifikusan az érzéshez való viszony (más "tárgyak" is szolgálhatnak hasonló módon ugyanezen érzések tárgyául). A megismerés köztes fogalma ezzel szemben több mentális "funkcionális területet" foglal magában (pl. beszéd, észlelés, emlékezés), amelyek *mindegyike a maga* sajátos módján kapcsolódik az érzéshez, és az érzést szolgálja. Ezeknek az összefüggéseknek a szisztematikus kifejtésére az érzésről és megismerésről szóló szűk alfejezetben nem vállalkozhatunk; részben az első fejezet más, megelőző szakaszaiban jelentek meg ilyen összefüggések, részben még szerepet fognak játszani. Mindenesetre ezeket szem előtt kell tartani, és ezek azok a "fogalmi helyek", ahol a megismerés és az érzés közötti kapcsolat tovább pontosítható. Amennyiben ez a megismerésnek az érzéshez való viszonyát is felvázolja (a különböző fogalmak esetében) - a jelen munka ismeretelméleti érdeklődésének megfelelően, mintegy az érzés szemszögéből szemlélve: A gondolkodás és az érzés közötti, minket érdeklő kapcsolat elsősorban úgy fogalmazható meg, hogy a megismerések milyen szerepet játszanak az érzések számára. És még akkor is, ha a kérdést a másik oldalról közelítjük meg.

oldalról - azaz, hogy az érzések milyen szerepet játszanak a megismerés szempontjából (például: gyorsabban, lassabban vagy egyszerűen csak másképp gondolkodunk, ha félünk?) - nem kerül szóba, mégis röviden olyan megfontolásokat veszünk figyelembe, amelyek úgymond "középről" kérdeznak rá a megismerés és az érzés kapcsolatára. Az a nem elhanyagolható utalás, hogy mindkettő segíthet eligazodni a világban (például "döntéseket" hozni) - még ha ezt nem is feltétlenül ugyanúgy és ugyanolyan területeken teszik -, indokolja az "együttgondolkodás" kísérletét: kiindulni abból, hogy mindkettő ugyanannak az éremnek a különböző oldala, és kipróbálni, meddig lehet eljutni ebből a feltevésből kiindulva. Luc Ciompi (1998) javaslatát egy ilyen eljárás példaként kezelték; bár nem lehetett többet bemutatni, mint a javaslat csontvázat, úgymond, néhány árnyékot vetett a röntgenfelvétel. Talán vannak más lehetőségek is azok számára, akik az érzés rehabilitációjában érdekeltek, minthogy azt a gondolkodással egyenlővé tegyék.

1.2.6 Összefoglaló

Az 1.2. fejezet azt a célt szolgálta, hogy az előző fejezetben minden érzelemelmélet tárgyát, az érzelmet, mintegy szisztematikusan kibontakoztassuk, és elhatároljuk más pszichológiai funkcióktól (vagy pszichológiai fogalmaktól), lehetőleg természetesen azoktól, amelyeknek érintkezési pontjai vannak. Az ilyen elhatárolások néha csak ideális-típusos fogalmakban fogalmazhatók meg; de ez egyáltalán nem teszi őket feleslegessé. Bizonyos (egyszerű) észlelések, amelyeket érzékeléseknek nevezünk, egyfajta proto-érzéseként jelentek meg; olyan érzéseként, amelyek azonban még mindig nem rendelkeznek a kellemes vagy kellemetlen értékelés vagy besorolás semmilyen (még kezdetleges) formájával, és amelyek így, úgymond, *még nem* érzések. Az érzelmeket elsősorban az különböztette meg a hangulatokat a hangulatoktól, hogy az előbbieknél nincs tárgyi referenciájuk, kevésbé az, hogy az előbbieknél hosszabb ideig tartanak és alacsonyabb intenzitásúak (mivel az időtartam és az intenzitás nem szükséges megkülönböztető kritérium, csupán gyakrabban különböznek egymástól). Felhívták a figyelmet arra, hogy a személyiségvonásokról vagy diszpozíciókról nagyjából ugyanúgy beszélünk, mint a tényleges érzésekről (és részben az érzéscímék segítségével is); ezt a beszédet megkülönböztették egyrészt az érzésekre való hajlam, másrészt a hangulatra való hajlam tekintetében.

Végül az érzelmek és a motivációk közötti kapcsolat részletesebb kifejtésére került sor: nyilvánvalóvá vált, hogy ehhez először is szükség van a motivációpszichológiában általánosan használt motívum és motíváció fogalmak pontos meghatározására. Egy ilyen meghatározás meglehetősen heterogén és nem mindig könnyen lefordítható felhasználásokat eredményezett, amelyek két felettes irányzathoz rendelhetők, amelyek esetében a jelenlegi motívációknak vagy az okságilag hatékony motívumokhoz, vagy a teleológiailag hatékony szándékokhoz vagy célokhoz van közüük. Bár egyes érzések elképzelhetetlenek cselekvés (azaz cselekvés vagy viselkedés) kísérete nélkül, mint már kimutattuk, legjobb esetben is metaförikusan beszélhetünk "motivációs aspektusokról" (vagy hasonlóról), mert a "motiváció" kifejezés mindkét használata (különböző) fogalomelméleti előfeltételekhez kötődik, amelyeknek nem kell teljesülniük a cselekvést kiváltó érzés esetében. Az érzelmek és a motíváció közötti másik kapcsolatot a motívumok (kora gyermekkori) kialakulásában láttuk és tárgyaltuk, amelyben az érzelmek nélkülözhetetlen szerepet játszanak.

A motívációhoz hasonlóan annak tisztázása, hogy a megismerés milyen szerepet játszik fogalmilag az érzelmek esetében, magának a megismerés fogalmának előzetes tisztázását igényli. Az ennek megfelelő kísérlet a fogalom háromféle használatát eredményezte: egy tág, egy szűk és egy középső, a kognitív tudományokból származó módot, amelyek közül az utóbbi különösen fontos az érzelmek pszichológiája szempontjából. Különböző mentális funkciókat foglal magában - mint például az érzékelés, a gondolkodás, a beszéd, az emlékezés stb. -, amelyek egészen különböző módon meghatározó jelentőséggel bírnak (vagy bírhatnak) az érzés szempontjából.⁷³ Egy másik érintkezési pont a gondolkodás és az érzés között, amely a mindennapi nyelvi megfogalmazásokban is megjelenik, az a tény, hogy mindkettő (bár különböző módon, különböző helyzetekben) képes orientálni és irányítani bennünket. Ezt példákkal illusztrálták

73 Így természetesen az emlékezés mint kognitív folyamat konstitutív szerepet játszik például a gyász esetében, de aligha a meglepetés esetében. A nyelv különösen az olyan érzések esetében meghatározó, amelyek - amint azt a 3. fejezetben kicsit később kifejítjük - csak a (hallható vagy néma) nyelvhasználatban, egy értelmes vonatkoztatási kontextus megteremtésében, egy narratíva kialakításában merülnek fel, mint például talán a szomszédra való harag a folyamatos helytelen viselkedése és provokációi miatt, de aligha relevánsak egy egyszerű tériszony esetében. Természetesen jelen összefüggésben nem azon lehetséges szerepek átfogó katalogizálása és rendszerezése a célom, amelyeket a megismerés középső fogalma alá tartozó összes egyes mentális funkció játszhat az érzésben, hanem inkább az egyes esetekben való figyelembevételükre való felhívás.

és - az érzelmek racionalista figyelmen kívül hagyásával együtt - az érzelmek és a megismerés "együttgondolására" tett (és tett) ismételt kísérletek egyik okaként azonosították. Végül Ciompi "Affective logic" (1998) című művét az egyik ilyen kísérlet példajaként kezelték; kétségtelenül érdekes és ösztönző megközelítés az érzés rehabilitálására, amely azonban nem minden részletében meggyőző.

1.3 Érzelem-pszichológiai tárgy meghatározások

Az előző megfontolások (az 1.1. és 1.2. fejezetben) célja az volt, hogy segítsenek tisztázni, hogy mit lehet megfelelően kezelni az "érzés" kifejezés alatt. Az ott tett megkülönböztetések, de a másoktól való megkülönböztetésre tett meglehetősen óvatos kísérletek is,

Az olyan "szomszédos" fogalmak, mint a "motiváció" vagy a "megismerés" célja az volt, hogy növeljék az érzékenységet a vizsgált jelenség iránt, de az is, hogy olyan fogalmi keretet biztosítsanak, amely, ha másként nem is, de megkönnyíti a különböző érzelemelméleteknek a következőkben történő összehasonlító kezelését és megvitatását. Az ily módon szerzett és feldolgozott, minket érdeklő megértésnek most segítenie kell abban, hogy a következő lépésben áttekintsük az érzelemlelektani szakirodalmat, amelyet át akarunk szitálni a javaslatok, az ott fellelhető "érzés" elképzelések után - egy olyan "érzés", amely most nem véletlenül jelenik meg "érzelemként". Itt legalább két út elképzelhető: Egyrészt a legkülönfélébb művek vizsgálhatók az érzelem (vagy érzés) fogalmának alapjául szolgáló fogalom szempontjából; másrészt olyan művek is szóba jöhetnek, amelyek egy nagyon konkrét érzelemelmélet felretéve és a lehető legtöbb ilyen elmélet jellemzőit figyelembe véve önálló, úgymond "metaelméleti" kísérleteket tesznek az érzelem fogalmának meghatározására. Mindkét utat példaként vesszük.

1.3.1 Érzelmek fogalommeghatározásai

Szerencsére elkerülhető az a fáradságos feladat, hogy nagyszámú tanulmányt és bevezető művet átnézzünk annak megállapítására, hogy melyik érzelemfogalomra épülnek, ami inkább tisztázó leltár, mint innovatív hozzájárulás. Ehelyett Kleinginna és Kleinginna (1981) sokat idézett munkájára lehet hivatkozni; bár nem új munka, mégis tükrözi az érzelmekről szóló (túlnyomórészt) pszichológiai munkákban található különböző konceptualizációk sokféleségét. Az elmúlt húsz év érzelemlelektani munkáinak áttekintése nem változtatná meg a felismerhetetlenségig a Kleinginna és Kleinginna által rajzolt képet, csak bizonyos arányokban és árnyalatokban. Kleinginna és Kleinginna szövege ezért továbbra is alkalmas az érzelem fogalmának az érzelempszichológiában való tárgyalásának alapjául. (Ez

természetesen különösen vonatkozik az érzelmek pszichológiájával foglalkozó, a pszichológia történetére összpontosító munkára).

A szerzők a legkülönbözőbb szövegeket értékelik, és összesen mintegy definíciót 100- pontosabban definíciókat⁹² és "9szkeptikus kijelentéseket", azaz "nem-definíciókat" - mutatnak be, amelyeket különböző kategóriákba csoportosítanak. A lista összeállításakor felhasználják Fantino (1973, p. f282.) és Plutchik (1980, p. 81 ff.) korábbi listáit, amelyek gyűjteményeit frissítik és bővítik. A szövegrészek főként pszichológiai szótárakból és az érzelmekről, motivációról szóló általános szövegekből, a fiziológiai pszichológia területéről és a pszichológia bevezetőjéből származnak (vö. Kleinginna & Kleinginna 347. o.1981.,). Az elemzéshez az 1970-ig terjedő időszak forrásai és a későbbi források között is különbséget teszünk (vö. ibid., 348. o.; a figyelembe vett meghatározások¹⁰¹ az 1970-ig terjedő és1970 a 63későbbi 38forrásokból származnak). A hivatkozások¹⁰¹ inter- pretatív elemzése, amelyek teljes egészében megtalálhatók a dolgozat függelékében, tizenegy különböző tartalmi kategóriát eredményez.⁷⁴

Mielőtt felsorolnánk a Kleinginna és Kleinginna által talált egyes kategóriákat, egy utolsó megjegyzés: a szerzők empirikus anyagát alkotó 101 hivatkozás többsége nem csak egy kategóriába sorolható. Inkább egy kifejezés minden egyes meghatározásához a

74 Meg kell azonban jegyezni, hogy az elemzésnek van egy módszertani gyengesége: a dokumentumok értékelését, amely a későbbiekben a dokumentumok kategóriákba sorolásához vezet, korántsem olyan módszertani szinten végezték el, amely az 1980-as évek elején a "legjobb gyakorlatnak" számított.

a kvalitatív módszerekkel összefüggésben "a technika állása" lett volna. (A tudományos szövegek átolvasása és vizsgálata a bennük szereplő értelemdeliníciók, valamint azok ellenőrzött megértése és szisztematikus rendezése pedig természetesen ugyanúgy kvalitatív módszereket igényel, mint az interjúk átiratainak vizsgálata és az egyes esetekben érdekes megállapítások rendezése). A kategóriákat inkább - amint azt a szerzők szabadon elismerik - "nem szisztematikusán, a szerzők és több kolléga közötti megbeszélések során" találták meg (Kleinginna & Kleingin- na 1981, 347. o.); a hivatkozások felosztása ugyanezen eljárás szerint történt. Az ilyen ellenőrizetlen eljárásból eredő módszertani gyengeség legalábbis nem olyan jelentős, mint amilyen lehetne, mivel az összes felhasznált hivatkozás megtalálható a munka függelékében. Másrészt az a tény, hogy Kleinginna és Kleinginna kizárólag az általuk talált hivatkozásokhoz igazodtak, és nem ugyanazon szerzők más elméleti kijelentéseihöz vagy modelljeik egészéhez, munkagazdaságossági okokból indokoltnak tűnik. Végezetül feltételezhető, hogy a szerzők, akiknek hivatkozásaira Klein-Ginna és Kleinginna hivatkozik, kellő szakértelemmel rendelkeznek ahhoz, hogy a definíciókban foglalt álláspontjukat kellő világossággal mutassák be.

A definíció esetében egy központi állítást, egy fókuszpontot vagy egy legfontosabb szempontot azonosítanak, amely szerint a definíció a megfelelő kategóriának van alárendelve. Ugyanakkor más szempontokat is lehet kezelni ugyanabban a definícióban, ami azt eredményezi, hogy más kategóriákba is beleszámítanak. Azt, hogy egy bizonyos szempontot, kategóriát - például az érzelmet "affektív jellegét", vagyis azt, hogy egy érzelmnek valamilyen módon érződik - milyen gyakran említik a definíció lényeges, nélkülözhetetlen (vagy egyes esetekben egyetlen) jellemzőjeként, illetve milyen gyakran használják egy másik lényeges jellemző mellett, egy táblázatban mutatják be, amelyben az eredményeket összegzik (vö. Kleinginna & Kleinginna 1981, 354. o.). És most a kategóriákról részletesen:

1. A szerzők az "affektív" kategóriához akkor rendelnek definíciót, amikor az arousal érzékelésére vagy az öröm vagy a kellemetlenség érzésének jelenlétére összpontosítanak ("arousal szint és öröm/kedvesség érzései", Kleinginna & Kleinginna 349. o. 1981.,.). Ebben a kategóriában ismerjük fel azt, amit az előző részben az érzés "élmény-aspektusának" neveztünk, és ami véleményünk szerint szintén az érzés mindennapi felfogásának középpontjában áll. Ezt a szempontot minden más szempontnál gyakrabban említik (az 1970 előtti rendelkezések 47%-ában [18/38], az 1970 utáni rendelkezések 78%-ában [49/63]). (Példa: "Az érzelmeknek két elsődleges dimenziója van: (1) a *kellemes-kellemetlen* minőségi dimenziója és (2) az *intenzitás* mennyiségi dimenziója" (Bourne & Ekstrand 1982, 258. o.).

2. Egy meghatározás akkor tekinthető "kognitív", ha az értékelő észlelési vagy gondolkodási folyamatokra összpontosít, különösen az események értékelésére és/vagy a megfelelő érzelmi folyamatok címkézésére. "Az érzelmek kognitív megközelítése feltételezi, hogy amikor megfelelő arousal lép fel, az egyének különböző típusú kognitív-érzelmi tevékenységet végezhetnek: érzelmi ingerek és válaszok érzékelése, az érzékelt élmény értékelése, az érzelmek címkézése, érzelmi emlékezetkeresés, az érzelmi helyzet kezelését szolgáló kontrollmechanizmusok tervezése vagy kiváltása, vagy más, a helyzet által kiváltott kognitív tevékenységek" (Kleinginna & Kleinginna 1981, 350. o.). A kognitív szempontot a definíciók mintegy felében (101-ből 51) említik, de csak négyeszer, mint fő, fontos szempontot, egyébként kiegészítő komponensként. (Példa: "Az érzelmi élmények minőségileg nagyon különbözőek lehetnek. Meglepő tehát, hogy az ezen élmények háttérében álló fiziológiai feltételek nagyjából ugyanazok, és hogy az olyan kognitív tényezők, mint a

címke, amelyet az állapotra alkalmazunk, meghatározza az érzelem minőségét", Kimble, Garnezy & Zigler 1980, 349. o.).

3. Egy érzelmedefiníció "külső érzelmi ingerekre" utal, amikor hangsúlyozza, hogy az érzelmek külső okokból keletkeznek (ellentétben a motivációval, amelyet itt elsősorban belső okokból gondolunk). (Kleinginna és Kleinginna megjegyzi, hogy ez a különbségtétel a külsőleg kiváltott érzelmek és a belsőleg táplált motiváció között nem túl éles - ennek ellenére olyan meghatározásokat gyűjtenek össze, amelyek az érzelmek és a külső ingerek közötti kapcsolatot hangsúlyozzák). Összesen 27 (101-ből) említéssel számolnak, de általában (24 alkalommal) kiegészítő jellegzetességként, és nem az érzelem fő, lényeges aspektusaként. (Példa: "Az érzelmek jellemzői a következőképpen foglalhatók össze: 1. Az érzelmeket általában külső ingerek váltják ki. 2. Az érzelmkifejezés jellemzően a környezet azon konkrét ingerére irányul, amely azt kiváltotta. [...]"; Plutchik 1980, 362. o.).

4. Kleinginna és Kleinginna az érzelem meghatározását akkor tekinti "fiziológiai"-nak, ha az érzelmek biológiai alapjára, fiziológiai korrelátumára utal. "A mai pszichológiában a filozófiai *Zeitgeist* [eredetiben németül, A. K.] az, hogy az organizmusok minden tevékenységének biológiai szubsztrátummal kell rendelkeznie" (Kleinginna & Kleinginna 1981, 350 f. o., kiemelés az eredetiben).⁷⁵ Az érzelmek összesen 66 definíciója tartalmaz utalást fiziológiai szempontokra, több esetben (59 alkalommal) kiegészítő komponensként. (Példa: "Az érzelem egy örökletes "minta-reakció", amely a testi mechanizmus egészének, de különösen a zsigeri és mirigyrendszereknek mélyreható változásaival jár", Watson 1924, 215. o.).

5. Az "érzelmi/expresszív viselkedés" akkor része az érzelem meghatározásának, ha a külsőleg megfigyelhető, érzelmi "válaszviselkedést" hangsúlyozza. Itt nem teljesen világos, hogy Kleinginna és Kleinginna csak a kifejező viselkedést vagy a viselkedés minden lehetséges formáját ebbe a kategóriába sorolja-e - az utóbbi esetben elveszíti megkülönböztető erejét a "motiváció" (vagy érzelmek által motivált viselkedés; vö. alább, kategória10.) kategóriájával szemben.⁷⁶ A részletesebb

75 Megfelel ez még mindig az ezredforduló *korszellemének*? Valószínűleg jobban, mint valaha... - Nem nehéz azonban felismerni egy fiziológiai alapot, de azt már nehezebb elvárni, hogy ennek a fiziológiai alapnak még a legpontosabb ismerete is segítsen eligazodni a világban.

76 Nem is beszélve azokról a problémákról, amelyeket egy ilyen meghatározás körkörös volta nyit meg: Az érzelmet úgy határozzuk meg, mint olyasmit, ami érzelmi viselkedést eredményez; az érzelmi viselkedés viszont a viselkedés egy részhalmaza, nevezetesen az érzelmi viselkedésre reagáló viselkedés.

A kategória leírása (Kleinginna & Kleinginna 351. o1981.,) azt a benyomást kelti, hogy a szerzők csak a kifejező viselkedésre gondoltak. "Ezek a válaszok magukban foglalhatnak bizonyos változásokat a felszíni vázizmokban, a légzésben, a hangképzésben vagy más hangképző struktúrákban, a hajban, a felszíni hajszálerekben vagy az exokrin mirigyek váladékában" (ibid.). Összességében a szerzők bizonyítékokat45 azonosítanak erre a kategóriára, túlnyomórészt (43 alkalommal) az érzelm meghatározásának kiegészítő komponenseként. Bár úgy tűnik, hogy a kategória magyarázata a kifejező viselkedésre korlátozódik, a példák áttekintése azt mutatja, hogy nem mindegyik beszél csak a kifejező viselkedésről, hanem gyakran általában a viselkedésről van szó - a fent vázolt problémákkal. (Példa a kifejező viselkedésre: "Amikor a lélek valamely állapotát rendszeresen kísérik mindenféle cselekedetek, azonnal felismerhető, hogy kifejezőek. Ezek a test bármely részének mozgásaiból állhatnak: így a kutyáknál a fark csóválását, az embereknél a vállvonogatást, továbbá a szőrzet borzolását, a verejték kiválasztását, a hajszálerek megváltozott állapotát, a nehéz légzést, a hangszálak és más hangkeltő eszközök használatát", Darwin p1872., f358.; példa a viselkedés egy további fogalmára:

"Érzelm[:] észlelt állapotok (érzések), amelyek nem racionális adaptív reakciókat (közeledés vagy elkerülés) váltanak ki", Brown 1976, 370. o. [Glos- sar]).

6. A hatodik és a következő kategóriák az érzelmek funkcionalitására vonatkoznak, először negatív, majd pozitív értelemben. Egy érzelmedefiníció akkor tekinthető "bomlasztónak", ha az érzelmeket elsősorban olyan eseményként értelmezi, amely valamit "szétzúz", "szétszakítja" vagy "feloldja" - nevezetesen egy személy helyzetnek megfelelő cselekedete. Azt, hogy az érzéseknek lehet ilyen dezorganizáló és diszfunkcionális aspektusa, jelzi például az a mindennapi beszéd, amely szerint az ember "megfagy a félelemtől" vagy "magába roskad a dühtől". A lehetséges101 említések közül összesen nyolc említéssel azonban ez a kategória alárendelt szerepet játszik. (Példa: "Az érzelminek nevezett zavaros állapotban az áldozatról bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy "nem tudja, mit tegyen"', Howard 1928, 143. o.).

7. Ezzel szemben az érzelmek "adaptívnek" tűnnek azokban a meghatározásokban, amelyek a különböző emberi "funkciókra", különösen a cselekvésre gyakorolt hatásukra összpontosítanak,

tion következik. Mivel egy viselkedésről nem lehet megmondani, hogy követ-e valamit vagy sem, és ha igen, mit követ, és mivel tudjuk, hogy nem lehet nem viselkedni, így minden potenciálisan érzelmmé válik.

ha "sikeres", azaz ha egyáltalán lehetővé teszi a szituációnak megfelelő cselekvést vagy viselkedést, vagy növeli a cselekvés vagy viselkedés szituációs megfelelőségét. Visszatérve a félelem példájához: Annak a személynek a példája, aki félelmében nem fagy meg, hanem pánikszerűen menekül - vagy annak a személynek a példája, aki azután menekül, miután leküzdötte a megdermedését -, jól szemlélteti, hogy mit értünk az érzelmek adaptív koncepciója alatt. (Kleinginna és Kleinginna nyitva hagyja az érzelmek szervező és dezorganizáló következményei közötti, az imént a hatodik pontban vázolt kapcsolatot, de azt feltételezi - a félelem példánkkal összhangban -, hogy egy érzelmi reakció gyakrabban lehet eleinte diszfunkcionális, majd a funkcionalitás felé fordul [1981, 351. o.]). Összesen egy említéssel¹⁶, amelyek közül csak kettő tekinti az alkalmazkodóképességet az érzelmek lényeges kritériumának, ez a kategória sem tartozik a fontosabbak közé Klein- ginna és Kleinginna áttekintésében. (Példa: "Az érzelem az az előkészítő jel, amely a szervezetet felkészíti a vészhelyzeti viselkedésre. [...] A viselkedés célja a szervezet biztonságba helyezése", Rado 1969, 27. o.).

8. A következő kategória, amelyet Kleinginna és Kleinginna "multiaspektus-kategóriának" nevez, most olyan érzelmedefiníciókat gyűjt, amelyek hangsúlyozzák, hogy az érzelmek különböző összetevőkből állnak; összesen 33 említéssel - ebből csak 1970 óta 27-et, mint lényeges jellemzőt - ez a kategória az egyik legfontosabb a Kleinginna és Kleinginna által találtak közül (vö. 1981, 354. o.) (és ráadásul az egyik "modern"). Meg kell persze jegyezni, hogy nem ugyanazon a "logikai szinten" van, mint az előző kategóriák: Míg az utóbbiak az alapul szolgáló érzelmedefiníciók egyik vagy másik *tartalmi* jellemzőjére, pl. az érzelmek tapasztalati jellegének vagy kognitív komponensének hangsúlyozására, addig a jelen kategória a konkrét tartalomtól független, kvázi fölérendelt jellemzőre tér vissza, nevezetesen, mint említettük, arra, hogy az alapul szolgáló érzelmedefiníció az érzelem *különböző* összetevőit feltételezi. Amikor például Kleinginna és Kleinginna bizonyos érzelmedefinícióját elsősorban úgy tekintik, mint egy Nem egészen világos, hogy mikor került az "affektív" és azon túl a "kognitív" és a "fiziológiai" kategóriába, azaz mikor került az egyes kategória alá *lényegi említésként*, a kettes és a négyes kategóriába pedig *kiegészítő* említésként - és mikor viszont a nyolcas kategóriában ("multiaspektus") *lényegi* említéshez, a többi említett kategóriában pedig *kiegészítő* említéshez vezet. Ennek többféle lehetséges kritériuma is van:

a) Vannak

különböző összetevők vagy szempontok vannak jelen a szóban forgó érzelmedefinícióban, anélkül, hogy meg lehetne mondani, hogy ezek közül melyiknek van elsőbbsége. b) Az érzelmedefiníció nem csak két vagy három szempontot nevez meg, hanem egy adott minimális számot, például négyet vagy ötöt. (A Kleinginna és Kleinginna [vö. 1981, 368 ff. o.] által a "több szempontú" kategóriára hozott példák többsége - az ebbe a tartalomspecifikus kategóriába való besoroláson túl - legalább négy további tartalomspecifikus kategóriába sorolható). c) Egy vagy több olyan kulcskategóriát határoznak meg, amelyeknek jelen kell lenniük ahhoz, hogy az érzelmek "többkomponensű meghatározásáról" beszélhessünk. - Hogy ezek közül a kritériumok közül most melyiket veszik alapul a kritikai döntésnél, hogy egy érzelmedefiníciót az egyes, kettes és x kategóriába vagy Kleinginna és Kleinginna nyolcas, egyes, kettes és x kategóriájába sorolják-e, hogy más kritériumot alkalmaztak-e, vagy csak valahogy úgyis "elkeveredtek", az sajnos a homályban marad. A módszer ezen apró gyengesége ellenére érdemes egy pillantást vetni az ebben a kategóriában összegyűjtött definíciókra.

A komponensek, amelyeket Kleinginna és Kleinginna a leggyakrabban talált ezekben a definíciókban, az érzelmek affektív, kognitív és fiziológiai aspektusa, valamint az érzelmi vagy expresszív viselkedés mint az érzellem összetevője (ez utóbbi az érzelmek által kiváltott viselkedés és a szűkebb értelemben vett expresszív viselkedés között fentebb már kritizált elmosódással; vö. 1981, 352. o.). A szerzők az itt összegyűjtött meghatározásokat látják a saját nézeteikhez legközelebb állónak, de kritizálják, hogy a legtöbb meghatározás, amely az érzelmeket különböző szempontokhoz vagy összetevőkhöz köti vissza, nem tesz kellő erőfeszítést az érzelmek más pszichológiai alapfolyamatoktól vagy funkcionális területektől való megkülönböztetésére. Így az érzellem számos jellemzője - például, hogy külső ingerek váltják ki, hogy fiziológiai folyamatokhoz kötődik, hogy közvetítő kognitív folyamatok játszanak szerepet, hogy hatása vagy eredménye van a viselkedés vagy a cselekvés területén stb. - nemcsak az érzelmekben, hanem más pszichológiai folyamatokban, például a tanulásban vagy a motivációban is megtalálható. Kleinginna és Kleinginna ezt követően nem csak az elhatárolásra irányuló fokozott erőfeszítések mellett érvelnek, hanem egy olyan terminológia kifejlesztése mellett is, amely képes pontosabban leírni az érzellem egyes összetevőit - még akkor is, ha ezek az összetevők többé-kevésbé azonosak.

kevésbé rendszeresen fordulnak elő egymással kombinálva.⁷⁷ (Erre a pontra még visszatérek annak végső tárgyalásakor, hogy mit akarunk érteni érzelem alatt, vö. a Második fejezet 1.4. Példák az ilyen "többkomponensű definíciókra": Az érzelmelek "négy aspektusa van.

(i) *Kogníció*: egy helyzetet észlelni kell, kapcsolatba kell hozni a korábbi tapasztalatokkal, és értékelnit kell. [...] (ii) *Kifejezés*: Az érzelmelek külsőleg szomatikus és vegetatív tevékenységek formájában fejeződnek ki - arckifejezés, könnyezés, vokalizáció, felálló haj, kipirulás vagy sápadtság, nevetés, harc vagy menekülés. [...] (iii) A *tapasztalatot* néha "az érzelmelek belső aspektusának" nevezik. A pszichológusok egykor introspektív alapon az érzelmeleket két kategóriába sorolták: a kellemes és a kellemetlen *érzelmelekekkel* kísért érzelmelekre. [...] (iv) *Izgalom*: Általános tapasztalat, hogy amikor bizonyos érzelmeleket élünk át, izgatottnak tűnünk és érezzük magunkat", Ruch 1961, f. 0483.; "Az érzelem magában foglalja a nyílt viselkedést, a kifejezett érzéseket és a belső testállapotok változásait", Isaacson, Douglas, Lubar & Schmaltz 1971, 216. o.).

9. A "korlátozónak" nevezett kategória kiindulópontja szintén nem annyira egy konkrét tartalmi jellemző, mint inkább az érzelem meghatározásának átfogó "architektúrája". Kleinginna és Kleinginna itt azokat az érzelemdefiníciókat gyűjti össze, amelyek elsősorban az érzelem fogalmát igyekeznek megkülönböztetni más, kapcsolódó pszichológiai fogalmaktól, különösen az affektus vagy az affektív folyamatok fogalmától vagy a motiváció fogalmától. Az anyagban összesen 19 olyan hivatkozás található, amely ebbe a kategóriába sorolható. (Példa: "Az "érzelmi élmény" fogalmának elemzése azonban egyértelműen azt mutatja, hogy legalább három alárendelt fogalmat kell megkülönböztetni: hangulat, érzés és érzelem. [...] A hangulatok diffúz természetű háttérélmények. [...] Érzelmek alatt a tudati tartalmak érzelmi színezetét értjük. [...] Mivel ezek [az érzelmelek, A. K.] alakzatok, nem pedig alapok, az ilyen jól meghatározott affektív élményeket, mint a családtag halála feletti gyász, a harag valami vagy valaki miatt, *érzelmelekeknek* kell nevezni, megkülönböztetve az érzésektől. [...] Az érzelem abban is különbözik, hogy tárgyi referenciával rendelkezik" (Ewert 1970, 233. o.).

10. Az alábbi "motivációs" kategorizálás középpontjában nem a más pszichológiai fogalmaktól való megkülönböztetésre tett kísérlet áll, hanem a lehetséges átfedések feltárása egy nagyon is konkrét fogalommal, nevezetesen a motiváció fogalmával.

77 Javasolják például, hogy tegyünk különbséget "erősen vagy gyengén motiváló érzelem, erősen kognitív vagy alacsony kognitív érzelem, külső vagy belső kiváltású érzelem" (352. o.) között.

ry, az alap.⁷⁸ Részletesen az érzelmek és a motivációk közötti érintkezési pontokat nagyon különböző módon gondolják el: például úgy, hogy az érzelmeket elsődleges motívumként értelmezik, vagy úgy, hogy az érzelmek úgymond energiával látnak el egy motívumrendszert, illetve hajtják azt (vö. itt is az 1.2.4. fejezetben röviden vázolt nézeteket a motívumok fejlődéséről, 80. o.). Kleinginna és Kleinginna összesen 38 érzelemdefiníciót tartalmaz ebben a kategóriában. (Egy [mögleghetősen radikális] példa: "Másfelől az olyan motivációs állapotok, amelyeket nem mindig kísérnek nyilvánvaló külső ingerek, olyan neveket kapnak, mint a "félelem" és az "ézelem".

"harag". Ezeket az állapotokat (amelyekről főként introspekció útján szerezhetünk tudomást) inkább "ézelemeknek", mint "ézeéseknek" nevezzük, bár a különbség nyilvánvalóan nem az állapotban, hanem a kiváltás módjában rejlik. [...] egyes motivációs állapotoknak az 'ézelem' különleges elnevezést adták" (Milner 1970, 297. o.).

11. Kevesebb ézelemdefiníciót, mint "nem-definíciót" találunk ebben az utolsó, "szkeptikus kijelentések" című kategóriában. Kleinginna és Kleinginna összesen kilenc olyan említést talált, amely az ézelem fogalmának értékét egészében megkérdőjelezi. Engedjék meg, hogy itt is két példát említek; hogy a behaviorizmus, amely programszerűen a megfigyelhető viselkedésre összpontosít, aligha barátkozhat az ézelemekkel, annyira nyilvánvaló, hogy az ent-

78 Emlékeztetni kell arra, hogy az 1.2.4. fejezetben az ézelem és a motiváció megkülönböztetése mellett érveltem. Az ézelemek "motiváló jellegeről" való beszédet - nem utolsósorban a motivációkutatás átmeneti széles körű elterjedtsége és sikere miatt - a legjobb esetben is metafórikusan kell érteni; úgy tűnik számomra, hogy szükségtelenül feláldozza a motiváció fogalmának központi jellemzőit. Úgy tűnik, hogy itt is, mint a pszichológia más területein, a "motiváció" szó (és a kapcsolódó fogalmak) diffúz, nem specifikus, inkább hétköznapi nyelvhasználata érvényesült, ami nem lehet a motivációkutatás érdeke. Akár azért, mert heterogén és esetleg egymással összeegyeztethetetlen áramlatok futottak egymás mellett a korai szakaszban, akár azért, mert a motivációkutatás maga is sikeres volt - mindenesetre úgy tűnhet, mintha a motiváció fogalma csak most hatolt volna be a tudományból a mindennapok világába, ott - az "elmozdulás" fogalmának híres példájához hasonlóan - jelentésbővülést és elméleti és fogalmi gyökereitől való elszakadást tapasztalt, majd - az elmozdulás fogalmával ellentétben - ilyen kibővített formában került vissza a tudományba. Itt (azóta) nem ritkán hasonlóan diffúz módon használják, mint ahogyan a mindennapi életben is találkozunk vele. Erre példa az erkölcsi fejlődés kutatásának területén való használat, ahol "erkölcsi motivációról" beszélnek, ami ritkán jelent többet (vagy mást), mint akaratot, szándékot és hasonlókat, és messze eltávolodott a motivációs pszichológia (önmagában már heterogén) fogalmi gyökereitől (vö. Billmann-Mahecha & Horster 2003).

(1953, vö. 160. o.) vagy Ferster és Perrott (1968). Ehelyett első példa 1: "Úgy tűnik, hogy az érzelem fogalmának nincs kielégítő meghatározása a cselekvésben vagy az érzés verbális kifejezésében való megnyilvánulásokon kívül" (Cofer 1975, 87. o.). Nos, ez nem egészen olyan kétségbeejtően kevés, mint ahogyan ez a meghatározás azt hihetné, egy pszichikai jelenségről van szó.

"csak" azért, hogy tanúságot kapjon a cselekvésben és beszédben való megnyilvánulásairól. (Holott a *saját* érzelmek "introspektív" megtapasztalása említés nélkül marad; vö. 3. o. lábjegyzet21.). És persze érdekes lenne tudni, hogy a szerzőnek milyen alternatívák jutnak eszébe a megnyilvánulásra (a pszichikai jelenségekre!), a színészkedésen és a beszéden kívül. 2. példa: "Általánosságban úgy tűnik, hogy az érzelmi viselkedés olyan összetett módon meghatározott, hogy egy egységes jellemzés jelenleg nem lehetséges. Úgy tűnik tehát, hogy az érzelem fogalmának a pszichológiában való megtartásával nem sokat nyerünk" (Fantino 1973, 313. o.). Nos, egyetérthetünk azzal, hogy az érzelmi "viselkedést" - vagy általában az érzelmeket - sokféle és bonyolult módon okozzák és határozzák meg, és azt is kifogásolhatjuk, hogy e jelenségek következetes és egységes leírása és magyarázata nem lehetséges. Ebből azonban azt a következtetést levonni, hogy az alapjául szolgáló fogalmat - még inkább, ha az a mindennapi világban annyira ismerős és elterjedt, mint az érzelem - ki kellene zárni a pszichológiából, aligha tekinthető megfelelő következménynek.

Mire következtet Kleinginna és Kleinginna az általuk összegyűjtött rengeteg különböző érzelemdefiníció elemzéséből? A források 1970-ig terjedő és az 1970 utáni forrásokra való felosztása lehetővé teszi számukra, hogy mindenekelőtt fejlődési vonalakat és tendenciákat keressenek: statisztikailag szignifikáns növekedést tapasztalnak az érzelmek "többkomponensű modelljeiben" ("multiaspect definitions",², .01), az affektív komponensre hangsúlyozó vagy említő meghatározásokban (², .01) és a kognitív komponensre utaló meghatározásokban (², .10). Munkájuk eredményeképpen Kleinginna és Kleinginna további pontokon a következőket említik - gyakran ellentétben Plutchik (1980) már említett munkájával, amely kiindulási és összehasonlítási pontként szolgált számukra: A vizsgált meghatározások közül 19 próbálta megkülönböztetni az érzelmeket más pszichológiai funkcióktól; 24 meghatározás foglalkozott az érzelmek "zavaró" vagy "adaptív" hatásaival; 67 meghatározás az érzelmek affektív, 51 pedig kognitív komponensét vette figyelembe. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy az érzelmek formális meghatározásának elég tágnak kell lennie ahhoz, hogy magában foglalja az összes "hagyományosan jelentős" szempontot, és elég szűknek ahhoz, hogy magában foglalja a "zavaró" vagy "adaptív" érzelmek újonnan kialakuló fogalmát.

a pszichológiában használtakhoz képest. Munkadefinícióként a következőket javasolják: "Az érzelem a szubjektív és objektív tényezők közötti, neurális/hormonális rendszerek által közvetített kölcsönhatások összetett összessége, amely a) olyan affektív élményeket eredményezhet, mint az izgalom, öröm/kedvtelenség érzése; (b) kognitív folyamatokat generálnak, mint például érzelmileg releváns észlelési hatásokat, értékeléseket, címkézési folyamatokat; (c) széleskörű fiziológiai alkalmazkodást aktiválnak az ébresztő körülményekhez; és (d) olyan viselkedéshez vezetnek, amely gyakran, de nem mindig kifejező, célorientált és adaptív" (Kleinginna & Kleinginna 355. o.1981.,). 355). Implicit módon vissza fogok térni erre a javaslatra annak végső meghatározásában, hogy mit kell érteni érzelmként ebben a dolgozatban (vö. 1.4. fejezet, különösen a 7. tézis).

1.3.2 Metateoretikus javaslat a tárgy meghatározására

Van, mint említettük, egy másik út is, amelyen elindulhatunk a fáradtságos (tudományos) konszenzus keresése felé, hogy egyáltalán mit tekinthetünk "érzelemnek" - ez egy alternatívája az érzelem legkülönbözőbb definícióinak összegyűjtésének és tartalmi-elemző értékelésének, abban a reményben, hogy egy ilyen "színes halomból" explicit elméleti reflexió nélkül, mintegy magától kialakul egyfajta "kvintesszencia". Ez az alternatíva az érzelmek olyan elméleti (vagy akár "metaelméleti") modelljének felépítésében áll, amely képes a létező megközelítések közül a lehető legtöbb (és a lehető legkülönbözőbb) megközelítést integrálni; egy olyan modellben tehát, amely képes a lehető legkülönbözőbb "offsets"-eket a lehető legnyitabban egy szuperordinált struktúrába foglalni, és ezáltal elkerülni a fenyegető önellentmondásokat. Az érzelem (vagy az érzelmi folyamat) Scherer (1990a; vö. még 1981, 1984) által játékba hozott fogalma ilyen modellként ⁷⁹értelmezhető - legalábbis Scherer maga is így értelmezi (valószínűleg nem ok nélkül). Ezért szeretnék hivatkozni erre a koncepcióra és kritikusan megvitatni azt - egy ilyen alternatív megközelítés példaként: Egyrészt az érzelem pszichológiájában használt érzelemfogalom (színes, de nem ritkán töredékes) sokfélesége ismét világossá és jelenvalóvá válik, másrészt pedig

79 Különösen Scherer (1990a) tömör bemutatására támaszkodom, amely megelőzi az "Érzelmek pszichológiája" című antológiát (Scherer 1990b). Itt ráadásul egy ilyen metaelméleti modell minden előnyét megmutatja, mivel az érzelmek sokféle elméletének szervező elveként szolgál, amelyeket nem magyarázunk el részletesen, de legalább felsorolunk. (Erre még visszatérek).

A másikban olyan nehézségeket és következtetlenségeket feszegetnek és tesznek nyilvánvalóvá, amelyek Scherer "kompromisszumos javaslatát" is terhelik - mindkettő a már felszántott talajt műveli tovább az ekével, amelyre aztán egy olyan javaslatot kell bemutatni (az 1.4. fejezetben), amely itt-ott eltér ugyan, de - véleményem szerint - jó indokokkal védhető, *ami tulajdonképpen a pszichológiát mint érzést kellene a figyelem középpontjába állítani.*

Scherer öt "szervezeti alrendszer" különböztet meg, amelyek az érzelmek (azaz az érzelmi folyamatok) esetében szinkronban működnek együtt (és egyébként, azaz az érzelmi folyamatok "között", egymás mellett vagy egymástól függetlenül is léteznek). Ezek az alrendszerek "mindegyike saját funkcióval rendelkezik a szervezet alkalmazkodása és viselkedése szempontjából" (Scherer 1990a, 3. o.). Scherer most az érzelem egyes összetevőit (vagy aspektusait) ⁸⁰ezen alrendszerek "állapotformáiként" határozza meg. Ez a konkretizálás egyértelműbbé teszi, hogy miről van szó (vö. még *ibid.*, 4. o.): az érzelem *kognitív komponensét* az információfeldolgozó ⁸¹rendszer állapotformájaként definiáljuk (vö. *ibid.*, 3., 5. o.), amelynek funkciója az (belső és külső) ingerek értékelése. Az érzelem *neurofiziológiai komponensét* az ellátórendszer egyik állapotformájaként definiálja, amelynek viszont a rendszerszabályozás a feladata - azaz "a szervezet homeosztatisz szabályozása és az instrumentális cselekvésekhez szükséges energia előállítása [vagy biztosítása, A. K.]" (uo., 5. o.). Az érzelem *motivációs komponensét* a kontrollrendszer olyan állapotformájaként határozzuk meg, amely a cselekvés tervezésének és előkészítésének funkcióját szolgálja. Egy másik, az érzelmek *kifejező* komponensét Scherer a cselekvési rendszer egyik állapotformájaként határozza meg, amelynek az a funkciója, hogy az érzelmi személy reakcióit és szándékait másokkal közölje, és önkéntes cselekvéseit végrehajtsa. ⁸²*Az érzelmi*

80 Nem teljesen világos, hogy mit is értünk valójában az "államforma" kifejezés alatt, mi jellemzi az államformát a "puszta" állammal szemben.

81 Ahol itt és a továbbiakban rendszer (és nem alrendszer) szerepel, ott elvileg ugyanazt értjük: az információfeldolgozó rendszer például az érzelmi folyamat *alatt* alrendszer, az érzelmi folyamatok *között* pedig rendszer, azaz amikor nincs.

82 Itt megint csak az érzés "kifejező komponenséről" van szó, és nem teszünk különbséget az érzés mimikai kifejezése (mint az érzés motoros következménye) és az önkéntes cselekvés (mint például a menekülés a félelem esetében) között. (Vö. még a Kleinginna & Kleinginna "érzelmi/expresszív viselkedés" kategóriájáról fentebb elmondottakat).

komponens - végül, de nem utolsósorban, szintén az érzelem egyik összetevője

– egy olyan felügyeleti rendszer állapotformájaként határozzák meg, amely mint ellenőrző rendszer "tükrözi és integrálja az összes többi alrendszer aktuális állapotát" (ibid.).

Mint jeleztük, egy érzelem esetében a felvázolt (és egyébként független) alrendszerekben a változások szorosan összehangoltan, "a szervezet átfogó mozgósítása érdekében történnek, mégpedig az egyes alrendszerek *egyéni funkcióinak figyelmen kívül hagyásával*" (5. o., kiemelés A. K.). (Ez számomra kissé pontatlannak tűnik, hiszen az információfeldolgozó rendszernek akkor is megvan az ingerértékelés "funkciója", amikor a többi rendszertől függetlenül "működik", azaz amikor nincs érzelem; az ellátórendszernek nem csak az "érzelmi folyamat" során van "funkciója" a rendszer szabályozására stb.) Ez alatt azt kell érteni, hogy ezek az egyes funkciók most egy nagyobb, átfogó kontextus szolgálatában állnak.

"beillesztés": azaz, hogy egy [belső vagy külső] inger kiértékelődik, *amely "követel" egy bizonyos cselekvést, amelyet viszont meg kell tervezni és elő kell készíteni, ami aztán bizonyos rendszerszabályokat vagy szükségessé teszi az újbóli beállításokat.* Az így felvázolt kapcsolatnak azonban a szabálynak kell lennie, nem pedig az érzelmi folyamatra korlátozódó kivételnek).

Scherer felfogásában nemcsak az a figyelemre méltó, hogy a (részben szubkortikális) "kognitív" vagy fiziológiai folyamatokkal kapcsolatban olyan kifejezéseket is használ, mint a funkció vagy akár az érdek ("a szervezet általános mozgósítása érdekében"). Mint a biológiai funkció fogalmáról szóló exkurzusban kifejtettük, ez implicit módon visszautal egy célra (és egy célmeghatározó instanciára), amelyet hiába keresünk a fizika, a kémia vagy a biológia (és így a fiziológia) területén - nem egészen világos, hogy *kinek az* érdekében lehet egyáltalán szemantikailag értelmes a szervezet átfogó mozgósítása, illetve milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán érdekről. milyen értelemben lehet egyáltalán érdekről beszélni olyan folyamatokkal kapcsolatban, amelyek természetes módon zajlanak, és nem is zajlanak másként. Ebben a "funkcionalizmusban"⁸³, amely következetesen Scherer modelljére épül (de nem különösebben markánsan) (ha

83 Vö. még a fent említett kötet "Az érzelmek evolúciója és funkciója" (Schneider & Dittrich 1990) című hozzászólását; ott egyetlen bekezdésben (43. o. középen) világossá válik minden olyan célzás, amely szükséges ahhoz, hogy a funkciókról való beszédet (evolúciós kontextusban) fenntartsuk. Szó van "az átfogó reprodukív alkalmasság előmozdításáról" mint "minden viselkedés végső céljáról", és felvetődik a kérdés, hogy "az élőlények hogyan keresik az előnyös helyzeteket még a cselekvés végső céljainak belátása nélkül is".

Véleményem szerint az érzelmi komponens funkciójának az érzelmi folyamatban való kissé furcsa megfogalmazásának mélyebb oka az elnevezés módjában rejlik - vagyis mindenképpen egy feltételezett funkcióra való orientációban mindabban, ami a modellbe bekerül. Mert míg a

Míg a többi komponens "funkciói" meglehetősen véletlenül merülnek fel - többek között, különösen a motivációs és a kifejező komponensek esetében, alig tartalmaznak többet pusztán analitikus igazságnál⁸⁴ -, addig az érzelmi komponens esetében nem merül fel minden további nélkül egy ilyen "funkció". Egy érzésnek talán - viszonylag könnyen elképzelhető, hogy ez viszonylag könnyű - egyáltalán nincs haszna; elvégre néha megghiúsítja azokat a terveket, amelyeket az ember anélkül készített, hogy megfelelően figyelembe vette volna, vagy akár csak számításba tudta volna venni a kialakulását vagy a hatását. (Nem szabad megfedkezünk az érzelmek sensu Kleingin- na és Kleinginna "bomlasztó" hatásáról sem). Az a tény, hogy Scherer az érzelmek érzelmi komponensét egy ilyen rendszer monitoros alrendszerként vagy állapotformájaként képzeli el, valószínűleg két rejtett forrásból táplálkozik: egyrészt abból az implicit posztulátumból, amely szerint mindennek van funkciója, valamint abból, hogy az érzelmek esetében egy ilyen funkció nem könnyen merül fel. Másfelől ebben egy halvány reflexió is felfedezhető, annak a ténynek a sejtése és (titkos) felismerése, hogy az érzelmi komponens áll (vagy kellene, hogy álljon - és sok szemantikai kontextusban, *beleértve az érzelmi-pszichológiai eredetűeket is, valóban*) az érzelmi folyamat középpontjában.

Ezen kívül azonban Scherer javaslatának van néhány "belső" nehézsége is, amelyekre most rátérek. Ilyen nehézségeket lehet azonosítani, ha például olyan kérdéseket vizsgálunk, mint a

és elkerülni a károsakat" (ezt aztán a következőkben az érzelmeknek tulajdonítják). Lehet az ilyen dolgokat tartalmilag hasonlóknak vagy egészen másnak látni - de mindenesetre egészen másképp kellene mondani. Miféle "funkció" (cél nélküli) ez, miféle "funkció" ez?

"cél", amelyet az emberek állítólag anélkül követnek, hogy tudnának róla; egy olyan átfogó cél, amely "nem válik motivációs hatékonnyá az emberi cselekvésben" (Schneider & Ditttrich 1990, 43. o.). Miért nem kérdezik meg a szerzők egy pillanatra sem, hogy mindezek ellenére miért gondolják, hogy egyáltalán továbbra is "célról" beszélhetnek?

- 84 Ha a motivációt elméletileg olyan képzeletbeli mennyiségként fogjuk fel, amely kapcsolatban áll a viselkedéssel vagy cselekvésekkel, mégpedig abban az értelemben, hogy a motivációk kiváltják, irányítják és vezetik a viselkedést vagy a cselekvéseket, akkor rendkívül nyilvánvaló, hogy a motiváció "funkciója" a cselekvés előkészítésében stb. van. Az előbbi "funkciója" az utóbbi számára tehát csak analitikusan igaz (és empirikusan irreleváns). A motiváció és a viselkedés vagy cselekvés szemantikailag kapcsolódnak egymáshoz; az előbbi "funkcióját" az utóbbi számára (metaforikusan)

posztulálni tehát csak analitikusan igaz (és empirikusan irreleváns).

Ha mind az öt említett alrendszerben bekövetkező változások szükségesek az "érzelmi folyamathoz", és ha ezeknek a változásoknak "szorosan koordinálnak" is kell lenniük, azaz valamilyen módon kapcsolódnuk kell egymáshoz és függniük kell egymástól, akkor hogyan lehet eldönteni (empirikusan), hogy az alrendszerekben bekövetkező változások, amelyek rögzíthetők, "szorosan koordináltak"-e, vagy - hogy nyersen fogalmazzunk - olyan esettel állunk szemben, amelyben az egyes rendszerek a többitől teljesen függetlenül "kavarognak"? Ez a probléma, amely a különböző rendszerek egymás közötti kölcsönhatására vonatkozik, és amelyet esetleg úgy lehetne megoldani, hogy a rendszereket kölcsönösen rendszerként és a hozzájuk tartozó rendszerkörnyezetként fogjuk fel, és meghatározzuk kölcsönhatásaikat, nem oldható meg egyszerűen azzal, hogy a rendszereket alrendszereknek *nevezzük* - legalábbis akkor nem, ha ezeknek az alrendszereknek éppen az érzelem nemlétezésének esetében tulajdonítunk önálló (léte) és "funkciót" (mint Scherer esetében). És ezzel kapcsolatban: Mi történik a monitor alrendszerben (amely elsősorban az érzelmi komponensben fejeződik ki), amely a többi alrendszerhez hasonlóan azoktól függetlenül is létezni hivatott, ha nincs "érzelmi folyamat", ha nincs mire reflektálni, és pláne nincs mit integrálni a másik négy alrendszerrel kapcsolatban? Tehát: Hogyan lehet a monitor alrendszer egyfelől a többi rendszer fölött álló - és ugyanakkor *alrendszer* is?

Ezek és hasonló kérdések világossá teszik, hogy Scherer javaslata az érzelem fogalmára, amely szigorúsága, egyszerű eleganciája és az érzelem elméleti megközelítéseinek integrálására vagy legalábbis rendezésére való képessége miatt nem nélkülözi a varázstát, sajnos nem elhanyagolható nehézségekkel is küzd. E nehézségek némelyike, ha használhatom ezt a metaforát, valóban felszínre kerül néhány megfogalmazásban vagy szövegrészletben: például a 13. oldalon, ahol az a megállapítás szerepel, hogy "az érzelmek majdnem minden állapota erős motivációs hatásokkal rendelkezik", és a folytatás sensu Scherer szerint nem kellene azt olvasni, hogy "egyesekek azonban egyáltalán nincsenek ilyen hatásai" - ahogy azt az "érzelmekről" és "érzelmekről" szóló fejezetekben az előkészítő tisztázás után láttuk.

1.1 és különösen 1.2, a kereslet 1.2.4 - de a következőnek kell lennie "kevés, másrészt csak gyenge" - ahogyan azt azoknak kell megfogalmazniuk, akik nem szeretik nélkülözni a vezérlő alrendszert. Nézzük meg a következő passzust is: "Így például az ingerek értékelését az esztétikai preferencia értelmében, amelyek azonban nem okoznak fiziológiai vagy motoros változásokat, inkább affektív attitűdöknek, mint érzelmeknek nevezhetnénk [talán nem is akarjuk ezt tenni, de Scherer javaslata alapján nem is lehetne másként]."

Egyébként az "affektív attitűd" szerencsétlen elnevezésnek tűnik arra, amit ilyen esetben nem kellene érzelmenek vagy érzésnek nevezni, mivel az "attitűd" szó olyan entitást sugall, amely valamilyen módon időben valamennyire stabil, A. K.J. Ilyen lehet például a "csodáalom". Meg kell azonban jegyezni, hogy az alrendszerben, különösen az ellátási és cselekvési alrendszerben bekövetkező változások nagyon finomak lehetnek, és segítség nélkül nem mindig érzékelhetők (például az arcizmok feszültségének enyhe változásai vagy a hormonelválasztás változásai). Az a követelmény, hogy minden alrendszernek megfelelő változásokat kell tapasztalnia, azt jelenti, hogy az érzelmi folyamat mindig a szubjektív érzelmi állapot változásával jár. Itt azonban nem térünk ki arra a nehéz kérdésre, hogy ennek az érzelmi állapotnak mindig tudatosnak és/vagy verbalizálhatónak kell-e lennie" (ibid., f. o.). (ibid., p. 66.). Itt láthatjuk, hogy mire vezethet (és határesetekben vezetnie is kell) az összes alrendszer megfelelő változásának (szerintem értelmetlen) követelése: vagy az említett komponensek egyikét (vagy többjét) nélkülöző érzések esnek ki az érdeklődés tárgyából, és válnak "affektív attitűdökké" - a csodálat mellett persze számos más példát is lehet hozni, sőt, a legtöbb érzés megfelelő példák esetén kifejezhető motoros komponens (azaz konkrét kifejezés vagy konkrét viselkedés vagy cselekvés) vagy a megfelelő motivációs komponensek nélkül is. (vö. még 1.1. és 1.2. fejezet) - vagy pedig az érintett alrendszerekben bekövetkező változásokat olyan finomnak és minimálisnak gondolják, hogy azok csak berendezések segítségével érzékelhetők vagy mérhetők (vagy talán egy bizonyos ponton, amikor a mérési küszöb alá esnek, már egyáltalán nem).⁸⁵ Csak következetesen vezet a nem (könnyen) érzékelhető alrendszerekben bekövetkező változások figyelembevétele ahhoz a kérdéshez, hogy lehet-e egy érzés tudattalan is, vagyis a probléma "nem érzett érzések".⁸⁶

85 Bár ez a "trükk" nagymértékben immunizálja az összes alrendszer szinkron változásának alap gondolatát, még csak nem is érinti azt a már jelzett és központi problémát, hogy mikor szinkronizáltak vagy szorosan összehangoltak az ilyen változások, és mikor nem.

86 Scherer érzésfelfogásának egy másik meghatározó tényezője eddig csak implicit módon jelent meg tárgyalásunkban. Az én céljaim szempontjából viszonylag kis szerepet játszik, de a teljesség kedvéért megemlítem: Az alrendszerekben bekövetkező változásokról való beszéd azt jelenti, hogy van kiváltó ok az ilyen változásokra. "Javasoljuk, hogy az érzelem kifejezést csak azokra az állapotváltozásokra alkalmazzuk, amelyeket diszkrét események vagy ingerek váltanak ki. Ezek az ingerek lehetnek

Most úgy tűnhet, mintha - minden jogos kritika ellenére - Scherer érzelmekkel kapcsolatos elképzeléseinek egyetlen jó hajszála sem maradt volna; ez azonban korántsem így van - erre mindjárt visszatérek. Előtte egy rövid kitérőre van szükség, hogy színes részletességgel bemutassuk az olyan kifejezések, mint az "érzelem" vagy a "motiváció" használatának különböző módjait. Természetesen semmi baj nincs az ilyen különböző felhasználásokkal - csak éppen tisztában kell lennünk velük, amikor egymással beszélgetünk.

Exkurzus az érzelmekről és a motivációról az érzelem- és motivációelméleti szakemberek között

A dolgozat egész első fejezete nem több (de nem is kevesebb), mint kísérlet az érzelem megfelelő (és gyümölcsöző) fogalmának rekonstruálására - nyilvánvaló tehát, hogy ez a fogalom nem tűnik túl egyszerűnek. Hogy ez nem teljesen más a motiváció fogalmával, arra talán legalább 1.2.4 utalni lehetne a fejezetben. Nem utolsósorban a komplexitás

ténylegesen megtörténtek, vagy csak a személy képzetében léteznek (más szóval, csak egy jövőre várt esemény [vagy egy emlékezetes esemény, A. K.] mentális reprezentációja válhat ki érzelmet). Ez a korlátozás kizárja a külső vagy belső miliő hosszabb távú változásait. A "hangulatokat" tehát meg kell különböztetni az érzelmektől, mint az egyes alrendszer állapotainak közép- vagy hosszú távú változásaitól, mivel itt ritkán váltják ki azonnal konkrét ingerek, hanem inkább hosszabb idő alatt, nem specifikusan alakulnak ki. A tárgyakkal és személyekkel szembeni stabil érzelmi tónusú attitűdök, mint például a tetszés vagy ellenszenv, szintén nem tartoznak az itt javasolt meghatározás alá" (Scherer 1990a, 6. o.). A hangulatoktól való megkülönböztetés minden bizonnyal érthető - és a tényleges eseményekhez vagy ingerekhez való kötődés minden bizonnyal túl szűkszavú. Másrészt, ha általánosságban elfogadjuk, hogy az érzelmi folyamatok kiváltójaként (nem meghatározott jellegű) mentális reprezentációkat fogadunk el, az rendkívül szélesre tárja a területet. Következésképpen nehéz belátni, hogy miért ne lehetne a "stabil érzelmekkel átszótt attitűdöket" is érzelmekként elfogadni - különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az attitűdök nem egyenletesen léteznek az idők folyamán, hanem bizonyos helyzetekben (bizonyos ingerek hatására!) aktualizálódhatnak és tudattá válhatnak. Az érzések egészének konceptualizálásának kérdésében talán jobban haladhatunk, ha eltekintünk az érzések (tényszerű vagy elképzelt) ingerek vagy események általi "kiváltásától", és ehelyett az érzéseket (is) tárgyi referenciájuk révén fogjuk fel (vö. 1.1.5. fejezet). (Ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy az érzésnek ez a tárgya nem ritkán - bár korántsem mindig - azonos egy ilyen "kiváltó okkal".)

és a két fogalom sokfélesége az egyes esetekben igen eltérő konkretizálást tesz lehetővé. Ráadásul mindkét kifejezést a köznyelvben - és erre érdemes időről időre emlékeztetni magunkat - másképp használják, mint a (szintén különböző) tudományos diskurzusokban: az egyiket mint érzést, a másikat mint valamire való akarást (és képességet).⁸⁷ Ezekben a homályos, de átfogó hétköznapi nyelvhasználatokban a fogalmak összetettsége mintha bezárva lenne, még ha nem is bontakozik ki.

Ha most közelebbről megvizsgáljuk a motiváció fogalmát Scherer koncepciójában, az - egyelőre - nyitott a további pontosításra. Az, *hogy az* instrumentális cselekvések tervezésének irányító alrendszere *hogyan* épül fel, nincs részletesebben meghatározva; ez egy üres hely, amelyet a motivációs pszichológia minden bizonnyal saját belátása szerint lezárhatna. Különösen "az érzelmi folyamatok között", amikor minden alrendszer egymástól függetlenül "működik", a "motivációs komponens" az érzelemteoretikusok figyelembevétel nélkül. Scherer érzelemkoncepciója ezt és négy másik alrendszert integrál (vagy legalábbis megpróbálja ezt tenni). Az érzelem így egy hierarchikusan felettes fogalommá válik (szinte maga is metafogalommá), amelybe a motiváció építőelemként vagy elemként (más elemekkel együtt) kerül be.

87 Ráadásul mindkettő a szavaknak ahhoz a látszólag meglehetősen kis csoportjához tartozik, amelyek közvetlenül a tudományos nyelvi gyakorlatból "vándorolnak" a mindennapi beszédbe - fordítva, maga a tudomány gyakrabban használja a mindennapi szavakat, amelyekre aztán egy módosított fogalmat (azaz fogalmi tartalmat) nyomtat. (A mindennapi és a tudományos nyelv viszonyáról a motivációs pszichológia kontextusában lásd például Keller 1981, 15. o., aki egyértelműen látja a jelentésbeli különbségeket, de a szerzőnél sokkal optimistábbnak tűnik a mindennapi kifejezések újradefiniálásának, majd biztonságos kezelésének lehetőségét illetően). Mint ismeretes, az új kifejezés nem mindig érvényesülhet a régi, ugyanazzal a szóval jelölt kifejezéssel szemben - a mindennapi életben és a tudományban tehát különböző kifejezések léteznek egymás mellett. Az a tény, hogy a mindennapi nyelv és gondolkodás nemcsak olyan szavakat "vesz vissza", amelyeket egy kis csoport úgymond eltérített, hogy módosítsa a kapcsolódó kifejezést (és közben "visszaszerzi" a kapcsolódó kifejezést, amelyhez az új kifejezés kapcsolódik), hanem azt is, hogy az új kifejezést egy kis csoport "eltérítette", hogy módosítsa a kapcsolódó kifejezést.

"manipulálták"), hogy a mindennapi nyelv és gondolkodás ráadásul olyan szavakat vett át, mint a

Egy olyan kifejezés "kisajátítása", amely más, a mindennapi nyelvben már szilárd helyet elfoglaló szavak kifejezésével versenyez, majd ezeket a "kisajátított" szavakat (nem ritkán nagyobb sikerrel, mint fordított esetben) olyan kifejezéssel ellátni, amely alig tér el attól a kifejezéstől, amelyet a korábban elterjedt mindennapi szavak jelöltek - ez valami mérhetetlenül megnyugtató. (Soha nem szabad elfelejteni, kinek van nagyobb szüksége kire: a mindennapi életnek társadalomtudományra, vagy a társadalomtudományok tárgyra).

Nos, mint elképzelhető, nemcsak érzelmeleméleti megfontolások vannak a motivációval kapcsolatban, hanem motivációelméleti megfontolások is az érzelmelekkel kapcsolatban.⁸⁸ Vegyük példaként Heckhausen javaslatait: Itt most nem térünk ki a motiváció pszichológiájához való sokrétű és széleskörű hozzájárulására, például a teljesítménymotivációra vagy a "Rubicon cselekvési modellként" (vö. Heckhausen 1989, Rheinberg 1995 és az ott idézett további szakirodalom). Az érzelmelek Heckhausen motivációelméletirő munkájában is megjelenik: mint egy kezdetleges motivációs rendszer (vö. Heckhausen p1989., ff71.). Ahogyan az indíték, a motiváció, a helyzet jellemzői, a többé-kevésbé összetett és többé-kevésbé tudatos "kognitív" műveletek stb. végső soron egy irányított cselekvéshez vezetnek, úgy az érzelmelek is okozhatnak cselekvéseket, csak valamivel egyszerűbben (és valamivel gyorsabban): a helyzet bizonyos jellemzőinek észlelése egy érzelmelekhez vezet, amely (a híres medvétől való félelem) viszonylag hirtelen vezet egy cselekvéshez vagy viselkedéshez - indíték (vagy medvétől való félelem) nélkül. viselkedés - indíték (vagy analóg) nélkül, nagyrészt kognitív műveletek nélkül stb.; ha úgy tetszik, evolúciósan valamivel mélyebb (vagy korábbi) szinten, és így valamivel merevebben "bedrótozva". Az érzelmelek tehát gondolkodás nélküli, fej nélküli motiváció - szinte atavizmus.⁸⁹

Talán nem meglepő, hogy mind az érzelmelek-, mind a motivációteoretikusok számára a mindenkori "idegen" - azaz az érzelmelektől nem különböző motiváció - már alapvetően eltérő perspektívából kerül látókörbe; hogy az érzelmeleteoretikus számára a motiváció így az érzelmelek egyik építőelemévé vagy összetevőjévé, míg a motivációteoretikus számára az érzelmelek egyik összetevőjévé válik.

88 És egy egész sor olyan kiadvány létezik, amelyek címében a két fogalom együtt szerepel - ami nem meglepő, tekintve a kettő közötti szoros és sokrétű, de néha zavaros kapcsolatokat és érintkezési pontokat (vö. 1.2.4. fejezet).

89 Heckhausen (1989) átfogó, mindenekelőtt Tomkinsra (vö. 1970) hivatkozó nézete a részletekben talán differenciáltabb (különösen akkor, amikor az ebből eredő, azaz "érzelmelek" "motivált" eseményláncot Scherer [1981, mindenekelőtt 309. o. ff.] korai érzelmelemletjével kapcsolja össze) - elvileg azonban itt hitelesen reprodukálja, és nem karikírozza. Az sem érdektelen, hogy egy ilyen szemlélet előfeltételeként, ahogy Heckhausen nagyon helyesen megjegyzi, "először is meg kell szabadulnunk az érzelmeleknek a mindennapi nyelvben az érzés élményére való redukciójától" (Heckhausen 1989, 72. o.). (Időközben kellően világossá vált, hogy tükörfordításszerűen érvelek mellett, hogy az érzelmelek tudományos fogalmát a mindennapi életben megjelenő érzelmelek fogalmához kell igazítani és vizsgálni. Végül is a tudomány az érzelmelekről akar mondani valamit, nem pedig a műtárgyakról. Az érzelmeleket nem annyira a mindennapi nyelv "redukálta tapasztalattá", mint inkább a tudományos nyelv tisztította meg a tapasztalattól - és így a felismerhetetlenségig megcsönkítette).

az érzelem kezdetleges motivációként jelenik meg. És még az is lehet, hogy mindkét alternatíva mellett (azaz az érzelem teoretikus által felfogott érzelem és a motiváció teoretikus által látott érzelem mellett; analóg módon természetesen a motiváció mellett is) vannak jó okok és erős érvek, amelyekről vitába lehetne szállni. Szeretném azonban felhívni a figyelmet a félreértések óriási kockázatára, amelyet a kifejezések ilyen heterogén használata jelent. Ilyen eltérő kiindulópontok és nézőpontok mellett olyan széles körű fordításra és átalakításra van szükség ahhoz, hogy egyáltalán párbeszédet tudjunk folytatni, hogy valószínűleg nem könnyű megnyugtatni azokat, akik attól tartanak, hogy ez nem mindig fog sikerülni.

Exkurzus vége

Az előző megjegyzések után úgy tűnhet, hogy aligha érdemes Scherer érzelemfogalmával foglalkozni (amely végül is bizonyos értelemben metateoretikus, amint azt rövidesen kifejtsük). Ez azonban korántsem így van: az érzelmenek az érzelemszichológiában használt fogalmának rekonstrukciójára irányuló törekvéseinkben Scherer nélkülözhetetlen, elméletileg integratív perspektívát kínál Kleinginna és Kleinginna (1981) "fenomenológiai-deszkriptív" megközelítése mellett. Scherer érzelmi folyamatának valamennyi összetevője megjelenik Kleinginna és Kleinginna szempontjainak listájában is, amelyeket az érzelmek sokféle meghatározásában találtak és állítottak össze. Scherer esetében azonban az érzelmek meghatározására tett legkülönbözőbb kísérletek részecskéiként és töredékeiként összegyűjtött Kleinginna és Kleinginna értelmes átfogó kontextusba helyezi azt. Még ha ez az átfogó kontextus nem is mentes a következetlenségektől és nehézségektől, összeállítása önmagában egyértelműen előrelépés Kleinginna és Kleinginna archiváltabb megközelítéséhez képest. Scherer koncepciója azonban, úgy tűnik számomra, kevésbé az érzelmekkel, mint inkább az érzelemelméletekkel való foglalkozásban játssza ki minden előnyét. Az érzelmi folyamatban szinkronizáltan együttműködő különböző komponensek posztulátuma lehetővé teszi, hogy az érzelmek valamennyi elmélete (néhány problémás jelölt kivételével, amelyek jellemzői vagy "átnyúlhatnak" a bemutatott rendszerezésen, vagy amelyek maguk is több mint

Azokat az elméleteket, amelyek fókuszáltan "foglalkoztak" egy komponenssel)⁹⁰ kell sorrendbe állítani. Ezt teszi Scherer (1990a) is: természetesen úgy, hogy az elméleteket aszerint csoportosítja, hogy melyik komponenst kezeli elsősorban (vagy kizárólagosan). Az eredmény egy alig 40 oldalas szöveg (bibliográfiával együtt), amely sok tekintetben sokkal megfelelőbb bevezetést nyújt a pszichológiai érzelemelméletek területére, mint számos olyan publikáció, amelynek címében olyan szavak szerepelnek, mint "bevezetés" és "érzelem" (vö. például Hülshoff 1999; Meyer, Schützwohl & Reisenzein 1993; Meyer, Schützwohl & Reisenzein 1997; Schmidt-Atzert 1996; Ulich 1995; Ulich & Mayring 1992). Bár Scherer a különböző elméleteket csak megemlíti, de nem magyarázza meg - ezért a laikusnak valószínűleg a fent említett bevezetőkre kell hivatkoznia -, azok nemcsak meggyőzőbben vannak elrendezve, hanem mindenekelőtt teljesebbek, mint az összes többi idézett műben.⁹¹ Scherer javaslata nem utolsósorban azért "metaelméleti", mert különösen az érzelmek elméleteihez való hozzáférésben tudja kibontakoztatni előnyeit - de az érzelmekhez való hozzáférésben nem egészen olyan meggyőzően.

Mindenesetre Scherer koncepciója lehetővé teszi, hogy az érzelem (érzelemlélektani) fogalmának rekonstrukciójára irányuló erőfeszítéseinket (ideiglenesen) befejezzük: az 1.1. és 1. fejezetben kifejtett saját "előítéletmentes" megfontolásaink után.² az érzelem fogalmáról, egy "keresztellenőrzés" után az "érzelem-pszichológiai" érzelemfogalomként rekonstruált (1.3. fejezet) háttérrel szemben, most már "eleget tudunk" ahhoz, hogy (az 1.4. fejezetben) kidolgozzuk saját, bizonyos szempontból következetes, más szempontból pedig megalapozott érzelemfogalmunkat.

90 Például Schachter és Singer (1962) vagy Schachter (1964) "kognitív-fiziológiai" érzelemelméletét nem lehet jobban a "kognitív", mint a "(neuro-)fiziológiai" kategóriába sorolni (vagy fordítva). És a

Az "elméletet" (ha ez még nem túlzás), amely Watson és Rayner (1920), valamint Watson (1919; 1924, 214 ff. o.; 1968, 154 ff. o.) kísérleteinek leírásából kiolvasható, nem annyira egy-egy hangsúlyosan kezelt és középpontba helyezett szempont, mint inkább a megközelítés típusa és programszerűsége jellemzi (ami egyébként az érzés pszichoanalitikus felfogására is vonatkozik; vö. Scherer 1990a, 15. o. f.).

91 Csak egy példa erre: Az említett művek közül egyedül Scherer hivatkozik Szimonovra (vö. pl. Szimonov 1982, 1986), egy olyan pszichológusra, akit általában a szovjet tevékenységelméletnek tulajdonítanak, és aki saját, eddig alig befogadott érzelemelméletet fogalmazott meg, amely - bár véleményem szerint is meglehetősen abszurd - nem nélkülözi az intellektuális vonzerőt. Már a szakirodalmi hivatkozások e gazdagsága miatt is feltétlenül érdemes elolvasni Scherer (1990a) művét mindenkinek, aki az érzelmek (pszichológiai) elméletei iránt érdeklődik: szétteríti a tájat az ember előtt.

hogy egy másfajta fogalmat javasoljon arról, hogy mit kell érteni az érzés alatt.

1.4 Mi is az az érzés? - Hét tézis

Az első fejezet lezárásaként még egyszer összefoglaljuk (és kiélezzük) az eddig tárgyaltakat. A fogalom minden világra kiterjedő és -nyelvilleg orientált rekonstrukciójának eredményeképpen

A következő - tézisek formájában megfogalmazott - javaslatok egyrészt az "érzés" fogalmával, másrészt ennek következtében az érzelem fogalmának megvitatásával kapcsolatosak, ahogyan azt az érzelemlelektan területén tárgyalják. E tézisek összessége már meglehetősen pontos képet ad arról, hogy véleményem szerint az érzelmek pszichológiai elméleteinek az "érzés" melyik fogalmára kellene épülniük.

Ezen túlmenően ez a megfelelő hely az "érzelem" és az "érzés" szavakkal és a jelen műben való használatukkal kapcsolatos néhány megjegyzésnek. Talán észrevették, hogy mindkettőt használom, de talán még nem vált eléggé világossá, hogy mikor és milyen okokból az egyiket vagy a másikat. Mivel az érzelmekkel kapcsolatos pszichológiai kutatások középpontjába az élmény szempontját akarom helyezni (ahová véleményem szerint semmi más nem tartozik), ahol csak lehet, az "érzés" szót használom, mert rehabilitálni akarom. Nem lehet azonban következetesen használni: először is, az érzelem kifejezés annyira széles körben elfogadottá vált, hogy aligha tűnik lehetségesnek, hogy teljesen elkerüljük, vagy akár más kifejezéssel helyettesítsük. Másodszor, és ez jelentősen bonyolítja a helyzetet, az "érzelem" az érzelemelméletekkel összefüggésben nem mindig ugyanazt jelenti, mint az "érzés".

"Érzés" - gondoljunk például az imént tárgyalt Scherrerre (1990a), ahol az érzés az érzelem *részeként* kerül vissza a képbe. Ha az érzelem különböző elméleteinek kritikai megvitatásáról van szó, akkor már csak ezért is helyénvaló az "érzelem" kifejezés használata - hogy ne fedjük el azt a tényt, hogy itt-ott, így vagy úgy, de olyan konstrukciót tárgyalnak és kezelnek, amely jelentősen különbözik az (itt éppen kidolgozás alatt álló) érzés konstruktumától. - De nem vezet-e ez ahhoz az ellenvetéshez, hogy amit itt összehasonlítunk, az nem ugyanaz, hogy az érzést, amelynek rehabilitációját követem, nem az érzelemmel sensu James vagy Schachter és Singer stb. kellene összehasonlítani, hanem inkább az "érzelem" azon aspektusával, amely mindig megjelenik, amikor tapasztalatról beszélünk (vagy olyan szavakat használunk, mint "érzés", "affektív komponens" stb.)? - Úgy vélem, hogy ez a kifogás nem a lényegét érinti; helyénvaló lenne, ha

Az "érzelem" egy kifejezetten bevezetett és állandóan felettes struktúrárt jelölne (amelynek használata ekkor leginkább az akadémiai pszichológiára korlátozódna), amely esetében ismét csak

"érzés" így vagy úgy jelentős lenne - amivel aztán végre ezt az érzést is pontosabban meg lehetne határozni, és pszichológiai kutatások tárgyává lehetne tenni. De ez nem így van. Különösen az érzelemelmélet összefüggéseiben az érzelmekről *úgy* beszélnek, *mintha* érzéseket jelentenének. Ezt rengeteg példával lehet bemutatni. (Az ilyen példák egyrészt magának az "érzelemnek" a tudományos diskurzusban való használatára vonatkoznak, másrészt bizonyítékként hozzátehető az a tény, hogy az "érzelem" szó, mint oly sok más szó, a pszichológiából is behatolt a mindennapi nyelvbe. Ott nagyrészt az "érzés" szinonimájaként [idegen szóvá nobilizálva] használják). És fordítva, az érzésekkel való mindennapi (és nem csak nyelvi) foglalkozás is ismeri azok "motiváló" részeit, a kogníciók vagy a kifejező viselkedés szerepét számukra stb. vagyis egy konstrukciónak ezek (és más) összetevői is helyet kapnak. Ezért semmi sem szól az összehasonlítás ellen. És aligha szól valami amellett, hogy az érzelem többé-kevésbé érzelemmentes fogalmát építsük fel egy olyan helyen, ahol az mindig szomorú alakot fog ölteni - annál inkább amellett, hogy az érzelem fogalmát ott bontakoztassuk ki, ahol ősi helye van, megőrizve azt a butaságtól éppúgy, mint attól a hálátlan feladattól, hogy a racionalitás ellenlábasa legyen.

1. Az érzés pszichológiailag értelmes fogalmának középpontjában, amely fogalom mindenekelőtt a mindennapi világban (és a mindennapok számára) felismerhető marad, az élmény szempontja áll. Bármennyire is fölöslegesnek tűnik emlékeztetni arra, hogy az érzés "legbelső magja" az a tény, hogy valahogyan érez, ez az emlékeztetés mégis szükségesnek tűnik, amint az ember az érzelmek egyik vagy másik elméletében keresi azokat a nyomokat, amelyeket az említett tény hagyott maga után, nyomokat, amelyek olykor kihűltek, elmosódtak, vagy egyáltalán nem is találtak meg őket.⁹² Az élmény szempontja számomra nemcsak pszichológiailag tűnik a legérdekesebbnek az eddig említettek közül (vagy legalábbis az, amelyik a pszichológusokat érdekli).

92 Az 1970 utáni tíz évben az "affektív komponens" jellemzésük középpontjába állító definíciók huszonnégy százaléka (vö. Kleinginna & Kleinginna 1981, 354. o.) még mindig kevés - még ha jó irányba mutat is, hogy közel nyolcvan százaléuk legalább más kategóriák között említ ilyen komponenset (ibid.). És egy "érzéskomponens" Scherer (1990a, f. 04.) szerint, amely csak egy komponens a többi között, amelyeknek szükségszerűen mind össze kell jönniük, egyszerűen nem elég radikális - még ha jó irányba mutat is, hogy ez az érzéskomponens különösen hangsúlyozottan és nemesített formában jelenik meg egy megfigyelési rendszer állapotformájaként (vö. 1.3. fejezet).

Valószínűleg ez az egyetlen igazán nélkülözhetetlen szempont. Az érzéseket motiváló jelleg vagy az általuk (társ)indukált cselekvések nélkül, mások számára érzékelhető kifejezés nélkül, *konkrét* fiziológiai változások nélkül, marginálisnál több "megismerés" nélkül stb. lehet gondolkodni, de az érzéseket élmény nélkül nem.

2. Az érzelem "fiziológiai összetevője" alárendelt szerepet játszik az érzés itt kibontakozó fogalmában. Legalább egy nem specifikus fiziológiai esemény, amely nem jellemző az érzelmekre (vagy bizonyos érzelmekre), természetesen szükséges feltétele az érzésnek: A halottaknak nincsenek érzéseik. De még ha lehetséges is lenne (vagy amennyiben lehetséges) leírni egy konkrét (neuro-) fiziológiai eseményt, amely az érzelmekre jellemző, vagy akár egy konkrét érzelmet (vagy végső soron - a technokraták szerencséjére - kauzálisan magyarázni az azt megelőző fiziológiai állapotokból), ez semmit sem tanítana egy olyan érzésről, amelyhez az "élmény" elengedhetetlen és nélkülözhetetlen. Nem segítene tisztázni az érzéseket, elgondolkodni eredetükön vagy keletkezésükön, az élet minden más területébe való beágyazottságukon - vagy fordítva, az élet ezen területeinek az érzések életébe való beágyazottságán.

– megfontolandó. Az sem segítene a nemkívánatos érzésekkel, sem a kívánatosakkal való foglalkozásban. Ennek feltételezése klasszikus kategóriatévesztést jelentene a Ryle-i értelemben (vö. 1969, 14. o.). (És mi másra vagy jobbra törekedhetne egy bölcsészet- vagy társadalomtudomány a célzott tudáson túl, mint a mindennapi gyakorlat ilyen segédeszközeire? Például az általános törvények felfedezése, amelyeknek alkalmazása technológia formájában lehetséges?) Az érzés számára (ahogyan itt kifejtésre kerül) a fiziológiai folyamatok csak annyiban fontosak, amennyiben e folyamatok egy része érzékelhető - és így az érzés mint érzékelés részévé válhat (vö. a fejezet és 1.1.4 az 1.2.1.). Az arc kipirosodása, a vér rohanása egyfajta melegségérzetet hoz magával. A verejtékezés, a szívdobogás, a libabőr - mindezek nemcsak fiziológiai folyamatok, hanem "önérezékelhető" jelenségek is, amelyek a fentiekben vázolt komplex érzések összetevőivé válhatnak. Ettől az érintkezési ponttól eltekintve az érzelmekre épülő pszichológia aligha érdeklődik a pusztán lehetővé tevő, fiziológiai folyamatok iránt.⁹³

93 Ez nem jelenti azt, hogy lehetetlen olyan kérdéseket (beleértve a pszichológiai vagy pszichológiai vonatkozásúakat is) kigondolni, amelyeket hasznosan lehetne megközelíteni a fiziológiai szintre való hivatkozással. A kulcsszó itt a gondosan elhelyezett "lehetővé teszi" - például, ha az élettani események "normál esetben" kellőképpen ismertek, és nem kellőképpen ismertek a

3. Az 1. és 2. tézisnek következményei vannak az érzelmek empirikus megközelítésére. Bárki, akit tudományosan érdekelnek az érzések, ahogyan az emberek érzik őket, és nem egy, a valóságtól idegen és a tapasztalatokon alapuló konstrukció, nem tud naiv, fenntartás nélküli megközelítést alkalmazni a pusztán fiziológiai, lehetővé tevő szinten keresztül. Ha viszont a saját érzés példája, amelyet csak az érző személy belső perspektívájából ismerünk, nem tűnik elégséges kiindulópontnak az általános kijelentésekhez, ha az ember visszariad attól, hogy a saját belső énjét (amennyire csak lehet) kifelé hozza, és mintha sodrófával sodorná, akkor⁹⁴ a hozzáférés "középső" szintjére (vö. 1.1.1. fejezet), az érzés szimbolikusan közvetített kifejezésével való foglalkozásra kell hagyatkoznunk, legyen az nyelvi vagy nem nyelvi. Ő, a mi "ötlet- lő" érzelmekutatónk azonban nem felejtene el, hogy az ő hozzáférése közvetített; nem tévesztené össze, sőt nem is azonosítaná az érzelmek kifejezését és az érzelmek nyelvi kifejezését a tulajdonképpeni érdeklődésre számot tartó jelenséggel, az érzelmmel. Ugyanis megmarad ennek a jelenségnek egy olyan maradványa, amely még a legfinomabb nyelvi közvetítést is visszautasítja, és amelyet, ahogyan az 1.1.1. fejezetben megfogalmaztuk, csak megmutatni (vagy utalni) lehet: Érzelmekutatónk ezt tudhatta, mindazonáltal ez nem tette feleslegessé az erőfeszítéseit. Az említett pihenés közvetlenül csak a saját tapasztalatban jelenik meg - következésképpen az érzelmekutató bizonyára itt-ott "keresztellenőrzésként" használná, jól ismerve egy ilyen eljárás korlátait, különösen interkulturális kontextusban, de tudatában az alter- natív hiányának is. A nagyszámú esetre viszont, ami nem a többi, hanem a lényeg, olyan korabeli szemiotikai megfontolásokat használt fel, amelyekkel a jel és a jelzett viszonya adekváтан leírható. Ezek nemcsak azt tették lehetővé számára, hogy megfelelően kezelje az érzés és az érzés (bármiféle) kifejezése közötti különbséget (és így az érzés kifejezésén keresztül az érzéshez is hozzáférjen), hanem azt is, hogy különbséget tegyen az a) eset, amikor valaki beszél az érzéséről, és így "kifejezi" azt, és a c) eset között,

Ha a depresszió esetében feltűnő eltérések észlelhetők, és ha ráadásul elképzelhető és megvalósítható egy olyan (pl. farmakológiai) beavatkozás, amely megszünteti az eltéréseket, és "mindent visszahoz az egyensúlyba", akkor ez minden bizonnyal a fiziológiailag orientált pszichológia ésszerű alkalmazása. De - megkockázatom, hogy ismétlem magam - az ember egyáltalán nem tanult semmit a szomorúságról.

94 Talán egyszerűen azért, hogy ne hozza zavarba sem az olvasóközönséget, sem (akkor) önmagát, mert "a közönség könnyen összetéveszti azt, aki a mocsárban halászik, azzal, aki a mélyből merít" (Nietzsche 1999, 492. o.).

amelyben a felkelő nap a nap kezdetének "kifejezése", és a b) eset, amely bonyolultan a kettő között van, amelyben a mosoly az öröm "kifejezése".

4. Az érzések rávehetnek minket valamire, de nem *muszáj*. Azok, akik nem kezdettől fogva a széles fenomenális skála egy részét foglalják magukban

ki akarja választani az "érzést", majd elhanyagolni (és ennek következtében megelégszik egy szelektív és torz kép megrajzolásával)

– Azok, akik az ilyen érzéseket továbbra is érzésként akarják kezelni (és helyesen teszik), jól teszik, ha nem ragaszkodnak ⁹⁵az érzés "motivációs aspektusához" (függetlenül attól, hogy azt egyes esetekben hogyan nevezik). Ezzel szemben azok, akik nem akarják szem elől téveszteni, hogy bizonyos érzések teljesen elképzelhetetlenek bizonyos cselekvés nélkül - az 1.2.4. fejezetben a hiszti példáját használtuk -, jól teszik, ha az érzés "motivációs összetevőjét" is bevonják a megfontolásaikba: minden esetben fakultatív, semmiképpen sem kötelező "összetevőként". Ezen túlmenően mindketten jól tennék, ha tudatában maradnának a fent vázolt két problémának. Egyrészt a mindazonáltal elterjedt beszédmód elégtelensége: Az érzés "motivációs aspektusáról" csak metaforikusan lehet beszélni. Bármennyire is fontos, hogy egyértelmű értelmet adjunk egy cselekvést kiváltó és

-Az érzés motivációs (vagy viselkedést kiváltó és -szabályozó) komponensének tudatában maradván azt is fontos, hogy ne felejtjük el, hogy egy ilyen komponens nem válik motivációvá pusztán azért (azaz nem kizárólag azért), mert hasonló következményekkel jár - komoly fogalmi vagy elméleti érvek ezt megakadályozzák ⁹⁶(legalábbis ha a motiváció konstruktumát fogalmi eszközként - azaz nem önkényes jelentéssel - akarjuk megtartani). Másrészt, amit metaforikusan az érzés "motivációs aspektusaként" kezelünk, azt gondosan meg kell különböztetni, hogy van-e a

"egyszerű" érzelmkifejezés (például egy önkéntelen mosoly), egy összetett instrumentális cselekvés (például egy szerelemből *fakadó* szerenád, amely bevallottan *szintén* egy érzést akar kifejezni - de pontosan nem erről van szó), vagy egy "egyszerű" érzelmi cselekvés (például egy szerelemből fakadó szerenád, amely bevallottan szintén egy érzést akar kifejezni - de pontosan nem erről van szó).

95 Ez arra az összetevőre utal, amelyet Scherer (1990a) kontroll alrendszerként, Kleinginna és Kleinginna (1981) pedig számos meghatározásában "motivációs" alrendszerként említ.

96 Nem minden, amitől nedves lesz az út, az eső; ezt az árvízkarosultak éppúgy tudják, mint a tisztító járművek vezetői.

szándékosan *akarja*, és azt is lehet tartózkodni) vagy egy valahogyan Az első az, hogy "előidézünk", azaz kiváltunk, meghajtunk és irányítunk egy "tisztátalan" köztes dolgot (mint például a szándékos beavatkozás egy önkéntelen mosolyba). Azt is meg kell különböztetni, hogy pusztán az érzelmek által kiváltott viselkedésről vagy cselekvésről van-e szó - sajnos ez a megkülönböztetés nem esik egybe az érzelmek (mindenekelőtt mimikai, gesztikuláris, hangig) kifejezése és mindazon viselkedések vagy cselekvések közötti különbségtétellel, amelyeket nem értenek az érzelmek kifejezéseként.⁹⁷ Bizonyos értelemben természetesen minden, egy érzés által kiváltott cselekvés egyben ennek az érzésnek a "kifejezése" is, mivel referenciális kapcsolatokon keresztül kapcsolódik ehhez az érzéshez. Tudok mosolyogni az örömtől az adóvisszatérítésen, vagy vehetek magamnak valami szépet. A vásárlás akkor is, mint a mosoly, az örööm "kifejezése", de más értelemben: például mások számára komoly különbség van az olvashatóságban. Ezért mindkét megkülönböztetésnek - a viselkedés és a cselekvés, valamint a (tág értelemben vett) kifejezés és a nem-kifejezés közötti különbségtételnek - teret kell hagyni, nem lehet őket egyetlen megkülönböztetésben összefoglalni. Röviden, az *érzelmek* készíthetnek bennünket arra, hogy tegyünk valamit (és mindenféle nagyon különböző dolgot), de nem *muszáj*. Az érzelmek elméletében figyelembe venni ezt a jellemzőt nem abszolutizálni, hanem differenciálni kellene.

5. Az, hogy mennyire tudunk gondolkodás nélkül érezni, teljesen attól függ, hogy mit akarunk gondolkodásnak nevezni. Más szóval, hogy az érzelmek szükségszerűen igényelnek-e "kognitív komponens", nem válaszolható meg a megismerés mögöttes fogalmától függetlenül. A megismerés⁹⁸ tág fogalma azzal a következménnyel jár, hogy nem lehetségesek érzések kognitív komponensek nélkül.

97 Szükségesnek tűnik az említettekhez hasonló megkülönböztetések megfontolása, mert egyáltalán nem hihető az a feltételezés, hogy egy olyan érzés, mint a félelem, a hátságban lévő lámpa kereséséhez hasonló módon "okozza" vagy "okozza" néhány testszövet felállítását. Ha egy meghatározatlan és ráadásul rosszul elnevezett "motivációs aspektus" ilyen differenciálatlanul kerül be egy érzelemelméletbe, mint az érzelem egyik jellemzője, akkor ez a jellemző már nem járul hozzá az érzelmek pontosabb meghatározására és a nem érzelmektől való megkülönböztetésükre irányuló törekvéshez.

98 Az 1.2.5. fejezetben egy példát hoztunk; további példák tetszés szerint hozzáadhatók: "Gondolkodik" egy amőba, amikor a savas környezettől távolodik, vagy a táplálék felé mozog? A számítógémem vagy a böngészőm "gondolkodik", amikor "önállóan" hozzáad egy gyakran használt www-címet? Ezekre a kérdésekre lehet (és kell is) nemmel válaszolni - de gondolkodik-e a macskám? És ha a macskám gondolkodik, akkor az amőba miért nem? (Senki sem akarja majd komolyan a számítógépet bevonni a vitába).

érzések többé nem képzelhetők el, sőt az érzések egy általánosan elfogadott és átfogó "megismerés" "alosztályává" válnak - már csak azért is, mert egy érzésnek, amely valamilyen módon "érez" (vö. 1. tézis), - azonnal nyilvánvaló - "érezni", azaz érzékelni is kell (még ha nem is külső ingerként érzékelve), és tudatosnak kell lennie. A megismerés szűk, nagyon konkrét problémák megoldására orientált felfogása viszont aligha játszik szerepet az érzés számára - eltekintve attól, hogy az ilyen megismerések (mint sok más dolog, azaz jellegtelen módon) lehetnek "tárgyai" vagy tárgyai egy érzésnek, pl. hogy örülhetünk egy rejtvény megoldásának (vagy okosságunknak). A kogníciónak a kognitivismus hatására kontúrozott középső fogalma egy sor olyan mentális funkciót foglal magában, amelyek így vagy úgy nagy jelentőséggel bírnak az érzés számára (pl. figyelem, emlékezet és emlékezés, néha még a nyelv is) - pontosabban: olyan funkciókat foglal magában, amelyek közül egyik vagy másik sok vagy legtöbb érzés számára fontos, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek (vagy akár csak egy részük) valóban nélkülözhetetlenek minden érzés számára. Ahol mégis ilyen előfeltevés - a megismerés mint az érzés szükségszerű összetevője - hangzik el, ott közelebbről meg kell nézni: vagy helyes, de nem mond sokat, csak banális dolgokat parafrázál (a megismerés tág fogalma esetén), vagy pedig bizonyosan helyes, de jelentősen nyerhetne pontosságban és megismerési értékben az érintett mentális funkcionális területek megkülönböztetésével és a (különböző) érzésekben betöltött szerepük külön tárgyalásával (a megismerés középső fogalma esetén). (Vagy egy szűk megismerési fogalom esetében téved; egy ilyen szűk fogalom képviselője azonban aligha találkozna vele). Bizonyos értelemben tehát biztosan tudunk gondolkodás nélkül érezni - és bizonyos értelemben biztosan nem tudunk. Az érzelmek tárgyának megfelelő elmélet nyitva hagyhatja, hogy az érzés "kognitív komponensét" láthatatlannak tartja-e, ha nem akar energia- és időigényes csetepatékba keveredni azzal kapcsolatban, hogy mi is egyáltalán a megismerés. De nem nélkülözheti az emlékezet, a tudat, a figyelem, a nyelv stb. szerepének figyelembevételét és kezelését az érzésekben. Ráadásul nincs oka azt feltételezni - ami munkagazdaságossági okokból kívánatos lenne -, hogy ez a szerep (a mindenkori "mentális funkciók") minden érzés esetében egyformán meghatározható.

6. Amikor az érzések "időbeli lefolyásukban" különböznek - amikor vannak pillanatnyi, "azonnali" érzések, de van két hosszabb ideig tartó változatuk is -.

Ha az érzelmeknek két típusa van - az egyik viszonylag egységes, a másik szabályos, gesztusszerű lefolyású (vö. 1.1.3. fejezet) -, akkor az érzelmek elméletének, amely igazságot akar tenni tárgyának, teret kell adnia ezeknek a különbségeknek - vagyis, ha úgy tetszik, az érzelem időbeli dimenziójának -, és lehetővé kell tennie ezek ábrázolását. Az érzelmek számos elmélete (vö. 1.3. és 2. fejezet) az érzést valamire adott reakcióként vagy válaszként fogalmazza meg: és ebben a feltételezésben legalábbis implicit módon figyelembe veszik az időbeli dimenziót. Az ember azonban azzal a (következményeiben túlságosan is működőképes) feltételezéssel is problémákba ütközik, hogy minden érzés reakció (egy ingerre): ha nem akarjuk teljesen elzárkózni a valóságtól, azonnal el kell ismernünk, hogy ennek az "ingernek" nem kell kívülről jönnie. Egy hirtelen, minden nyilvánvaló ok nélkül felbukkanó emlék éppúgy szolgálhat a szomorúság "kiváltó okaként", mint ahogyan egy bumm is szolgálhat az ijedtség "kiváltó okaként". Könnyen megérthetjük a bummot, mint "inger", de az emlékezet? Legalábbis nem közvetlenül megfigyelhető, és így elveszíti azt az egyszerű, egyszerű mérhetőséget, amely a (kívülről érkező) "ingereket" olyan vonzóvá teszi a poszt-viselkedésszociológusok szemszögéből. Körülményes segédkonstrukciók, mint például az, hogy nem lehet emlékezni

Az a tény, hogy az érzés "hirtelen és ok nélkül" jelentkezik, de mindig legalább asszociatív módon kapcsolódik a külvilág érzékeléséhez, akár tudja és ki tudja mondani az azt átélő személy, akár nem - hogy az inger (amelyre az érzés reagál) ilyen esetben nem egy csattanás, hanem egy fonott szék, amelynek érzékelése egy iparművészeti fonott műhelyre emlékezteti a megfigyelőt, amely hasonló székeket készített, és amelyet sok évvel ezelőtt meglátogatott az akkori barátnőjével, ami viszont arra emlékezteti, hogy az akkori barátnője már nem a jelenlegi barátnője, valamint e változás körülményeire, ami viszont szomorúságot vált ki belőle, ami a barátnő egyetlen, látszólag alaptalan emlékében találja meg a tárgyát, miközben a fonott széket elfelejtette, és így tovább. stb.

-Az ilyen segédszerkezetek véleményem szerint nem oldják meg a felvázolt problémát (az ingerek általi ok-okozati összefüggés vélelmezése). Véleményem szerint az ilyen segédkonstrukciók nem oldják meg a felvázolt problémát (az ok-okozati összefüggés imputálása az ingerek által), különösen azért, mert általában ugyanolyan mértékben csökken a hihetőségük, mint amilyen mértékben növekszik a bonyolultságuk. (Egész egyszerűen nem a fonott szék az, ami elszomorít minket. Még akkor sem, ha minden egyes esetben egy - akármilyen hosszú - asszociációs láncot tartunk a fejünkben. Az emlék az, ami elszomorít minket). Mert hogyan akarják az ilyen "inger-kiváltó-ézés elméletek" képviselői empirikusan megkülönböztetni a következő két esetet: a) Egy külső inger egy tetszőleges hosszúságú láncon keresztül vezet egy emlékhöz (amely az érzés kiváltójaként és tárgyaként

funkcionál), amelyből az érző ember

már nem tudja megmondani, hogy miért éppen itt és most "támadta meg", b) egy emlék "támadja meg" az érző személyt éppen itt és most anélkül, hogy ennek oka lenne (és ezután egy érzés kiváltó okaként és tárgyaként szolgál)? Aki tehát fenn akarja tartani az érzések ingerek általi szükségszerű okozatiságáról (vagy kiváltásáról) szóló beszédet, annak a külső ingerek mellett legalábbis "belső ingereket" (például emlékeket) kell megengednie, amelyek viszont csak spekulatív módon vagy pusztán posztulátum következményeként kapcsolhatók vissza a külső ingerekhez. Így értelmezve az "Az érzés mindig egy ingerre adott reakció" mondat fennmaradhat - de pusztán analitikusan igaz mondattá válik. Az, hogy egy, a témának megfelelő érzelmek elmélete meg akarja-e tartani vagy sem, véleményem szerint nem játszik kulcsszerepet - sokkal érdekesebb és egy ilyen elmélet számára egyre nagyobb jelentőséggel bír az érzelmek "kiváltása" *utáni* időbeli dimenzió, azaz magának az érdeklődésre számot tartó jelenségnek az időbeli lefolyásának a figyelembevétel. Az érzelmek olyan elméletének, amely egynél több konkrét érzéstípusról akar állításokat tenni, képesnek kell lennie kezelni a tárgyat képező érzések időbeli sokféleségét.

7. Az érzések általában különböző összetevőkből vagy elemekből "állnak össze", különböző módon. Ez *nem* azt jelenti, hogy *minden* érzésnek *mindig* van motivációs vagy kognitív (vagy más) "aspektusa", vagy hogy az érzés olyan részfolyamatok halmazából áll, amelyek a konkrét egyedi esettől függetlenül előre meghatározhatók (vö. Kleinginna és Kleinginna "kompromisszumos javaslata 1.3.1.", valamint az 1.3.2. fejezet). Először is, úgy tűnik, hogy ezen összetevők egyike sem igazán nélkülözhetetlen az egyedi esetben - kivéve természetesen a tapasztalatot (vö. 1. tézis), és talán, a fogalmi konkretizálástól függően, egy "kognitív" (vö. azonban az 1.2.5. fejezetet, valamint az 5. tézist) -, másrészt, fordítva, korántsem merítik ki a mentális funkcióknak azt a halmazát, amelyek (egyes esetekben) fontos szerepet *játszhatnak* az érzés számára (gondoljunk például ismét az emlékekre, de a képzeletre, más érzésekre stb. is - vö. 1.1.4. fejezet). Így, míg egyrészt az érzés leggyakoribb "definícióiban" használt összetevők nem teljesen fedik le azokat, *amelyek* konstitutív szerepet játszhatnak egy konkrét, egyéni érzés számára, másrészt ezeket az összetevőket az érzés mint olyan szempontjából betöltött *fogalmi* szerepük tekintetében (és függetlenül e tárgy sokrétű természetétől) olyan mértékben túlértékelik, hogy nem ritkán nélkülözhetetlenségük állításáig terjednek. (Ezzel szemben a legkülönbözőbb érzések szerint az eddigi

Az érzések esetében az itt tett megfontolások csak a "tapasztalati aspektust" osztják meg, míg más elemek kisebb-nagyobb mértékben átfedik egymást, amelyek azonban soha nem foglalják magukban a teljes "jelenségmezőt". Ha eltekintünk a tapasztalat aspektusától, az érzéseknek tehát olyan módon vannak közös jellemzőik, hogy indokoltnak tűnik a legkülönbélebb érzésekről úgy gondolkodni, mint amelyek a wittgensteini értelemben vett családi hasonlóság révén kapcsolódnak egymáshoz [vö. Wittgenstein 1990, különösen a 67. szakasz, 278. o.]. Amennyiben ezt a diagnózist osztják, az érzelmek elmélete előtt egy fontos reflexiós és empirikus kutatási terület nyílik meg: az érzelmek egyes összetevőinek konkretizálásán és meghatározásán túl (ahogyan ez bizonyos mértékig megtörtént például a "motiváció" és a "megismerés" esetében), mindenekelőtt az a kérdés merül fel, *hogyan miként* lehet elképzelni az "érmeket".

ezen elemek "összetétele". Az 1.1.4. fejezetben, ahol az egyszerű (vagy egyszerű) érzéseket megkülönböztettük az összetett (vagy összetett) érzésektől, úgy fogalmaztuk meg, hogy különböző elemek vagy összetevők "kerülnek bele az érzésbe". Az érzelmek témának megfelelő elméletének választ kellene adnia arra a kérdésre, *hogyan hogyan* teszik ezt.⁹⁹

Az első fejezet lezárásaként most az érzéssel kapcsolatos koncepcionális munka legfontosabb eredményeit foglaltuk össze. Ezek az eredmények (valamint az 1.11.3-ig terjedő fejezetekben végzett munka egyéb eredményei, amelyek már nem kerülnek külön megismétlésre) rávilágítanak a következőkre

m. Véleményem szerint ezek fontos sarokkövei minden olyan érzelemelméletnek, amely többet (és mást) akar tenni, mint csupán az előítéletek igazolása. Megmutatják az érdeklődés tárgyának olyan jellemzőit, amelyek mögé egy érzelemelmélet nem tud könnyen visszahúzódni, és meghatározzák azokat a problémás területeket, amelyekkel egy ilyen elméletnek foglalkoznia kellene. Ez megnyitja az utat az érzelemelméletnek néhány "klasszikusának", tárgyelfogásuknak, valamint a felvázolt problémakörök kezelésének közelebbi vizsgálatához.

99 A jelen megfontolások jelenlegi szakaszában úgy gondolom, hogy két válaszváltozat jöhet szóba, amelyeket egy későbbi fejezetben némileg bővebben kifejtek: egyrészt az "érzések kialakulása", amely a gesztusképződési folyamatok analógiájára fogalmazódik meg, másrészt a narratíva kialakulásának analógiájára. Mindkét változat alapvetően különbözik egymástól fontos jellemzőkben, például az időbeli aspektus (hirtelen vs. szekvenciális) vagy az "értelem" kategória számukra betöltött szerepe tekintetében (irreleváns a gestaltképzés szempontjából vs. rendezési kritérium

ÉRZELMEK

vagy a narratíva terméke). Mindkettő tehát a különböző érzések kialakulásában szerepet játszó folyamatok ideális típusaként jön szóba.

2. RELEVANT DOORS

Az előzőekben kifejtett, a különböző érzelmemléletek által konkrétan érintett tárgykörök tisztázására vonatkozó megfontolások után most egy olyan megközelítéssel foglalkozunk, amely bár nem a szűkebb értelemben vett pszichológiai megközelítés, mégis szinte minden érzelmemléktani tankönyv foglalkozik vele, és amelynek jelentősége valószínűleg nem utolsósorban abban rejlik, hogy két olyan kutatási irányt hozott létre, amelyek a mai napig egyenlő mértékben léteznek.

2.1 Charles Darwin

Charles Darwin nagy hatású művéről van szó, "Az érzelmek kifejezése az emberben és az állatokban" című művéről, amely 1872-ben jelent meg, és még ugyanabban az évben lefordították németre. Darwint "Az érzelmek kifejeződése az emberben és az állatokban" ugyanazért érdekelte, amiért például a Galápagos-szigeteken élő pintyek csőrének morfológiai különbségeinek szentelte magát.

1 A mutáció mint második, ugyanilyen fontos mechanizmus Darwin számára még ismeretlen volt - legalábbis ami az alapjául szolgáló genetikai folyamatokat illeti. A mutáció kezdetben arra a tenyésztői megfigyelésre utalt, hogy még a tiszta, azaz hosszú ideig beltenyésztett vonalakban is hirtelen egyéni eltérések fordulnak elő, amire "először használták a 'mutáció' kifejezést" (Marquardt 1957, 11. o.). Azt is tudták azonban, hogy az ilyen vonalakban az utódok amúgy sem teljesen olyanok, mint a szülők, hanem (genetikailag meghatározott) tulajdonságaikban különböznek, amit például a növekedés során a környezeti feltételek, vagyis az átlagértékek okoznak, amit a szervezetek "variabilitásának" neveztek. Csak a 20. század fordulóján (és Gregor Mendel már 1865 körül végzett, de ismeretlen munkája ellenére) sikerült kimutatni, hogy az átlagértéktől messze elmaradó tulajdonságokkal rendelkező tiszta babok nemesítésével sikerült bizonyítani, hogy a szervezetek variabilitása nem lehet felelős a szükséges változatosságért, amelyből aztán szelekciót végeztek: Mert az utódok még nagyon nagy és nagyon kicsi (testvér) babok szóródnak szét

Ahogy Darwin megfogalmazta és bemutatta az élőlények differenciálódásának elméletét, úgy szentelte magát az érzelmeknek - pontosabban az érzelmek gesztikus és (az ember esetében mindenekelőtt) mimikai kifejezésének - abban a reményben, hogy további bizonyítékokat talál "evolúciós elméletére". Az "érzelmek kifejezésének" tanulmányozásától két szempontból is ilyen bizonyítékokat várhatunk: egyrészt az univerzális, azaz minden ember számára közös kifejező mozdulatok kimutatása az evolúcióelmélet érvényességének bizonyítékaként értelmezhető; legalábbis a további feltételezéssel, hogy minden embernek hasonló - ahogy ma mondanánk - kifejező mozdulatai vannak.

- "biológiai fülkékben" élnek, és ezért hasonlóan nagymértékben "alkalmazkodási kényszer". Másfelől az állati "érzelemlifejezés" és az emberi "érzelemlifejezés" közötti hasonlóságok vagy akár fejlődési vonalak azonosítása bizonyítékot szolgáltathat az emberből az állatba való fokozatos átmenetre - és így az ember azonnali teremtése, "creatio ex nihilo" ellen, ami ellen Darwinnak a maga idejében érvelnie kellett.² Darwin mindkét utat választja - és mindkettőt olyan módszerekkel teszi, amelyek a korában kifejezetten innovatívák voltak (természetesen anélkül, hogy olyan szavakat kellene használnunk, mint a "multimódszeres" vagy akár a "háromszögelés").

A genetikai anyag mutációját a szelekció döntő kiegészítőjeként ismerték el. A mutációt - mint a genetikai anyag változását - így a szelekció döntő kiegészítőjeként ismerték el. Maga Darwin, miután kezdetben a mutációt (mint a nemesítők megfigyelését) támogatta, végül a szervezetek variabilitása mellett döntött, mint a szükséges sokféleség létrehozásának felelős mechanizmusa mellett (1859vö. a mutáció fogalmának történetéről Marquardt 1957, 10. o.).

- 2) Ennek a második útnak, azaz az emberek és állatok közötti közös vonások keresésének logikusan jelentősebbnek és értelmesebbnek kell lennie Darwin számára, mint a kultúrák közötti közös vonások keresésének, ha a "fejlődés elvének" (minden élőlény, azaz az ember is a nem emberi állatoktól; Darwin 1872, 11., 19. és köv. oldal) oly központi jelentőségű bizonyítékát keresi. Itt látja a kifejezési formák elméleti magyarázatának keresésének döntő próbakövét is - nevezetesen abban a kérdésben, hogy egy ilyen magyarázat egyformán igazságot szolgáltat-e az emberi és az állati kifejezés módoinak. Következésképpen ő is "hajlik arra, hogy ez utóbbi módszert [vagyis az emberek és állatok összehasonlítását a megfigyelt dolgok egyenértékű magyarázatainak felhasználásával, A. K.] a leghasznosabbnak tartsa. a leghasznosabb mind közül" (ibid., 18. o.).

2.1.1 Módszerek

Bár itt nem a Darwin által alkalmazott módszerek állnak a figyelem középpontjában (részletesebb leírást lásd Darwin 1872, 13-17. o.; Meyer, Schützwohl & Reizenzein 42-47. o.1997.,), érdemes egy futó pillantást vetni a szóban forgó eljárásokra. Az *első* dolog, ami ajánlott vagy indokolt, az a gyermekek megfigyelése. Ahogy Darwin (1872, 13. o.) Sir Charles Bell-t idézi, sok mentális izgalmat "rendkívüli erővel" mutatnak be, "míg a későbbi életben számos kifejezőmódunk "megszűnik abból a tiszta és egyszerű forrásból fakadni, amelyből gyermekkorban ered" (ibid.). Feltűnő, hogy Darwin itt milyen közel áll az érzésről alkotott kortárs felfogásokhoz, amelyek egyáltalán nem evolúciós, hanem kulturális jellegűek: a gyermekek tanulmányozása, mivel az érdeklődés tárgyát képező jelenség bennük tiszta és hamisítatlan, míg később megváltozik, átformálódik, kulturálisan átalakul, nagyon is összeegyeztethető azokkal a megközelítésekkel, amelyek az érzést kulturálisan vagy társadalmilag konstituálnak tekintik, és mégis feltételezik ennek (vagy egyes érzéseknek) egy veleszületett magját vagy csiráját. A legnagyobb különbség talán annak eltérő, empirikus vizsgálat előtti meghatározása, hogy mi álljon a figyelem középpontjában mint jelenség: egy genetikailag meghatározott, "egyszerű" érzés, amely kulturálisan formálódik, vagy egy "összetett" érzés, amely - egyéb gyökerei mellett - szintén genetikailag meghatározott, egyszerű vagy "proto-érzésekben" gyökerezik. *Másodszor*, a gyermekek megfigyelése után és valószínűleg hasonló okokból Darwin is felhasználta az elmebetegek megfigyeléseit, amelyeket azonban ő maga nem végzett. *Harmadszor*, Darwin egy idős ember arcáról készült fényképeket "több mint húsz különböző korú és nemű, művelt emberrel" bíraltatta el az egyes esetekben látható arckifejezés tekintetében. *A fényképek* készítésekor az idős férfit nem arra kérték, hogy bizonyos érzelmeket fejezzon ki; a lefényképezett arckifejezéseket inkább úgy hozták létre, hogy elektromosan stimuláltak bizonyos izmokat a férfi arcán, "akinek a bőre nem volt túl érzékeny" (ibid.) - egy bizarr ötlet, amely még mindig elismerő mosolyt csalna sok pszichológiai kísérletező arcára, aki szabványosított "ingeranyagra" vágyik (itt kivételesen váratlanul kettős értelemben). A Darwin által tervezett *negyedik* módszer, nevezetesen a festészeti és szobrászati alkotások megfigyelése viszont nem járult hozzá. *Ötödösor*, hogy a különböző kultúrákból származó kifejezésről nyilatkozzunk.

Darwin egy kérdőívet használt, amelyet kiküldött 1867, és amelyre 36 választ kapott, például "a bennszülött lakosság misszionáriusaitól vagy védelmezőitől" (ibid., 17. o.). Végül, *hatodik* és egyben utolsó módszerként Darwin megfigyeléseket végzett "néhány közönséges háziállaton" (ibid.).

Mint már említettük, figyelemre méltó a módszerek sokfélesége, amelyeket Darwin a céljai eléréséhez használt. Kétségtelen, hogy nem mindegyik módszer felel meg a (társadalom)tudományos módszerekkel szemben jelenleg támasztott követelményeknek. A kiküldött kérdőívet például gyakran kritizálták, hogy részben szuggesztív volt. A kérdőív olyan kérdéseket tartalmaz, mint például: "1. A meghökkenést a szemek és a száj szélesre nyitása és a szemöldök felhúzása fejezi ki?". (Darwin 15. o. 1872.,) vagy "7. Amikor egy ember gúnyolódik vagy harapdál egy másikat, a felső ajkának szöge felemelkedik-e a kutya- vagy szemfog fölé azon az oldalon, amelyen az így megszólított ember találja magát?". (ibid., 16. o.). Ezek a kérdések valóban minden, csak nem ideálisan vannak felvetve - elvégre Darwin maga is látta már könyve első megjelenésekor, hogy

"hogy lényegesen jobban is járhattak volna" (ibid., 15. o.). Az alább közölt észrevételeket azonban ma is hasonló módon lehetne megfogalmazni és közzétenni. Nemcsak a szerző figyelmes szeméről, hanem csendes humoráról is tanúskodnak - és éppen ez utóbbi az, ami miatt a könyvet ma is érdemes olvasni. Hogy egy példát mondjak: "Amikor a macskák megijednek, teljes hosszában felállnak, és a hátukat a jól ismert nevetséges módon meggörbítik. Köpködnek, sziszegnek vagy morognak. A szőrzet az egész testen és különösen a farkán kiegyenesedik" (ibid., 129. o.). Itt - természetesen - a közmondásos "macskapúp"ról van szó. További, részletes leírások után, de a viselkedés okairól szóló találgatások után is

– Darwin feltételezi, hogy a macskák azért görbítik a hátukat (hasonlóan ahhoz, ahogyan egyes madarak rázzák a tollazatukat), hogy nagyobbnak tűnjenek ellenfelük³ számára - a megfigyelések más macskára is kiterjednek.

"De az állatkertek gondozói a nagyobb macskaféléknél, mint a tigriseknél, oroszlánoknál stb. nem láttak ilyen hajlamot erre a helyzetre" - folytatja Darwin (ibid., 130. o.), majd tömören így zárja: "De ezeknek sincs sok okuk arra, hogy más állatoktól féljenek" (ibid.).

3 Ezzel egy olyan gondolatot fejez ki, amely időközben közhellyé vált (ami nem jelenti azt, hogy csak Darwinra vezethető vissza - hasonló megfontolások már Brehm Állati élet című művében is megtalálhatók, vö. például Darwin 1872, 97. o.).

Így már most, bevezetéképpen világossá válik, hogy Darwin pontosan mit is vizsgált, mindenekelőtt azt is, hogy miért végezte vizsgálatait, milyen összefüggésekből és milyen érdeklődéssel fordult az érzelmi megnyilvánulások tanulmányozásához. Továbbá - legalábbis elvileg - világos, *hogy hogyan* tervezte meg és végezte el a szóban forgó vizsgálatokat. Marad a (nem egészen könnyű) feladat, hogy a rendkívül anyaggazdag könyvet, a rengeteg példát néhány fontos, érdemi eredményre redukáljuk, és végül rátérjünk azokra a magyarázatokra, amelyeket Darwin kínál az általa összegyűjtött eredményekre.

2.1.2 *Eredmények*

Ami a legfontosabb eredményeket illeti, amelyeket Darwin a vizsgálatai során összeállít, és egy utolsó fejezetben ismét összefoglalja, a következőképpen fogalmazhatók meg:

1. Az általa leírt viselkedési formák többsége, amelyekkel az érzelmeket kifejezzük, öröklött és veleszületett.

2. Eredetük három alapelvvel magyarázható, amelyeket Darwin munkája eredményeként állapít meg.⁴

Ezek a főbb megállapítások; természetesen tovább lehet differenciálni őket. Először az 1. ponthoz: Mivel indokolja Darwin az érzelmi megnyilvánulások (többségének) veleszületettségére vonatkozó feltételezését (ami, hogy szinte folyékonyan fogalmazzak, a legtökéletesebben illeszkedik az "evolúciós elv" köré épített gondolkodási modelljébe)?

Darwin a legtöbb esetben - a már vázolt alapelveket bemutató bevezető fejezetek és az állatok érzelmkifejeződéséről szóló két további fejezet után - számos érzelmet vagy érzelmkifejeződést külön-külön és egymás után vizsgál. sorrendben, beleértve azokat is, amelyeket ma már nem neveznénk érzelmeknek, mint például az odaadást - a fényképeken bemutatott érzelmi megnyilvánulások (valamint a galvanizált arcizmokkal rendelkező férfi fotói - ez utóbbiak azonban részben nehezebben voltak értékelhetők, mivel a fotóknak "természetellenes" arckifejezés). Sokkal fontosabb - mert egy ilyen egyezés akár egy kon- vekció eredménye is lehet - az a tény, hogy az ilyen érzelmi kifejezések "a világ minden tájáról származnak".

4 Pontosabban: meghatározhatók e három alapelv alapján, vagy - itt Darwin mindig nyitva hagy egy kiskaput - további, még meg nem talált alapelvek alapján.
"nagyon hasonló elveket" (ibid., 358. o.).

a kisgyermek, a vakon született és a legkülönbözőbb emberfajták" (Darwin 1872, 361. o.). Az a tény, hogy a kisgyermek olyan érzelm kifejezéseket mutatnak, amelyeket (még) nem tanulhattak meg - Darwin itt többször hivatkozik saját gyermekein végzett részletes megfigyeléseire (lásd erről Darwin 1998) -, és hogy a vakon született gyermekek olyan kifejezéseket mutatnak, amelyeket nem láthattak, és amelyeket utánzás útján átvehettek és megtanulhattak - mint a vakon és siketesen született Laura Bridgman esetében -, egyaránt a szóban forgó viselkedés veleszületettségére utal. Különösen az a tény, hogy "az ember által bemutatott minden fő kifejezési mód azonos az egész földön" (ibid., 369. o.) nemcsak azért érdekes Darwin számára, "mert új érvelést szolgáltat annak a feltételezésnek az alátámasztására, hogy a különböző fajok egyetlen ősfőformától származnak" (ibid., 369. o.), hanem azért is, mert ez a megállapítás Darwin számára nagy érdeklődésre tart számot., hanem azért is, mert a "nagyfokú interkulturális egyezés" - ahogyan ma neveznénk - megállapítása önmagában is azt bizonyítja, hogy a vizsgált érzelmi megnyilvánulásoknak több közük van az ember mint emberi lény természetéhez - azaz fiziológiai vagy anatómiai feltételektől, tehát lassan és az evolúciós elmélet mechanizmusai szerint változó keretfeltételektől függenek -, mint az emberi társadalmak vagy kultúrák sajátos jellemzőitől, tehát olyan keretfeltételektől, amelyeket például az utóbbiak a mindennapi életben használnak. Az utóbbiak például a mindennapi gyakorlatban rögzülnek, és gyorsabban és másképp változnak.⁵

Azok a magyarázatok, amelyeket Darwin az érzelmek egyes megnyilvánulásaira a három alapelv segítségével (lásd alább) konstruál, egyes esetekben igen bonyolulttá válhatnak: Erre példa a szemöldök ferde állása a szomorúság kifejezésénél, amikor csak a szemöldök belső végei emelkednek meg kissé, ami karakterisztikát teremt.

5 A "kulturális evolúcióról" való elterjedt beszéd különböző okokból természetesen rendkívül problematikus metafora (vö. Verbeek 1998 és a kapcsolódó kritikák ugyanebben a számban). Csak az egyik ok például az evolúció alapvető "jelentésvaksága", szemben az "értelem" kategóriájának központi szerepével minden emberi fejlődésben, minden történelemben. (Ez persze nem jelenti azt, hogy minden fejlődés egy magasabb fejlődés, minden történelem a haladás története; még csak azt sem, hogy ezek hirtelen törések, megszakítások vagy torzulások nélküli folyamatok. Inkább arról van szó, hogy még egy forradalmat vagy egy művészeti mozgalom koncepciójának hirtelen változását is a kortárs jelentéssel vagy értelmezési ajánlatokkal való foglalkozás jellemzi. Mától kezdve is csak azok tudnak másképp cselekedni, akik tudják és értik, hogyan mennek jelenleg a dolgok; még az összes szabállyal való szakítás is feltételezi az ő tudásukat).

A homlok közepén terisztikus ráncok alakulhatnak ki (a kifejezést részletesen leírják [Darwin 1872, 181. o.], vannak fényképek is).⁶ A "szenvedéskor a szemöldök ferde helyzetének okáról" (ibid., 190. o.; vö. a 190 ff. o. mellett a 359. o. összefoglalóját is) szóló viták a síráskor (vagy kisgyermek sírásakor) az arckifejezésről szóló vitákon alapulnak. Ennek megfelelően ez utóbbira jellemzőek a légzés változásai (amelyeknek a legszembetűnőbb következménye valószínűleg a zokogás). A légutak változó nyomásviszonyai miatt a szemet ellátó erek vérnyomása is megváltozik: így a szem érzékeny szöveteit, például a retinát károsodás fenyegeti. A szemek becsukásával és az azokat körülvevő gyűrűs izmok összehúzódásával ellennyomás jön létre, amely megakadályozza a károsodást. (Állítólag ez az oka annak, hogy nemcsak akkor hunyjuk be a szemünket, amikor sírunk, hanem például akkor is, amikor tüsszentünk vagy hevesen "orron keresztül szippantunk"). A szem körüli gyűrű alakú izmok (megszokott) összehúzódása hozzájárul a sírás érzelmkifejezéséhez. Szenvedés (vagy bánat) esetén a szem körüli gyűrű alakú izmoknak ezt a - megszokásból széles körben kialakult - összehúzódását már nem lehet megakadályozni; túlságosan is elválaszthatatlanul kapcsolódik a "legkisebb szorongás" érzéséhez. Ugyanakkor a sírást el kell kerülni,⁷ a gyűrűizmok összehúzódása (amely véd a sírás következményei ellen) következésképpen ténylegesen szükségtelen. Mivel azonban nem lehet megelőzni, az egyetlen módja a "mérséklésének" az, hogy az antagonistáit is szerződttetjük. Darwin ezeket a homlokizom központi kötegeiben ismeri fel; "ez utóbbi kötegek összehúzódásukkal egyedül a szemöldök belső végeit emelik meg; és mivel a szemöldök ráncai egyúttal a szemeket is összehúzzák, belső végeik egy nagy ráncot vagy csomót alkotnak..."

-
- 6 Tudomásom szerint még soha nem tettek kísérletet arra, hogy ezeket a régi leírásokat (és fényképeket) olyan modern módszerrel vizsgálják meg, mint például az arcvonások kódolási rendszere (Facial Action Coding System, FACS) (vö. Ekman & Friesen 1988, 1978), bár érdekes lehet hasonlóságokat vagy különbségeket keresni. Röviden, a FACS az egyes arcizmok (vagy izomrészek vagy izomcsoportok izolált összehúzódásainak) a bőrön megjelenő összehúzódásainak "kódolásán" alapul, mint akcióegységek - ami némi gyakorlás után valószínűleg elég jól kivitelezhető. Az arckifejezéseket ezután több ilyen cselekvési egység kombinációjaként lehet pontosan leírni.
- 7 Darwin ismét közel kerül a legtágabb értelemben vett érzelmkifejezés "kultúraelméleti" magyarázataihoz; természetesen itt, amikor a sírás "kerüléséről" beszél, valamint más helyeken is, ahol a sírás gyakoriságának nemspecifikus különbségeit állítja szembe (vö. alább, 164. o.).

(ibid., 181. o.). Az egyes érzelm kifejezések magyarázata tehát néha meglehetősen bonyolult dolog; mostanra az is világossá vált, hogy általában fiziológiai vagy anatómiai sajátosságokra támaszkodik. Ez viszont most már világossá kell, hogy tegye, hogy nemcsak a "legkülönbözőbb emberfajták" közötti közös vonások felfedezése tekinthető Darwin tézisének bizonyítékának, hanem - és ezt Darwin megállapításaival kapcsolatban utolsó pontként kell megemlíteni - az is, hogy

– még az emberek és állatok érzelm kifejezésében mutatkozó hasonlóságok (de különbségek is!) felfedezése - ez utóbbiak ugyanis a fiziológiai vagy anatómiai "szubsztrátum" hasonlóságai (és különbségei) alapján.⁸ Darwin az összes általa tárgyalt érzelmi megnyilvánulást alapvetően hasonló módon magyarázza (és "magyarázza"); a talált hasonlóságokat és különbségeket pedig ahhoz az időponthoz köti, amikor a megfelelő viselkedésminták valószínűleg filogenetikusan kialakultak (vö. ibid., p. ff369.). Emellett kitér arra a kérdésre, hogy az érzelmi megnyilvánulások felismerésének képessége is veleszületett-e (vö. ibid., p. ff366.), amire - röviden - lényegében igenlő választ ad. A "öröklődés korlátait", ahogyan maga Darwin látja őket, alább tárgyaljuk (vö. 161. o. ff., a "Kapcsolódási pontok a kortársak számára" alcím alatt).

2.1.3 Magyarázatok: három alapelv

Ezzel elérkeztünk a fent említett második megállapítás differenciálásához: Ami az "érzelmi megnyilvánulások" - pontosabban azok kialakulásának - magyarázatát illeti, Darwin három elvet vagy törvényt tétel fel, amelyek könyvének első három fejezetében találhatók. Olvasási okokból - ma talán didaktikai okokból mondanánk -,

azaz, hogy az olvasóknak már az elején átadja az elveket, amelyeket aztán a következő példák alapján maguknak kell megítélniük azok plauzibilitását, Darwin az elveket a tényleges szubsztanciák közé helyezi.

8 Hogy lazán fogalmazzak: Míg az emberek meglepetésükben felhúzzák a szemöldöküket, hogy jobban megnézzék, és kinyitják a szájukat ("Ó"), hogy felkészítsék a szervezetet a mély lélegzetvételre, addig a majmok (ugyaneből az okból) felhúzzák a szemöldöküket, de nem nyitják ki a szájukat. A magyarázat: A majmok állítólag inkább az orrúkon keresztül lélegeznek, mint a szájukon keresztül - ellentétben az emberrel.

A szerző művét tanulmányok sora előzi meg, nem győzve hangsúlyozni, hogy ezek természetesen a témával való foglalatosságából fakadnak (vö. 1872, 27. o.).

Először is ott van a *célszerű társított szokások elve*: "Bizonyos bonyolult cselekvések a lélek bizonyos állapotai alatt közvetlenül vagy közvetve hasznosak, hogy megkönnyítsenek vagy kielégítsenek bizonyos érzéseket, vágyakat stb.; és amint a léleknek ugyanaz az állapota létrejön, bármilyen gyenge legyen is ez, a szokás és a társítás ereje következtében ugyanazokra a mozdulatokra való hajlam keletkezik. És amint ugyanezt a lelkiállapotot előidézzük, bármilyen gyengén is történik ez, a szokás és az asszociáció ereje következtében hajlamot érzünk arra, hogy ugyanazokat a mozdulatokat végezzük, még akkor is, ha az adott esetben a legcsekélyebb hasznuk sincs" (ibid.), S. 28). Egy másik megfogalmazásban az első elv azt mondja ki, hogy "ha valamilyen érzés, vágy, nemtetszés stb. hosszú nemzedékek sora során bármilyen tetszőleges mozdulatra készítetett, akkor szinte bizonyosan fel fog gerjedni a hajlam egy hasonló mozdulat elvégzésére, ahányszor csak ugyanezt vagy valamilyen analóg vagy kapcsolódó érzést stb. tapasztalunk, még ha nagyon gyengén is, mindazonáltal ez a mozdulat ebben az esetben a legkevésbé sem lehet hasznos" (ibid., 49. o.) - vagy legalábbis független minden lehetséges használattól. Ez a részlet nem teljesen tisztázott: bár Darwin többször hangsúlyozza, hogy a célszerű, társult szokások elve szerint létrejött mozdulatok vagy viselkedésformák a maguk - immár új - összefüggésében már nem hasznosak, arra is van példa, hogy még mindig hasznosak. Még az első elvre épülő második elv bevezetőjében is így jellemzi az utóbbit ("Bizonyos lelkiállapotok bizonyos szokásszerű cselekvésekhez vezetnek, amelyek első elvünk szerint célszerűek [és éppen nem: egyszer voltak, A. K.]" Darwin p1872., f.28). Ez az ellentmondás természetesen nem döntő pont; mindkét esetet össze lehet foglalni, ha a hasznosságtól teljesen eltekintünk, és a szokásosan kialakult mozdulatokat vagy viselkedési módokat úgy gondoljuk, mint amelyek új kontextusba kerülnek, pontosan hasznosságuktól *függetlenül*.

Mindkét központi szövegben (Darwin 1872, 28., 49. o.) az első elv tovább differenciálódik és részleteződik az érzelmek kifejezése, illetve azok kontrollja tekintetében: Azokat a mozdulatokat, amelyekre az ember megszokásból hajlamos, egyrészt *részben* elnyomhatja az akarat - ilyenkor azonban az összes érintett izom közül azok az izmok, amelyek a legkevésbé állnak az akarat ellenőrzése alatt, a legnagyobb valószínűséggel mégis működnek, és később kifejezést produkálnak. Másrészt pedig bizonyos esetekben az izmok megfelelő mozgását *csak* más izmok mozgása (pl. az antagonisták összehúzódása) tudja elnyomni.

mozgás (vö. példaként a már tárgyalt "a szemöldök ferde helyzetének oka a szenvedésben"). Mostantól mindkét specifikációt elhanyagolhatom a céljaim szempontjából.

Amit ez az első elv jelent, az - mint az legkésőbb a következő példából kiderül - a következő: Először is, bizonyos érzések hatására, vagy legalábbis - ahogy talán helyesebben kellene mondanunk - bizonyos érzések jelenlétében bizonyos cselekvések vagy mozdulatok történnek, amelyek hasznosak és hasznosak az adott helyzetben. Egy ijedt ember például felhúzza a szemöldökét és tágra nyitja a szemét, hogy jobban és gyorsabban láthassa az ijedtséget okozó tárgyat. Többé-kevésbé tágra nyithatja a száját, esetleg hangosan beszívhat egy első levegőt, hogy felkészüljön a fizikai erőfeszítésre, amely többé-kevésbé gyakran követi az ijedtséget.

– pl. meneküléssel vagy támadással. Ezek a magatartásformák

– Másodszor, a szemek tágra nyitása, a levegő beszívása - vagy még bonyolultabb cselekvések most már többszöri ismétlésen keresztül (és szokás szerint is) élnek (amelyek mindegyikében a megfelelő érzelem is jelen van), oly módon, hogy azokat már nem önként kell végrehajtani, mint ahogy az kezdetben még szükséges volt, hanem egyfajta reflexként vannak jelen.⁹ A kezdetben önkéntesen végrehajtott (és hasznos) mozgások már nem

9 Az első fejezetben Darwin röviden felvázolja a reflex fogalmát, amelyre alapoz; különösen a régebbi könyvek olvasásában nem utolsósorban az az érdekes, hogy más gondolkodási iskolák nyomaira bukkanunk, amelyek hol homályosak, hol könnyen értelmezhetőek, hol sötétek, torzak, csak embrionálisak, hol világosak, a későbbi megközelítések markáns előfutárai. A "bedarálás", a

Természetesen az egyszerű viselkedésmódok állandó ismétléssel történő "automatikussá válása" nem véletlenül emlékeztet a behaviorista tanulási elvekre. Csak a jutalom és a büntetés, a megerősítés és a "megerősítéstől való megfosztás" vagy a gyengítés, mint - bevallottan központi - fogalmakat kell hozzátenni, mint a különböző lehetséges válaszok egyikét arra a kérdésre, hogy *miért* ismétlődik egy viselkedés, hogy eljussunk a következőkhöz

az operáns kondicionálás "alapvázlata". Hogy a Darwin által használt "mesterséges" (azaz nem gerincvelői) reflexek fogalma mennyire emlékeztet arra, amit ma talán "reflexszerű" (vagy egyszerűen csak kondicionált) viselkedésnek neveznénk, azt a következő két idézet teszi világossá, amelyek egyúttal a behaviorizmus azon vonásaira is rávilágítanak, amelyekből kialakult és amelyekre alapul. "Huxley professzor megjegyzi [...], hogy a gerincvelőben rejlő reflextevékenységek természetesen, de az age segítségével, vagyis a szokás révén számtalan mesterséges reflextevékenységet sajátíthatunk el" (Darwin 1872, 36. o., 9. lábjegyzet). Mint mondtam, a kondicionált viselkedés lényege számomra jól megragadhatónak tűnik a "mesterséges reflex" kifejezésben. "Az is érdemes megemlíteni, hogy a reflexmozgások minden valószínűség szerint jelentéktelen módosulásoknak vannak kitéve" (ibid., 42. o.) - ez valóban említett érdemel, hiszen a reflextevékenységben bekövetkező jelentős változásról van szó.

A harmadik lépés az, hogy olyan viselkedések és viselkedési minták, amelyek az ismétlés révén szokássá, egyfajta reflexszé válnak - a még feltételezhetően hasznot hozó ijedtség esetében, a többi példa esetében ilyen haszon nélkül, azaz függetlenül attól, hogy hasznosak-e vagy sem -, nemzedékről nemzedékre öröklődnek. (Mint ismeretes, Darwinnak nem okozott nehézséget Lamarckhoz hasonlóan elfogadni az ontogenetikusan szerzett viselkedés öröklődését. Mivel az öröklődés alapjául szolgáló mechanizmust még nem fedezték fel, Darwin és kortársai nem tudhatták, hogy az öröklődés a filogenetikailag "szerzett" tulajdonságokra korlátozódik, azaz azokra, amelyek véletlenszerűen, vak mutáció révén keletkeztek).

Ennyit az első elvről, a céltudatos társított szokások elvéről. Még két példa a szemléltetés érdekében: "A fiatal macskák, a fiatal kutyák, a fiatal sertések és valószínűleg sok más fiatal állat mellső lábukkal az anyjuk tejmirigyeit nyomják, hogy bőségebb tejkiválasztást gerjessenek, vagy hogy a tej folyjon. Nos, a fiatal macskáknál nagyon gyakori, és egyáltalán nem ritka a közönséges és perzsa fajtájú öreg macskáknál (amelyeket egyes természettudósok kifejezetten különbözőnek tartanak), hogy amikor kényelmesen fekszenek egy meleg kendőn vagy más puha tárgyon, halkán és felváltva kopogtatják azt a mellső lábukkal; a lábujjaikat széttárják, és a karmaikat kissé kinyújtják, mintha az anyjukat szopnák. Hogy ez ugyanaz a mozdulat, az abból a tényből is kitűnik, hogy ugyanakkor gyakran a szájukba veszik a kendő egyik végét, és azt szopogatják, általában behunyják a szemüket, és dorombolnak örömben. Ez a furcsa mozgás általában csak a meleg, puha felület érzékelésével együtt jön létre. Láttam azonban egy öreg macskát, amelyik örült, hogy megvakarják a hátát, és most egészen ugyanígy kopogtatta a levegőt a lábával, úgyhogy ez a mozdulat szinte a kellemes érzés kifejezője lett" (Darwin p1872., f47.). Ennek a megfigyelésnek a magyarázata a céltudatos társított szokások elvével a következő lenne: Egy egyed, például egy fiatal macska, tolja

Ezt azért vezették be a behaviorista gondolkodásba (és azért van rá szükség), hogy - feltételezve, hogy minden emberi tanulás a tanulás behaviorista törvényszerűségeivel magyarázható, azaz nem más, mint kondicionálási folyamat - megmagyarázza, hogyan "jön a világra" az új, azaz a deviáns viselkedés, azaz hogyan képzelhető el egyáltalán a fejlődés.

szándékosan és önként, a mellső lábakkal felváltva az anya tejmirigyeihez ütközik - az úgynevezett tejrúgást hajtja végre -, hogy elősegítse a tej kiválasztását. E (hasznos) cselekvés során kellemes érzés, a jó közérzet is kialakul. Az ismétlés révén a szóban forgó viselkedés szokássá, reflexszé válik, amely most már mindig akkor lép fel, ha olyan érzés lép fel, amely kellőképpen hasonlít a "kiindulási helyzetben" tapasztalt jólléthez - most már függetlenül attól, hogy a viselkedés a konkrét helyzetben hasznos-e vagy sem (azaz függetlenül attól, hogy a kényelmes kendő a legkitartóbb feldolgozás mellett sem ad tejet). Az így elsajátított viselkedés - amely valaminek a *kifejezőjévé* vált - most már öröklődik. Az elv gyengeségei a konkrét példa újrafogalmazásában válnak különösen világossá: ezek - átvitt értelemben - a posztulált kapcsolat elején és végén vannak. Ami a végét illeti, mostanra már ismert, hogy a szerzett viselkedésminták nem öröklődnek. És ami a kezdetet illeti, nehéz elképzelni azt az "eredeti macskát", azt az "eredeti cicát", amelyik *szándékosan* "feji", mert ez hasznos. Egy másik, az emberre vonatkozó példa (bár az is tetszetős, hogy a lovak kéjesen rágják magukat, és ápolás közben megharapják az állattartót, vö. *ibid.* 46. o.): "Ahogy GRATIOLET megjegyzi, az az ember, aki hevesen elutasít egy ajánlatot, szinte biztosan becsukja a szemét vagy elfordítja az arcát; de ha elfogadja az ajánlatot, akkor megerősítően bólogat a fejével és tágra nyitja a szemét. Az utóbbi esetben úgy viselkedik, mintha teljesen tisztán látná a dolgot, az előbbi esetben pedig úgy, mintha nem látná, vagy nem akarná látni. [...] Dr. DUCHENNE azt a megjegyzést teszi [...], hogy amikor az ember megpróbál emlékezni valamire, gyakran felhúzza a szemöldökét, mintha látni akarná, mit keres. [...] Észrevettem, hogy egy fiatal hölgy, aki buzgón próbálta megjegyezni egy festő nevét, először a mennyezet egyik sarkára nézett fel, majd a szemközti sarokra, és szemöldöke azon az oldalon felszaladt, noha természetesen nem volt ott fent semmi látnivaló" (*ibid.*, 33. o.). A szóban forgó észrevételek újrafogalmazása a célszerű társítás elvének segítségével.

A szokásoktól addig is nyugodtan eltekinthetünk.

A második elv, amellyel Darwin az érzelmi megnyilvánulások kialakulását magyarázza, az *ellentét elve*: "A lélek bizonyos állapotai bizonyos megszokott cselekvésekhez vezetnek, amelyek az első elvünk szerint célszerűek. Ha most egy közvetlenül ellentétes elmeállapotot hozunk létre, nagyon erős és önkéntelen tendencia lép fel a közvetlenül ellentétes elmeállapotú mozgások végrehajtására.

ellentétes természetűek, még akkor is, ha semmi hasznuk [és soha nem is volt, A. K.], és az ilyen mozdulatok egyes esetekben rendkívül kifejezőek" (Darwin 1872, 28. o. f.). Ha tehát a macskáknál a jóllét kifejeződéseként megjelenő tejtépés az anya tejmirigyének céltudatos "munkájában" gyökerezik, amely aztán a megszokás révén kvázi "önállóvá" válik, akkor az ellentétes lelkiállapot - azaz a kifejezett kellemetlenség - érzelmi kifejeződése már ezzel a második ellentétes elvvel lenne magyarázható, ha az "ellentétes" mozdulatokból vagy viselkedésből állna.¹⁰

Darwin természetesen a második elvet a tejrúgásnál alkalmasabb példákkal magyarázza; a tisztánlátás kedvéért hozunk egy példát. Nézzük először a harcra készülő, és ennek megfelelően agresszív vagy harcias "lelkiállapotban" lévő macska leírását: "Az állat guggoló helyzetet vesz fel, a teste teljesen kinyújtva, a farka vagy görbe, vagy oldalról oldalra lengő, vagy csak a hegye. A haj a legkevésbé sem áll fel. [...] De amikor harcra készül, a különbség [a zsákmányszerzéskor tanúsított viselkedéshez képest, A. K.] abban áll, hogy a fülek szorosan hátra vannak nyomva; a száj részben nyitva van, és mutatja a fogakat; a mellső lábak időnként előre tolnak, kinyújtott karmokkal, és az állat időnként dühös morgást ad ki. [...] Mindezek a cselekedetek, vagy majdnem mind, mint a későbbiekben kifejthetjük, természetes következményei annak, ahogyan a macska megtámadja ellenségét, és a szándéknak, hogy ezt megtegye" (Darwin 1872, 56. o.). (A harcias macska magatartása, mint már a beillesztésemmel is jeleztem, különbözik a dühös vagy dühös macska magatartásától). A harcias macska leírt testtartása már önmagában is célszerű: a guggoló helyzet lehetővé teszi a gyors, kis késleltetésű ugrást az ellenfélre, a lengő vagy görbe fark már a következő, harmadik elvre utal (vö.

10 Ennek az elvnek a gyengesége az, hogy teret enged az önkénynek: mi az ellentéte a "tejrúgásnak"? Az elülső lábakkal való váltakozó tolás ellentéte a hátsó lábakkal való váltakozó tolás, az elülső lábakkal való egyidejű tolás, az elülső lábak mozdulatlanul tartása és a test többi részének mozgatása, vagy mi más? Valaminek az ellentétét csak akkor lehet pontosan megnevezni, ha az egy ellentétes vagy legalábbis polárisan ellentétes fogalom pár képviselője; a szavak és kifejezések azonban, amelyeket mozgások és viselkedések *leírására* használunk, egyáltalán nem vagy csak nagyon korlátozottan tartoznak ebbe a fogalom párhoz. A gyors mozgás ellentéte lehet a lassú mozgás, de mi az ellentéte a rúdugrásnak?

lefelé), a füleket a fejhez nyomják, hogy megvédjék őket a sérülésektől stb. Erre és az ugyanígy kezelt "ellentétes" testtartásra szép és szemléletes képek vannak Darwin könyvében. Ezt követi egy macska leírása, amely "épp ellentétes hangulatban" (ibid., 56. o. f.) van, "miközben nagyon szeretetteljesnek érzi magát, és simogatja gazdáját". Figyeljük meg itt, hogy az egész testtartása minden tekintetben mennyire ellentétes. Most felegyenesedve, enyhén meghajlított háttal áll, amitől a szőrzet meglehetősen durvának tűnik, anélkül azonban, hogy sörtés lenne; a fark ahelyett, hogy kinyújtva tartaná és ide-oda lóbálná, teljesen mereven és szinte függőlegesen a magasban van; a fülek felállnak és hegyesek; a száj zárva van, és az állat morgás helyett dorombolással dörgölgözik gazdájához" ¹¹(ibid., 57. o.). A leírt testtartást már nem célszerűnek nyilvánítjuk; a második elv szerint azt kizárólag az állat - önmagában célszerű - testtartásával való ellentét magyarázza.

– hozzáállás az agresszivitás (szintén ellentétes) "lelkiállapotában". Egy másik, teljesen analóg példát vázolnak fel a kutyára a "vad és ellenséges hangulat" (ibid., 51. o.) és az ellenkező "alázatos és szeretetteljes" (ibid., 53. o.) állapotában; a harcias kutyák és macskák viselkedésének különbségei.

– valamint a testtartásuk a megfelelő ellentétes lelkiállapotban - a két állat eltérő vadász- és zsákmányszerző magatartásával hozhatók összefüggésbe.

Darwin emellett az emberi kifejező magatartás területéről is igyekszik további példákat hozni az ellentét elvének hatására, amelyek azonban közvetettebbnek és olykor kevésbé meggyőzőnek bizonyulnak - például a ciszterci szerzetesek által kifejlesztett jelbeszéddel kapcsolatban (vö. ibid. 61. o.), 61. o.) - és felveti a kérdést, hogyan lehet megkülönböztetni azokat az eseteket, amikor egy kifejező jel az első elv hatására jött létre, amely aztán a második elv szerint úgyszólván saját ellentétét hozta a világra, azoktól az esetektől, amikor két "jel, amelyek nyilvánvalóan ellentétben állnak egymással, úgy tűnik, hogy mindkét oldalon önállósult megjelölésként jöttek létre" (ibid., 62. o.).

11 Ha a dorombolást itt a morgás ellentétéként értelmezzük, akkor ez ismét rávilágít arra, hogy az ellentétről való beszéd mennyire problematikus minden olyan esetben, amikor nem egy ellentétes vagy poláris ellentétpáron alapul. A dorombolás és a morgás nem természetes. "ellentétek", de - ha egyáltalán így értelmezzük őket - vitathatatlanul csak azon helyzetek ismerete (és megértése) alapján, amelyekben mindegyik előfordul.

azok az esetek, amikor az ellentétes "lelkiállapotok" az érzelmek ellentétes kifejeződéséhez vezetnek az első elv hatására. (Mint várható volt, ez az elhatárolás nehéz, és nem szükséges felidézni a biológiai funkció problematikus fogalmáról szóló exkurzust).

Ezzel eljutottam a harmadik és egyben utolsó elvhez: ahhoz az elvhez, "hogy a cselekvéseket az idegrendszer felépítése okozza, kezdettől fogva függetlenül az akarattól és bizonyos mértékig függetlenül a szokásoktól. - Amikor az érzékszervek erősen izgatottak, az idegerő túlteng, és bizonyos meghatározott irányokban terjed, ami részben az idegsejtek összetartásától, részben a szokásoktól függ, vagy az idegerő-ellátás látszólag megszakadhat. Ez olyan hatásokat eredményez, amelyeket kifejezőnek ismerünk el. A rövidség kedvéért ezt a harmadik *elvet* nevezhetjük az *idegrendszer közvetlen tevékenységének*" (Darwin 1872, 29. o., kiemelés A. K.). Tekintsünk el a ma már elavultnak tűnő, időhöz kötött elképzelésektől, mint például az "idegerő" fogalma: ha az "idegrendszer közvetlen tevékenységének elvét" ¹²akarnánk parafrázálni, akkor valószínűleg a "hardver" vagy a "konstrukcióhoz kötött kifejező mozdulatok" elvének nevezhetnénk. A kifejező mozgások ezen elv szerint magyarázhatók, mert a szervezet (és annak idegrendszere) úgy van kialakítva, ahogy van - a harmadik elv tehát közel áll egy "maradék kategóriához", amely mindig akkor kínálja magát, amikor sem az első, sem a második elv nem tud hozzájárulni a magyarázathoz. Olyan maradékkategóriára gondolunk, amely a hiányos és hiányos felsorolásokat egy logikailag zárt osztállyá alakítja át, pl. színek szerinti felosztás: "kék", "piros", "sárga", "egyéb színek". Az igazságosság kedvéért azonban hozzá kell tenni, hogy Darwin a harmadik elvet nem maradék kategóriaként használja; ahol a továbbiakban a harmadik elvre hivatkozik a kifejező mozgások magyarázatára, ott általában igyekszik ezt a "típushoz kötődő" ok-okozati összefüggést részletesebben meghatározni, z. pl. rámutatva arra, hogy egy már bejelentett és egy bejelentendő

12 Olyan eszmék, amelyeknek mindazonáltal találhatunk néhány mai megfelelőt, mint például az "akciós potenciométer frekvenciája" - kifejezések, amelyek minden (történelmi) tapasztalat szerint viszont egy ponton elavultnak tűnnek, olyan eszmékre, amelyeket könnyű megmagyarázni, és még könnyebb megbocsátani, ha belátjuk, hogy a gerjesztés-vezetés központi mechanizmusai, amelyek ma már szinte az általános tudás részét képezik, még nem voltak részletesen ismertek.

a jelenséget (mozgást) különböző izomcsoportok végzik, amelyeket ugyanaz az ideg innervál.

Darwin a harmadik elv hatására példát lát például az izmok remegésében "a hidegnek a felszínre gyakorolt hatására" (ibid., 68. o.) vagy láz révén, "delirium tremensben és más betegségekben, öregkorban általános erőhiány miatt, túlzott fáradság utáni kimerültség miatt" (uo.) és így tovább - mivel ma (legalábbis hideg időkben) inkább a dideregés "hasznát" tartjuk szem előtt (nevezetesen a hőtermelést), a példa csak részben meggyőző. Egy másik példát az öröm kifejezésében lát (a bolondozás is említhető): "Amikor túlzott öröm vagy nagyon élénk öröm van, erős a hajlam a különféle céltalan mozdulatokra és a különféle hangok kiadására. Ezt látjuk kisgyermekünk hangos nevetésében, a kezek összecsapásában és örömlükben való ugrálásában, a kutya ugrálásában és ugatásában, amikor ki akar menni a gazdájával, és a ló élénk ugrásaiban, amikor kiengedik a nyílt mezőre. Az öröm felgyorsítja a vérkeringést, és ez ismét stimulálja az agyat, ami viszont visszahat az egész testre. A fent említett céltalan mozgások és a fokozott szív működés elsősorban az érzékszervek izgatott állapotával [...] és az idegrendszer függő, irányítatlan többleterejével hozhatók összefüggésbe, ahogyan azt HERBERT SPENCER úr állítja" (ibid., 77. o.).

Darwin természetesen nem úgy látja, hogy az "elme mozgását" ez az elv, vagy az érzelemnek ezt a megnyilvánulását egy másik elv okozná: az érzelem minden egyes megnyilvánulásának magyarázatában az említett elvek (valamint esetleg más, még meg nem nevezett "szorosan analóg elvek" [Darwin 1872, 83. o.]) (potenciálisan) különböző arányban működnek együtt. Ugyanazon mozgás esetében részben különböző elvek használhatók a magyarázathoz; továbbá elképzelhető, hogy egy összetett mozgás (vagy az érzelem összetett kifejezése) különböző egyedi mozgásokból áll, amelyek mindegyikéhez különböző elvek szolgálnak magyarázatként. Egy utolsó példát adunk, amely a most kifejtett három alapvetően illusztrálja, de mindenekelőtt az érzelmi megnyilvánulások magyarázatában való kölcsönhatásukat is bemutatja. Ismét egy ingerült és harcra kész macskáról van szó, amelyről köztudott, hogy a farkával vagy a farka végével rángatózik: "Nem bizonyítható bizonyossággal semmilyen oka annak, hogy a fark csapkod vagy egyik oldalról a másikra hajlik. [...] Szinte úgy tűnik, mintha az erős izgalom állapotában fékezhetetlen vágyat éreznék egy mozdulatra.

A macska mozdulatai abból adódnak, hogy az izgatott érzékszervekből idegerő szabadul fel, és mivel a farok szabadon lóg lefelé, és mozgása nem zavarja a test általános helyzetét, ez utóbbi hajlítva és csapkodva mozog. [A macska minden mozdulata a szeretetteljes elme állapotában teljesen ellentétes az imént leírtakkal. [Most felegyenesedve, enyhén behajlított háttal áll, farkát függőlegesen a magasba tartja, füleit felállítja, és arcát és oldalát gazdájához vagy gazdasszonyához dörgöli. A macskáknál ebben a lelkiállapotban olyan erős a vágy, hogy valamit megdörzsöljenek, hogy gyakran láthatjuk őket székhez, asztallábhöz vagy ajtófélfához dörzsölni. A ragaszkodásuk kifejezésének ez a módja valószínűleg társulásból származik [és ezért az első elv szerint, A. K.], mint a kutyánál, azért, mert az anya gondoskodik a kicsinyeiről és megöleli őket, és talán azért is, mert a kicsinyek szeretik egymást és együtt játszanak" (ibid., 128. o. f.).

Az alapechanizmusoknak, amelyekkel Darwin az érzelmi kifejezések eredetét magyarázza, így kellően világossá kellett volna válniuk - még a ma már meglehetősen abszurd vagy távoli részeikben is (amelyeket gyakran már nem rekonstruálnak; vö. például Meyer, Schützwohl & Reizenzein 1997, 53. o. f. a második elvről, amelyet Darwin "meglehetősen tisztázatlanul fogalmazott meg", és a harmadik elvről). Ha most Darwin megközelítését a maga teljességében vizsgáljuk, felmerül a kérdés, hogy a mi projektünk hogyan profitálhat belőle.

2.1.4 Kapcsolattartási pontok a kortársak számára

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Darwin vizsgálatai alapvetően nem az érzelmek elméletét, hanem (ha elmélet, akkor) az érzelmek kifejezésének elméletét jelentik. Mindazonáltal Darwin elméletét a korai érzelemelmek elméleteinek pszichológiailag orientált vázlatának első képviselőjeként kezelni két okból is indokolt: először is Darwin "úttörő munkájának" hatása miatt, még ha ezt a hatást közvetlenül nem is fejtette ki (vö. Darwin munkájának recepciójáról pl. Meyer, Schützwohl és Reizenzein 1997, 59. o. ff.). Mint jelezte, két olyan kutatási irányzatot alapított meg, amelyek a mai napig fontos szerepet játszanak az érzelemlelektanban. Ezek a kutatási területek egyrészt az érzelmek egyetemességének vagy kultúra-specifikus voltának kérdése (vö.

Ekman 1973), másrészt pedig a gesztikus és különösen a mimikai kifejezéssel mint "hozzáférési útvonallal" vizsgálni őket (vö. z. pl. a Scherer & Ekman 1982-ben található hozzájárulások). Természetesen az előbbi kérdést az utóbbi módszerrel is meg lehet közelíteni, ahogyan azt például Ekman gyakran teszi (vö. és 1988 az ottani életrajz, p. ff253.). Ugyanakkor másként is lehet vele foglalkozni, pl. összehasonlító módon a nyelvészetben - például Wierzbicka (pl. 19951992.), Kövecses (pl. 19951990,) vagy Mees (1991) megközelítéseivel, amelyek részleteiben igen eltérőek. A második "empirikus megközelítés" pedig a gesztusokon és arckifejezéseken keresztül természetesen az érzések egyetemességének kérdésétől függetlenül is alkalmazható, például az érzések fejlődését vizsgáló tanulmányokban (vö. Geppert & Heckhausen 1990).

Másodszer azonban - és ez a pont még fontosabb - Darwin úgy fogalmazta meg az érzelmek kifejezésének elméletét, *mintha* az érzelmek elmélete *lenne*. A bemutatott "érzelem kifejezése" és maga az érzelem közötti esetleges eltérés a legkevésbé sem tükröződik Darwinban - ez annál is inkább megdöbbentő, mivel egyébként rendkívül pontos, részletes, de ugyanakkor érzékeny (hogy ne mondjam, egyenesen humoros vagy akár szeretetteljes) megfigyelései és leírásai még ma is nemcsak nyitott fület, hanem a legnagyobb elismerést érdemlik. Az ilyen (lehetséges) ellentmondásra való reflektálás hiánya olyan tény, amelyre nem tudok magyarázatot adni. Darwin minden bizonnyal egészen más célokot követett, ez azonban önmagában nem elegendő magyarázat. Az a tény, hogy még a vallásos Darwin is - ellenfelei, a kreacionisták keserű kritikája ellenére - egy Isten által "igazgatott" világban élt, amelyben a csalás és a képmutatás nem a társadalmi érintkezés sajátos formáiként, sőt nem is a társadalmi kompetencia magasztos formájaként, hanem mindig maradványterületként, a helyes útról való letérésként jelent meg, további jelzés lehet - de ez sem magyarázat. Mindazonáltal e megmagyarázhatatlan tényre lenyűgöző bizonyítékok vannak: még ott is, ahol a megtévesztés mint megtévesztés valamilyen mértékben szóba kerül (például a gyermekek érzelmeinek kifejezése bizonyos helyzetekben), ez nem vezet az érzés és az érzés kifejezése közötti eltérés miatti aggodalomhoz, hanem csak a kifejezett érzésnek az észlelt vagy átélt érzésre való visszacsatolásával kapcsolatos megfontolásokhoz. amely könnyen tekinthető James-Lange érzelemelmek elméletének központi tézisének előfutárának (vö. 2.3. fejezet). Példaként - mindenekelőtt azokra a részekre, amelyekben Darwin a kifejezés és a tapasztalat közötti lehetséges ellentmondással foglalkozik, anélkül azonban, hogy ezt az ellentmondást szisztematikus megfontolások tárgyává tenné - idézzük: "A kifejezés mozdulatai kölcsönzik a kimondott és kimondott

szavak élénkségét és energiáját. Ők sokkal igazabb módon tárják fel mások gondolatait és szándékait, mint a szavak, amelyeket meg lehet hamisítani" (Darwin 1872, 374. o.). Természetesen az érzelmek kifejezését is meg lehet hamisítani - egy "hamis mosoly" ezt gyorsan egyértelművé teszi. További példák, amelyekben James alaptézisének közelsége világossá válik, nem állnak messze: "Az érzélem szabad kifejezése külső jelek által intenzívebbé teszi azt. Másrészt minden külső jel elfojtása, amennyire ez lehetséges, enyhébbé teszi lelkünk mozgását" (ibid.). "Még az elmemozgás színlelése is könnyen felkelti lelkünkben ugyanazt" (ibid., 375. o.) - itt még a színlelést is elismerik, ezért annál meglepőbb, hogy sehol sem gondolkodnak szisztematikusan az érzés és az érzés kifejezése közötti különbségen. (Az érzésnek az érzésre való kifejezésének "visszahatására" vonatkozó megfontolásokat alább a Jakabról szóló 2.3. fejezetben vesszük újra elő, vö. például 256. o., 65. lábjegyzet). Erre a meghökkentő hiányosságra - az érzélem és az érzelmkifejezés közötti különbségtétel hiányára - és egyúttal annak igazolására, hogy Darwin vázlatát indokolt *érzelemelméletként* értékelni, hiszen az érzelmkifejezésekről úgy beszélnek, *mintha* érzelmek lennének, további bizonyítékot szolgáltat az a tény, hogy az állatok olyan viselkedésmintáiból, amelyek érzelmkifejezésnek tűnnek, minden további nélkül következtetnek a megfelelő érzelmek létezésére is - egészen a rovarok birodalmáig. Erre számos példa van, de a következőket véletlenszerűen választjuk ki: "Az oroszlán felemeli sörényét a whut érzelmében" (ibid., 97. o.). "Amikor a *Cebus Azarae* [...] örül, hogy újra lát egy szeretett személyt, különös kacagó hangot ad ki" (ibid., 135. o.). Vagy: "Még a rovarok is kifejezik a haragot, a szélsőséges félelmet, a féltékenységet és a szeretetet a stridulációjukkal" (ibid., 359. o.). Így ahol az érzélem és az érzelmkifejezés közötti eltérésről esik szó, az csak implicit módon jelenik meg: "A fülek hátrahúzása ugyanígy megfigyelhető a fiatal cicáknál, amikor játék közben egymással harcolnak, és ugyanígy a felnőtt macskáknál, amikor *igazán* megvadulnak" (ibid., 112. o., kiemelés A. K.). Mint mondtam (és mostanra már kellően világossá vált) - feltűnő, hogy ez és egy sor hasonló passzus sehol sem tartalmaz az érzés és az érzés kifejezése közötti különbségről szóló reflexiókat! Akárhogy is legyen, Darwin az érzés szigorúan empirikus megközelítését választja (a fejezetben elmondottak 1.1.1 háttérében). A nyelv médiumában a szimbolizációk elhanyagolható szerepet játszanak, Darwin az érzések mimikai és gesztusos kifejezését választja a "hozzáférés médiumának" (még ha nem is használja ezt a médiumot).

kifejezés aztán, ahogy az imént vázoltuk, sietve azonosul magával az érzéssel).

Valójában számos olyan megfigyelés van, amelyekből csak további következtetéseket kellett volna levonni (vagy egyáltalán levonni) ahhoz, hogy egy szélesebb, színesebb - és végső soron érdekesebb - képet kapjunk.

– Ez nem csak mindannak a keresésére vonatkozik, ami még Darwin szerint sem öröklött és nem veleszületett. "A gyengédnek nevezett érzéseket nehéz elemezni; úgy tűnik, hogy ragaszkodásból, örömből és különösen együttérzésből állnak" (ibid., 219. o.) - mi sem lehetett volna itt kézenfekvőbb, mint hogy "összetett" érzésekről gondolkodjunk, és arról, hogy ezek (diakron vagy szinkron) egyes részérzésekből vagy más elemekből is állhatnak (vö. 1.1.4. fejezet)? Darwint azonban a fent említett (gyengéd) "érzéskomplexum" elsősorban a könnyek áradata érdekli, amit ez néha eredményez. "Az egykori otthonunk vagy a régmúlt boldog idők élénk emlékei nagyon könnyen könnybe lábad a szemünk. De itt is nagyon természetesen felmerül a gondolat, hogy ezek az idők soha nem térnek vissza. Ilyenkor azt mondhatjuk, hogy jelenlegi állapotunkban szimpatizálunk önmagunkkal a korábbi állapotunkhoz képest" (ibid., p. f219.). Az emlékezet szerepéről szóló általános elméletek itt következhetnek (vö. 1.1.4. fejezet). "Úgy tűnik, hogy a szim-pátia az elme különleges és eltérő izgalmat képviseli; különösen hajlamos a könnymirigyek irritálására. [...] Az együttérzés érzését általában azzal a feltételezéssel magyarázzák, hogy amikor hallunk vagy látjuk egy másik szenvedését, a szenvedés gondolata olyan élenken ébred fel a saját lelkünkben, hogy mi magunk is szenvedünk. Ez a magyarázat azonban aligha elégséges, mert nem ad betekintést a szimpátia és a szeretet közötti szoros összefüggésbe. [...] Egy szeretett barát szenvedésénél sok ember könnyeket hullatott, akinek szeméből a saját szenvedései egy könnycseppet sem facsarnak ki" (ibid., 220. o.).¹³ Nem sugall ez az érzések tárgyi referenciájával kapcsolatos megfontolásokat (vö. 1.1.5. fejezet)? És ha már a sírásnál tartunk: "Mivel a gyermekek és a nők sokkal bőségesebben sírnak, mint a férfiak, és mivel a felnőtt személyek mindkét nemből csak ritkán sírnak, kivéve a lelki búskomorság esetét, érthető, hogy a gyászizmok - véleményem szerint - miért vannak sokkal gyakrabban működésben a gyermekeknél és a nőknél.

13 "Szemei nedvesek voltak a szánalomtól" (Hammett 34. o.1976.,).

(ibid., 194. o.); "Felnötteknél, és különösen a férfi neműeknél a sírás hamarosan megszűnik a fizikai fájdalom miatt vagy annak kifejezésére. Ez azzal magyarázható, hogy gyengeségnek és férfiatlanságnak tartják, ha a férfiak, mind a civilizált, mind a barbár fajokból származó férfiak, valamilyen külső jel által mutatják ki a fizikai fájdalmat. [...] Még Európa civilizált nemzetei között is nagy különbségek vannak a sírás gyakoriságában. Az angolok ritkán sírnak, kivéve a legnagyobb bánat nyomása alatt, míg a kontinens egyes részein az emberek sokkal könnyebben és bőségesebben könnyeznek" (ibid., 156. o.). Darwin itt a legtagabb értelemben megnyitja az ajtót a nemek és kultúrák közötti különbségtétel vagy elméleti megfontolások előtt. (Olyan megfontolások, amelyeket ő maga bevallottan nem tesz, de amelyek - és ezt igyekszem megmutatni - "összekapcsolhatók" a leírásaival és nagyrészt az "elméleti modelljével" is). Darwin további példákat lát a kultúrák közötti *eltérésekre*, amelyekben a konvenciók előtérbe kerülnek az öröklődéssel szemben, például az áhítat - egy "érzés", amelyet mi már nem tekintenénk minden további nélkül érzésnek, mindenesetre sokkal kevésbé, mint a tiszteletet - és a csókolózás esetében. Az áhítat esetében a felfelé irányuló tekintet, amely nem ritkán kíséri azt, Darwin szerint nem kapcsolható össze sikeresen a szemek felfelé fordulásával más állapotokban, például az alvás során; "tehát a mozdulat valószínűleg hagyományos - annak a hétköznapi hitnek az eredménye, hogy az ég, az isteni erő forrása, amelyhez imádkozunk, felettünk van. Darwin a "nem európai emberi fajokban" (ibid.) sem tudott "alázatos térdelő helyzetet találni, felemelt és egymásba tett kézzel" (Darwin 223. o1872.,). E gesztus magyarázatához Wedgwoodot idézi - mintegy vonakodva, mert a testtartás így "a szolgálai szolgálalkúság" (ibid.) jelképévé válik: "Amikor a könyörgő letérdel és összekulcsolt tenyérrel tartja fel a kezét, olyan foglyot ábrázol, aki azzal bizonyítja alávettségének teljességét, hogy kezeit a győztesnek ajánlja fel, hogy megkötözze őket. Ez a latin *dare manus* képi ábrázolása, a behódolást jelenti" (Wedgwood 146. o1866.,). Amennyiben ez a magyarázat már nem a fiziológián, hanem a kultúrtörténeten alapul, a magyarázott viselkedés "természetesből" "kulturális" viselkedéssé alakul át (ami természetesen következményekkel jár az alkalmazandó magyarázati formákra nézve). Az a tény, hogy az áhítat kifejezése más forrásokból táplálkozik, mint például az öröm vagy a meglepetés, azt is lehetővé teszi Darwin számára, hogy magát az áhítatot másként szemlélje:

"Mert nagyon kétséges, hogy a ma általunk áhíthatosnak tekintett érzések megmozgatták-e az emberek szívét, amikor a múltban még civilizálatlan állapotban voltak" (ibid., 224. o.).

Ami a csókolózást illeti: Mint köztudott, ez a "lélekmozgás kifejezése" nem minden embernél gyakori. Darwin felismeri ezt - "JEMMY BUTTON, a tűzoltó azt mondta nekem, hogy ez a szokás ismeretlen volt hazájában. Ugyanígy ismeretlen az új-zélandiak, Tahiti őslakosai, a pápua, az ausztrálok, az afrikai szomáliaiak és az eszkimók körében" (Darwin 218. o.1872.,) - de ebben az esetben egy hajlamot lát mögötte vagy mögötte, ami viszont "őshonos vagy természetes" (ibid.), nevezetesen "egy szeretett személlyel való szoros kapcsolatba kerülni" (ibid.). "A világ különböző részein ez [a csókolózás, A. K.] az orrukát egymáshoz dörzsölik, mint az új-zélandiak és a lappok, vagy a karjukat, mellkasukat vagy hasukat dörzsölik vagy kopogtatják, vagy az egyik személy a másik kezével vagy lábával a saját arcát simogatja. Talán ugyanezen az elven alapulhat az a szokás is, hogy a test különböző részeire fújunk a szeretet jeleként" (ibid.). Itt a természet és a kultúra összefonódik az érzelmek kifejezésének magyarázatában.

Az eddig említett példák - mint például az érzelmek tárgyi vonatkozása vagy "természetes" vagy "kulturális" eredetük kérdése - nem merítik ki a "darwini kőbányát" céljaink szempontjából. Az érzéseknek például nem kell vagy nem is kell közvetlenül kapcsolódniuk a cselekvésekhez; az érzések tehát lehetnek tárgyak, de nem kell, hogy tárgyak legyenek.

"motiváló" komponens, ahogyan azt Darwinnal Schererrel szemben, valamint Kleinginnával és Kleinginnával szemben is lehet érvelni (vö. 1.3.2. és 1.3. fejezetek).1): "Az ember szívét betöltheti a gyűlölet vagy a legfeketébb gyanakvás, vagy rághatja az irigység és a féltékenység: de mivel ezek az érzések nem vezetnek azonnal tettekhez, és általában egy ideig tartanak, nem láthatóak semmilyen külső jeltől, kivéve, hogy az ilyen állapotban lévő ember bizonyosan nem tűnik vidámnak és jó kedélyűnek. Amikor ezek az érzések külső tettekké válnak, a harag veszi át a helyüket, és világosan megmutatkozik" (Darwin 1872, 80. o.). Az irigységnek nem feltétlenül kell tettekhez vezetnie, és ha mégis, akkor lehet, hogy már nem is irigység, hanem például harag. (Az irigység is lehet "semmilyen külső jel által nem látható" [Darwin 1872, 80. o.] - egy másik pont, ahol az érzelmek és az érzelmi kifejezés közötti eltérésről szóló elméleteket be lehetett volna vezetni. Ezen túlmenően, mivel az irigység először fejezi ki magát, mint harag, a

az érzések időben történő gesztusszerű kibontakozásának problémaköre. Ez utóbbira rövidesen egy jobb példa következik).

Darwin számára is egy érzésnek nem feltétlenül kell, hogy legyen egy bizonyos

– Nem kell, hogy "motiváljon" bármilyen cselekvést, még csak nem is kell, hogy egy bizonyos kifejezéssel járjon együtt - sőt, mint a következő példa mutatja, idővel bizonyos, szabályos irányt vehet: "A lélek számos más állapota eleinte izgalmasnak tűnik, de hamarosan szélsőségesen lehangolóvá válik. Amikor egy anya hirtelen elveszíti gyermekét, néha delíriumba esik a fájdalomtól, és úgy kell tekinteni, mintha izgatott állapotban lenne. Vadul rohangál, tépi a haját vagy a ruháját, és a kezét tördeli. [...] Amint a szenvedő teljesen tudatára ébred annak, hogy már semmit sem lehet tenni, a kétségbeesés vagy a mély szomorúság veszi át az örült fájdalom helyét. [...] Ha a fájdalom nagyon erős, nagyon hamar szélsőséges levertséghez vagy kimerültséghez vezet" (Darwin 1872, 81. o.). Nemcsak az egyes, összetett "érzésformák" időbeli lefolyására vonatkozó felfogás nyomai lelhetők fel Darwinnál, hanem végül még arra is van példa, hogy az érzésről nem tulajdonképpen mint érzésről, hanem mint személyiségvonásról, mint diszpozícióról beszélünk, ahogyan azt a fejezetben megkülönböztettük 1.2.3. Mivel, mint jeleztük, az érzelem és az érzelemkifejezés közötti esetleges eltérés nem tükröződik, hiszen Darwin így az érzelemkifejezés jelenlétéből habozás nélkül következtet a megfelelő érzelemre (az állatoknál is), az állatvilágból is találhatunk megfelelő példákat - ahol különösen szembetűnőek, például amikor egy "félelmetes pint méretű szuka" (ibid., 125. o.), vagy amikor egy "félelmetes pint méretű szuka" (ibid., 125. o.) kerül szóba.

"Nagyon dühös természetű fattyú aranysakálok" (ibid., 100. o.).

Mi a hozadék a Darwin újraolvasásának, különös tekintettel az első fejezetben kidolgozott és "kiélezett" terminológia használatára? Eltekintve attól, hogy egy ilyen újraolvasás valószínűleg akkor is indokolt lenne, ha bizonyos szempontokra újra ráirányítaná a figyelmet, amelyek - bár Darwin megközelítésének szerves részét képezik - nem kapják meg azt a teret, amit valójában megérdemelnének e megközelítés minden rekonstrukciójában (ilyen például a három felvázolt alapelv, különösen a második és a harmadik). Egy további hozadékot, amely szintén nem csak az 1. fejezetben kifejtettekre támaszkodva jön létre, bizonyára azok is követelhetnek, akik Darwint olvasva, mintegy meghajlítanak itt és bonyolítanak ott sok-sok elhamarkodottan leegyszerűsített és kiegyenesített képet, hogy aztán ismét közelebb hozzák ahhoz a modellhez, amely szerint megfestették: Így úgy tűnik nekem, hogy az a tér, amelyet Darwin az érzelmek nem eredendő kifejezésének is ad, a

"konvenció", a megtanult, a megszerzett, a kulturálisan sajátos és interkulturálisan változó viselkedés vagy cselekvés talán nagyobb, mint amit azok kiáltásai kifejeznek, akik pajzsukra emelték Darwint, és most rendületlenül viszik az utcákon. Röviden: Darwint azonnal ki kellene szabadítani az evolúciós teoretikusok szorításából. (És egy ehhez hozzájáruló újraolvasás akkor nemcsak indokolt, hanem - hogy a metaforánál maradjunk - az emberség régóta esedékes cselekedete is lenne).

De ezen túlmenően van-e konkrét hozadéka Darwin újraolvasásának az 1. fejezetben kidolgozottakra? Mindenekelőtt megdöbbenő (és aztán öröm), hogy az előzetesen tett megkülönböztetések és pontosítások közül mennyi minden megtalálható Darwin aprólékos megfigyeléseiben és leírásaiban. Ez megerősítés; ez az első jele a kidolgozott megkülönböztetések érvényességének és életképességének (amelyek már Darwinban is megtalálhatók és szisztematikus továbbfejlesztésre várnak). Darwin újraolvasása tehát mindenekelőtt az első fejezetben bemutatott érzelemelmélet - ha úgy tetszik - keretét vagy vázát támasztja alá.

De fordítva is érdekes kérdés merül fel: vajon a fejezetekben szereplő előmunkálatok lhatással voltak-e Darwin újraolvasására? Nyilvánvaló, hogy az előzetesen elvégzett differenciálások és elhatárolások általi érzékenyítés teszi lehetővé, hogy Darwin művében kiolvassuk azokat a célzásokat és nyomokat, amelyeket az első fejezet egyik vagy másik megfontolásának alátámasztására vehetünk. (A "szövegközeli" munka, az eredeti idézetek széleskörű visszaadása mindazonáltal arra szolgál, hogy megkönnyítse egy eltérő, eltérő nézet kialakítását és védelmét). Röviden: legalábbis ami Darwint illeti, az előzetes megfontolások kettős próbát tettek ki. Számos központi állításuk számos részletében megerősítést nyert; fordítva, képesek voltak eligazítani bennünket, aminek eredményeképpen legalább itt-ott újszerű nézeteket foghattunk meg Darwinról.

2.2 Wilhelm Wundt

Wilhelm Wundt érzelméleti felfogásának meglátása valószínűleg szintén legalábbis újszerű lesz; mert - ennyit előre kell bocsátani - Wundt e tekintetben kifejtett megfontolásainak jelenlegi vizsgálatának egyik legmeglepőbb eredménye, hogy az utóbbiak aligha kerülnek még csak megközelítőleg is teljes egészében reprodukálásra. Wilhelm Wundtot általában úgy tekintik, mint (az első) képviselőjét a

Az érzelmek "dimenzionális" elmélete: például Mees (1997, 329. o. f.), Scherer (1990a, 14. o.) vagy Schmidt-Atzert (1996, 16. o. f.); Ulich és Mayring (1992, 22. o.) a "totális érzések" és az "affektusok" még mint Wundt komplex érzelméletének központi elemei szerepelnek, bár a továbbiakban nem tárgyalják őket. Természetesen az érzelmek pszichológiájának rövid, nem elsősorban Wundtra irányuló bevezetőinek keretében elvileg megengedhető egy ilyen korlátozás; a kihagyások és egyszerűsítések mértékét tekintve azonban legalább egy rövid utalás erre, ami az említettek egyikében sem található meg, nagyon kívánatos lett volna. (Egy Wundtnak jobban megfelelő, de még mindig túl rövid jellemzést találunk Gardiner, Clark Metcalf és Beebe-Center [1970, p. ff322.] művében). Wundt érdeme, hogy összesen három "dimenziót" tételezett fel, amelyekben az érzelmek állítólag különböznek egymástól - a nyilvánvaló, az "örömtől" az "örömtelenségig" terjedő dimenzió kivül (vö. 1.1. fejezet).7), egy másik az "izgalom" és a "megnyugtató" pólusai között, egy harmadik pedig a "feszültség" és a "feloldás" között (lásd alább a részleteket) - hogy jobban és pontosabban leírhatóvá tette volna őket (mindenesetre jobban, mint azok a kísérletek, amelyek csak az érzés "élvezeti tényezőjére", azaz az említett megkülönböztetések közül az elsöre utalnak). Ugyanakkor azonban szemrehányást kap amiatt, hogy az így kapott modell részletessége (még) nem elegendő ahhoz, hogy minden érzést kielégítő módon megértsen - hogy nem lehet igazságot tenni az érzések sokféleségének, ha azokat csak három dimenzió sajátos jellemzőiként értelmezzük, hogy az így kapott háromdimenziós "érzések tere" nem elég nagy ahhoz, hogy minden érzésnek megfelelő "helyet" találjunk. Furcsa módon mindkettő - mind az ilyen "méltatás", mind az ezt követő "kritikai" megjegyzések - nagyrészt vakok a lehetséges hozzájárulásokra, amelyeket Wundt nyújthatna a minket érdeklő kérdések megfelelő megválaszolásához. Ugyanis egyik sem Wilhelm Wundt érzelméletének még csak félig-meddig használható rekonstrukciójából indul ki, hanem inkább abból a felismerhetetlenségig lecsökkentett torz képből, amely az érzelmek pszichológiájában található.

Az a tény, hogy az érzélméletet a szakirodalomban általában úgy kezelik, mintha az Wundt érzélmélete lenne - erre a tényre nem tudok semmiféle magyarázatot adni.¹⁴

Wundt érzéssel kapcsolatos reflexióinak alábbi rekonstrukciója azonban egy meglehetősen banális nehézségtől szenved: Wundt életművének meglehetősen szokatlan méretétől. Boring (1950, 345. o.) a Wundt lánya, Eleonore által összeállított, 491 címet tartalmazó Wundt-bibliográfiát elemezve - a változatlan utányomások nélkül, de a módosított új kiadásokkal együtt - jó 53 000 megjelent nyomtatott oldalra jut az 1920-ig 1853-bezárólag eltelt években, ami több mint két oldalnak felel meg naponta. Az ebből adódó nehézséget a következőképpen kezelték: Az alábbi rekonstrukció mindenekelőtt a *Grundrisses der Psychologie* egy kései kiadásán alapul, nevezetesen a kilencediken (1909), amelyet további hat kiadás követett, de az 1911-es tizedik kiadás után már nem változtattak rajta. A *Grundzüge der physiologischen Psychologie* utolsó kiadása (három kötetben 1908b, 1911/1910,) alapvetően hasonló felépítést és a téma bemutatását mutatja, és itt-ott kiegészítésként használták. A *Lectures on the Human and Animal Soul* (1990a, 1990b; először 1863-ban) nemrég újra kiadott első kiadása viszont Wundt *emberi lélekről* alkotott nézetének "korai formáját" bontja ki.

14 Még a Wundt-életrajzírok sem teljesen mentesek az ilyen leegyszerűsítésektől: Meischner és Eschler például nagyon helyesen jellemzi az érzéseket és az affektusokat az akarat összetevőiként (azaz az "akarat folyamatként", erről bővebben alább), és idézi Wundtot, aki számára az affektus "érzések időbeli sorozata" [képviseli, A. K.], amelyek "összefüggő folyamattá" és új egésszé kapcsolódnak össze" (1979, A. K.). K.), amelyek "összefüggő folyamattá" és egy új egészbe kapcsolódnak" (1979, 71. o.; vö. még Wundt 1909, 204. o.), de aztán eljutunk a szerintem teljesen meglepő (és Wundtnál nehezen alátámasztható) címkéhez:

"Ma az affektusokat wundtiánus értelemben például általánosított érzelmek alatt értenénk" (Meischner & Eschler 71. o.1979,.), amihez hozzáteszik a megjegyzést - csobbanás nélkül megmártózva a hagyomány széles folyamában,

"hogy Wundt elképzelése az érzések többdimenziós struktúrájáról nagyon gyümölcsözőnek bizonyult" (ibid.). - Még egy utolsó példa, amely azt is mutatja, hogy az ilyen rövidített recepció nem új jelenség, hanem viszont hosszú múltra tekinthet vissza: Lange érzelmekről szóló könyvének szerkesztője a második kiadáshoz (Lange 1910) egy bevezető fűz, amelyben arról panaszkodik, hogy Lange elméletét alig fogadják, és hogy még "az éppen aktuális hangot megadó pszichiátriai kutató Kräpelin" (Kurella XI. o.1910..) sem említi őt még csak futólag sem;

"és ahol Kräpelin részletesen tárgyalja az érzés életének kóros zavarait, ott csak Wundt tarthatatlan érzélméletét említi, az érzés három ellentétes irányával, öröm és rosszkedv, izgalom és megnyugvás, feszültség és feloldódás" (uo., XII. o.).

érzelmeik, amelyek megkülönböztethetők a későbbi nézetektől; az előzetes olvasmányokat ezért nem nézték meg rendszeresen. Az érzelmeik "kései" wundtianus elméletének rekonstruálása nemcsak önmagában, mint a jelen fejezetben, hanem annak bemutatása, mint a korábbi korszakok és megközelítések fejlődésének terméke, túlmutatott volna a magam által meghatározott kereteken, és minden bizonnyal elegendő anyagot szolgáltatót volna egy különálló munka számára.¹⁵

De ennyi elég az előszóból; Wundt érzelmeikkel kapcsolatos nézeteit legjobban úgy lehet megközelíteni, ha felidézzük a tudományos pszichológia fogalmi irányultságára vonatkozó programadó gondolatait, a pszichológia "rendszerét".

2.2.1 Wundt felfogása a pszichológia tárgyáról

¹⁶Wundt a tapasztalat, illetve a tapasztaló szubjektum fogalmával kezdi meg azt a törekvését, hogy a kialakulóban lévő pszichológiát megkülönböztesse a természettudományoktól - és meghatározza a humán tudományokhoz és a filozófiához való viszonyát -, miközben egyúttal felvázolja és megalapozza azt mint tapasztalati tudományt. Ennek megfelelően minden tapasztalati aktusban két aspektus különböztethető meg: egyrészt a tapasztalat *tárgya*, a tapasztalat tartalma vagy tárgya, másrészt a tapasztalatot létrehozó személy, maga a tapasztaló *szubjektum*. Még ott is, ahol ez egy "belső" élmény első látásra - egy álom,

15 Mellesleg, ilyen ijesztő produktivitás mellett szinte megnyugtatónak tűnhet, hogy még maga a szerző is úgy tűnik, itt-ott elveszítette az áttekintést. Így ír például Wundt (1905) a *Völkerpsychologie* negyedik kötetében (későbbi számítás szerint) (az első kötet a "Mythus und Religion"-ról, e kiadás számítása szerint még mindig a második kötet, első rész) a dalról: "A dal fogalma, mint ismeretes, éppoly kevésbé egyértelmű, mint ahogyan maga a dal is szilárdan meghatározott jellemzőkkel különböztethető meg a költészet más formáitól, különösen az epikától. A többé-kevésbé megfelelő elhatárolás érdekében tehát a kifejezést kizárólag a szűkebb értelemben kell használni, amely a nyelvhasználatban is az uralkodó. Eszerint azonban meghatározhatjuk A "dal" kifejezés a magasabbrendű hangulatok és érzések minden önálló nyelvi kifejezését jelenti ritmikus-dallamos formában" stb. stb. (Wundt 1905, 307. o.). A harmadik kötetben - a művészetéről - aztán a dalnak egy olyan jellemzése következik, amely szövegében oldalanként azonos (vö. Wundt 1908a, 328 ff. o.).

16 Nyitva maradhat, hogy Wundt valóban úgy tekintett-e egy ilyen kontúros pszichológiára, mint egy nagyrészt önálló tudományra, vagy inkább a filozófia fontos aldiszciplínájára - úgymond annak empirikus "pillérére"; kiterjedt írásaiban mindkettőre találunk bizonyítékot.

egy emlék - ez a megkülönböztetés fenntartható, csakhogy ebben az esetben az élmény tárgya szintén egy belső, ideális tárgy, amelyet az érintetlen felek nem tudnak könnyen érzékelni. Az álom vagy az emlékezés élménye szintén "lebomlik" az élmény tartalmára - az álomra, az emlékre - és az átélőre - az álmodóra, az emlékezőre. Abból a tényből, hogy "minden tapasztalat azonnal két tényezőre válik szét: egy számunkra adott tartalomra és a mi elképzelésünkre erről a tartalomról [...] két iránya rajzolódik ki a tapasztalat feldolgozásának. Az egyik a természettudományé: a tapasztalati tárgyakat természetükben a szubjektumtól függetlenül felfogottnak tekinti. A másik a pszichológiaé: a tapasztalat teljes tartalmát vizsgálja a szubjektummal való kapcsolataiban és a szubjektum által közvetlenül neki tulajdonított tulajdonságokban" (Wundt 1909, 3. o.).

Csak annyit kellene még hozzátenni, hogy a természettudomány nem korlátozódik minden tapasztalatnak a vázoltak szerint egy bizonyos aspektusára, hanem elvi okokból figyelmen kívül kell hagynia azokat a tapasztalatokat is, amelyek bizonyos tárgyakra vonatkoznak - mint például a már említett álmok vagy emlékek. Ugyanis e tapasztalati tárgyak esetében leküzdhetetlenül nehéz elképzelni őket "a szubjektumtól függetlenül felfogott természetükben", mert itt nincs ilyen. Mivel a természettudomány nem hisz a tapasztalónak a tapasztalatban betöltött konstitutív szerepében, a

Mivel a pszichológia nem veszi figyelembe a "szubjektív tényezőt" (Wundt 1909, 3. o.), Wundt számára logikusan a közvetett tapasztalat tudományaként jelenik meg, míg a pszichológia, amely a tapasztalat mindkét aspektusát és azok kölcsönös hatásait vizsgálja (és ráadásul nem kell kizárnia a tapasztalat semmilyen elképzelhető tárgyát, még a "külső" tárgyakat sem), a közvetett tapasztalatot tekinti tárgyának (ibid.). Mivel a pszichológia elhagyja a tapasztalat tudományos vizsgálatának alapjául szolgáló absztrakciót - nevezetesen a tapasztaló szubjektumtól való elvonatkoztatást -, Wundt számára még "a szigorúbb empirikus tudomány" (ibid., 6. o.).

Természetesen minden tapasztalatnak ez a tárgyra és szubjektumra bontása az intellektuális elemzés eredménye, egy absztrakció - minden egyes ember tapasztalatában mindkettő (kezdetben) szétválasztás nélkül van jelen. Ezért sok múlik azon, hogy az absztrakció révén kapott hipotetikus konstrukciókat hogyan kezeljük, ha meg akarjuk ítélni, hogy leírásuk és egymásra hatásuk leírása révén sikerül-e az emberi tapasztalatok hihető vázlatát megrajzolni. Ráadásul nem ez az egyetlen absztrakció, amely előzetesen és a mentális események vizsgálható elemeivé válás útján jön létre,

mert ez a "közvetlen tapasztalat nem statikus tartalom, hanem folyamatok összefüggése; nem tárgyakból áll, hanem folyamatokból, nevezetesen az általánosan érvényes emberi tapasztalatokból és azok törvényszerű összefüggéseiből" (Wundt 1909, 18. o.). Wundt pszichológiájában a vizsgálat tényleges tárgya tehát nem a lehető legpontosabban leírt elemek statikus együttese, hanem egy állandó változásban lévő, sokféle folyamat - pontosabban az egymással sokféleképpen összefonódó folyamatok sokasága, egy - képletesen szólva - állandóan változó harmónia, egy dallam. Ami a közvetlen tapasztalatra vonatkozik (amely viszont absztrahálható és szubjektumra és objektumra differenciálható), amely a tapasztalat állandó, hőmpölygő folyamából kivonódik, az vonatkozik azokra a folyamatokra és eljárásokra is, amelyek együttesen alkotják az emberi tapasztalatot - hiszen mindegyik "egyrészt objektív tartalommal bír, másrészt szubjektív folyamat, és ily módon magában foglalja az összes megismerés, valamint az ember minden gyakorlati tevékenységének általános feltételeit" (ibid.). Így Wundt gondolkodásának egyik központi vonása megismétlődik egy magasabb szinten: az emberi elme folyamatainak (analitikus) dekompozíciója - most már a már összetett és összetett folyamatoké -
 – objektív tartalomra és szubjektív "szponzorációra" vagy "Tulajdonjog".¹⁷

Az említett három pont - először is, a közvetlen tapasztalat létezése a maga két absztrakcióképes aspektusával, másodsor, az emberi tapasztalat "folyamatjellege", amelyben a folyamatok sokasága mindig összefügg egymással, és harmadszor, a felbontás még ezeken a magasabb, "konglomeráltabb" szinteken is, egyszerűen szólva, valamire, ami történik, és valakire, akivel történik - a vezérlő elvei annak, amit Wundt "pszichológiai alapszemléletnek" nevez (vö. Wundt 1909, 18. o.). Ugyanakkor arra is felhasználja őket, hogy felvázolja a kialakulóban lévő tudományos pszichológia viszonyát a többi tudományhoz (ez a vázlat aztán ennek megfelelően öntudatosnak is bizonyul): A természettudomány számára a pszichológia (a közvetett és közvetlen tapasztalatról fentebb elmondottak alapján) a

17 Ezt "központi alapvonalnak" nevezni nemcsak a Wundt "pszichológiai programja" szempontjából betöltött jelentősége miatt tűnik helyénvalónak, hanem szemléletének "elemi pszichológiaként" való (meglehetősen konkrét) jellemzése miatt is. A felvázolt (és elvileg hasonló bomlás sokasága) biztosítja Wundt számára azokat az "elemeket", amelyekből a pszichikus eseményeket "újra össze kell rakni" és rekonstruálni kell.

a "tapasztalat kiegészítő tudománya" (ibid.). "A közvetlen emberi tapasztalat általánosan érvényes formáinak és törvényszerű összefüggéseinek tudományként a humán tudományok alapja" (uo., 19. o.), amelyek¹⁸ egyébként bizonyos perspektívák vagy bizonyos területek iránt érdeklődnek, amit a pszichológia - így értelmezve - általános tárgyként tárgyal. És mert az említett komplex folyamatok (amelyek objektív tartalomra és szubjektív folyamatra is megkülönböztethetők) nem csupán "minden megismerés általános feltételeire" (ibid., 18. o.) vonatkoznak, 18. o.), hanem - kissé hirtelen - "az ember minden gyakorlati tevékenységének" (ibid.), ez még a filozófiával való keresztkapcsolatot is megnyitja: elvégre az említett általános feltételek (a megismerés és a cselekvés) empirikus, pszichológiai vizsgálata készíti elő végső tárgyalásukat az ismeretelméletben és az etikában, amelyek közül az utóbbit Wundt minden további nélkül "a filozófia két alapvető területének" (ibid., 19. o.) nevezi.

Ez legalábbis felvázolja Wundt gondolkodásának néhány központi mozzanatát, amelyek egyrészt az önálló tudományos pszichológia koncepciója és igazolása szempontjából fontosak.

– különösen, ha arról van szó, hogy a tudomány egyre sűrűbben benépesülő mezején saját területet (vagy akár igényt?) biztosítsunk neki - és amely másrészt az igazolás feladataitól távolodva irányíthatja a tudomány fejlődésének konkrét eljárását. Wundtnak a pszichikus események egészéről - az észlelés alapfolyamataitól a pszichikus apparátus legösszetettebb egyéni teljesítményein át a kollektív produktumokig és fejleményekig (ahogyan azokat a *népek* pszichológiájában vizsgálni kell, vö. még Eckardt 1997) - kidolgozott elképzelései ugyanis ellenállás nélkül olvashatók úgy, mint kísérlet arra, hogy ezeknek a programszerű igényeknek minél részletesebben és aprólékosabban megfeleljen. E kísérlet eredménye egy - ha úgy tetszik, hierarchikusan felépített - rendszer, amelynek összetevőit Wundt a következőképpen jellemzi: a pszichikus események alapvető építőkövei - mintegy atomrészecskék, amelyekre a fent említett "tiszta élmények" lebomlanak (vagy analitikusan felbonthatók) - az úgynevezett "tiszta élményeket" képviselik.

18 Vö. még Wundt (1909, f. o.3) a humán tudományok megértéséhez és különösen a "közvetlen tapasztalat" részletesebb leírásához:

"Mindezen [szellemi] tudományok, a filológia, a történelem, az állam- és társadalomtudományok tartalma a közvetlen tapasztalat, amelyet a tárgyaknak a megismerő és cselekvő alanyokkal való kölcsönhatása határoz meg."

"pszichikai elemek". Ha ezekből az elemekből több is összejön, akkor "pszichikai egységet" alkotnak. A következő magasabb, harmadik A "rendszer szint" a "mentális entitások egymáshoz való viszonyának" vizsgálatából áll (amely magában foglalja a legösszetettebb és legbonyolultabb, de még mindig egyedileg idioszinkratikus mentális folyamatokat). Az elemzés következő szintje a "pszichikai fejlődésre" vonatkozik; itt nemcsak az állatok "pszichikai" jellemzői érdekesek, hanem az ember ontogenetikai fejlődése, valamint a "mentális közösségek filogenetikai fejlődése", azaz a nyelv, a mítosz vagy a szokás - a népek pszichológiájának tárgyai - jellemzői és fejlődése is. Végül az utolsó és legfelsőbb szint a "pszichikai kauzalitás elveivel és törvényeivel" foglalkozik, amely - a lélek fogalmán kívül - magában foglalja mind az aktuális pszichikai események, mind a fejlődés elveit. A következőkben ennek az átfogó rendszernek az egyes összetevőit szeretném részletesebben tárgyalni, de a témánk szempontjából relevánsakra - nevezetesen Wundt érzéssel kapcsolatos elképzeléseire - koncentrálok.

2.2.2 Egyszerű érzések

Mint már említettük, Wundt először a tiszta és közvetlen élményeket bontja két aspektusra, "egy objektív élménytartalomra és az átélő szubjektumra" (Wundt 1909, 34. o.). Így jut el a "pszichikus elemek kétféle típusához" (ibid.), amelyek minden másnak az alapját képezik, nevezetesen - az objektív tartalom esetében - az "érzékelési elemekhez" vagy egyszerűen "érzékelésekhez" és - az átélő szubjektum esetében - az "érzéselemekhez" vagy "egyszerű érzésekhez" (vö. ibid., 34. o. f.). A legjobb, ha ezt az emberi észlelés lehető legegyszerűbb aktusaihoz képzeljük; Wundt is ezek segítségével tisztázza: érzékelésként tekintünk "pl. egy hangot [pontosabban egy hangérzetet, A. K.], egy bizonyos meleg-, hideg-, fény- stb. érzetet". (ibid., 35. o.); az egyszerű érzésekre példa "a fény, hang, íz, szag, meleg, hideg, fájdalom érzetét kísérő érzés" (ibid.). E kétféle pszichikai eleméből úgyszólván minden más, még a legbonyolultabb pszichikai események is felépíthetők.

"szintetizálni". Wundt először az érzékeléseket és az egyszerű érzéseket magyarázza meg közös vonásaik és különbségeik szempontjából. Hogy legalább egy benyomást adjunk ezekről a magyarázatokról, még ha nem is kell, hogy a legapróbb részletekig érdekeljenek bennünket:

Az érzetek és az egyszerű érzések közös jellemzője például az, hogy részletesebben jellemezhetők "minőség" és "intenzitás" szerint, ahol az egyes mentális elemek intenzitásának fokai egy kontinuumot alkotnak (vö. Wundt 1909, 37. o.), míg a minőségek a mentális elemtől függően változatosabban szerveződnek. Wundt az érzetek és az egyszerű érzések közötti különbségeket például abban látja, hogy az érzetek esetében az intenzitás egy minőségen belüli változásai olyan különbségeket eredményeznek, amelyek a nulla érzéstől az E maximális érzésig terjednek, míg ugyanezek az intenzitásváltozások az egyszerű érzések esetében "az érzés nélküli nulla állapotból mindig két ellentétes irányú változáshoz vezetnek, amivel átmennek ellentétes érzésekbe, például örömbé és rosszkedvbe" (ibid., 39. o.). Az érzetek és az egyszerű érzések közötti hasonlóságok és különbségek megvitatása tehát kezdetben absztrakt és a konkrét tartalomtól vagy megnyilvánulástól független. Egy további különbség abban áll, hogy az érzékelések átmenetek nélküli rendszerekre bomlanak, amelyeket az egyes érzékekhez rendelnek, míg az egyszerű érzések "egyetlen összefüggő sokaságot" alkotnak, "amennyiben nincs olyan érzés, amelyből ne lehetne köztes fokozatokon és közömbösségi zónákon keresztül bármely más érzéshez eljutni" (Wundt 1909, 42. o.). (Wundt ezt "az érzéseknek az egységes szubjektumhoz [a tapasztalathoz, A. K.], az érzéseknek pedig a tárgyak sokaságához való viszonyához" [ibid., 43. o.] kapcsolja). Végül, az egyszerű és nem tovább bontható érzésekről is feltételezik, hogy a már összeállított gondolatokat kísérik; következésképpen több egyszerű érzést feltételeznek, mint tiszta érzékelést. (Ez utóbbiról egy pillanat múlva bővebben.)

Végül mindkét fogalmat külön-külön kezeljük - és tartalmukat konkretizáljuk és részletesen megvitatjuk. Wundt először is a tiszta érzékelésekkel foglalkozik, amelyek fogalma viszont kettős absztrakciót feltételez: egyrészt "az absztrakciót azoktól az imaginációktól [azaz a felettes mentális entitásoktól, A. K.], amelyekben az érzékelés előfordul", másrészt "az absztrakciót azoktól az egyszerű érzésektől, amelyekkel kapcsolatban áll" (Wundt 1909, 45. o.). Ezek a tiszta érzetek mindig egy érzékszervi ingerhez kapcsolódva (vagy arra reagálva) jelentkeznek; ez az inger lehet külső, vagy ahogy Wundt nevezi, fizikai, de lehet belső, fiziológiai inger is - és ha fiziológiai ingerről van szó, akkor perifériásan és centrálisan (azaz az agyban) is jelen lehet (vö. ibid.). Nem ritka, hogy e különböző típusú ingerek közül kettő vagy mindhárom szerepet játszik: például, amikor egy fizikai

az ingerületet a perifériás receptorok fogadják, és végül központilag dolgozzák fel. Wundt számára azonban csak az utóbb említett, központi inger nélkülözhetetlen, hiszen az érzékeléseket nem lehet gondolni nélküle (de lehet gondolni fizikai vagy perifériás inger nélkül is): "például amikor emlékszünk valamilyen korábbi fény benyomására" (ibid., 46. o.). Wundt ezután sorra és külön-külön bontja ki a tiszta érzékeléseket aszerint, hogy milyen érzékszervekből származnak - az általános érzékszervek érzékeléseit (azaz a nyomás, a hideg, a hő és a fájdalom érzékelését), a hangérzeteket (ezek a zaj- és hangérzeteket), a szag- és ízérezeteket, végül a fényérezeteket ("színtelen" és színérezeteket). A korabeli élettani ismereteknek ez a bizonyítottan szakértő Wundt által készített bemutatása mérhetetlenül izgalmas olvasmány - és számos kapcsolódási és vitapontot tart készenlétben. Ezt legalább egy példával - nevezetesen az egyfelől a színérezés, másfelől a színek nyelvi megnevezései közötti kapcsolatra vonatkozó megfontolásokkal, amelyek a beszéd és a gondolkodás viszonyának átfogó kérdéséhez kapcsolódnak - kell illusztrálnunk, még ha céljaink szempontjából nem is központi jelentőségű. Hogy a különböző emberek egyetértenek abban, hogy bizonyos színeket más színekkel szemben "jobban kedvelnek" (vagy könnyebben megjegyeznek), hogy létezik, úgymond, egy "ideális vörös" vagy egy "ideális kék", az Brown és Lenneberg (1954) jól ismert vizsgálatainak eredménye; hogy e színek - az úgynevezett fókuszszínek - létezése ráadásul független a vizsgálati személyek nyelvétől és az ebből adódó, a színtér felosztására vonatkozó differenciálásoktól, azt Berlin és Kaye (1969) kísérleteiben tudta kimutatni. Még az a tesztalany is, akinek a nyelvében a kék és a zöld nem különböztethető meg, aki ezért a kéket és a zöldet csak egy szóval - "Blün"-nel - jelöli, így *vagy* az ideális zöldet, *vagy* az ideális kéket választja ideális "Blün"-nek, de nem a kék-zöld színtartomány "közepén" lévő színt, azaz a kék-zöld bármely változatát. A fent említett tanulmányok egyébként tanulságos példái annak, hogy a pszichológia itt-ott előre jelzi azokat az eredményeket, amelyeket a fiziológia csak később igazol. Időközben (1973 óta) tudjuk, hogy a fókuszszínek létezésének oka a szem színreceptor-információjának további feldolgozásának neuronális szerveződésében rejlik.

keres.¹⁹

19 Tanulságos áttekintést ad Zimmer (1996, p. ff137.), aki az egész ügyet érvként használja a Sapir-Whorf-hipotézis tárgyalása során.

Kevésbé ismert azonban az a tény, hogy pontosan ezt a kapcsolatot a (nyelvi) színjelölések és a színek (beszélői általi) érzékelése között már a 19. század végén empirikusan vizsgálták - ahogyan Wundt Allenre (1880) való hivatkozásából is kitűnik -, elvileg egészen hasonló eredményekkel. Módszertanát tekintve Allen megközelítése Darwin érzelmekkel foglalkozó munkájára emlékeztet (Darwin 1872, vö. 2.1. fejezet), hiszen "misszionáriusok, kormánytisztviselők és más, a legtöbb civilizálatlan nép között dolgozó személyek" (Allen 1880, 196. o.) körében végzett írásbeli kutatásokat, valamint szótárakból is tájékozódott. (196), valamint szótárakat értékelve, a színérzékelés tekintetében pedig bölcsen konzultálva színes művészeti termékekkel és használati tárgyakkal - attól a nem különösebben merész gondolattól vezérelve, hogy például az észak-amerikai indiánok nem gyártanak olyan mo- cassinokat, amelyeken "bőrszínű alapon világoskék, lila, barna, zöld, rózsaszín és solferino színű, skarlátvörös csikkal ellátott" (ibid., 197. o.), 197. o.), ha egyáltalán nem tudták megkülönböztetni ezeket a színeket. Néha az Allen által talált "színszótár" meglehetősen kicsi, mint például az indián törzseknél, ahol "a nevek általában csak a négy-öt legkülönlegesebb színre terjednek ki" (ibid., 198. o.). Néha még kiterjedtebb, mint a "bushmanoknál": "Színszótárunk szokatlanul gazdag; a közönséges alapszínek nevei mellett "vannak különféle összetett nevek is, amelyek két szín nevét együttesen használják; továbbá legalább öt (és valószínűleg több) színárnyalat nevei; pl. a világos bíbor, a levendula és a zöld, a kőszín, a barnás zöld és a kékeszöld" (ibid., 199. o.) (ibid., 199 f.). Még egyéni kiterjesztések is megfigyelhetők, amikor például a dél-afrikai törzsekről azt mondják, hogy "hat különböző színre van nevük, köztük a zöldre és a kékre, de az ibolyára nincs; de mivel ez utóbbi színt meg tudják különböztetni, a hiányosság itt egyszerűen a nomenklatúrára vonatkozik. Az egyik esetben egy mozambiki néger nem rendelkezett sajátos szóval a bíborra, amely a saját nyelvéből hiányzik, de megtanulta a holland nevet, és helyesen alkalmazta" (ibid., 199. o.). Allen (1880) ezért már szintén arra a következtetésre jutott, mint ahogyan Berlin és Kaye (1969) nem sokkal száz évvel később: "Mindenesetre úgy tűnik, hogy a megkülönböztetés teljes, és csak a szótár hiányos" (Allen 201. o.1880.,.). A Berlin és Kaye-ben ez némileg így hangzik

a gondolkodás és a beszéd közötti kapcsolatról, de ezzel figyelmen kívül hagyja az érzékelés és a gondolkodás közötti különbséget.

modern: "Először is, az ember számára általánosan létezik tizenegy alapvető színekategória, amelyek bármely nyelvben a tizenegy vagy annál kevesebb alapvető színekifejezés pszichofizikai referenciájaként szolgálnak" (1969, 104. o.). Az észlelési szintű kategóriák tehát nyelvfüggetlenek és mindig ugyanazok: "Most úgy tűnik, hogy bár a különböző nyelvek különböző *számu* alapvető színekategóriát kódolnak szókincsükben, létezik egy pontosan tizenegy alapvető színekategóriából álló univerzális leltár, amelyből mindig az adott nyelv tizenegy vagy annál kevesebb alapvető színekifejezése származik. A tizenegy alapvető színekategória a *fehér, fekete, piros, zöld, sárga, kék, barna, lila, rózsaszín, narancs és szürke*" (ibid., 2. o., kiemelés az eredetiben). (Egy másik eredmény az volt, hogy azon nyelvek esetében, amelyek nem jelölnek minden említett kategóriát, a kijelölt kategóriák meglehetősen pontosan meghatározható sorrendben követik egymást: Azok a nyelvek, amelyekben csak két színű szavak vannak, a fekete és fehéret használják, A "3 szavas nyelvek" kiegészítésül piros, a "4 szavas nyelvek" kiegészítésül zöld *vagy* sárga, az "5 szavas nyelvek" aztán minden esetben a másik, azaz fekete, fehér, piros, zöld *és* sárga összesen, a "6 szavas nyelvek" esetében ezekhez kék, a "7 szavas nyelvek" esetében pedig barna járul; csak ezután jelentek meg a variációk, így már nem lehet általánosan eldönteni, hogy lila, rózsaszín, narancs vagy szürke következik-e [vö. ibid. 2. o.]. Berlin és Kaye ezt a lenyűgöző eredményt a nyelvi fejlődés szempontjából értelmezi).

Így Wundt korabeli élettani ismereteinek bemutatásából is tanulhatunk az érzetek meghatározottságával kapcsolatban, de témánk szempontjából fontosabb a pszichikus elemek másik fajtája, az egyszerű érzések, vagyis minden élménynek az átélő alanyra vonatkozó része. Wundt először is rámutat, hogy az egyszerű érzések száma nagyobb, mint a tiszta érzeteké: Bár természetesen az egyszerű érzés definíció szerint megfelel minden tiszta érzésnek, ezen kívül a már összeállított mentális entitásokhoz, például az ideákhoz is társulhat szubjektíve nem tovább bontható, azaz egyszerű érzés. Mivel tehát azok az egyszerű érzések, amelyek a tiszta érzékeléseket kísérik, az összes egyszerű érzés egy alcsoportját képviselik, Wundt az "érzéki érzés" vagy "az érzés hangja" (1909, 91. o.) kifejezést javasolja leírásukra. Még ezen érzéki egyszerű érzések esetében is, amelyek közvetlenül egy adott érzékszervi rendszerhez rendelhetők, az érzékelés változása és a hozzá kapcsolódó érzés változása közötti kapcsolat összetett: "Ha az érzés intenzitását változtatjuk, akkor az érzés hangja nemcsak intenzíven, hanem minőségileg is változhat; ha pedig az érzés minőségét változtatjuk, akkor az érzés hangja nem változhat.

nem csak minőségileg, hanem intenzíven is változik" (ibid., 94. o.). Wundt ezt az ízézzel szemlélteti: "Ha például az édes érzetet fokozzuk, az érzés tónusa végül kellemesből kellemetlenné változik; ha pedig hagyjuk, hogy az édes érzet fokozatosan savanyúvá vagy keserűvé váljon, észrevesszük, hogy a savanyú és még inkább a keserű erősebb érzésgerjesztést vált ki, mint az édes ugyanolyan intenzitású érzés mellett" (ibid., 94. o. f.).

Ezeknek az összefüggéseknek a bonyolultsága - amit Wundt részletesebben tárgyal -, de mindenekelőtt az a már említett tény, hogy az egyszerű érzésekhez nemcsak tiszta érzékelések társulnak, hanem összetett "pszichikai képződmények", "a legkülönbözőbb képződmények, amelyek az érzékelések sokféle kapcsolatából állnak, mint például az intenzív, a térbeli, az időbeli elképzelések, végül az affektusok és az akarat folyamatainak bizonyos szakaszai" (Wundt 1909, 98. o.). 98), az egyszerű érzések rendkívüli "minőségi sokféleségéhez" vezet. Az egyszerű érzéseknek ezt a sokféleségét és heterogenitását a rendelkezésre álló nyelvi terminusok segítségével már nem lehet megfelelően rendszerezni és reprezentálni - különösen, hogy az "érzések terminológiája" (ibid.) nem ritkán az affektusok neveit veszi kölcsön (ez utóbbiról a wundti értelemben később még többet). Mindazonáltal részletesebben három alapvető dimenzióval jellemezhető: "az öröm és a rosszkedv [...], az izgalom és a megnyugtatás [...], végül pedig az izgató és a megoldó érzések irányai" (ibid., 99. o.). Minden egyes egyszerű érzés legalább egy, de akár két vagy mindhárom említett dimenzióhoz is tartozhat. A három irányt Wundt "háromdimenziós sokaságként" (1909, 100. o.) ábrázolja, ami egy háromdimenziós koordinátarendszerre emlékeztet; egy érzés tehát vagy az egyik tengelyen, vagy az egyenként két tengely által felfogott három sík egyikén, vagy a három tengely által felfogott térben valahol máshol helyezkedik el. A középpontban van egy közömbösségi pont, ahol mindhárom dimenzió nullpontjai egymáson fekszenek. Wundt a három dimenziót a megfelelő kísérő érzetekre²⁰ való hivatkozással és szándékosan egyszerűnek tartott példákkal magyarázza - ami nem meglepő, amíg nem felejtjük el, hogy a pszichikus eseményeknek még mindig egy olyan hierarchikus szintjén mozgnak, amely nagyon "közel áll az érzékeléshez": "A tiszta öröm és a rosszkedv formáinak példájaként

20 Egyes érzetek "alkalmasabbak", mások kevésbé, mert az egyszerű érzések különböző formái "úgy tűnik, hogy egyfajta affinitással rendelkeznek bizonyos érzékterületekkel és bizonyos típusú ingerekkel szemben" (Wundt 1900, 166. o.).

A legfontosabbnak az általános érzékszervi, valamint a szaglás és az ízlelés érzékeléséhez kapcsolódó érzések tekinthetők. A fájdalomérzet esetében például általában a nemtetszés érzését érzékeljük, anélkül, hogy az érzés valamelyik más formája hozzáadódna. A tiszta érzékelésekkel kapcsolatban izgalmas és nyomasztó érzések figyelhetők meg, különösen a szín- és hangérzetek esetében: a piros szín izgató, a kék szín nyugtató hatású. Az izgalmi és feloldó érzések végül következetesen a figyelem folyamataihoz kapcsolódnak: így amikor egy érzéki benyomás várható, az izgalom érzése észlelhető, és amikor egy várt esemény bekövetkezik, a feloldás érzése" (Wundt 1909, 100. o.).²¹ A fent említett három fő irányzat, amelyek Wilhelm Wundtnak az érzelmek pszichológiájához való hozzájárulásának szinte minden ismertetésében megtalálhatók, a Wundt által posztulált egyszerű érzések központi jellemzőjét képviselik - de semmiképpen sem sűritik Wundtnak az érzések egészéről való gondolkodását akár csak távolról is kielégítő módon.

2.2.3 *Összetett érzések*

A pszichikus események elemzésének következő szintje ugyanis a Wundt által pszichikus egységeknek nevezett entitások vizsgálatában áll, amelyek ugyan a leírt pszichikus elemekből, azaz tiszta érzékelésekből és egyszerű érzésekből állhatnak össze, de mégis - nem utolsósorban azért, mert az egyesülés révén olyan tulajdonságokra tesznek szert, amelyek a pszichikus elemek tulajdonságaival nem írhatók le megfelelően ²²- "viszonylag önálló egységként" (Wundt 107. o.1909,.) foghatók fel:

z. pl. "eszmék, affektusok, akarati aktusok stb." (ibid.). (ibid.). "A mentális entitások osztályozása természetesen attól függ, hogy milyen elemekből állnak. Azokat az entitásokat, amelyek vagy teljesen, vagy főleg érzékelésekből állnak, "mentális entitásoknak" nevezzük (ibid.).

21 Wundt kísérlete, hogy az így jellemzett három dimenzió határolását az élettani paraméterek jellegzetes változásaihoz, nevezetesen a pulzusszám és a légzés amplitúdójának és frekvenciájának változásaihoz kapcsolja, céljaink szempontjából nem kell, hogy tovább érdekeljen bennünket; vö. erről Wundt (1909, 103. o.; 1900).

22 Természetesen egy ilyen jellemzés rögtön a Gestalt-pszichológia központi posztulátára emlékeztet, amelyet Wundt látszólag megelőz; erre a pontra ott térek vissza, ahol központi jelentőségre tesz szert a témánk szempontjából, a "kortársak érintkezési pontjaiban" (vö. 198 ff. o.).

mint fogalmak; azok, amelyek lehetőleg az érzés elemeiből mint az elme mozgásaiból állnak" (ibid., 109. o.). Wundt ezt követően megkülönbözteti "az ideák három fő formáját: 1) az intenzív ideákat, 2) a térbeli ideákat és 3) az időbeli ideákat; hasonlóképpen az elme mozgásának három formáját: 1) az érzések [vagy összetett érzések, A. K.] intenzív társításait, 2) az affektusokat és 3) az akarat folyamatait" (ibid., 110. o.). Bár az összetett érzések és affektusok elsődleges fontosságúak a jelen olvasás szempontjából, a többi pszichikus entitást is röviden felvázoljuk.

Az *intenzív fogalom* - amelyet Wundt megkülönböztet az *extenzív*, azaz a térbeli és az időbeli fogalmaktól - "az érzékelések olyan kapcsolata, amelyben minden elem pontosan ugyanúgy kötődik egy másikhoz, mint bármelyik másikhoz" (Wundt 1909, 110. o.). Ez olyan kapcsolatokat jelent, amelyek nem köszönhetnek semmilyen tulajdonságot vagy jellemzőt elemeik sajátos *elrendezésének*, vagy Wundt szavaival élve "az érzékelés elemeinek bármilyen megváltoztatható sorrendben való kapcsolatait" (ibid.). Az intenzív elképzelésekben a szóban forgó érzékszervi elemek úgy egyesülnek, hogy összeolvadnak egymással: vagy tökéletesen, vagy tökéletlenül (ez utóbbi, amikor az elem az összbenyomáshoz képest háttérbe szorul, de érzékelhető marad). Wundt domináns elemeknek nevez bizonyos elemeket, amelyek a különböző érzetek fúziójában dominánsak maradnak a többiekkel szemben. Az intenzív gondolatokat a szaglás és az ízlelés, de mindenképp a hallás érzékelésében magyarázza. Eszerint az egyetlen hang "intenzív fogalomként, [...] tökéletes összeolvadásként jelenik meg, amelyből a legalacsonyabb részhang érzése emelkedik ki domináns elemként. Eszerint a főhang, maga a hang a hangmagasság tekintetében határozható meg. A többi elemet, mint magasabb hangokat, felhangoknak nevezzük" (Wundt 1909, 112. o.). Ez a kompozíciós forma megismétlődik magasabb szinten is, a többszörös hangzás, a "Zusammenklang az egyes hangok intenzív kombinációja" (ibid., 115. o.), amelyek azonban a beérkező egyes hangok jellegétől (és relatív magasságától) függően különböző mértékben összeolvadhatnak. Végül a zajok (és a beszédhangok) az "intenzív hangérzékelés harmadik formájaként" (ibid., 117. o.) is felfoghatók, amely akkor áll fenn, ha az egyes hangok nem állnak bizonyos (harmonikus) viszonyban egymással, és nem is túl közel egymáshoz (ahol szünetek, például csendek keletkeznek). A hallási érzék érzékelésének példáján keresztül, amelynek feldolgozása az intenzív fogalmak tárgyalása során

szolgál, ismét felhívhatjuk a figyelmet Wundt megközelítésének jellegzetes vonásaira: Egyrészt ott van a fent említett absztrakció, az analitikus boncolgatása még azoknak a benyomásoknak is, amelyek (elsőre) egyformának tűnnek a tapasztalat számára. Másfelől ott van ugyanazon gondolati lépések ismételt, "rekurzív" alkalmazása újra és újra, például az egyes hangok, valamint a több hang vagy akár zajok *intenzív ötletként történő* komponálásában egyszerűbb elemekből, amelyek közül néhányat csak a közvetlenül megelőző lépésben nyertek és határoztak meg fogalmilag.

Az intenzív *eszméssel szemben az extenzív eszmék* - egyrészt a térbeli, másrészt pedig az időbeli

– olyan részekből, amelyek "nem tetszőlegesen felcserélhető módon kapcsolódnak egymáshoz, hanem rögzített sorrendben" (Wundt 1909, 122. o.). Az a rend, amelyet egy átfogó fogalom elemei egymással alkotnak, tehát lényeges és konstitutív eleme ennek a fogalomnak: a térbeli fogalmak pedig abban különböznek az időbeli fogalmaktól, hogy náluk "ez a rögzített rend csak kölcsönös, hogy tehát nem utal ugyanannak az imagináló szubjektumhoz való viszonyára" (ibid., 122. o.), 122. o.), míg az időbeli elképzelésekben éppen ez az imagináló szubjektumhoz való viszony mindig a konstitutív rend része is, "de az időbeliben minden egyes elem mindig az imagináló szubjektumhoz való viszonyát is megváltoztatja az ugyanazon entitás többi eleméhez való viszonyával" (uo., 173. o.).

Wundt a *térbeli fogalmakat* a térbeli tapintási, valamint a térbeli vizuális fogalmak példájával magyarázza. Különösen az utóbbiakat tárgyaljuk részletesen, mivel a környező térről alkotott kép emberi "felépítésében" a retinális képnél sokkal több érzékelés játszik szerepet: mindenekelőtt a szem mozgása (és az azt kísérő érzetek),²³ de a konvergenciaérzetek, a binokuláris parallaxis - azaz a két retinális kép közötti (konvergenciafüggő) különbség -, valamint a perspektíva következményei, mint például a textúra gradiensek, a határvonalak vagy az árnyékok menete stb. (Ez utóbbiakról azonban csak részben lesz szó később). (Ez utóbbit azonban részben egy későbbi fejezetben tárgyaljuk.) Az összes kapcsolódó érzékelés "fúziója" vagy kombinációja egy "integrált" térbeli képhez vezet, amelyben az egyes elemek nem függetlenek egymástól.

23 Wundt még bizonyos optikai jelenségeket is összekapcsol (elégge hihető módon) a szemet érintő mozgáskészülék sajátosságaival (vö. Wundt p. f1909,148.) vagy a mozgás általános tulajdonságaival (vö. ibid., 149 ff. p.).

A térbeli elképzelések nem csupán rendezettek (vagy "bármilyen permutálható rendben", mint az intenzív elképzelések esetében; vö. *ibid.*, 110. o.), hanem egy belső struktúra részei, és strukturálják a keletkező térbeli elképzelést, pl. az észlelt tárgyak "iránya" vagy "távolsága" tekintetében.

Még ha a jelen szöveg Wundt jóindulatú olvasata is, nem szabad elhallgatni, hogy az extenzív ideák jelenlegi felfogása két szempontból is problematikusnak tűnik: ez egyrészt a térbeli és időbeli ideák elhatárolására vonatkozik (erről mindjárt bővebben), másrészt arra, hogy a térbeli *ideákról* néha úgy beszélnek, mintha azonosak lennének az észlelés *tárgyaival*. Így például azt mondják, hogy "a térbeli képzeleti képek objektív függetlenségét az elképzelő szubjektumtól az, amit a térbeli képek elmozdíthatóságának és forgathatóságának nevezünk" (Wundt 1909, 122. o., kiemelés az eredetiben). 122, kiemelés az eredetiben), és - ha ezen a ponton még mindig kétségesnek tűnne, hogy a térbeli elrendezések vagy vetületek "forgathatónak" tekintendők-e - rövidebb később: "Egyetlen térbeli elképzelés tehát úgy is definiálható, mint olyan háromdimenziós struktúra, amelynek részei kölcsönös orientációja rögzített, de a képzeletbeli szubjektum számára tetszőlegesen változó orientációjú" (*ibid.*, p. 122 f.).

Wundt már az *időbeli* fogalmakat is köztes helyzetben látja a fogalmaktól az elme mozgásaihoz való átmenetben, ami nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a már említett tény, hogy a (tapasztaló) szubjektum szerepe a térbeli fogalmakhoz képest egyre nagyobb jelentőségre tett szert: A mentális entitást alkotó elemek rendje szempontjából most már a térbeli elképzelésekkel ellentétben ezeknek az elemeknek a szubjektumhoz való viszonya is releváns. Mint jeleztük, az időbeli és a térbeli elképzeléseknek ez az elhatárolása nem teljesen problémamentes: a térbeli elképzelés - mint egy térbeli együttes "konstruktív képe" - természetesen, qua perspektíva, pontfüggő, és elemei ezért szintén egy tapasztalati szubjektumhoz kapcsolódnak. Ezzel feltehetően azt akarjuk mondani, hogy egy ilyen felfogás *elvileg* elképzelhető egy bizonyos álláspont nélkül, vagy inkább azt, hogy egyetlen álláspont sem rendelkezik elsőbbséggel más elképzelhető álláspontokkal szemben. Egy sakkprobléma, amelyet a bábuk helyzetének térbeli elképzeléseként képzelünk el, akkor is ugyanaz a probléma marad, ha megfordítjuk a táblát (vagy "fejre állítjuk" az elképzelést) - ebben a tekintetben, és csakis ebben a tekintetben, a térbeli elképzelés elemeinek sorrendje a döntő,

de nem a tapasztalat tárgyához való viszonyuk. Ez az időbeli elképzelések esetében másképp van, amint azt majd megmutatjuk.

Az időbeli fogalmakat a belső tapintás és a hallás érzékelésének példáján keresztül vezetjük be (bár Wundt hangsúlyozza, hogy *minden* fogalom egyszerre térbeli és időbeli).

– és következőképpen az absztrakció módszeres használatának egy újabb példáját mutatja be). Hogy legalább utaljak az érvelés központi vonalára itt is: Mindenekelőtt a ritmikus mozgások szolgálnak példaként - prototipikusan például a járás, amely során nemcsak a lábak végeznek ismétlődő, "megközelítőleg szabályos oszcillációkat a csípőízületekben lévő forgástengelyük körül" (ibid., 175. o.), hanem további ingamozgások sorozatát is, például a karokét, valamint az egész testét a hosszstengely körül - mert "egy ilyen mozgás minden egyes rezgési periódusa [...] érzékelési tartalma szerint az érzetek állandó sorozatából áll, amely a következő periódusban pontosan ugyanabban a sorrendben ismétlődik" (ibid., 176. o.). Az időbeli elképzelések nem kizárólag az örökké ugyanannak e folyamatos ismétlődéséből fejlődnek ki: nevezetesen a belső érzések bonyolult, mintaszerű egymásutániságából, amelyek nem tudatosulnak részletesen, és amelyek a test helyzetéről és mozgásáról tanúskodnak. "Az érzéseknek ez a szabályos sorozata [továbbá, A. K.] a vele párhuzamosan futó [egyszerű, A. K.] érzések szabályos sorozatához kapcsolódik" (uo.). Ha ugyanis ebből a szabályos sorozatból kiválasztunk egy diszkrét határpontokkal jelölt időszakot, akkor az elején és a végén a beteljesedett várakozás (vagy "megoldás", hogy Wundt kifejezését vegyük át az egyszerű érzések megfelelő dimenziójára) érzése van, míg az elejétől a végéig fokozatosan növekvő, majd egyre gyorsabban csökkenő feszültség.²⁴ Anélkül, hogy további részletekbe bocsátkoznánk

24 A ritmikus hallásérzetek bemutatása elvileg hasonló.

– Egyébként úgy tűnik számomra, hogy itt egy rendkívül izgalmas kérdés merült fel, amelyet érdemes lenne megvizsgálni az emberek időbeli tapasztalatának kérdésével kapcsolatban. A legújabb pszichológiai-narratívaelméleti megfontolások keretében gyakran hangsúlyozzák és elemzik a narratívák szerepét az emberi időélmény, végső soron az ember "időbeliségének" szempontjából (vö. Echterhoff & Straub 2003, 2004, valamint Straub 1998, Müller & Rüsen 1997 vagy Rüsen 2001). Az, hogy a narratívák ilyen fontos szerepet játszhatnak (a társadalom- és kultúraelméletben is), néhány jellemző tulajdonságukkal függ össze: például szekvencialitásukkal, belső struktúrájukkal, amely a narratíva összetevőit értelmes vonatkozási kontextusba köti (amely így magyarázó funkciót kap; vö. Danto 1974, Kochinka & Werbig 1997), vagy kulturális mindenütt jelenlétükkel, amely lehetővé teszi, hogy belenőjenek a történetek már meglévő szövetébe (és ezáltal annak részévé váljanak).

így világossá kellett volna válnia, hogy az időbeli fogalmak milyen módon állnak közelebb az elme mozgásaihoz - vagyis az elsősorban érzelmi elemekből álló pszichikus entitásokhoz -, mint minden más fogalom. Azt a tényt, hogy az időbeli ideák számára nemcsak az elemeik sorrendje, hanem a szubjektumhoz való viszonyuk is konstitutív, még inkább alátámaszthatja egyik jellegzetes tulajdonságuk: az időbeli ideák, a térbeli ideákkal ellentétben, soha nem térnek vissza változatlan formában. Egy időbeli eszmét ismételten birtokolni azt jelenti, hogy mindig másként birtokoljuk, másra emlékeztetőnek - mert egy időközben megváltozott ("megtapasztalt") alany rendelkezik vele. Ha szabadidőnkben és a megvilágítás kedvéért újra megjelenítjük a sakkproblémánkat, akkor annak térbeli felfogása még mindig pontosan ugyanaz, mint a fenti első utalásnál; időbeli felfogása azonban most már egy olyan sakkprobléma felfogása lett, amelyet csak egyszer gondoltunk végig. Ezzel továbbléphetünk az elme mozgásaihoz, vagyis ahhoz, hogy

ugyanakkor egyre inkább kompetens narrátor - és uno actu társalkotó) és más jellemzőkkel több. Lehetséges, hogy a cselekvés fogalma is nagyon hasonló módon alkalmas az időbeliség megalapozására (vö. Kochinka 2001, 122. o.): ez is egy időben szükségszerűen bekövetkező eseményt reprezentál, ez is olyan elemekből merít, amelyek egy átfogó kontextusba vannak kötve, és ez a kontextus is jelentés szempontjából strukturált (nevezetesen a cselekvés értelme szempontjából). Ez egyébként mást vagy többet jelent, mint hogy a cselekvések, *mint történetek* megalapozhatják az időbeliséget (vö. Straub 1999, 141. o.). Természetesen igaz, hogy az időben összetett cselekvések *reprezentációja* narratíváktól függ, és az is igaz, hogy a cselekvések elvileg történet(ek)hez kötődnek: Ez az a két olvasat, amelyben Straub (ibid., 142. o.) a "cselekvés történetiségéről" szóló beszédet értelmezni szeretné. Amivel én itt foglalkozom, másrészt, az a kérdés, hogy a "puszta" cselekvések "időteremtő" hatása minden narratív ábrázolás *előtt*. Ha csak a narratíván reprezentált (vagy csak reprezentálható) cselekvéseket vennénk figyelembe - sőt, ha azokat narratíváknak tekintjük -, akkor azt is tennénk, ami ellen Straub (1999, 56. o.) oly meggyőzően érvel: megengedhetetlenül lerövidítenénk a cselekvés fogalmát. - Most már rendkívül érdekesnek tűnik, ha nemcsak az elbeszéléseket és a cselekvéseket, hanem a Wundt által itt tárgyalt ritmikus érzéseket (és érzéseket) is megvizsgáljuk az időfogalmakkal kapcsolatban, tekintettel arra, hogy azok hogyan járulnak hozzá az "időbeliség elméletéhez". Mivel az emberi tapasztalatban ugyanúgy mindenütt jelen van, és ugyanúgy utal az időbeli folyamatokra, nagyon is hihetőnek tűnik, hogy a ritmikus elképzeléseknek (legalábbis potenciálisan) fontos szerepet tulajdonítsunk az időbeliség konstitúciójában. Érdekes lehet elgondolkodni az ekkor megjelenő különbségeken (egyrészt az elbeszélés/plot, másrészt a ritmus között) és azok következményein: például a ritmus esetében egy jelentésstruktúra elhagyása és az ismétlés hozzáadása, ugyanannak a visszatérése.

Ez a pszichikus entitásoknak egy olyan osztálya, amely különösen fontos számunkra.

Ahogy az időbeli elképzelések sem mentesek az érzés elemeitől, úgy fordítva, az elme mozgásaiban nemcsak érzések, hanem érzékelések (és elképzelések) is vannak - a közvetlen tapasztalatban való szondázások tehát az absztrakció terméke. Az elme első, Wundt által tárgyalt mozgásai az úgynevezett intenzív érzéstársítások vagy *összetett érzések*. Ezek az analízis valamivel egyszerűbb speciális esetét képviselik, amennyiben "egyetlen [pszichikus, A. K.] entitás jellemző tulajdonságai egy pillanatnyi állapot termékei" (Wundt 1909, 191. o.), nem pedig különböző folyamatok kölcsönhatásának termékei. Az összetett érzések tehát mintegy "pillanatképek" vagy "állóképek" a mentális (vagy érzelmi) eseményekről, amelyek általában állandó változásban és változásban vannak.²⁵ Ugyanilyen érdekes és fontos az is, hogy Wundt hogyan képzei el ezek szerkezetét: "Eszerint az összetett érzések olyan egységes jellegű intenzív állapotok, amelyekben az érzés egyes, egyszerűbb összetevői egyidejűleg érzékelhetők. Minden ilyen érzésben tehát megkülönböztethetünk érzéskomponenseket és egy érzéseredményt. [...] Minden összetett érzés tehát felosztható: 1) az összes összetevőinek kombinációjából eredő teljes érzésre, és 2) az egyes részérzésekre, amelyek ennek a teljes érzésnek az összetevőit alkotják, és amelyek ismét különböző rendű részérzésekre bomlanak, attól függően, hogy egyszerű érzéki érzésekből állnak-e (első rendű részérzések), vagy maguk már teljes érzések (második és magasabb rendű részérzések)" (ibid., 191. o.). Nem csoda tehát, hogy "így az összetett érzések szerkezete általában igen bonyolult" (ibid., 193. o.). Wundt a "közös érzés" példáján keresztül mutatja be, hogy a belső és a külső "a tapintási érzések" - azaz a belső és külső tapintási érzéseket kísérő egyszerű, érzéki érzések -, valamint a szagláshoz és az ízleléshez kapcsolódó érzések együttesen alkotnak egy teljes érzést, "amelyben érzéki jóllétünk vagy rossz közérzetünk teljes állapota kifejeződik", és "néha az egyik érzékterülethez kapcsolódó érzések, néha a másikkal kapcsolódó érzések dominálnak".

25 "Nem ritka az sem, hogy ilyen érzelmi kapcsolatok tartós állapotai is előfordulnak, amelyeket ilyenkor hangulatoknak nevezünk" (Wundt 1909, 191. o.). A hangulatok hosszabb időtartamra való hajlamát is említettük, mint az érzelmektől való megkülönböztetésük egyik (bár alárendelt) kritériumát (vö. 1.2.2. fejezet).

(ibid., 193. o.). Az "öröm" és a "kellemetlenség" megfelelő kifejezések lehetnek az ebből eredő totális érzés jellemzésére - különösen a közös érzés esetében, amely "olyan totális érzés, amelynek a szubjektum érzéki jólléte vagy rossz közérzete megfelel" (ibid., 194. o.). "De teljesen indokolatlan ezeket [az öröm és a kellemetlenség fogalmát, A. K.] más érzések összességére alkalmazni, vagy akár alkalmazhatóságukat az érzés fogalmának általános kritériumává tenni" (uo.). (Már ez a mondat is, ha komolyan vesszük, tulajdonképpen egyszer s mindenkorra véget kellene vetnie minden olyan kísérletnek, amely Wundt egyszerű érzelmekről alkotott felfogását - amelyben, mint emlékszünk, a gyönyör-kedvtelenség dimenziója mindig és definíciószerűen szerepet játszik - "a" wundti érzelemelméletnek tekinti.). Az, hogy a "gyönyör" vagy a "kellemetlenség" nem adekvát jellemzés minden teljes érzésre, már abból is következik, hogy a teljes érzések úgy is elképzelhetők, mint amelyek ellentétes részérzésekből állnak össze - vagyis egyrészt kellemesek, másrészt kellemetlenek; Wundt az ilyen teljes érzéseket, amelyekre a csiklandozás érzésének formájában szép példát ²⁶mutat be, "ellentétes érzéseknek" nevezi. Wundt megkülönböztet intenzív és extenzív érzéseket is, amelyek mindkettő összetett érzésként jelentkeznek a látás és a hallás területén: "Intenzív érzések alatt azokat értjük, amelyek egy idea érzékszervi elemei minőségi tulajdonságainak viszonyából erednek, extenzív érzések alatt pedig azokat, amelyek az elemek térbeli vagy időbeli rendjéből erednek" (ibid., 197. o.). Az intenzív és extenzív eszmék neveinek hasonlósága azonban nem sugallhatja tévesen, hogy az intenzív érzések természetükben különböznek az extenzív érzésektől (természetük mindig intenzív) - csak eredetük, keletkezési körülményeik különböznek. Szintén eltérők

"az intenzív és az extenzív érzések nem pusztán a megfelelő ideák szubjektív kísérőjelenségei, hanem, mivel minden idea egyfelől hajlamos arra, hogy minőségileg különböző elemekből álljon, másfelől arra, hogy a benyomások valamilyen kiterjedt rendjének legyen alávétve.

26 A csiklandozás "ambivalenciája", amely "a gyenge külső tapintási érzéseket kísérő örömmérből és a tapintási ingerek által kiváltott reflexgörcsök által kiváltott izomérzetekhez kötött érzésekből áll" (Wundt 1909, 194. o. 194 f.), nyelviileg és a szó metaforikus használatában is megmaradt (és így valószínűleg az egyik jelentés, ami miatt metaforikusan hordozzák): Ha valami (tennivaló) csiklandoz bennünket, ha valamiből csiklandozás árad, akkor vonzódunk, és kellemes érzéseket ígérünk magunknak - de nem kétségek nélkül, nem éberség nélkül, hiszen tudunk azokról a borzalmakról és veszélyekről, amelyek a keresett ígérethől is áradnak, vagy legalábbis sejtjük őket.

egy és ugyanazon előadás egyszerre lehet intenzív és kiterjedt érzések hordozója. [...] A hangok egymásutánja intenzív érzéssel kapcsolódik, amely a hangok minőségi viszonyának felel meg, és extenzív érzéssel, amely ugyanezen hangok ritmikus vagy aritmikus időbeli egymásutánjából ered" (ibid., 197. o. f.). Az intenzív érzéseket Wundt a szín- és hangasszociációkhoz kapcsolódó érzések példáján, az extenzíveket pedig a látóérzék formaérzéseivel magyarázza részletesebben, ami például "a szabályos formáknak a szabálytalanokkal szembeni preferenciájában" vagy a "formaérzések preferenciájában" nyilvánul meg (ibid., 197 ff. o.).

"a szimmetria iránti preferencia" (ibid., 199. o.), és a hallóérzék ritmikus érzései. Hogy ezek a magyarázatok mennyire bonyolulttá válhatnak, hogy a mögöttes totális érzések milyen bonyolultan és trükkösen megkomponálódnak bizonyulhatnak, azt a forma optikai érzéseinek példáján lehet érzékeltetni: "A szimmetria és bizonyos legegyszerűbb arányok [mint például az aranymetszés, A. K.] iránti eme preferenciát nem lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy az egyes dimenziók behatolása a szem belső tapintási érzetével és egy velejáró érzéki érzéssel kapcsolódik össze, amely részérzéseként lép be a forma optikai érzetének egészébe, mire az egész forma láttán keletkező szabályos rend teljes érzetét a részérzések egymáshoz való viszonya módosítja" (ibid., 199 f. o.), p. 199 f.). Tehát egy látvány "jól arányos" hatással van ránk, nem utolsósorban azért, mert a szó szoros értelmében jó érzés hagyni, hogy a szemünk végigvándoroljon rajta!

"Az összetett érzések hatalmas sokféleségével [...] természetesen nem lehet olyan pszichológiai elméletre gondolni, amely mindet magában foglalja, és hasonlóan egységes jellegű, mint amilyen például a térbeli és időbeli elképzelések esetében lehetséges" (Wundt 1909, 201. o.). Az ilyen "elmélet-felrobbantó" sokféleséget, mint emlékszünk, már az egyszerű érzések esetében is megállapították. Ott a három dimenzió posztulátumával állították szembe, amely, ha elméletileg nem is mutatja be újra az egyszerű érzéseket, de legalább pragmatikusan rendezzi őket. Az összetett érzésekre is megfogalmazódnak legalábbis általános jellemzők: "Két tényezőtől áll össze minden ilyen érzéshatás: egyrészt az összefüggő részérzések egymáshoz való viszonya, másrészt egységes összérzéssé való egyesülésük" (uo., 201. o.), vagyis röviden az érintett elemek jellege és viszonya, valamint összekapcsolásuk módja (erre még visszatérek).

És a tapasztaló szubjektum egységét is, szemben a tárgyak világának összefüggéstelen sokféleségével, amely a

Az az elv, amely az egyszerű érzések egyetlen, összefüggő sokaságához vezetett az alapszinten, de az érzékekhez tartozó érzetek különböző és különálló rendszereihez, egy magasabb szinten tér vissza: "az érzelmi állapot egységének elveként", amely kimondja, hogy "minden adott pillanatban csak egyetlen teljes érzés lehetséges, vagy, ahogyan azt is kifejezhetjük, hogy az adott pillanatban jelen lévő részérzések végül egyetlen teljes érzéssé egyesülnek" (Wundt 1909, 201 f. o.).

A már említett ritmikus érzések, amelyeknek részérzései mindenekelőtt a feszült és a beteljesült várakozás (azaz a feszültség és a feloldódás) érzései (amelyekkel már a ritmikus gondolatoknál foglalkoztunk), már átmenetet képeznek az affektusok felé - már csak azért is, mert időbeli lefolyáshoz kötöttek.

2.2.4 *Befolyásolja a*

Mert mint emlékeztünk rá, az összetett érzések kvázi pillanatfelvételek az (érzelmi) tapasztalatokról, hol jobban, hol kevésbé egységesek - és különösen ott egyszerűsödnek le, ahol több, különböző sebességgel vagy lassabban futó folyamat bonyolult módon kapcsolódik egymáshoz. Ahol azonban "az érzések időbeli sorozata olyan összefüggő folyamattá áll össze, amely az előző és az azt követő folyamatok közül sajátos egészként emelkedik ki, és amely általában intenzívebb hatást gyakorol az alanyra, mint egyetlen érzés, ott ezt a folyamatot affektusnak nevezzük" (Wundt 204. o.1909,.). Az ilyen hatások nevei - például

"öröm, remény, bánat, harag stb." (ibid., 205. o.) - csupán általános kifejezések, amelyek "a rokon érzelmi tartalmak bizonyos tipikus formáit" jelölik, de nem összehasonlítható vagy egyedi esetek sokaságát. "Minél összetettebb egy mentális folyamat, annál sajátosabb a részletekben: egy egyedi affektus ezért még kevésbé valószínű, hogy valaha is azonos formában megismétlődik, mint egy egyedi érzés" (ibid.).²⁷

27 Amiből egyébként az ilyen "affektív élmények" tartalma iránti érdeklődés esetén a valamilyen formában szemantikus "érzelmi protokollok", azaz "érzelmi protokollok" hermeneutikai elemzéseikhez kell folyamodni.
z. Az első dolog, amit tennünk kell, hogy az érzésről szóló elbeszéléseket használjuk.

Mint már jeleztük, ez az új, fölérendelt egész, amelyet az affektus alkot, csak abban különbözik az összetett érzéstől, "hogyan bizonyos időbeli lefolyást mutat, és hogy intenzívebb hatást és utóhatást gyakorol a pszichikus folyamatok kapcsolatára" (Wundt 1909, 205. o.). Az affektusok közötti minden különbség ellenére Wundt az első pont, a kurzus tekintetében általában azt állítja, hogy egy affektus egy (rá jellemző) kezdeti érzéssel kezdődik, amely vagy egy külső benyomás által kiváltott gondolatból, vagy egy belső folyamatból (pl. asszociációból vagy emlékezetből) ered. Ezt követi "egy képzeletbeli folyamat, amelyet megfelelő érzések kísérnek" (ibid., 206. o.), változó jelleggel és sebességgel. Végül megjelenik egy (affektus-specifikus) végső érzés (amely azonban gyorsan átváltozhat egy következő affektus kezdeti érzésévé). Ami az affektusok fokozott hatását illeti, Wundt ezt elsősorban az alapérzések hatásainak összegződésében látja - vagyis egészen egyszerűen abban, hogy egy affektusban egy egyszerű érzés (vagy akár egy összetett érzés) akkor kezdheti el kibontakoztatni a hatását, ha az előző érzés hatása még nem ért véget teljesen, hanem folytatódik.

A hatások növekedése most már nem csak az affektust alkotó érzések pszichés tartalmára vonatkozik, hanem

"fizikai kísérőjelenségeikre is" (Wundt 1909, 206. o.). Az egyszerű érzések pulzusra és légzésre gyakorolt hatása (vö.

181. o., 21. lábjegyzet) fokozódnak, és a vázizmok - először mimikai, majd "a karok és az egész test" (ibid.) - mozgásai is csatlakoznak hozzájuk, "amelyekhez erősebb affektusok esetén a begyűrűzés kiterjedt zavarai, mint például izomremegés, a rekeszizom és az antlitzizmok görcsös rángásai, az izomtónus bénulásszerű ellazulása járulnak" (ibid.). Bár ezek a mozgások általában teljesen önkéntelenül - akár reflexszerűen, akár "impulzív késztetesként" - történnek, önkéntes módon is be lehet avatkozni: "a mozgások erősítésével vagy gátlásával, vagy akár a legkülönbözőbb módokon való szándékos előidézésével" (ibid., 207. o.).²⁸ Ezek a kifejező mozdulatok lehetnek

28 Az ember azonnal kísértésbe esik, hogy felidézze Darwint és az ő rövid következtetését a kifejező mozdulatokból közvetlenül a megfelelő érzésre (vö. 2.1. fejezet), Wundt viszont immunisnak tartja magát egy ilyen jóindulatúan naiv egyenlősítésre. A teljesség kedvéért azonban nem szabad elfelejteni, hogy még Darwin is beszél például az érzés kifejezésének "képmutatásáról", és mégsem ismeri el a különbséget érzés és érzés között.

"tüneti jellegük" szerint - azaz attól függően, hogy egy affektus melyik aspektusát képviselik vagy jelzik - három kategóriába sorolhatók: Először is, vannak "tisztán intenzív tünetek" (ibid.); "ezek kivétel nélkül erősebb affektusok kifejeződései, és mérsékelt fokban fokozott mozgásokból, nagyon heves affektusoknál a mozgás hirtelen gátlásából vagy bénulásából állnak" (ibid.), és így az affektus intenzitásával függnek össze. Másodsor, vannak "az érzés minőségi kifejezései" (ibid.), amelyek elsősorban mimikai mozdulatokból állnak, és az affektus minőségének felelnek meg. Harmadsor, vannak "képzeletbeli kifejezések", általában pantomimikus mozgásokban, "amelyekben vagy az affektus tárgyaira utalnak [...], vagy amelyekben a tárgyakat és a hozzájuk kapcsolódó folyamatokat a mozgás formája jelzi" (ibid.). A képzeletbeli kifejezések az affektus képzeletbeli tartalmára utalnak. Mindezek a "fizikai kísérőjelenségek" - a vázizmok mozgása, erős affektusok esetén pedig a szív mozgása, a légzés és az érrendszeri innerváció - erősítő hatással vannak az affektusra. Ez a hatás azon a tényen alapul, hogy "bizonyos izomterületek gerjesztő vagy gátló innervációját belső tapintási érzetek kísérik, amelyekhez érzéki érzések kapcsolódnak. Ezeket az affektusok egyéb érzelmi tartalmaival kombinálva növelik az utóbbiak intenzitását" (ibid. 209. o.).

Ami magukat az affektusokat (és nem az imént tárgyalt kifejezési formáikat) illeti, Wundt (az összetett és már az egyszerű érzésekhez hasonlóan) sokféleségükre való tekintettel megtiltja az átfogó elméleti ábrázolást. Mindazonáltal itt három szempontot mutatunk be, amelyek segítségével megkülönböztethetők és leírhatók: "1) az affektusokba belépő érzések minősége, 2) ezen érzések intenzitása, és 3) a fejlődés formája, amelyet az érzések változásának típusa és sebessége kondicionál" (Wundt 1909, 213. o.).

Az affektusba belépő érzések *minősége* lehetővé teszi, hogy különbséget tegyünk kellemes és kellemetlen affektusok, izgató és depresszív (vagy izgató és nyugtató), valamint izgató és feloldó affektusok között (vö. ibid., f213. o.): legalábbis akkor, ha "az érzés egyik iránya [kijelölhető] egy adott affektus elsődleges irányaként, amelyhez aztán a többi irányhoz tartozó érzéselemek másodlagos összetevőkként kapcsolódnak" (ibid., 214. o.). A másodlagos elemek változása

kifejezést a továbbiakban nem veszik figyelembe.

Ráadásul a különböző részek eltérő minősége ugyanannak az affektusnak különböző alformájához vezet, amelyet az elsődleges minőség határoz meg: "Az öröm például alapjellegét tekintve örömhatalmas; a maga folyamán aztán az érzés fokozódásával többnyire egyidejűleg izgató, de az érzések túlzott erősségével nyomasztó affektussá válik" (uo.). Mindenekelőtt ez az első szempont - a beérkező érzések minősége - az, ami az affektusoknak a megfelelő nyelvi elnevezést adja; és gyakrabban, mint a másik két dimenzió, az öröm vagy a kellemetlenség jellege az inspiráló tényező.²⁹

A beérkező érzések *intenzitása* határozza meg, hogy gyenge vagy erős affektusról van-e szó. Nem szabad egyenlőségelet tenni a fent említett fizikai kísérőjelenségek intenzitásával: éppen a legerősebb, gátló vagy bénító hatású affektusok képesek asztenikus, azaz erőtlen benyomást kelteni. Végül az affektus *lefolyása* szerint három változatot különböztethetünk meg: "1) Hirtelen kitörő affektusok, mint például a meglepetés, a döbbenet, a csalódás, az ijedtség, a düh: ezek mind új szintre emelik az érzelmeket.

-
- 29 Wundt az affektusok nyelvi megnevezéseit három csoportra különbözteti meg: "1) A szubjektív affektusok megnevezései, amelyeket elsősorban maga a lelkiállapot szerint különböztetünk meg" (Wundt 1909, 215. o.). 215), amelyek közé sorolja az örömet és a bánatot, és ez utóbbiak altípusaiként a melankóliát, a bánatot, a szomorúságot és az ijedtséget, "2) a külső tárgyra vonatkozó objektív affektusok megjelölései" (ibid.), amelyek közé tartozik az öröm és a rosszkedv, és ez utóbbiak változataiként a bosszúság, a rosszkedv, a harag és a düh, és "3) Objektív hatások megjelölései, amelyek olyan külső eseményekre utalnak, amelyek csak a jövőben várhatók: Remény és Félelem, és ez utóbbiak módosításaként a Szorongás és Aggodalom" (ibid.). Itt nem teljesen világos, hogy az első csoportot "tárgy nélküli" affektusként (és így, az első fejezet előmunkálatai nyomán, inkább hangulatként) kell-e értelmezni, míg a második csoport "tárgyakra" irányul (amibe a személyeket is bele kellene érteni), a harmadik pedig (jövőbeli) eseményekre. Mivel Wundt a hangulatot az affektustól annak hosszabb időtartama, és nem a tárgyi vonatkoztatás hiánya alapján különbözteti meg, egy ilyen olvasat teljesen lehetséges lenne. Az elképzelhető "affektus-objektumok" "választéka" azonban, amely így létrejön, furcsán hiányos maradna. A következő átfogalmazás jóindulatúbb lenne, és így pillanatnyi szándékainknak is jobban megfelelné: az első csoport a "belső" "tárgyakra" utal, mint például emlékek, képzetek stb. a második, mint korábban, a "külső" tárgyakra és személyekre, a harmadik pedig a várható eseményekre. (Az elhatárolás még mindig nem minden esetben lesz egyértelmű: Különösen a kategorikus különbség a várt esemény és a "pusztán szubjektív" esemény között, amely nem A "kifelé" irányított affektus megvilágításra vár. Az elvárásom a külső világ tárgya? És a horror besorolása az első csoportba sem az első, sem a második olvasat révén nem egészen érthető - sem akkor, ha tárgyra való hivatkozás nélkül gondolunk rá, sem akkor, ha úgy gondolunk rá, hogy egy "belső" tárgyhoz kapcsolódik).

Nagyon gyorsan emelkednek egy maximumra, majd fokozatosan csökkennek, és átmennek a nyugodt lelkiállapotba. 2) Fokozatosan emelkedő affektusok, mint az aggodalom, a kétség, a bánat, a szomorúság, a várakozás, sok esetben az öröm, a harag, a félelem: fokozatosan emelkednek a maximumra, és ugyanilyen fokozatosan csökkennek újra. Végül, a fokozatosan emelkedő affektusok egy módosulata: 3) az intermittáló affektusok, amelyekben több emelkedő és ereszkedő fázis követi egymást. Minden hosszabb ideig tartó hatás ebbe a kategóriába tartozik. Így az öröm, a harag, a szomorúság, de a legkülönbözőbb más, fokozatosan emelkedő affektusok is paroxizmikusan jelentkeznek" (uo., 217. o.). Egyes affektusok, például az öröm és a harag, mindhárom formában előfordulhatnak. Az affektusok rendszerezett "rendjében" "két [vagy valójában három, mint a következőkben világossá válik, A. K.] tényezőt kell figyelembe venni: 1) az azt alkotó érzések minőségét és intenzitását, és 2) az azt alkotó érzelmek minőségét és intenzitását.

2) ezen érzések gyors egymásutánja. Az affektus általános jellegét az első tényező határozza meg, a második részben az erőssége, de a lefolyása is, és mindkettő együttesen a testi kísérőjelenségek és a hozzájuk kapcsolódó érzéki érzések következtében az affektus pszichológiai fokozódásait okozza" (ibid., 218. o.). Ha úgy tűnik, hogy a beérkező érzések minősége és intenzitása itt egyetlen tényezővé egyesül, ez nem szabad, hogy elhomályosítsa azt a tényt, hogy az egyik független a másiktól. Az említett tényezők közül a másodikat, "ezen érzések egymásutánjának gyorsaságát" nem szabad félreérteni úgy, hogy a beérkező érzések *egymás utáni sorrendben* lépnek be az affektusba. Érdeemes megemlékezni arról, hogy az összetett érzések szintjén már szerepet játszanak a részleges és a teljes érzések, az érzések összetevői és az érzések eredői.

Az elme utolsó "mozgása", amelyet Wundt - az affektusra építve - az "akarati aktus": ez alatt az affektust érti, amely "a képzelet és az érzés tartalmának hirtelen változásába megy át", "ami az affektust pillanatnyilag befejezi" (Wundt 1909, 219. o.). Wundt ezeket a hirtelen változásokat (amelyeket az affektus készít elő) *akarataktusoknak* nevezi, az akarataktus magában foglalja a hozzá tartozó affektus *akarataktusfolyamatát*. Az akarati aktusok külső aktusokként - az egyes affektusokat kísérő pantomimikus kifejező mozdulatokat Wundt ennek előzményének tekinti -, de belső aktusokként is előfordulhatnak - például döntés meghozatalaként (vö. ibid., 230. o.). A végintézkedés a végrendelet folyamatát azáltal szünteti meg, hogy

Az akarat olyan hatásokat hoz létre, amelyek kioltják az affektust, azaz olyan érzéseket hoz létre, amelyek ellentétes viszonyban állnak azokkal, amelyek az akarati aktusban foglalt affektusba belekerültek. A külső akarati aktusok legegyszerűbb esetei alkalmasak a szemléltetésre: "Az akarat primitív folyamatainak kialakulása valószínűleg mindig a nemtetszés érzésére vezethető vissza, amely külső mozgási reakciókat vált ki, amelyek hatásai az öröm ellentétes érzései. Az "éhség csillapítására szolgáló ételek megragadása" Wundt (ibid., 220. o.) példajaként szolgál. Az akarati aktushoz vezető affektusban, mint fentebb kifejtettük, különböző (egyszerű és összetett) érzések és elképzelések kapcsolódnak. Az érzések és eszmék e kapcsolatainak egy része irreleváns az akarati aktus szempontjából; a többi, "amelyek lehetőleg előkészítik az akarati aktust [...], az akarat motívumainak nevezzük. Minden motívum azonban ismét felosztható egy képzeleti és egy érzelmi összetevőre, amelyek közül az elsőt nevezhetjük motívumnak, a másodikat pedig az akarat főhajtóerejének" (ibid.,

S. 222). Azoknak a lehetséges változatoknak a vizsgálata, amelyekben egy motívum beágyazódhat az affektusba, arra készíti Wundtot, hogy megkülönböztessen különböző cselekvéstípusokat: a *hajtócselekvés* mint "egyszerű akarati aktus", ahol csupán "egyetlen érzés egy kísérő gondolattal együtt válik motívummá, és a folyamatot egy neki megfelelő külső mozdulattal hozza véghez" (ibid., 223. o.), 223. o.), az *önkényes cselekvés* mint "az akarat összetett cselekvése", ahol "az érzések és eszmék többsége arra törekszik, hogy külső cselekvésekbe menjen át, és [...] az affektusfolyamatnak ezek a motívumokká vált összetevői egyidejűleg különböző [...] végső hatásai" [ibid.], amíg e motívumok közül az egyik nem válik uralkodóvá, és - az önkényes cselekvések speciális eseteként, amikor "az ilyen ellentétes motívumok küzdelme egyértelműen és érzékelhetően megelőzi a cselekvést" (ibid.) - a *választás aktusa*. "A cselekvést közvetlenül megelőző döntő motívum többé-kevésbé hirtelen uralomra jutásának pszichés folyamata az, amit önkényes cselekvések esetében általában döntésnek, a választási cselekvések esetében pedig elhatározásnak nevezünk" (ibid., 226. o.).³⁰ Végül Wundt olyan mechanizmusokat tárgyal, amelyek

30 Ezen a ponton érdemes felidézni Damasio (1997) már említett publikációját, amelynek központi tézise az volt, hogy az embereknek a (gyakorlatilag releváns) döntéshozatali folyamatokhoz az érzéseikre is szükségük van. Ami Wundt nézeteit illeti, nem nehéz nagy tartalmi hasonlóságokat felfedezni egy ilyen globális tézissel - például, ha figyelembe vesszük, amit Wundt már mondott a motívum fogalmáról (ahogyan ő azt bevezeti) és annak motívum és hajtóerő összetevőiről.

feltehetően felelősek azért, hogy egyrészt az összetett akarati aktusok az idők folyamán egyszerű akarati aktusokból alakulnak ki, másrészt az összetett akarati aktusok is fokozatosan leegyszerűsödhetnek hajtóerő aktusokká, sőt, ha "a cselekmények [...] megszokott gyakorlása révén a meghatározó motívum egyre gyengébbé és mulandóbbá válik" (ibid., 231. o.), akár ezen túlmenően a reflexfolyamat szintjére is. Nem csak a tiszta érzékelések szintjén, azaz a

Az "észleléssel kapcsolatos" fiziológiai folyamatokat illetően, még a "mentális entitások" szintjén is, Wundt igyekszik empirikus, sőt kísérleti bizonyítékokat találni állításaira. Íme egy példa a cselekvéstípusok imént említett "egyszerűsítésére" és "bonyolítására" (vö. Wundt 1909, 235. o. ff.): Egyszerű inger-reakció kísérletekben nyilvánvalóan a reakcióidők kétszcúsu gyakorisági eloszlása áll fenn, amely megfelelő instrukciókkal "felbontható", azaz kísérletileg is két egymást átfedő eloszlásra bontható. Kétféle reakcióra mennek vissza, a "teljes vagy érzéki" reakcióra és a "rövidített vagy izmos" reakcióra (vö. ibid., 237. o.). A teljes reakcióban, amelyet például "választási kísérletekkel" lehet kikényszeríteni ("Emelje fel a bal kezét a lehető leggyorsabban egy kék jelre, a jobb kezét egy piros jelre"), az alany az inger felismerésére koncentrált; a rövidített reakcióban, amelyben az instrukció a (mindig azonos) ingerre adott (mindig azonos) reakció sebességére összpontosít, az alany viszont a (mindig azonos) ingerre adott reakció sebességére koncentrált.

fogalmilag "beleengedte az érzést" minden cselekedetébe (és minden döntésébe). "Az eszmék és érzések azon kapcsolataiban, amelyeket motívumoknak nevezünk, nem az eszmék, hanem az érzések, azaz a hajtóerők bírnak döntő jelentőséggel az akarati cselekedetek előkészítésében. Ez már abból következik, hogy az érzések magának az akarat folyamatainak integráló összetevői" (Wundt 1909, 223. o., kiemelés A. K.). "A tisztán intellektuális megfontolásokból eredő akarat feltételezése [...] tehát pszichológiai ellentmondást tartalmaz" (ibid.). Annál szembetűnőbbek - minden tartalmi hasonlóság ellenére - a komoly különbségek a fogalmi pontosság, az elméleti kidolgozottság és valami olyasmi tekintetében, amit "jelenségekhez közeli komplexitásnak" is nevezhetnénk. Mivel Damasio javaslatai csupán egy példaként szolgáltak (a sok közül) az újabb kísérletek közül, amelyek mindegyike az érzés rehabilitálására tett kísérletként olvasható (mint például Ciompi megközelítése [1998], vö. 103. o. ff.), legalább egy dologra minden visszafogottsággal következtethetünk: minden ilyen kísérletet Wundt nézeteihez kell mérni, ami a fent említett pontosságot, kidolgozottságot és differenciáltságot illeti. (Ezen még Damasio állandóan kategóriákat összezavaró ál-empirizmusa sem változtat a legkevésbé sem).

izmos reakció. Ez nemcsak, mint várható volt, gyorsabb reakcióhoz vezet, hanem Wundt számára az "akaratú aktusok reflexmozgásokká való visszafejlődésének" (ibid., 239 f. o.), a "mechanizálásnak" (ibid., 240. o.) prototípusát is kínálja, hiszen a per- sons számára lehetséges, "gyakorolni a benyomás és a hozzá egyértelműen hozzárendelt mozgás összekapcsolását oly módon, hogy az érzékelés folyamata egyre inkább eltűnik, vagy csak a mozgás impulzusának bekövetkezése után következik be, így maga a mozgás reflexszerűvé válik" (uo.). Ezzel szemben a "teljes (érzékszervi) reakció [...], mivel ebben a benyomás észlelése és a reakció végrehajtása között könnyen közbeiktathatók különböző mentális folyamatok [nevezetesen például a kényszerű választás, A. K.], az egyszerű akaratú folyamatokból az összetett akaratú folyamatokba való átmenet eszközei" (ibid., 238. o.). Ily módon - megteremtve a fejlődés lehetőségét

"magasabb" cselekvési formák az "alacsonyabb" formákból és fordítva - természetesen a fogalmi előfeltételek is megteremtődnek ahhoz, hogy az emberi gyakorlatban bekövetkező változásokat és fejleményeket onto- és filogenetikai szempontból is elméletileg meg lehessen ragadni.

Az "akaratú folyamatára" vonatkozó magyarázatokkal befejezhetjük Wundt "rendszerének" rekonstrukcióját a pszichés eseményekről: Mint jeleztük, az akaratú folyamata az utolsó "pszichikus entitás", amellyel Wundt foglalkozik, mielőtt a következő "rendszer szintre", nevezetesen a "pszichikus entitások kapcsolatára" - pl. a tudat, a figyelem vagy az asszociációk - térne át. Sőt, az akaratú folyamata úgyszólván a teljes prototípusa annak a folyamatnak, amely az affektusok esetében elvileg hasonló, de nem teljes (és az összetett érzések esetében nem teljes).

"befagyasztva") - de nem ez az egyetlen oka annak, hogy a jelen munkában még mindig foglalkozom vele (erre még visszatérek). És Wundt rendszerének előző, "bazális" szintjeinek kezelése természetesen elkerülhetetlen volt ahhoz, hogy egyáltalán érthetővé tegyük azt, amit egy affektus, egy összetett érzés jelent Wundt számára. Ugyanis világossá kellett volna válnia, hogy Wundt hogyan vezeti le egymásból és hogyan épít egymásra megfontolásait - mennyire nélkülözhetetlen például az élmény tárgyának ("tisztá érzékelés") és az átélő alany ("egyszerű érzés") analitikus szétválasztásának megértése, még a legegyszerűbb élményekben is, ha később helyesen akarjuk megérteni, mit jelent az indítékunk indítékra és mozgatórugóra való felbontása. Most már csak az a kérdés marad, hogy egy kortárs érzélmélet mit meríthet inspirációként a felvázolt, nagyjából százéves megfontolásokból. Más szóval: Hol vannak érintkezési...

Melyek az érintkezési vagy kapcsolódási pontok Wundt imént összefoglalt javaslatai és az értekezés 1. fejezetében a tisztázásra tett kísérleti kísérletek között?

2.2.5 Kapcsolattartási pontok a kortársak számára

Először is, a minket érdeklő jelenséget - az érzést - Wundt megközelítésében meg kell találni és azonosítani kell. Ennek során természetesen ügyelnünk kell arra, hogy az *érzés* szót többé ne kizárólag Wundt értelmében használjuk - természetesen azért, mert most meg kell tennünk a szükséges lépést "el Wundttól", és vissza kell térnünk ahhoz a törekvésünkhöz, hogy megtaláljuk és megszilárdítsuk az elméletet átfogó álláspontot. Ha felidézünk a jelen munka 1. fejezetében szereplő fogalmi meghatározásokat, akkor mindenekelőtt a wundtiánus *affektus* jelenti azt, amit egy kortárs érzelemelméletnek tárgyként kell kezelnie; ahol az érzés időbeli formája (vö. 1.1.3. fejezet) nélkülözhető, ott már az összetett érzések kínálják magukat a vizsgálódás tárgyául. Az egyszerű érzések sensu Wundt szerint viszont csak mint a legegyszerűbb építőelemek érdekesek: jelentésüket tekintve nagyjából ott helyezhetők el, ahol a jelen munkában (az 1.2.1. fejezetben) az érzéseket megkülönböztettük az észlelésektől vagy érzékelésektől.³¹ Miért pont ezek az egyszerű érzések

31 Ott az érzékeléseket az észlelések egy részalmazaként értelmezték, nevezetesen olyan észlelésekként, amelyek (majdnem) a kellemes-kellemetlen dimenzióba sorolhatók, amelyeket tehát (pontosan) *kellemesnek vagy kellemetlennek érzékelnek* - és így közvetlenül az érzés (fogalmi) határán helyezkednek el. Azt, hogy nem minden észlelés értendő "érzéshez közelinek", az összetett vizuális észlelések példájával magyarázták, például amikor egy műalkotást nézünk. Wundt számára viszont minden érzékelés - pontosabban minden érzéki tapasztalat "szubjektív" aspektusa, azaz *minden egyszerű érzés* - már definíció szerint is valahol a gyönyör-kedvtelenség dimenziójában (valamint ezen felül a feszültség-feloldás és az izgalom-nyugalom dimenziójában) helyezkedne el. Azt azonban, hogy egy összetett észlelés (például a műalkotás megtekintése) nem tűnik azonnal kellemesnek vagy kellemetlennek, azzal tudná magyarázni, hogy az ilyen észlelés egyszerű észlelési atomok sokaságára - azaz megfelelő egyszerű érzésekre, valamint Wundt értelmében vett megfelelő "tisztá érzésekre" - bomlik, amelyeknek nem feltétlenül kell "teljes érzést", azaz összetett érzést alkotniuk (amelyet, ha kialakul, nem feltétlenül kell tovább jellemezni az öröm és a kellemetlenség fogalmaival). Wundt megoldása a problémára viszonylag messzebbre - nevezetesen az "érzés" birodalmába - terjeszti ki az érzés elméletének hatókörét.

Mint már említettem, számomra egyáltalán nem egyértelmű, hogy ez a három dimenzió a legfontosabb, amelyekre az érzelmek pszichológiájával foglalkozó irodalomban általában úgy hivatkoznak, mintha Wundt gondolkodása az érzelmekről kimerülne ebben az egyszerű "előfázisban". A magyarázat részben talán a három jellemző dimenzió egyszerűségében, "fogósságában" rejlik, ami megkönnyíti a befogadást, legalábbis Wundt összetett és differenciált modelljéhez képest, amely felé vezetnek.

Wundt időnként maga is használja a három dimenziót az affektusok, azaz a különböző érzések (valamint más összetevők) "konglomerátumainak" leírására, amelyek időben futnak (vö. Wundt: "A három dimenzió"). 1911, p. 200 f.): Ő azonban ezekre az egyszerű összetevőkre utal (úgymond az affektuson keresztül); ahol a három dimenziót a pszichikus entitásokra kell alkalmazni, ott ez már az összetett érzések szintjén történik, meglehetősen pragmatikus leíró módon, és csak annyiban, amennyiben ez lehetséges és értelmes - semmiképpen sem az elméletnek megfelelő kötöttségben és hézagmentességben, mint az egyszerű érzések esetében.

A magyarázat harmadik része abban keresendő, hogy maga Wundt sem teszi félreérthetetlenül világossá írásaiban, hogy az egyszerű érzések és az affektusok különböző fogalmak, és hogy milyen viszonyban állnak egymással.³² Mindez azonban még mindig nem nyújt félig-meddig kielégítő magyarázatot.

Ha most azt a kérdést tesszük fel, hogy Wundt milyen empirikus megközelítést választott az érzés jelenségéhez, az egyértelmű besorolás nehezebb, mint Darwin esetében. Az 1.1.1. fejezetben megkülönböztetett három megközelítés mindegyike szerepet játszik Wundt megközelítésében: egy *spekulatív*, egy *introspektív* és egy *empirikus* (a szó szűkebb értelmében vett) megközelítés. Az érzés minden elképzelhető "szimbolizációja" az *empirikus* hozzáférés "folyosójaként" jön számításba (még akkor is, ha nem minden folyosón lehet mindegyiket bejárni).

minden egyes érzékelési aktusba -; ez egyelőre elegánsabbnak tűnik.

- 32 Például a "Megjegyzések az érzelmek elméletéhez" című írásában, amely elutasítja Titchener kritikáját az egyszerű érzelmek három dimenziójáról: Wundt először "az affektusok kifejező mozdulatairól" beszél (1900, 164. o.), majd az egyszerű érzelmek, azaz az *affektus összetevőinek* "mimikai és pantomimikus tüneteit" (ibid.) magyarázza. Vannak azonban egészen egyértelmű megfogalmazások is: "Hogy a mentális folyamatok közül, amelyekhez az érzések kapcsolódnak, itt csak az affektusokra lehetett gondolni, az nyilvánvaló, hiszen csak az affektusok bonthatók érzésekre" (ibid., 174. o., második kiemelés A. K.). "Az érzelmek tényleges terminológiája teljesen azokra a [...] kifejezésekre korlátozódik, amelyekben az ember általában az affektusokat használja, amelyekben az érzelmek elemként szerepelnek" (Wundt 1909, 98. o., kiemelés A. K.).

Az első az affektusokat kísérő "mimikai vagy pantomimikus mozdulatok" (amelyeket Darwin a legfontosabb hozzáférési útvonalnak tekint), a nyelv, amelyen az érzéseket szimbolizálják és kommunikálják,³³sőt az érzéseket és az affektusokat kísérő fiziológiai változások is. Az utóbbi megközelítés - az élettani paraméterek vizsgálata - esetében különösen fontos megjegyezni azt a jelentőséget, amelyet a kísérleti pszichológus Wundt tulajdonít neki. Ő ugyanis semmiképpen sem keveri össze a ténylegesen érdekes jelenséget annak fiziológiai kísérőjelenségeivel, ahogyan ez ma történik.

"neurofiziológiai" a "fiziológiai" helyett - mindennapos. Ehelyett ismételten óva int ettől a zavarodottságtól: "Ezek a külső segédeszközök [mint a kifejező mozgások, a pulzus, a légzés, az érrendszeri innerváció, A. K.] azonban soha nem helyettesíthetik maguknak a pszichikus folyamatoknak a közvetlen megfigyelését; legfeljebb felhívhatják a figyelmet a folyamatok olyan tulajdonságaira és összefüggéseire, amelyek egyébként elkerülnék azt" (Wundt 1909, 210. o.). Természetesen a mentális folyamatokat közvetlenül csak maga a megfigyelő figyelheti meg, ha egyáltalán megfigyelheti, azaz *önmegfigyeléssel*. Ez még akkor sem változik, ha az ilyen első személyű perspektívát "kísérleti önmegfigyelésnek" nevezik, és az említett fiziológiai folyamatok állítólag "az ellenőrzés segédeszközei" (ibid., 212. o.): "Mert különösen igaz az affektusokra, hogy az élet természetes menetében maguktól bekövetkező pszichológiai folyamatok megfigyelése elégtelen marad. Először is, a véletlen nem kínálja a pszichológus a hatások a nagyon

33 Ez nem "érző emberekkel készített interjúkkal" történik, hanem például az érzések leírására rendelkezésre álló nyelvezetről való elmélkedéssel: "Mi az érzés? Ha visszatekintünk a nyelv által ennek a szónak adott jelentésre, azt találjuk, hogy nagyon kétértelmű értelemben használják. Az éhséget és a szomjúságot érzésnek nevezzük, beszélünk fájdalomérzetről, arról, hogy tapintó végtagjainkkal külső tárgyakat tapintunk. De a szeretetet és a gyűlöletet, az örömet és a bánatot, az aggodalmat és a reményt is érzéseknek nevezzük. [...] A nyelv itt a kényelem kedvéért és valaminek a hiányában ugyanazt a nevet adta a jelenségek egy sorának, amelyek a legszorosabb kapcsolatban állnak egymással? Vagy valóban ösztönösen talált rá a helyes dologra, amikor a különbségek ellenére megérezte, hogy ezekben a folyamatokban van valami közös" (Wundt 1990b, 2. o.)? Ha ezt az idézetet az *emberi és állati lélekről szóló előadásokból* az 1.1. és 1.2. fejezetben kifejtett megkülönböztetések és elhatárolások háttérben vizsgáljuk, és feltesszük magunknak a kérdést, hogy az ott tárgyaltak közül hány pont illusztrálható az idézetből vett példákkal, akkor a tárgykörnek egy olyan határozottan árnyalt megértése tárul fel, amelyet első pillantásra nem is sejténénk ebben a rövid részletben.

Másodsor, a legkevésbé vagyunk képesek magunkat pontosan megfigyelni, különösen a valódi okokon alapuló erősebb affektusok esetében. Ez sokkal sikeresebb, ha az ember önkényesen egy bizonyos affektushangulatba helyezi magát [az "affektushangulat" alatt "szimulált affektust" értünk, és megnyugtatóan megjegyezzük, hogy még Wundt sem képes mindig túllépni a fogalmi zűrzavarra, A. K.]. Mivel nem lehet megítélni, hogy az így szubjektíven kiváltott affektus intenzitásában és lefolyásában mennyire felel meg az objektív okokból eredő azonos jellegűnek, kívánatos ellenőrzésnek számít a fizikai hatások, nevezetesen a pulzus és a légzés egyidejű vizsgálata, amelyek a leginkább távol állnak az akarat befolyásától" (ibid.). A fizikai adatok tehát, mint egyfelől világossá válik, csak kiegészítésként használhatók, egy más, pl. szemantikai alapú eljárás "kiszolgálói": "Éppen ezért azonban az érzés különböző dimenziói közötti megkülönböztetés, ahogyan azt a fenti séma megkísérli, mindaddig a levegőben maradna, amíg nem találna támpontot közvetlenül maguknak az érzéseknek a szubjektív megfigyelésében" (Wundt 1900, 165. o.). "Ezek a fizikai jelenségek számunkra [...] külső tünetek maradnak, semmi több" (ibid.). Másodsor pedig világossá válik, hogy az általunk (az 1.1.1. fejezetben) empirikusnak (a szó szűk értelmében) és introspektívnek jellemzett megközelítések mennyire közel állnak egymáshoz Wundt számára, sőt, mennyire szükségük van egymásra még ezen túl is.³⁴ Ugyanakkor a wundti rendszer *spekulatív* mozzanatai is tagadhatatlanok - még akkor is, ha Wundt a maga személyében valószínűleg vádaskodásként értelmezte volna az ilyen diagnózist.

34 Mert ahogyan azt már a fejezetben említettük 1.1.1: A szerző számára is kevésbé tűnik értelmesnek egy olyan empirikus fogalomra való korlátozás, amely elvileg különbséget szeretne tenni a gyűjtő és az adatgyűjtésben az adatot szolgáltató között - legalábbis egy olyan tárgy tekintetében, amely elvi okokból teljesen vágtalanul csak az egyes ember saját tapasztalatában létezik. Az adatbázis mégis nélkülözhetetlen "kiszélesítéséhez" viszont elengedhetetlen, hogy a kezdetben szinguláris, sajátos tapasztalatok szimbolizációs és kommunikációs folyamatairól gondolkodjunk. - Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az önvizsgálat az érzések minden empirikus vizsgálatának kezdetén áll. Természetesen ez akkor is igaz, amikor az embereket az érzéseikről kérdezzük, kérdőívvel kérdezzük őket, vagy kérdőívvel járunk a végére (vagy az érzéseiknek). Még a mindennapi nyelvhasználatra vonatkozó, az érzésekre vonatkozó reflexiók is, amelyekre az előző lábjegyzetben találunk példát (és amelyekkel itt-ott kísérletet tettünk az 1.1. és 1.2. fejezetekben), így értelmezve nem jelentenek mást, mint a nyelvben megalvadt önvizsgálat iránti érdeklődést.

és ennek megfelelően védekezett volna. (Mindenesetre hevesen visszautasítja Titchener szemrehányását, miszerint ő "az érzések többdimenziós rendszerének megállapításához" [ibid.] kizárólag "belső észlelés és általános raisonnement alapján" [vö. Wundt 1900, 150. o.] jutott volna el; még "a legegyszerűbb és legközelebbi kísérletek" [ibid.] kimutatta az egyetlen öröm-élvezet dimenzió elégtelenségét, így megfontolásai korántsem voltak "csupán 'általános raisonnements', azaz világosabban fogalmazva, teljesen a levegőbe épített hipotézisek" [ibid.]). De a rengeteg elméleti-fogalmi döntés, amelyet Wundt a rendszer felépítése során hoz, sem (szigorúan) empirikusan, sem (tágabb értelemben empirikusan, azaz interszjektív egyetértésre törekvő módon) introspektíve nem ellenőrizhető vagy igazolható. Még a legegyszerűbb elképzelhető tapasztalat felbontása egy "tárgy"-ra és egy "tárgy"-ra.

"szubjektummal kapcsolatos" vagy "holisztikus" aspektus - különösen, ha egyúttal ragaszkodunk ahhoz, hogy ez egy analitikus absztrakciós aktus, amely természetesen nem létezik a közvetlen tapasztalatban - egy pre-empirikus tétel, amelynek előbb bizonyítania kell (megismerést generáló) gyümölcsözőségét, és mint ilyen, immunis minden (empirikus vagy introspektív) megerősítésre vagy cáfolatra. Egy ilyen tételezés tehát (mint Wundt számos más tételezése) a szó legjobb értelmében spekulatív. (És még akkor is spekulatív marad, ha eredményesnek bizonyult).

Az "absztrakció" kifejezés mindenesetre jól alkalmazható Wundt megközelítésének egészének jellemzésére. A fenti magyarázatokban többször is rámutattunk, hogy Wundt milyen fáradhatatlanul ismételteti,³⁵ hogy absztraháló - ha úgy tetszik, tisztán fiktív, hipotetikus - lépések azok, amelyek először a tapasztalatból kivonják az egyes részecskéket, és az intellektuális elemzés számára körvonalazzák őket. Az állandóan ismétlődő absztrakció először Wundtnak szolgáltatja azokat az elemeket, amelyeket aztán szintetikusan újra összerak - abban a reményben, hogy az eredmény a lehető legközelebb kerül ahhoz, ami az eredeti, nem szétszedő tapasztalat számára (legalábbis nagy vonalakban) hozzáférhető, de felfoghatatlan. Az, hogy Wundt többször - és nagyon különböző módon - összekapcsolja mind a boncolgató, absztraháló lépéseket, mind a kapott elemek újra összerakására tett kísérleteket az általa talált szabályok szerint, jelzi, hogy nemcsak tudós, hanem filozófus is.

"rendszer szintek" - a rekurzió egy mozzanatát is beleviszi elméleti építményébe. Következésképpen "önreferenciálissá" válik,

35 Ezért egy pontosabb felsorolás csak felesleges lenne (vö. Wundt 1909, pl. 34., 45., 91., 109., 112., 171. és a többi).

mert az alacsonyabb szinteken végrehajtott lépések, amelyek először alkotják a tárgyat, megismétlődnek egy magasabb szinten (az így meghatározott tárgyakkal együtt). Példaként idézzük fel az egyszerű hang, majd a többszörös hang, végül a zaj fogalmát - mindegyik mint intenzív fogalom (vö. 182. o. f.); nagyobb "ívű" példaként az "objektív" és a "szubjektív" aspektusra való felosztását mind egy egyszerű élménynek Wundt vállalkozásának kezdetén, mind egy motívumnak a későbbi folyamán - egy motívumnak, amelynek fogalmába ez a megkülönböztetés alacsonyabb szinteken már sokszor belekerült. Ha röviden és tömören akarnánk jellemezni Wundt megközelítését, azt mondhatnánk, hogy *absztraháló és rekurzív*.

Ez mindenekelőtt meghatározza és indokolja, hogy Wundt "pszichológiai rendszerének" mely részei különösen fontosak az érzelmek pszichológiája szempontjából, valamint összefoglalja, hogy milyen megközelítéseket alkalmaz Wundt, és hogyan lehetne jellemezni megközelítését egészében. Hogyan definiálja tehát Wundt azt, amit ma "érzelemnek" nevezhetnénk, milyen érzést kezel?

"Egy érzelemelméletnek, amely igazságot akar tenni az érzelmeknek a maguk sokféleségében, lehetővé kell tennie [...] az érzelmek egyszerűségének vagy komplexitásának feldolgozását vagy reprezentálását" - fogalmazódott meg az 1.1.4. fejezetben, ahol (a féltékenység példáján keresztül) arról volt szó, hogy a különböző "összetevők" - kogníciók, képzetek, emlékek, akár más érzelmek - milyen konstitutív elemei lehetnek egy érzésnek. Az 1.4. fejezetben ezt az igényt újra felvettük, és kiegészítettük azzal a kérdéssel, hogy "*milyen módon kell elképzelni ezeket az elemeket az "összetételét"*". Wundt felfogása az affektusról - vagy máris az "összetett érzésről" - legalábbis a vázolt igények közül az elsőnek szinte ideális módon felel meg: Egy komplex érzés minden elképzelhető összetevője újrafogalmazható wundtíanus pszichikus elemként vagy pszichikus entitásként: érzés-érezésként vagy érzés-képzet komplexként. Az emlék olyan érzésként vagy (valószínűleg gyakrabban) gondolatként értelmezhető, amely nem egy perifériáról, hanem egy belső, központi ingerből ered, és amelyet mindig egyszerű vagy már megkomponált érzések kísérnek. (Ez a bemutatás kissé leegyszerűsítettnek tűnik, de teljesen összeegyeztethető Wundt későbbi, az emlékek különálló feldolgozásával [vö. Wundt 1909, 293 ff. o.], amelyben az "emlék-képzetek" [a felismerésből] a pszichikus esemény aktuális kontextusában való keletkezésének kérdése az elsődleges). "Emlékek" már kell, hogy legyen

definíció szerint a legegyszerűbb Wundt-féle "pszichikai elemekre" épülhet - csakúgy, mint képzelgésekre, ko- gníciókra vagy a szóban forgó "pszichikai tárgyak" bármely más olyanjára, amely "beléphet az érzésbe". Egy másik példa: Ahol úgy tűnt, hogy az "előmunkálatokban" sikerült egy ügyes célzás - nevezetesen egy dűhroham vázlatában, amelybe nemcsak a szűkebb értelemben vett érzelmi részeket láttuk "belépni", hanem olyan testi érzéseket is, amelyek a dűhrohamhoz szükségszerűen társuló mozgásmódokból erednek: például a bizsergést a talpunkban, amellyel éppen tapostunk, vagy a levegőért való kapkodást (vö. 1.2.4. fejezet) -, ott sikerült megtalálni a módját annak, hogy "belépünk" az érzésbe. 1.2.4. fejezet) - valószínűleg csak egy esetet írtunk le, amelyet Wundt (mindenekelőtt) az érzéki érzésekre támaszkodva könnyen rekonstruálhatott. Egy másik példa lehet a pirulás, amelyet a melegség érzése kísér. Amit az értekezés első fejezetében az előzetes munkában az érzések (vagy egyes érzések) komplexitásaként írtunk le, az tehát már fogalmilag is rögzítve van Wundt megközelítésében. Még ha a tartalom megfelelő konkretizálásához nem elhanyagolható "fordítási erőfeszítésre" lenne is szükség - elvégre minden releváns "modern" pszichológiai terminust át kellene ültetni Wundt fogalomrendszerébe, méghozzá pontosabban, mint ahogyan az "emlékezet" esetében csak sejtetni lehetne - , egy ilyen vállalkozás minden gond nélkül megvalósíthatónak tűnik. Vagy pontosabban: a problémák inkább azért merülnek fel, mert a megfelelő kortárs fogalom már túl heterogén (vagy egyszerűen csak túl kevésbé) definiált, és kevésbé azért, mert Wundt rendszere nem tette lehetővé, hogy Wundt-féle fogalmakkal illesszük be és fogalmazzuk újra. Vegyük például a "megismerés" kifejezést és annak különböző felhasználási módjait az "Exkurzus a megismerés három fogalmáról a pszichológiában" című fejezetben. Mind a megismerés szűk, problémamegoldásra orientált felfogása, mind pedig egy középső, a kognitív pszichológiából származó felfogás mindenképpen jól rekonstruálhatónak kellene lennie: az elsőt mint prekonceptió-érzés komplexumot, amelyben bizonyos, bonyolult (és "problémaspecifikus") elképzeléseknek különös jelentősége van. A második "szétesnének" (mint korábban) a saját "pszichikai funkcióikra" - a már említett emlékezet is ezek közé tartozott -, amelyeket külön kellene átadni. Az 1.4. fejezet 5. tézisében felvetett kérdésre, hogy az érzések szükségszerűen igényelnek-e megismerést, Wundtnak nem (lehet) másként válaszolnia, ahogyan azt ott már kifejtettük - mégpedig attól függően, hogy milyen megismerési fogalomra épül. Egy ilyen átadás következményeként elvárható lenne, hogy az érzelmek értékelésére szolgáló rendkívül érzékeny és pontos fogalmi eszközöket használjanak.

A cél az, hogy modern nyelven rendelkezésünkre álljon "annak" az érzésnek a leírása és éleslátó behatolása, amelyet Wundt rendszere a minket érdeklő részek tekintetében tekinthetünk. Csak egy példa a posztulált érzékenységre és pontosságra: az érzéseknek az 1.1.7. fejezetben tárgyalt ambivalenciáját, amely korlátozza az érzések kellemesnek vagy kellemetlennek való széleskörű osztályozásának helyességét, és amely kronológiai sorrendben és "szinkronban" egyaránt elképzelhető, a wundti affektus és az azt alkotó összetett érzések által egészen könnyedén új (rég) szavakba öltöztethető.

Wundt hozzájárulása a második kérdés megoldásához nem egészen ilyen világosan érthető, de mégis rendkívül ösztönző: nevezetesen, hogy milyen módon képzelhető el az érzés ilyen "kompozíciója".³⁶ Az egyszerűtől az összetettig, a pszichikus elemektől a pszichikus entitásokig (majd, mint említettük, tovább) vezető úton Wundt többször hangsúlyozza, hogy a kialakult komplexumok tulajdonságai nem jósolhatók meg vagy vezethetők le olyan könnyen az elemek tulajdonságaiból, pl. általánosságban, amikor az érzés "összetételéről" beszél. általában, amikor rendszerének "felépítéséről" ezt mondja: "Mivel a pszichikus élmény valódi tartalma mindig az érzékelés és az érzés elemeinek sokféle kapcsolatából áll, az egyes pszichikus folyamatok sajátos jellege nagyrészt nem ezeknek az elemeknek a természetében, hanem az összetett pszichikus egységekké való összekapcsolódásukban rejlik" (Wundt 1909, 35. o.). Ahol a pszichikus entitások bemutatására kerül sor, ott ez az utalás még majdnem három sornyi Gesperrt-Druckot is megér: "Továbbá azonban minden pszichikus entításra vonatkozik, akár érzékelésekből, akár érzésekből, akár mindkettőből egyszerre állnak, hogy a pszichikus entitások tulajdonságai sohasem merülnek ki a beljük kerülő pszichikus elemek tulajdonságaiban" (ibid., 108. o.). Nem nehéz felismerni ezekben a jellemzésekben a Gestalt-pszichológia központi felismeréseinek anticipációját; Herrmann szerint a "'kreatív szintézis', vagy akár a 'kreatív eredmény'" (1996, 524. o.) "talán filozófiai szempontból

36 Hogy egészen világos legyenek: Wundt nem igazán tisztázza ezt a kérdést, amely modelljén belül oly kiemelkedően fontos - kissé homályban marad, hogy milyen mechanizmusok, szabályok, milyen folyamatok biztosítják a szóban forgó "összetételt". De javaslatokat tesz, és elméleti keretein keresztül megteremti azt a helyet is, ahol ez a rendkívül érdekes kérdés felmerül.

és pszichológiailag Wundt legfontosabb gondolata" (ibid., 523. o.).³⁷ Ha Wundt - a Gestalt-pszichológia tudatlanságában, amely csak később teljesedett ki - úgy fogja fel az érzést, mint ami alkotó részekből áll, amelyek kölcsönhatásában az egész valami mássá válik, mint részeinek összege: Mi tehát nyilvánvalóbb, mint a

Egy érzés "kompozícióját" a Gestalt-pszichológia szempontjából (megpróbálni) elgondolni? (Erre a 3. fejezetben még visszatérek).

De nem ez az egyetlen javaslat, amit Wundt ad arra a kérdésre, *hogymiként lehet* egy összetett érzés alkotóelemeiből egy

"Resultáns" részben újszerű tulajdonságokkal. Nézzük meg újra a következő, már idézett passzust: "Minden összetett érzés így bontható: 1) az összes összetevőinek kombinációjából eredő teljes érzésre, és 2) az egyes részérzésekre, amelyek ennek a teljes érzésnek az összetevőit alkotják, és amelyek ismét különböző rendű részérzésekre bomlanak, attól függően, hogy egyszerű érzéki érzésekből állnak-e (első rendű részérzések), vagy maguk már teljes érzések (második és magasabb rendű részérzések)" (Wundt p1909., f191.). Különösen az alárendelt részérzésekről való beszéd, amelyek maguk is kicsiben újra felépülnek, mint a nagyban a totális érzés, emlékeztet az elbeszélések szerkezetére (és egyébként ismét "újra dőlt betűs"), amelyek hasonlóan "egymásba ágyazhatók": A narratívák kisebb narratívákat vagy epizódokat is tartalmazhatnak (Kochin- ka 1994, 1998a, 2001; vö. még Boueke, Schüle, Büscher, Terhorst & Wolf 1995, különösen 67. o. ff.), amelyek önmagukban nagyon hasonló szerkezetűek, mint ami a szuperordinátum egészében ismétlődik. Ezek a formai hasonlóságok önmagukban is indokolhatják azt a kísérletet, hogy egy komplex érzés összetételét a

37 Ilyen "Gestalt pszichológiai" jellemzésekkel többször találkozhatunk, z. Például a közös érzésről mint összetett érzésről: "A közös érzés valójában részérzések sokaságából keletkezik; de *nem* ezeknek az érzéseknek a *puszta összege*, hanem egy egységes, teljes érzés, amely ezekből fakad" (Wundt 1909, 195. o., kiemelés A. K.). Nem szabad azonban elhallgatni, hogy a "gesztálszichológiai kezdeteket" nem lehet ilyen egyértelműen azonosítani minden olyan esetben, amikor valami fölérendelt elemből alárendelt elemeket állítanak össze. Így például az affektusokról mondja: "De mivel az affektusok, mint a 13. §-ban látni fogjuk, érzések törvényszerű kombinációi, világos, hogy az affektusok alapformáinak már az érzés elemeiben előformálódnak kell lenniük" (uo., 101. o.). Ez nem olyan egyértelmű, legalábbis a Gestalt-pszichológia szemszögéből nem - már itt is ellentmondásokat lehetne azonosítani. Akik így tesznek, azokkal szemben az olvasó szabadságát kell élvezniük, aki feszültségek vagy ellentmondások esetén tetszés szerint választhatja az egyik álláspontot, és megvédeni azt a másikkal szemben.

A narratíva kialakulása.³⁸ (Erre is vissza fogok térni).

Wundt hozzájárulása az érzelmek korabeli elméletéhez tehát az eddig vázolt szempontokra korlátozódik - bizonyára már ez is elég érdemleges lenne? Igaz, már a kérdés jellege is a negációját sugallja: Gondoljunk tehát legközelebb a "motivációs aspektusra", amelyet oly sok érzelemelméleti megközelítés az érzéshez gyakorlatilag nélkülözhetetlennek tart (vö. 1.3. fejezet), de amelyet mi megpróbáltunk megkülönböztetni az érzéstől, és ehelyett annak alkalmi, de semmiképpen sem állandó társaként azonosítani. (Vö. 1.2.4. fejezet, valamint 1.4. fejezet, 4. tézis - "Az érzések készíthetnek bennünket valamire, de nem *kell, hogy tegyenek*", ott írtuk). Wundt felfogásában az akarat folyamatáról, amely egy affektusból és az ahhoz hozzáadott és azt feloldáshoz juttató akaratú aktusból áll, könnyen felismerhető az érzés ilyen motiváló "összetevője". Mivel az affektus vezethet (de nem kell, hogy vezessen) akaratú aktushoz, Wundttal minden bizonnyal szembe lehet szállni a "motivációs komponens" - véleményem szerint megengedhetetlen - abszolutizálásával a modern érzelmekutatásban. Mivel azonban egy akaratú aktus *vezethet* affektushoz (és így az akaratú folyamatává teheti azt), az affektus fogalma másrészt eléggé "nyitott" és "érzékeny" a cselekvés és a motiváció fogalmával szemben ahhoz, hogy igazságot tegyen az érzelem egy *lehetséges* "motivációs aspektusának". Hogy ez, úgymond.

"fogalmilag világos" történik, azaz, hogy a két differenciált esetet – az akaratú aktus nélküli *affektus*, az *akaratú* aktust tartalmazó *affektus*, azaz az *akaratú* aktus - eltérő terminológiában is tükröződnek, nem csak számomra tűnhet előnyösnek.

Az 1.4. fejezet egy másik tézisében (a hatodikban) az érzelmek eltérő időbeli lefolyására, időbeli sokféleségére hívtuk fel a figyelmet, és ezt a diagnózist összekapcsoltuk az érzelmek szubjektumnak megfelelő elméletének igényével, hogy a konceptuális lehetőségeket biztosítsuk, hogy a kimondott sokféleségnek igazságot tegyünk. Az érzelmek legtöbb elmélete nem tematizálja tovább ezt a fontos szempontot - vagy csak implicit módon kezeli, amikor az "érzelmet" (különböző módon) valamilyen ingerre adott válaszként fogalmazza meg. Így

38 További indoklást találhatunk, ha összefoglaljuk a fejezetben említetteket.

1.1.1 az érzés "nyelvi szimbolizációjának" szerepéről, amely legalábbis bizonyos érzések esetében konstitutívnek tűnik: "Ismerünk olyan érzéseket, amelyek csak *beszélgetés*, elmondás vagy hallgatás, szimbolikusan közvetített kommunikáció során keletkeznek" - állapítottuk meg ott.

figyelembe veszik az érzések időbeliségét általában - beleértve azt is, hogy azok időben jelentkeznek -, de még nem kínálnak eszközt az időben eltérő érzések kezelésére. Wundt affektusfogalmában ezzel szemben az időbeli lefolyást - amely egy adott érzésre (a mi szó szerinti értelmünkben) jellemző, vagy egy idioszinkratikus érzésre, amely először a hermeneutikai elemzés tárgyaként kontúrozódik - kezdettől fogva figyelembe vesszük: ahol "az érzések [sensu Wundt, A. K. A.] időbeli sorozata egy összefüggő lefolyássá áll össze, [...] az ilyen lefolyást affektusnak nevezzük" (Wundt 1909, 204. o.). Hogy ez az időbeli lefolyás azután az egyes esetekben hogyan néz ki, az nyitott kérdés - még fogalmi szinten is, a wundti affektus lehetőséget kínál az érzelmek időbeli sokféleségének figyelembevételére. (Amire aztán Wundt is tesz javaslatokat, legalábbis az öröm és a harag "tipikus" eseteire; vö. Wundt p. f1911,200.).

Ha most feltesszük magunknak a kérdést, hogy az első fejezet előmunkálataiban kidolgozott tárgy megértésének mely szempontjai nem találhatóak meg Wundt "érzéseméletében", akkor csak két pont tűnik fel: Ezek egyrészt az érzések tárgyi referenciájára vonatkoznak, másrészt pedig a tapasztalat elsőbbségére, amelyet nekik akarunk tulajdonítani. Ami a tárgyi referenciát illeti: nem tűnik számomra teljesen világosnak, hogy az affektusoknak a nyelvi elnevezések alapján történő hivatkozott megkülönböztetése (vö. 193. o., 29. lábjegyzet) elegendő teret kínál-e az érzelmek tárgyi referenciájának; legalábbis ez nem áll Wundt elemzésének előterében. (Ugyanakkor azonban nincs olyan hely, ahol Wundt közelebb kerülne az érzelmek tárgyi referenciájának kérdéséhez). Mint emlékszünk, "szubjektív" és "objektív" affektusokról volt szó, amelyek közül az utóbbiak külső tárgyakhoz, eseményekhez vagy akár várható eseményekhez kapcsolódtak, az előbbiek pedig olyan affektusokat tartalmaztak, amelyek "elsősorban magának a lelkiállapotnak megfelelően" különböztek meg, ami jelenthet "tárgy nélküli érzéseket" (vagy hangulatokat) éppúgy, mint tárgyi érzéseket.

"belső" objektum. A fent említett osztályozás mindenestre nehézségeket okoz, legalábbis azok számára, akik az érzés alapvető rokonságának felismeréséhez való hozzájárulása miatt olvassák. Még a Wundt művében található más részek felkutatása sem tudja kiküszöbölni ezeket a nehézségeket (és azt a kétértelműséget, hogy a szubjektív affektusok esetében "tárgy nélküli" vagy "belső" tárgyhoz kapcsolódó érzésekről van-e szó). A *Grundzüge der Physiologischen Psychologie*-ban például van egy "a német szókincsből vett séma" (Wundt 1911, 211. o.) - vagyis az érzések neveinek egyfajta szemantikai elemzése eredményeinek bemutatása -, amely az "azonnali öröm-kedvetlenséget" írja le.

Az első különbséget tesz a "fektusok" és a "feszültségátások" között, és az előbbinek "szubjektív" és "objektív formáit" különbözteti meg (ibid.). A szenvedést, amelyet a nem érintett állapot szubjektív formájának tekintünk, tovább osztjuk három alformára: "tisztán szubjektív (a külső affektus ingerhez való viszony visszahúzó)", "köztes formák" és "szubjektív-objektív (a külső affektus ingerhez való viszony érvényesül)" (ibid.). A kérdés tehát az lenne, hogy a "külső affektus ingerrel való kapcsolat" visszaszorulásának mértékében a belső affektus ingerrel való kapcsolat nyer-e jelentőséget, vagy az affektus kapcsolat nélkülivé válik. Az így kialakult kategória képviselőinek (vagyis a szenvedés "tisztán szubjektív" alformáinak, amely maga is egy kellemetlen hatás "szubjektív formájának" tekinthető) nevei sajnos az utóbbit sugallják: melankólia és melankólia - mindkettő inkább emlékeztet egy hangulatra, mint érzésre. Általánosságban az érzés (vagy wundtiánus affektus) és a hangulat elhatárolása Wundt érzésről való gondolkodásának egyik kevés, meglehetősen gyenge aspektusának tűnik: bár önmagában véve legalábbis a hangulat hosszabb időtartama határozza meg (vö. még 187. o., 25. lábjegyzet), ez az elhatárolás itt-ott többé-kevésbé elveszni látszik. Egy másik részlet a szóban forgó sémából (Wundt 1911, 211. o.) még jobban alkalmas a szemléltetésre, mint a fent említett affektusok (vagy mégiscsak hangulatok?) melankólia és búskomorság: Így a "félelem", "szorongás (fokozott formában)" és "aggodalom (állandó formában)" (uo.) affektusok közvetlenül egymás mellett (és egymásra utalva) feszültség-affektusként állnak a "rosszkedvvel" címszó alatt.³⁹ Itt maga Wundt, aki számára csak az időtartam, de nem az érzés tárgyi vonatkozása szolgál kritériumként az érzésnek a hangulattól való megkülönböztetésére, felvethette volna a kérdést, hogy az (így értelmezett) "aggodalom" egyáltalán még mindig érzésnek (vagy affektusnak) minősíthető-e? Akárhogy is legyen, marad az a megállapítás, hogy az érzés "tárgyi referenciája", ha egyáltalán, csak nagyon gyenge, értelmezésre szoruló nyomokat hagyott Wundt rendszerében.

A fennmaradó kérdésre - hogy az a központi szerep, amelyet az érzés fogalmában a tapasztalatnak akarunk tulajdonítani, megfelelően reprezentálva van-e Wundt rendszerében - szintén nem lehet egyértelműen válaszolni, és rövid tárgyalást igényel. Azok, akik az érzés fogalmának középpontjába a megtapasztalást helyezik, a későbbiekben

39 Ez egyébként a jelen dolgozatban felvetett kérdések közül legalább az egyiket közelebb hozza a válaszhoz: ha a 19-20. század fordulóján az általános nyelvhasználat megfelelt volna Freud nyelvi szabályozásra vonatkozó javaslatának (vö. 64. o.) a szorongás és a félelem megkülönböztetése tekintetében, Wundt aligha hagyta volna figyelmen kívül kommentár nélkül ezt a nyelvhasználatot.

valószínűleg felszólalnak ellene, bármilyen összefüggésben.

"tudattalan" vagy akár "nem érzett" érzéseket feltételezni (ahogyan azt fentebb többször jeleztük, vö. különösen 53. o., 32. lábjegyzet). Azáltal, hogy a legegyszerűbb tapasztalatokat egy olyan aspektusra absztrahálja, amely a tapasztalat tárgyára vonatkozik, és egy olyan aspektusra, amely a tapasztalat alanyát foglalja magában, Wundt ezt a második aspektust tovább boncolgatja két aspektusra.

"egyszerű érzést", ennek megfelelően kontúrozza és pontosítja - az "érzésemélet" tárgykörét az érzékelések határáig (az 1.2.1. fejezetben kifejtett értelemben; vö. még 198. o., 31. lábjegyzet) - és talán még azon túl is kiterjeszti. Mert Wundt az érzésnek - metaforikusan szólva - megadja a helyét.

– Ha egy elmélet tárgyköre az érzéstől az érzékelés minden egyes aktusára kiterjed, akkor nyilvánvaló a feltételezés, hogy egy (így értett) érzés *mindig* jelen van - legalábbis akkor, amikor valamit érzékelünk, és mindenestre akkor is, ha valaki, ha megkérdezzük, semmiképpen sem erősítené meg, hogy érzett (vagy akár csak meg tudná mondani, mit érzett). Mert érzékelés (vagy legalábbis érzékszervi érzés), mint köztudott, tudatosan sem rendelkezhetünk; ⁴⁰és mivel *minden* érzékeléshez kapcsolódik

40 Az, hogy az érzékszervi észlelésen kívül nem vagyunk-e tudatában az észleléseknek, a terminológiai meghatározásoktól függ. Gyakran (de nem mindig) csak azokat az érzéseket nevezzük "észlelésnek", amelyeket már (központilag) feldolgoztunk. Egy ilyen terminológiával vitatkozhatunk arról, hogy egyáltalán léteznek-e "nem tudatos észlelések", mert megvitathatjuk, hogy mennyi "feldolgozás" szükséges ahhoz, hogy az érzetek észleléssé váljanak, és hogy az ilyen feldolgozási folyamatok nem lehetnek-e tudatosak - vagy definíció szerint tudatosak. - Érzelésünkhöz azonban elegendő, ha nem tudatos érzékeléseket feltételezünk: És mint tudjuk, ez nem nehéz, mert a (tudatos) feldolgozó kapacitásunk nem elegendő ahhoz, hogy minden "érzékelési csatornát" egyszerre és maximális sávszélességgel "kiszolgáljunk". A figyelem segítségével tudatosíthatjuk például a lábjegyzet olvasása közben, hogy milyen testtartásban vagyunk, és hol érezzük a külvilág nyomását a bőrünkön ülve, fekvé vagy állva. Már egy érzékcatornán belül is van valami nem-tudatos érzékelés - pontosabban az ingerek nem-tudatos befogadása, amely *később* tudatossá válhat. Vegyük például Sperling (1960, 1967; vö. Anderson 1996, 82. o.) jól ismert kísérleteit a vizuális észleléssel vagy memóriával kapcsolatban (vagy hasonló kísérleteket), amelyekben nagyon rövid ideig (a másodperc tört részei) több információt mutatnak be, mint amennyi egyszerre megmaradhat a rövid távú memóriában. A szabad lejátszás során az alanyok soha nem képesek reprodukálni tizenkét betűt három négybetűs sorba rendezve. Ha azonban az inger *bemutatása után* azonnal megmondják nekik, hogy melyik sort kell reprodukálniuk, gyakran sikerül nekik.

egy érzéshez kapcsolódik, akkor tehát "öntudatlanul is éreznünk kellene" - ez a beszéd aligha egyeztethető össze az érzés tapasztalati aspektusának deklarált megerősítésével. (Mert, hogy ismételjük magunkat: "öntudatlanul érezni" valamit "contradictio in adjecto", ellentmondás a kifejezésben).

Az utolsó két tárgyalt pontot - a Wundt érzésfogalmában alig létező vagy tisztázatlan tárgyi vonatkozást, a "tudattalan" érzések kritikusa kérdését - tetszés szerint súlyozhatjuk: valóban megdöbbentő, hogy kezdetben milyen hosszú listát lehetne felállítani a közös vonások és érintkezési pontok közül: legyen szó komplex érzésekről mint "összetett érzésekről" sensu Wundt, legyen szó az érzés "kognitív" vagy "motivációs összetevőiről", illetve időbeli alakjáról. Wundt az érzés gazdag gondolkodójának bizonyul;⁴¹ javaslatainak vizsgálatából a kortárs is nem keveset profitál. És ha Darwinnal kapcsolatban kissé polemikusan fogalmaztuk meg, hogy meg kell szabadulni az evolúciós teoretikusok hatalmától, akkor "Wundt esetében" és az érzelemlektanban játszott alakját tekintve azt mondhatjuk, hogy nem "humanista".

ami természetesen azt jelenti, hogy minden információnak valamilyen módon továbbra is hozzáférhetőnek kell lennie számukra.

- 41 Ha további bizonyítékra van szükségünk, hasonlítsuk össze például azokat az érveket, amelyeket Wundt (1909, 211. o.) fogalmaz meg James és Lange érzelemelmélete ellen: erősen emlékeztetnek a ma elterjedt felsorolásokra, amelyeket általában Cannonnak (1927; vö. 1975, 203 ff. o.) tulajdonítanak (vö. még Meyer, Schützwohl & Reisenzein, 203 ff. o1031993.,). Pontosabban, Cannon ott tárgyalt öt kritikája közül legalább kettőt Wundt nagyon pontosan megelőlegezett (vö. erről a 2.3. fejezetet). Még az "érzésemélet kialakulásának" modernebb megközelítéseihez is találunk előzményeket Wundtnál, amikor például azt írja, hogy egy affektus "általános innervációs hatásaiban" "nem az érzések tartalma tükröződik, hanem csak az érzések lefolyásának erősségének és sebességének formai tulajdonságai" (Wundt 1909, 211. o.). Ha analóg innervációs hatásokat "közömbös benyomások pusztá sorozata, pl. egy metronóm ütései" idéznek elő, akkor hallgatásuk során is keletkeznek affektusok, de "ebben a kísérletben az affektusok mintegy pusztán formai jellegűek: tartalmilag nagyfokú meghatározatlanságot mutatnak, ami csak akkor tűnik el, ha az ember belegondol egy konkrét, azonos formai tulajdonságú affektusba" (ibid., 211 f. o.). Amivel Wundt megvilágítja a zene nagyszerű képességét "az affektusok ábrázolására, valamint gerjesztésére" (ibid., 212. o.), az természetesen a kortársakat Schachter (1964) és Schachter és Singer (1962) érzelemlektani elképzeléseire emlékezteti. És a metronóm által keltett affektusok "pusztán formai jellege" ennek megfelelően emlékeztet a "Mintha-érzések", amelyeket Marañon (vö. Cornelius 1991; 1996, 73. o.; vö. még Meyer, Schützwohl & Reisenzein 1993, 108 ff. o.) az adrenalin beadásával idézett elő.

irodalom jelenleg, az újraolvasásból (véltetően) szerényebb igényt merítenek: Wundt tartozik olvasni. Végre. Megint.

2.3 William James

Bár aligha várható és még kevésbé remélhető, hogy egy széles körben ismert érzelemelmélet közelebbi vizsgálata harmadszor is olyan gyümölcsöző és örömteli eredményeket fog hozni, mint Charles Darwin és Wilhelm Wundt esetében, mégis meg akarjuk kockáztatni: már csak azért is, hogy előzetes megfontolásainkat újabb próbának vessük alá. A próba kettős: egyrészt ezeknek az előzetes megfontolásoknak az érvényessége a kérdéses, másrészt pedig az olvasás hermeneutikai eszközeként, a klasszikus szövegek kezelésének "ellenhorizontjaként" való hasznosságuk.

A lehetséges jelöltek közül egy ilyen főpróbára William Jamesre esett a választás, mégpedig két fő okból: Először is, történelmileg meggyőző módon egészíti ki a fontos érzelemelméletek kiválasztását. Darwinnal és Wundttal együtt a 19. században, illetve a 19-20. század fordulója körül - és így, legalábbis mai szemmel nézve, egy korábbi korszakban helyezhető el, mint más, szóba jöhető megközelítések, például Watsoné (vö. pl. Watson 1919; p1924., ff214.; p1968., 154 ff.; Watson & Rayner 1920) vagy akár "fiatalabb" megközelítések.⁴² A második ok azonban még fontosabb: William James kétségtől, akárcsak az előbb említettek, kivételesen okos ember volt; az amerikai pragmatizmus társalapítójaként maradandó érdemeket szerzett - az érzés elméleti ábrázolására tett kísérletétől teljesen függetlenül is (vö. például James 2001, Martens 1975, Nagl 1998, Putnam 1995). Ezért nehéz elhinni, hogy az érzésekről való gondolkodása néhány kamaszos bájjal megírt mondatra korlátozódik, melyekre általában a nevére hivatkozva hivatkoznak, hogy ne mondjam, kol- poráltak - sohasem felejtve el rámutatni, mennyire ellentmondanak a józan észnek (ami persze a legkevésbé sem mond semmit az érvényességükről).

42 Egy másik reprezentatív "illeszkedő" történelmi perspektívában McDougall lett volna (vö. pl. Meyer, Schützwohl & Reizenzein 1997, 93. o.). Darwin elképzeléseihez való közelsége miatt azonban céljaink szempontjából kevésbé tűnik érdekesnek, mint egy másik, "teljesen más" megközelítés. Végül is mindig az a kérdés, hogy előzetes megfontolásaink hasznosak-e a *legkülönbözőbb* elméleti megközelítések kezelésében.

Amikor tehát Jakab azt írta, hogy nem azért sírunk, mert szomorúak vagyunk, hanem azért vagyunk szomorúak, mert sírunk, vajon tényleg úgy értette, hogy azért esünk örülten szerelembe, mert dobog a szívünk?

2.3.1 James ötlete

Ahhoz, hogy ennek a kérdésnek utánajárhassunk, először is röviden válaszolnunk kell James érzésről alkotott elképzeléseit - annak ellenére, hogy a Wundttal kapcsolatos helyzettel szöges ellentétben erről már olvasmányos és informatív beszámolók állnak rendelkezésre (vö. például Meyer, Schützwohl & Reizenzein 1993, 90. o. ff.). Ahogy Meyer, Schützwohl és Reizenzein (ibid., 92. o.) állítják, a jamesi érzelmefelfogás két különböző változat tárgyává tehető. Az első, amely a legelterjedtebb, az *Elmében* megjelent híres esszéire vezethető vissza, amelynek címe: *Mi az érzelem?* (James 1884), és olvasható (némileg részletesebben) a *Principles of Psychology* (James 1950a, 1950b; először 1890) vagy a Harvardon "Jimmy" (azaz "kis James") néven ismert *Psychology: Briefer Course* (James 1920) német fordításában (James 1984; először 1892) - a szövegek passzusaiiban a három szöveg azonos vagy szó szerint lefordítva.⁴³ Egy második változat (James 1994) már átdolgozásként reagál néhány kritikai kifogásra. A következőkben először a híres első változatot fogom tárgyalni, az átdolgozás módosításait pedig mindenekelőtt a

Az első "ellenvetések" világossá válnak, mielőtt a kortárs szempontból különösen érdekes kérdések és szempontok megvitatására sor kerülhetne.

James központi tézise, amely mindhárom szövegben szinte egyformán megtalálható, megfordítja az intuitív kapcsolatot a két jelenség között, amelyek mindkettlen egy észlelés eredményeként (is) bekövetkezhetnek - nevezetesen egyrészt az érzett érzelem, másrészt az azt kísérő fiziológiai változások (valamint a "kifejező mozdulatok"). Ezeket (először) a "durvább" érzésekre fogalmazza meg, amelyek alatt például "a bánatot, a félelmet, a dühöt, a szerelmet érti, amelyekben mindenki felismeri az erős szerves visszhangot" (James 1950b, 449. o.): "Az elme durvább mozgásairól általában az a felfogás, hogy valamilyen tény pszichés észlelése hozza létre azt a pszichés affektust, amelyet az elme mozgásának nevezünk, és hogy ez utóbbi pszichés affektus valamilyen tény pszichés észlelésének eredménye.

43 Ahol ez komolyabb jelentésváltozás nélkül lehetségesnek tűnt, ott a jobb olvashatóság érdekében a német változatot (James 1920) részesítettük előnyben, egyébként az amerikai eredetit (James 1884, 1950a, 1950b) használtuk.

állapot okozza a testi megnyilvánulásokat. Az én elméletem ezzel szemben az, hogy a testi változások közvetlenül az izgalmas tény észleléséből következnek, és hogy éppen e változások bekövetkezésének tudata az elme mozgása [...], és hogy következésképpen azt kell állítanunk, hogy szomorúak vagyunk, mert sírunk, dühösek, mert ütünk, ijedtek, mert remegünk: ahelyett, hogy azt mondanánk, azért sírunk, ütünk vagy remegünk, mert szomorúak, dühösek vagy ijedtek vagyunk" (James 1920, 376. o.).⁴⁴ Mielőtt rámutatnék e meghatározás néhány nehézségére, hadd foglaljam össze először azokat az érveket, amelyeket James e meghatározás mellett hoz fel.

2.3.2 *Érvek*

Az érzelem (pontosabban: az érzelmi reakció) sajátos felfogása az ösztönös cselekvés analógiájára előfeltétele James megközelítésének megértéséhez. Rögtön az elején (az érzelmekről szóló rész elején) ezt a közelséget hangsúlyozzák az *Alapelvek*: "Az ösztönökről beszélve lehetetlen volt elkülöníteni őket a velük járó érzelmi izgalmaktól. [...] Az ösztönös reakciók és az érzelmi megnyilvánulások így észrevétlenül árnyalják egymást. Minden tárgy, amely ösztönöket gerjeszt, érzelmeket is gerjeszt" (James 1950b, 442. o., kiemelés az eredetiben). Az egyetlen különbség, amit James azonosítani tud, hogy az ösztönös cselekvés inkább a saját testünkön túlrá és úgy mond "a világba" irányul (azaz a releváns, kiváltó "külső" tárgyra), legalábbis az érzelmi reakcióhoz képest. Ez az utalás az ösztönös cselekvések és az érzelmi

44 Mivel ez egy központi passzus, az eredetiben is visszaadjuk: "Természetes gondolkodásmódunk e durvább érzelmekről az, hogy valamilyen tény mentális észlelése gerjeszti az érzelmenek nevezett mentális affektust, és ez utóbbi lelkiállapot váltja ki a testi megnyilvánulást. Az én elméletem ezzel szemben az, hogy a testi változások közvetlenül követik az izgalmas tény észlelését, és hogy az, hogy ugyanezeket a változásokat érezzük, amint azok bekövetkeznek, az érzelem [...], és hogy a racionálisabb állítás az, hogy sajnáljuk, mert sírunk, dühösek vagyunk, mert ütünk, félünk, mert remegünk, és nem az, hogy sírunk, ütünk vagy remegünk, mert sajnáljuk, dühösek vagyunk vagy félünk, az adott esettől függően" (James 1950b, 449. o. 449 f.). Ez a passzus már a korai esszéiben is megtalálható, eltérve attól, hogy a "durvább érzelmeket" (vö. *ibid.*, 449. o.) "standard érzelmekek" (kiemelés az eredetiben) és az "elméletet" (legalábbis ekkor még) "tézisnek" nevezik (vö. James 1884, 189 f. o.).

Az első reakciókat azért találjuk az *Alapelvek elején*, mert feltehetően megfelelő átmenetet képeznek az előző, az ösztönökkel foglalkozó XXIV. fejezetből. Az 1884-es esszében ugyanis a kérdéses hasonlóság csak a központi tézis után kerül kifejtésre - és így rögtön e tézis első érvévé válik: Az ösztönös cselekvések e szerint az érvelés szerint a szervezet élő környezetéhez való alkalmazkodásának kifejeződései; közvetlen, "rövidített" (és biológiai)

"értelmes") kapcsolat a külső világ bizonyos tárgyai és bizonyos viselkedések között; létezésük ⁴⁵révén még a környezet feltételeinek bizonyos módon való anti-cippelését is lehetővé teszik. És pontosan ezt teszik az érzelmi reakciók: "Ezek közé az ideges anticipációk közé tartoznak természetesen az érzelmek is, amennyiben ezeket közvetlenül bizonyos tények észlelése idézi elő. Az elefántokról szerzett tapasztalatokat megelőzve egy gyermek is megijed, ha hirtelen egy trombitáló és rárontó elefántot talál. Egyetlen nő sem láthat gyönyörködés nélkül egy csinos kis meztelen csecsemőt, ¹⁴⁶egyetlen vadon élő férfi sem láthat a távolban egy emberi alakot izgalom és kíváncsiság nélkül" (James 1884, 191. o.). Az érzékelés aktusa, amely *közvetlenül* a fent említett "testi változásokat" eredményezi, tehát ugyanúgy felfogható, mint az ösztönös cselekvést kiváltó érzékelés - és mindkettő úgyszólván az emberi biológiai programban valósul meg.

Az ebből eredő fizikai változások igen változatos jellegűek: a légzés, a szívverés és a teljes keringés változásai (ez utóbbiak például az erek tágulása vagy szűkülése révén, mind a bőrfelszín közelében, mind a test mélyebb szerveit érintve), az összes mirigy aktivitásának ingadozása, ami az izzadság, a nyál vagy a könny képződésére is hatással van, megváltozott

45 James jellemzése itt-ott emlékeztet a még nem ebben a formában leírt "veleszületett feloldó mechanizmusokra" (AAM), például amikor leírja: "Minden élőlény tulajdonképpen egyfajta zár, amelynek gyámjai és rugói a kulcs különleges formáit feltételezik, - amely kulcsok azonban nem születnek a zárakhoz csatolva, hanem az élet előrehaladtával biztosan megtalálhatók a közeli világban" (James 1884, 191. o.). 191), így metaforikusan minden élőlényt olyan zárként ír le, amelynek zárszerkezetét pontosan azokkal (és pontosan azokkal a kulcsokkal) lehet mozgatni, amelyek releváns tárgyként előfordulnak az élőlény környezetében.

46 Tegyük fel, hogy ez egyáltalán helyes: Vajon az is helyes lenne ebben az esetben, ha nem egy "aranyos, meztelen kisbaba", hanem például egy "nyafogó kölyök" lenne? Ebben a tréfás és kissé türelmetlen megjegyzésben persze van egy nagyon fontos pont, amit még egy kicsit vissza kell fognunk magunkat, hogy ne fejtünk ki.

A zsigerek - mint például a húgyhólyag, a belek, a gyomor, a rekeszizom stb. - és a teljes vázizomzat innervációja, akár mozgások formájában, de nyugalomban is a nyálkatónus változásain keresztül és így tovább (vö. James 1884, 191. o. f.; továbbá 1920, 391. o.; 1950b, 447., 482. o.). Megjegyzendő, hogy itt látható és láthatatlan jelenségekről egyaránt szó van, azaz minden olyan jelenség mellett, amely egy érzés "kifejeződéséként" is leírható, vannak olyanok is - például a vérkeringés láthatatlan változásai -, amelyekre ez már nem érvényes (legalábbis a "kifejezés" szó szűkebb értelmében nem, vö. 1.4. fejezet, 3. tézis). Ráadásul ez a lista tartalmaz önkényesen befolyásolható eseményeket - mindenekelőtt természetesen a vázizomzat sokféle, részben gesztusként értelmezhető, érzelmi kifejezést imitáló mozgását -, valamint olyanokat, amelyek minden önkényes irányításon kívül esnek. Ha az említett paraméterek minden lehetséges variációját és kombinációját elképzeljük, akkor - legalábbis azzal a feltétellel, hogy ezek egymástól függetlenek - a következő eredmények adódnak

- valójában olyan nagyszámú, egymástól megkülönböztethető (és egymásba olvadó) testi állapotot tartalmaz, hogy úgy tűnik, eléggé alkalmas a gondolható és megtapasztalható érzések nagyszámának ábrázolására. Ráadásul egy - James értelmében mindenképpen feltehető - utókérdés még fel sem merült: nevezetesen, hogy ezek a különböző paraméterek és változási folyamatok aztán pusztán "összejönnek-e" egy érzésre, vagy pedig - mint Wundtnál ismét a gesztálpaszichológiai gondolkodást megelőlegezve - összejövételük révén valami új, valami többlet is létrejön? Úgy tűnik, maga James kevésbé gondolkodik a második lehetőségéről: "Ha egy ilyen elmélet helyes, akkor az elme minden mozgása elemek összegének eredménye, és minden egyes elemet egy már ismert fiziológiai folyamat okoz. Az elemek mind szerves változások, és mindegyikük az izgató tárgy reflexszerű hatása" (James 1920, 382. o.; vö. még 1950b, 453. o.). Azonban ez sem zárja ki kifejezetten.

James szerint (vö. 1884, 192. o.; 1950b, 450f. o.; 1920, 378f. o.) a felsorolt jelenségek vagy változások mindegyike a bekövetkezésük pillanatában - nem minden esetben tudatos észlelésként, de mint ilyen - érezhető vagy érzékelhető,

"hogy a testi változások mindegyikét, bármilyen jellegű legyen is az, a bekövetkezése pillanatában élesen vagy nem élesen érezzük" (James 1920, 378. o.). Mennyire tartható fenn ez a feltételezés a jelenlegi élettani ismeretek fényében?

Azt a kérdést, hogy ez fenntartható-e, lépésről lépésre kellene megvizsgálni. Egyrészt ma már olyan receptorokat ismerünk, amelyek létezéséről száz évvel ezelőtt még nem is álmodtunk, és amelyek "szokatlan" érzékszervi információkkal is ellátják az agyat, például a vér bizonyos oldott (légző)gázok tartalmáról vagy a vércukorszintről. Másrészt a test egy rendkívül fontos "információs" rendszere, a hormonális rendszer nem szerepel James listáján.

A "testi változásokról" még nem is beszéltünk, pedig ma már tudjuk, hogy az érzelmeket a hormonok felszabadulásának és "fogyasztásának" változásai is kísérik, azaz a megfelelő hormonszintek változása. Az "egyekbe szökő" adrenalin szintet valószínűleg nem érzékelik "közvetlenül", azaz az "adrenalinreceptorok", sem élesen, sem meghatározatlanul. (Legalábbis aligha feltételezhető, hogy minden hormonhoz vannak megfelelő receptorok). Ezzel szemben azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a megváltozott adrenalin szintnek viszont számos *hatása* érzékelhető, mint például (emelkedés esetén) szívdobogás, remegés, kipirulás és a légzés gyorsulása (vö. pl. Schachter & Singer 1962, 382. o.). (Átfogó élettani ismeretek nélkül legalább elvileg és a kibernetikára támaszkodva el lehet gondolkodni az alapkérdésen: Ha a hormonális rendszereket és hatásaikat szabályozási körök formájában lehet elképzelni - ami ellen minden ismeretünk szerint semmi kifogásolható -, akkor elképzelésükhöz olyan rendszerelemekre is szükség van, amelyek mennyiségi visszacsatolást biztosítanak a hatásaikról. Nem szükséges azonban, hogy például a koncentrációjukat közvetlenül jelentsék vissza, elegendő lenne az általuk kiváltott hatásokról jelentést tenni).

Akárhogy is legyen, ha megnézzük az érzések lehetséges "fizikai mellékhatásainak" hosszú listáját, és megkérdezzük, hogy vajon érzékelhetjük-e ezeket magunkon, akkor nemcsak hogy példák hasonlóan hosszú sora jut eszünkbe, hanem többé-kevésbé meglepődve fedezzük fel, hogy ezek a példák bőségesen megjelennek a mindennapi nyelvben, *különösen az érzésekkel kapcsolatban: Például az embernek eláll a lélegzete, vagy megáll a szíve (ilyen vagy olyan érzés miatt), vagy valaki levegő után kapkod, esetleg azért, mert a szíve szaporán ver vagy nyakig ver. Néha az ember szédül, elájul, talán elpirul vagy elsápad, néha forróságot és hideget érez, talán, ha hajlamosak vagyunk durvább kifejezéseket használni, még hányni is lehet. Szerencsére a gyomor nem mindig ilyen ellenséges, még akkor sem, ha gyakran kell megküzdened egy gombóccal a torkodban, mielőtt élvezhetnéd a pillangókat a gyomrodban. Néha egyszerűen nem kapsz levegőt.*

vagy izzadságban, ha nem is sírásban tör ki. Végül is, nevetni is lehet, amíg a rekeszizom nem fáj - legalábbis ha nem kell előbb nagyon gyorsan elmenni valahová... Azt, hogy testünk sokrétű mozgását (és egyben helyzetét) nemcsak látjuk (általában), hanem az izomorsókban és az inakban lévő bonyolult szenzóriumon keresztül "érzékeli" is, nem kell részletesen magyarázni - már az is lenyűgöző, hogy milyen sokrétűek az érzékelhető testi változások, és milyen fontos szerepet játszanak minden érzésről szóló beszédben. A kérdés, amelyet itt követünk, azonban az, hogy ezek a testi változások és azok érzékelése rendszeresen *kísérik-e* az érzéseket, vagy pedig valójában, ahogyan James gondolja, ezek az érzések, más szóval, hogy az imént említett példák a metaforikus beszéd vagy a szó szerinti beszéd esetei.

Mindkét említett pont, egyrészt a testi állapotok mintázatainak összetettsége (valamint az ebből adódóan megkülönböztethető állapotok sokasága), másrészt az a tény, hogy ezek így vagy úgy "központilag reprezentáltak", véleményem szerint - ellentétben azzal, amit James sugallni látszik - kevésbé verhetetlen érv az érzéseméletének helyessége mellett, mint pusztán annak lehetőségének előfeltétele. Semmit sem mondanak a kérdéses ok-okozati irányról (ezek a változások az érzés következményei, vagy az érzés a következményük, vagy azonosak az észlelésükkel), és önmagukban is helyesek lehetnek anélkül, hogy bármi közülük lenne az érzéshez.

Központi érvként - sőt, "egész elméletem magjáról" beszél (James 1920, 379. o.) - James megfogalmazza jól ismert gondolat kísérletét. 379) - James megfogalmazza jól ismert gondolat kísérletét: "Ha elképzelünk valamilyen erős érzelmet, majd megpróbáljuk kivonni a tudatunkból a testi tüneteinek minden érzékelését, azt fogjuk találni, hogy nem marad meg semmi, semmilyen "pszichikai anyag", amelyből az érzelmet újra fel lehetne építeni, és csak az intellektuális felfogás hideg és semleges állapota marad" (ibid.). Az érvelés szerkezete annyira világos, hogy Jakab egyetlen magyarázó példáját (például a félelemmel vagy a haraggal kapcsolatban) sem kell idézni: Ha az érdekel, hogy A és B alapvetően nem ugyanaz-e, akkor fogom A-t, kiveszek belőle mindent, ami B, és ha semmi sem marad, akkor bebizonyítottam, hogy A és B valóban ugyanaz - vagy pedig egy értelmetlen beszéd esete áll előttem. Bármilyen markáns is ez az érv - legalábbis a valóban erőszakos érzésekre - a

Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez bizonyos más érvekre emlékeztet, amelyek "meggyőződése" nem állja ki a közelebbi elemzést: Hasonló módon, például az ember "igazi természetének", sajátosságának kérdésével kapcsolatban, még *mielőtt* bármiféle

A "kulturalizáció" vagy "szocializáció" kifejezés többször felvet egy gondolat kísérletet, amely arra hív fel bennünket, hogy képzeljük el az embert úgy, mint aki más emberek, a társadalom, az oktatás minden befolyása nélkül nőtt fel. De az ember más emberek nélkül nem emberi lény, és ami látszólag a "természetes" alap és a "szocializált" felépítmény elválasztásához vezetne, az valójában lehetetlen: az ember esetében ilyen "természetes" alap nem létezik, ő kezdetben befejezetlen, és mint ismeretes, éppen arra hivatott, hogy másokkal való viszonyában megalapozza és kiegészítse önmagát. (Az ember kultúrája, mondhatnánk, a természetének része.) A mások minden befolyásától védett csecsemő nem tárja fel az ember "igazi természetét", hanem inkább elpusztul. És ha csak meg kell akadályozni, hogy elpusztuljon, máris szocializáló hatást gyakorolnak rá, amelyet - képletesen szólva - mohón magába szív (és így nem marad következmények nélkül). Természetesen ez vonatkozik a "farkas", "bárány", "medve" vagy más, elhagyott, majd állítólag állatok által felnevelt gyermekek eseteire is, amelyeket mindig fasci- nosumnak tekintenek. Ha valóban létezik olyan dolog, hogy "interakció" az ilyen állatokkal, és ha ez azt eredményezi, hogy a csecsemő nem hal meg.

– nem könnyű elképzelni, különösen az újszülöttek esetében - de csak azért és csak annyiban, mert a csecsemőnek nyitottsága és éretlensége révén sikerül úgy alakítania az interakciókat, hogy az állatok "megbirkózzanak vele": a farkasember nem az embereknek mutatja meg, milyen "valójában" vagy "alapvetően", hanem hogy milyen lesz, ha nem az emberek, hanem a farkasok nevelik. Ez még azt a tényt sem veszi figyelembe, hogy a szocializáló hatások ezekben az esetekben is más emberektől származnak pre- és perinatálisan, legalábbis az "elhagyásig". Az emberi lény "igazi természetének" keresése tehát nem más, mint egy fantom utáni vadászat.

– És talán az, amit Jakab vissza akar tartani a félelemtől, amikor a remegő és száguldó szívet, a libabőrösödést és a gyenge térdeket akarja "eltávolítani", az csak egy fantom, és semmiképpen sem a félelem lényege. Fordítva, abból, hogy ez a fantom nem határozható meg, nem lehet arra következtetni, hogy a félelem azonos a reszketéssel stb. - mint ahogy az ember *sem más, mint* a szociológiai hatások összessége.

fogalmilag) mindig feltételez valamit, amire befolyást gyakorolnak, még akkor is, ha ez a valami nincs pontosan meghatározva, és még csak nem is definiált, mint egy

"emberi lényt" lehet kiadni. Más szóval, csak azért, mert nem tudunk elképzelni valamit - például azt, ami egy dűhrohamból megmarad, ha minden fizikai dolgot kivonunk belőle -, még nem jelenti azt, hogy ez a valami semmi. Az elképzelhetetlennek nem kell nem léteznie lennie, lehet egyszerűen elképzelhetetlen is. - Mi marad például egy autóból, ha minden lehetséges színt elképzelünk, ami csak lehet? Nem tudunk elképzelni egy olyan autót, amely nem sárgának vagy zöldnek tűnik a szemünknek, nem kéknek vagy pirosnak, nem vasszínűnek (mint a festetlen), sem gyöngyházfényűnek, sem másnak, egy olyan autót, amelynek egyáltalán nincs színe, amikor a napra helyezzük. De ez nem jelenti azt, hogy egy autó nem más, mint a színe - vagy lehet-e az autó színével nyaralni? A szín az autó (mint minden objektív tárgy) szükségszerű tulajdonsága.

– talán a testi kísérőjelenségek is szükséges attribútumai (bizonyos, a "durvább") érzéseknek. Az, hogy az érzelmek akkor nem mások, mint a tulajdonságaik, ebből, ahogyan azt kifejtettük, semmiképpen sem következik. A James által bemutatott gondolat kísérletet minden bizonnyal úgy tekinthetjük, mint egy ösztönző javaslatot a testi változások és az érzések közötti kapcsolatról való gondolkodásra, de aligha tekinthető az érzésekről szóló elmélete helyességének meggyőző bizonyítékának.

Azt a tényt, hogy a "normális" érzelmi reakciók (vagy normális "reaktivitás") és a "kóros" reaktivitás esetei egyaránt megvilágíthatók ugyanazon elméleti alapok segítségével, James az utóbbi mellett szóló további érvként emeli ki (1884, 199. o.; 1950b, 458. o.; 1920, 377. o.): "Az általam javasolt elmélet egyik fő érdeme valóban az, hogy segítségével a kóros és normális esetek olyan könnyen közös séma alá vonhatók. Minden elme gyógyintézetben vannak teljesen alaptalan félelem, harag, melankólia vagy önhittség esetei; és vannak ugyanilyen motiválatlan apátia esetei, amelyek akkor sem hagyják el a beteg embert, ha a külső körülmények alkalmasak lennének arra, hogy elijesszék. Az előbbi esetben azt kell feltételeznünk, hogy az idegkészülék annyira "instabil" valamilyen érzelmi irányban, hogy szinte bármilyen inger (bármennyire is alkalmatlan) arra készíti, hogy így működjön" (James 1920, 377 f. o.), azaz az "érzelmi reakciórendszer" egyfajta "túlérzékenységet", míg a második esetben természetesen túl alacsony ingerlékenységet, e rendszer alulérzékenységet vagy tompaságát, következésképpen "érzelmi érzéketlenséget" kell feltételeznünk (James 1884, 200. o.). Ez a pont valóban egy elmélet mellett szóló érv - még ha úgy mond nem is elmélet.

jelenség-exmanens, nevezetesen az elméleti gazdaságosság egyikét (ha nincs szükség további "speciális elméletekre" a megfigyelt normától való eltérésekhez). Nehéz azonban elképzelni (vagy összefoglalni) egy olyan érzelemelméletet, amely fogalmilag nem venné figyelembe a fokozott vagy csökkent érzékenység ilyen "pszichológiai" eseteit a kezdetektől fogva. (Mindig feltételezhető az érzelmet kiváltó és befolyásoló tényezők több vagy kevesebb - vagy akár "más" - volta: legyen az a kognitív-fiziológiai elméletek esetében a fiziológiai arousal más mértéke, más értelmező kogníciók; legyen az "értékelési" elméletek esetében más értékelés és attribúció stb.)) Ennek oka számomra az, hogy az elméletileg megmagyarázandó jelenség nem szilárdan meghatározott, mennyiségileg is meghatározható "egységekben" létezik, hanem mindig már és minden elmélet előtt csúszó fokozatokban és változatokban, amelyeknél az említett "kóros" esetek akkor még legfeljebb szélsőségeket, de nem elvileg újszerű és megmagyarázhatatlan előfordulásokat jelenthetnek. Röviden, azt az előnyt, amelyet James hoz fel a játékba, bármely más érzelemelmélet (pusztán qua érzelemelmélet) igényt tarthatna rá.

James megpróbálja az általa posztulált kapcsolatot az érzés során bekövetkező fizikai változások és magának az érzésnek az érzékelése között - hogy az előbbi "okozza" az utóbbit, vagy hogy az utóbbi nem más, mint az előbbi érzékelése - két szempontból is igazolható hipotézissé formálni, és így érvként felhasználni: Egyrészt ugyanezen változások tudatos előidézésének megfelelő érzést kellene eredményeznie; másrészt azoknak az embereknek, akik átfogó érzéketlenség, teljes anesztézia (vagy agnószia) miatt nem képesek ezekre az érzékelésekre, szintén nem kellene megfelelő érzéseket tapasztalniuk. Mindkettőt röviden kövessük nyomon:

"Ha elméletünk helyes, akkor ebből szükségszerűen a következő következménynek kell következnie: egy bizonyos érzelem úgynevezett kifejeződésének minden önkényes és hidegvérű felidézése magának az érzelemnek kell, hogy előidézze számunkra. Most azt mondhatjuk, hogy a tapasztalat, azokon a határokon belül, amelyekben belül az ellenőrzés lehetséges, inkább megerősíti, mint megcáfolja ezt a következtetést" (James 383. o.1920.,.). Természetesen egy teljes

A testi változások "szimulációja" nem lehetséges, már csak a folyamatok sokfélesége és összetettsége miatt sem, de mindenekelőtt azért, mert jó néhányuk (pl. a mirigyműködés vagy a szív- és keringési funkciók) minden önkényes ellenőrzésen kívül esik.

folymatok). Nem meglepő tehát, hogy Jakab az ellenőrizhetőség korlátairól beszél; ezeken belül végül is mindenki tudná, "hogyan fokozza a pánikot a menekülés, és hogyan erősíti a gyász vagy a düh tüneteivel szembeni elengedés magát ezeket a vonásokat. Minden egyes zokogási roham hevesebbé teszi a gyászt, és újabb, még erősebb rohamot vált ki, míg végül csak azért következik be a megnyugvás, mert a mechanizmus petyhüdté vált, és nyilvánvalóan elérte kapacitásának határát. Mint köztudott, a kifejező jelenségek ismételt kitöréseivel egyre jobban "megdolgoztathatjuk" magunkat a dühöngésig. [...] Azt mondani, hogy valaki azért fütyül, hogy bátorságot adjon magának, több mint pusztá szófordulat" (ibid.). Ebben az összefüggésben James végül megemlíti a színészeket és színésznőket, akik arról számolnak be, hogy egy szerepnek megfelelő érzések kísérik őket (különösen, ha teljesítményüket jónak ítélik; vö. James 1950b; 464. o.). (Itt felidézhetjük azt a forgalomban lévő tanácsot is, amely ugyanezen az összefüggésen alapul, úgymond az ellenkező "cselekvési irányban", és amely azt ajánlja, hogy a színészek és színésznők a minél hitelesebb alakítás érdekében elsősorban arra törekedjenek, hogy a megtestesült karakter érzéseit "idézzék fel" magukban. [Mellesleg, James tézisére való utalás már a használt nyelvezetben is látható, amely ebben az összefüggésben "megtestesült" karakterről beszél]. James azonban ellenpéldákról is beszámol, azaz olyan színészekről és színésznőkről, akik azt állítják, hogy egyáltalán nem éreznek érzelmet, amikor tökéletesen ábrázolnak egy érzelmet (vö. James 1950b, 464. o.). Ezt az ellentmondást azzal magyarázza magának (és nekünk), hogy a testi változások azon részei, amelyeknek semmi közük a mozgásszervekhez (például a zsigeri és mirigyes részek), egyes szereplőknél elnyomhatók, másoknál nem, ugyanakkor az érzés szempontjából nyilvánvalóan annál inkább relevánsak. Akárhogy is legyen, nekem úgy tűnik, hogy itt - a testi állapotok (pl. a mozgásszervek) önkényes irányítása és az átélt érzések, illetve azok változásai közötti összefüggés kapcsán - egy nagyon érdekes pont került szóba, amelyre alább még visszatérünk (vö. "Kapcsolódási pontok a kortársak számára").

Ami a második érvet illeti, vagyis a teljes érzéstelenítésben lévő személy általi bizonyítást, aki nem érzi "testi változásait", és következésképpen nem tapasztalhat semmilyen érzést, James kifejti: "Az elmélet pozitív bizonyítéka viszont akkor lenne, ha találnánk egy belül teljesen érzéstelenített alanyt.

és ki, de nem bénult, így az érzelmeket kiváltó tárgyak kiválhatták belőle a szokásos testi megnyilvánulásokat, de ha megkérdezték, azt kellett mondania, hogy nem érzett szubjektív érzelmi érintettséget. Az ilyen ember olyan lenne, mint az, aki, mert eszik, a szemlélők számára éhesnek tűnik, de utólag bevallja, hogy egyáltalán nem volt étvágya. Ilyen eseteket rendkívül nehéz találni" (1950b, 455. o.), ⁴⁷amint azt el lehet képzelni - különösen, ha rájövünk, hogyan kellene egy ilyen esetnek pontosabban kinéznie a james-i elmélet átfogó tesztjéhez: olyan valakiről kellene szólnia, aki számára a saját testi állapotai vagy változásai teljesen érthetetlenek. Ugyanakkor azonban képesnek kellene lennie arra, hogy az azonnali érzelmi reakciót kiváltó tárgyat (amely analóg az ösztönös cselekvéssel) változatlanul ⁴⁸érezkelje, és mindenekelőtt fizikailag változatlanul reagáljon. A változatlan "testi reakció" szükségesnek tűnik ahhoz, hogy kizárhassuk annak lehetőségét, hogy ennek a nem-érzésnek más okai legyenek, és *ahhoz vezet*, hogy nem következnek be testi reakciók, ha az ilyen személy - ahogyan azt James elmélete értelmében követeli - azt állítja, hogy többé nem érez semmilyen érzést.

"kifejező jelenségek" fordulnak elő. Csak a nem érzékelő "feltűnésmentes", de csak már nem érzékelhető élettani események tekinthetők James elképzeléseinek bizonyítékának. Különösen az utóbbi, azaz egy változatlan testi reakció, aligha tűnik elképzelhetőnek a szó szoros értelmében, hiszen ma már tudjuk, hogy sok ilyen reakció, mint "efferens", állandó afferens visszacsatolást igényel a megfelelő végrehajtásához. A vázizomzat minden hétköznapi mozgása például állandó afferens visszacsatolás hátterében zajlik.

Ez az izmok és inak (és az egyensúlyszerv) "információáramlása", amely "naprakészen" tart bennünket a testhelyzetről és a helyzetváltozásokról. Ha ezt az áramot elvágjuk, nem egyszerűen csak néhány fölösleges testi érzékelést hagyunk ki - ez a hiány komoly következményekkel jár a mozgások végrehajtására nézve, amelyek nem lehetségesek.

47 Vö. a korábbi jellemzést is: "A teljes belső és külső testi anesztézia esete, a motoros elváltozás vagy az értelem megváltozása nélkül, kivéve az érzelmi apátiát, ha nem is döntő tesztet, de legalábbis erős feltételezést biztosítana az általunk kifejtett nézet igazsága mellett" (James 1884, 203. o.).

48 Vagy, ahogyan így lehetne pontosítani, "belsőleg deafferentált": Nem kaphatna semmilyen visszajelzést a fizikai változásokról, míg a "külső", azaz a környezetében bekövetkező változásokra vonatkozó visszajelzésnek zavartalannak kellene maradnia. Ha csak a bőrre gondolunk, azonnal világossá válik, hogy ilyen eset nem valószínű. Egyes környezeti ingerek hatása nem választható el a fizikai változásoktól.

jelentősen szenved ennek következtében. Azonban még azok az esetek is rendkívül ritkák, amelyek nem teljes mértékben teljesítik a szükséges feltételeket, de legalábbis megközelítik azokat: James összesen hármát említ, "Remigius Leims híres esetét" (James 1884, 204. o.; vö. James 1950b, 455. o.), valamint egy-egy esetet, amelyről Dr. Georg Winter és Strümpell professzor számolt be. Összefoglalva arra a következtetésre jut, hogy vagy nem vagy túl kevés figyelmet fordítottak az adott beteg érzelmi állapotára, vagy - mint az utoljára említett esetben, ahol Strümpell professzor állítása szerint gyászt, szégyent, dühöt és félelmet figyelt meg betegénél - nem fordítottak elég gondot arra, hogy megkülönböztessék a ténylegesen érzett érzelmet és az azt általában kísérő viselkedést (azaz az előbbire tévesen következtettek az utóbbiból). Tíz évvel az esszéje megjelenése után James három további, Dr. Sollier által dokumentált esetet közöl (vö. James 1894, 527. o.): egy "valódi" eset és két másik eset, amelyekben az érzéketlenséget hipnózis sugallta. Ezek mindegyike, a már említett esetekkel ellentétben, James hipotézisének bizonyítékeként értelmezhető, még akkor is, ha természetesen figyelembe kell venni "a "szuggesztív" módszerével végzett kísérletek hibásságát" (James 1894, 529. o.). (Dr. Sollier egyébként ismerte James érzelmeiről alkotott felfogását, amint az James hivatkozásából is kiderül).

A kép, amelyet Jakob az érzésekről - legalábbis a "durvább", úgymond "fizikai" érzésekről - felvázol, tehát kellően világosnak kell lennie; az érvek, amelyeket összegyűjt, vázlatosak és méltányolhatók. Mielőtt rátérnénk arra a kérdésre, hogy mit mond a másik, a "finomabb" érzésekről, foglalkoznunk kell - amennyiben még nem foglalkoztunk vele - egy-két ellenvetéssel.

2.3.3 Kifogások

Ehhez idézzük fel James elképzelésének központi jellemzését saját szavaival: "Az én elméletem viszont az, hogy a testi változások közvetlenül követik az izgalmas tény észlelését, és hogy éppen e változások bekövetkeztének tudata az érzés mozgása" (James 1920, 376. o.). Ez a meghatározás számos problémát vet fel.

Az egyik tisztázásra szoruló összetevője minden bizonnyal az, ami itt van. azt kell vagy jelentheti, hogy "közvetlenül követi az érzékelést".

Még egy "izgalmas tény" észlelése is olykor olyan nehéz (és olyan sokáig tart), hogy már nem egészen érthető, hogy egy ilyen folyamat melyik pontján kellene valaminek "közvetlenül következnie". Egy medve megpillantása és felismerése az erdőben (vagy valamilyen kortárs "ijesztgetés") egy pillanat alatt megtörténhet (és talán egészen azonnali fiziológiai következményekkel is járhat) - de mi a helyzet azokkal a művészi sértésekkel, amelyeket valaki hozzám intézett tízperces függönyprédikációjában fűz egymás mellé, és amelyeket csak jóval a beszéd vége után ismerek fel és értékelek fajtájukban és mértékükben?
Röviden: a

A "környezeti ingerek" mindig már benne vannak az "észlelésükben", és még az "érzelekváltók" esetében is gyakran olyan méreteket öltenek, hogy már nem világos, mikor mi vált ki valamit.

"közvetlenül követnie kell". Ennek egyik oka természetesen az, hogy instrumentális cselekvésünk csak ritkán magyarázható ösztönös cselekvéssel (más típusú cselekvésekről nem is beszélve) - és "érzelmi reakciónk" gyakran nem analóg egy ilyen cselekvéssel.⁴⁹ Ezt a fontos ellentétést már Worcester (1883, 287. o.) is felvetette, és a jamesi medvére tett szép utalással fogalmazta meg: "Egy leláncolt vagy ketrecbe zárt medve csak a kíváncsiság érzését keltheti, és egy jól felfegyverzett vadász is csak kellemes érzéseket érezhet, ha az erdőben egy szabadon lévővel találkozik. Nem a medve észlelése váltja ki tehát a félelem mozdulatait", hanem, mint hozzátehetjük, a medve "észlelése" a szó legtagabb értelmében, mint ajánlat vagy cselekvésre való felajánlás.

-A medve sokféleképpen értelmezhető, ami aztán nagyon különböző érzéseket is kiválthat - de aligha "közvetlenül" váltja ki őket. Egy másik szép példát találunk Lange (1910, 69. o.) írásában: "Ha reszketni kezdek, amikor pisztollyal fenyegetnek, nyilvánvalóan nem az érzékszervi benyomás okozza a félelmet; hiszen a töltött pisztoly semmiben sem különbözik az üres pisztolytól, amelyre egyáltalán nem is figyeltem volna". Ez a példa félreérthetetlenül világossá teszi, hogy mennyire problematikusak a James által posztulált "az ébresztő tény észlelését közvetlenül követő fizikai változások". Ezt még élesebbé tehetjük, ha megkérdezzük, milyen érzésünk lenne a következő három esetben, amikor az ember

49 További fontos érv az ellen, hogy az érzéseket az ösztönös cselekvéssel analógnak tekintsük, az a lehetőség (amelyet James sem vitat), hogy "belső" kiváltó okok - egy gondolat, egy ötlet, egy emlék - érzelmet válthatnak ki. - érzések. Ez az ösztönös cselekvésekben kizárt - sem a fűrj, sem a pálcikacsőrű nem kezd udvarlásba, ha élénken emlékeznek az előző egyes pillanataira. A "belső" kiváltók kérdésését alább részletesen tárgyaljuk (vö. 233. o.).

Meglep egy betörő a dolgozószobámban. Belenyúl az íróasztal fiókjába, amelyet mintha csak átkutatott volna, kiveszi a pisztolyomat, amely mindig töltve van, és megfenyeget vele. Belenyúl az íróasztal fiókjába, amelyet, úgy tűnik, épp most kutatót át, kiveszi a mindig töltött pisztolyomat, és megfenyeget vele. 2) Ugyanez az eset, azzal a különbséggel, hogy a fegyveremet soha nem tartom töltve az íróasztalfiókban. A ritka fegyverhez való lőszer egyedül az éjjeliszekrényben van.

3) Tudom, hogy az íróasztalfiókban két azonos típusú fegyver volt, egy töltve, de biztosítva, egy pedig töltetlenül. Az íróasztal mellől nem tudom megkülönböztetni, hogy a betörő melyiket veszi el. (Már a fegyver kivétele közben meghúzta a biztosító kart, vagy nem tűnik eléggé tapasztalatlanak a fegyver kezelése?)

James ezt az ellenvetést az "asszociációk erejére" való hivatkozással próbálta elhárítani (vö. James 1894, 518. o.): Bizonyos, hogy kezdetben egyszerű, objektív tárgyak váltottak ki reflexív mozgást (vagy reflexív testi változásokat). Ezek a tárgyak azonban ismételtelen olyan holisztikus "helyzetek" elemeiként jelennek meg, amelyekben az egyén találja magát; olyan helyzetek, amelyek más elemeket is tartalmaznak, amelyek viszont más viselkedésre "hívnak". (Valójában az ő, James terminológiájában a reakciót kiváltó "tárgy" mindig ezt az egész helyzetet jelenti). "De bárhogy is reagálunk a helyzetre, végső soron ösztönösen arra az elemre reagálunk, amely pillanatnyilag a legfontosabbnak tűnik számunkra" (James 518. o.1894.,.). Mindenki felteheti magának a kérdést, hogy az ösztön fogalma, az inger és a reakció "rövidre zárt" összekapcsolásával vajon kibírja-e azt, hogy mi, "ösztönös reagálók" először azt mérlegeljük, hogy egy helyzet elemei közül melyik az, amelyik valószínűleg a legnagyobb pillanatnyi jelentőséggel bír - annak ellenére, hogy James szuggesztív prózája szerint az elemek látszólag helyettünk döntenek, amikor "eszünkbe jutnak" vagy "lecsapnak ránk" (...elemek, amelyek lecsapnak ránk). Egészen eltekintve attól, hogy *egy szituáció különböző elemei* (amelyek mindegyike más-más dolgokat vált ki) nem egészen ugyanazzal a problémával (bár kétségtelenül szintén problémával) szembesítik az "ösztönös apparátust", mint amit *egy és ugyanaz az elem* biztosít *különböző* helyzetekben, azaz a medve változó kontextusban: "Ugyanez a medve valóban eléggé felizgathat minket, hogy vagy harcoljunk, vagy meneküljünk, aszerint, ahogyan azt sugallja, hogy egy túlhatalmas "gondolat" megöl minket, vagy egy, hogy mi öljük meg őt". (James 1894, 518. o.). "Ösztönösen" tehát nem csak egy helyzet legfontosabb elemét választhatjuk ki, hogy reakciót váltsunk ki - nos, e szó alkalmatlansága ellenére talán mindannyiunknak tudatában kellene lennünk ennek.

Komolyra fordítva a szót, az elem választ minket -, ráadásul *ugyanazt az* "elemet" különböző helyzetekben egészen másképp is értelmezhetjük.... különböző helyzetekben - hogy ismét egy téves elnevezést használjak. James nyilvánvalóan elég messzire megy abban, hogy megtartja elképzelésének egyik alaptételét - az ösztönös reakciót; természetesen nem kell feltétlenül a végsőkig követni őt.

A fent említett rendelkezés másik eleme, amely szintén magyarázatra szorul, a "testi változásokra" való hivatkozás. Már jeleztük, hogy ez teljesen különböző típusú reakciókra vonatkozik: a fiziológiai paraméterek önkéntelen (és tudattalan) változásaitól a "félíg önkéntelen" mimikai kifejező mozgásokig - félíg önkéntelenek, mert az önkéntesen irányítható mozgásizomzatot érintik, de egyrészt nem mind tökéletesen "szimulálhatók" érzés nélkül, ⁵⁰másrészt, ha a megfelelő érzés valóban jelen van, gyakran nem is lehet teljesen elnyomni - egészen a teljesen önkéntes mozgásokig vagy akár mozgássorozatokig (mint például a medve elől való menekülés). James egyes érvei - például, hogy egy érzést a tudatosan mutatott kifejező mozdulatok is előidéznek - nem érvényesek.

– pontosan azon a tényen alapul, hogy *még az* önkényes reakciók a "érzelmet kiváltó inger", mint az érzéshez vezető "testi változások" része (vagy amelynek érzékelése azonos vele). Az ilyen ingerre adott önkényes reakciók azonban egészen különbözőek lehetnek; minden különbségükben egy és ugyanazon érzelmet kellene eredményezniük. Ezt az ellentétést Worcester (1893, 291. o.) is felvetette: "Ha látom, hogy felhőszakadás közeledik, és menedéket keresek, az érzélem nyilvánvalóan ugyanolyan jellegű, bár talán kisebb mértékű, mint a medve elől menekülő ember esetében. James professzor szerint azért félek a vizesedéstől, mert futok. De tegyük fel, hogy futás helyett bemegyek egy boltba, és veszek egy esernyőt. Az érzelmek még mindig ugyanazok. Félek attól, hogy elázom. Következésképpen, amennyire én látom, a félelem ebben az esetben az esernyő megvásárlásából áll". James ezt az utalást azzal ellenzi, hogy az önkéntelen, zsigeri változások fontosságát hangsúlyozza az akaratlagos reakciók rovására; az utóbbiak előtérbe helyezése olyan félreértés, amelyhez ő maga is hozzájárult a túlzó rövidegességgel, amikor szövege "azt mondta, hogy 'megijedünk, mert futunk'". A "futás" szó azonban csak azt jelentse, amit jelenteni akart, nevezetesen, hogy

50 Így a mosolygás számos különböző formája különböztethető meg - ha csak elég alaposan megnézzük (vö. Ekman & Friesen 1982).

sok más mozdulat is van bennünk, amelyek közül messze a láthatatlan zsigeri mozdulatok tűnnek a leglényegesebbnek [...]. Bármilyen legyen is a félelem ilyen esetben, nem az önkéntes cselekedet alkotja" (James 1894, 519. o.). Hogy James tíz évvel korábban valóban zsigeri reakciókra gondolt-e, de ezt csak ügyetlenül és félrevezető módon fejezte ki, azt nyitva hagyhatjuk. Mindenesetre tény, hogy néhány példa és érv, amelyeket James eredetileg az elmélete alátámasztására mutatott be, már nem fogalmazható újra ezen az új alapon.

A szóban forgó rendelkezés egy utolsó, megjegyzést érdemlő megfogalmazása végül jellemzi, hogy mi is valójában az érzés, nevezetesen "pontosan e változások bekövetkeztének tudatosítása". Nem számít, hogy ezek a változások zsigeri vagy akár *elsősorban* zsigeri jellegűek: A bekövetkezésük "tudata" nem lehet az érzés, már csak azért sem, mert a bekövetkezésük egyáltalán nem hagy nyomot a tudatunkban. Ez talán fogalmi tisztázatlanság, talán csupán fordítási probléma, hiszen az eredeti "érzésről" beszél: A megfelelő passzus így hangzik: *"hogyan az érzésünk ugyanazokat a változásokat, ahogyan azok bekövetkeznek, IS az érzelem"* (James 1950b, 449. o.; vö.

215. o., 44. lábjegyzet). Az érzés tehát azonos e testi változások (érzéki) érzékelésével (és nem magukkal e változásokkal, ahogyan azt a jamesi szövegek egyes megfogalmazásaiban tévesen hihetnénk; erre még visszatérek, vö. 239. o., 57. lábjegyzet). Az eddig kommentált részekből eltérően ez mindenekelőtt pusztán fogalmi, definíciós tételezés; ezért nem tudjuk ezt a tételezést anélkül kezelni, hogy a magunk részéről ne hoznánk játékba az érzés fogalmát. (Csak ezután érvelhetünk a megfelelőség vagy nem megfelelőség mellett; erre is rátérek, 251. o., 63. lábjegyzet). Ezt megelőzően Jamesnek az érzésről alkotott nézetei - eddig a "fő példák" alapján, a

"durvább" vagy durvább érzelmek - azonban ki kell egészíteni. Nem szabad azonban elhallgatni, hogy a jamesi álláspontnak a bemutatás ezen pontjái már napvilágot látott problémái és nehézségei nem tűnnek jelentéktelennek. Az ember kísértésbe eshetne, hogy polemikusan feltegye a kérdést, vajon szükséges-e még mindig elvégezni a James által javasolt "savas próbát" - a lehetséges megmaradt érzelmek keresését, ha már nincsenek afférensek a testből - (például a macskák "szimpatikatotómiájával", azaz a "vegetatív rendszer teljes szimpatikus részlegének" sebészi úton történő megfosztásával; lásd Cannon [1927, S. 108].) (Ez persze nem jelenti azt, hogy ez nem wo-

más fontos okai is lehettek a hallgatólagos eljárásnak, amelyet semmiképpen sem szántak ilyen lakmuspapírnak). Mindenesetre nem kívánok részletesen utalni az ezen az alapon megfogalmazott James-kritikára, még akkor sem, ha nem ritkán ezt említik elsőként - néha még magának a James-elméletnek a részletesebb vizsgálata előtt. Cannon (1927; 1975, p. ff203.; vö. még Meyer, Schützwohl & Reizenzein p1993., 103 ff.) röviden öt olyan kritikai pontot fogalmaz meg - részben saját kísérleti vizsgálatait alapján, részben mások munkáira hivatkozva -, amelyek vagy terhelik James megközelítését, vagy egyszerűen ellentmondanak neki, és amelyek mind az érzelmeknek a *zsigeri* változásokkal való kapcsolatát érintik (amit James végül is különösen fontosnak tartott): 1.

"A zsigerek teljes elszigetelése a központi idegrendszerrel nem változtatja meg az érzelmi viselkedést" (Cannon 1975, 204. o.), 2. "Ugyanazok a zsigeri változások játszódnak le nagyon különböző érzelmi állapotokban, mint nem érzelmi állapotokban" (ibid., 205. o.), 3. "A zsigerek mint viszonylag érzéketlen szervek" (ibid., 207. o.) csak olyan durva és kevésbé differenciált visszajelzést adhatnak a központi idegrendszernek, hogy aligha tekinthetők a lényegesen differenciáltabb érzelmi élet okának, 4. "A zsigerek, mint viszonylag érzéketlen szervek" (ibid., 207. o.) csak olyan durva és kevésbé differenciált visszajelzést adhatnak a központi idegrendszernek, hogy aligha tekinthetők a lényegesen differenciáltabb érzelmi élet okának, 4. "A zsigeri változások túl lassúak ahhoz, hogy érzelmi érzéseket váltsanak ki" (uo.) és 5. "Az erős érzelmekre jellemző zsigeri változások mesterséges előidézése nem teszi lehetővé az ilyen érzelmek kialakulását" (uo., 208. o.). Természetesen néhány ilyen kritikai pontot meg lehetne vitatni és perspektívába helyezni - például a macskák "érzelmi" *viselkedése* a vegetatív idegrendszer szimpatikus része nélkül nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezeknek az állatoknak a *tapasztalata* változatlan (vagy egyáltalán, hogy egyáltalán tapasztalnak valamit, hiszen még az egészséges állatoknál is alapvetően terhelt a viselkedésből a tapasztalatra való következtetés). Egy ilyen macska nagyon hasonlíthat a már említett emberre, "aki, mert eszik, a járókelők szemében éhesnek tűnik, de később bevallja, hogy egyáltalán nem volt étvágya" (James 1950b, 455. o.). Mindazonáltal megállapítható, hogy James és Lange javaslatai nem heverték ki a kritikai ellenvetéseket (és a hasonló hivatkozásokat), amelyeket például Cannon terjesztett elő.

Mint a 41. lábjegyzetben (211. o.) már jeleztük, Wundt megelőzte Cannon néhány ellenvetését: "Ha persze C. Lange és W. James maguknak az affektusoknak kizárólagos okát akarták ebben a kísérő jelenségben [mely alatt itt mindenekelőtt a kifejező mozdulatokhoz kötött érzéki érzéseket értjük, A. K.] látni, akkor ez a paradox feltételezés három okból tarthatatlan.

Először is, az affektusok döntő külső tünetei csak akkor jelennek meg, amikor az affektus pszichés természete már világosan differenciálódik: ez maga tehát megelőzi azokat az innervációs hatásokat, amelyeket itt annak okaként állítanak [vö. fentebb Cannon 4. pontját, A. K.]. Másodsor, teljesen lehetetlen a pszichés affektív állapotok sokféleségét az innervációs változások viszonylag egyszerű sémája szerint osztályozni: maguk a pszichés folyamatok sokkal gazdagabbak, mint a kifejezetten különböző kifejezési formáik [vö. a fenti 2. és 3. pontot, A. K.]. Harmadsor, az affektusok fizikai kísérőjelenségei egyáltalán nem állnak állandó kapcsolatban azok pszichológiai minőségével. Ez különösen a pulzus és a légzés hatásaira vonatkozik, de például a pantomimikus kifejező mozdulatokra is. A nagyon különböző, sőt ellentétes érzelmi tartalmú érzelmek bizonyos körülmények között ugyanabba az osztályba tartozhatnak e fizikai jelenségek tekintetében [vö. 2. pont, A. K.] (Wundt 1909, 211. o.).

Ugyanakkor az ilyen ellenvetések előkészítették az utat az érzelmek olyan kognitív-filozófiai elméletei számára, mint a Schachter (1964), valamint Schachter és Singer (1962) által megfogalmazott, jól ismert, kifejezetten Jamesre hivatkozó, de (pl. Cannon által) aggodalmakra okot adó elméletek.

A fizikai változások "közömbösségét" egy kognitív-értékelő komponenssel kompenzálták.

De ezzel elérkeztünk a bejelentett befejezéshez: Mit gondol Jakob azokról az érzésekről, amelyeket alig vagy egyáltalán nem kísérnek testi változások?

2.3.4 "Finomabb" érzések

James szerint a finomabb vagy "finomabb" érzések azok, amelyeket - a "durvábbakhoz" hasonlóan - nem kísérnek (vagy nem okoznak) erős és könnyen érzékelhető fizikai változások. Példaként az "esztétikai", az "erkölcsi" és az "intellektuális" érzéseket nevezi meg: "ide tartozhatnak az olyan érzések, mint az erkölcsi elégedettség, a hála, a kíváncsiság, a megkönnyebbülés egy probléma megoldása miatt" (James 1920, 385. o.). "Vannak tehát, vagy néhányunknak úgy tűnik, hogy vannak az örömeink és a rosszkedvünk valóban *agy*i formái, amelyek nyilvánvalóan nem egyeznek meg keletkezési módjukban az általunk elemzett "durvább" érzelmekkel" (James 1950b, 468. o.). Mielőtt azonban elméletének ellenfelei idő előtt diadalmaskodnának, és ilyen deviáns eseteket hoznának fel érvként elmélete egésze ellen, James visszautasítja őket.

James rámutat, hogy ezek csak látszólag deviáns esetek: mert "a tiszta agyi érzelmek eseteinek józan vizsgálata" (James 1884, 201. o.) azt mutatja, hogy ezek nem annyira "tisztán agyiak"; és bizonyosan nincsenek olyan ellenpéldák, amelyek veszélyeztethetnék James elméletét. Ugyanis "ezeknek az érzéseknek az árnyékossága és sápadtsága, amikor nem keverednek testi hatásokkal, egészen szembetűnő ellentétben áll az elme durvább mozgásaival. Minden érzelmes és befolyásolható embernél testi hatások is jelentkeznek: a hang megváltozik, a szemek nedvesek lesznek, ha az erkölcsi igazságot érzik, és így tovább. Ahol az ember elragadtatottabbá válik, bármilyen intellektuális oka is legyen, ezek a másodlagos folyamatok világosan láthatóvá válnak. Ha nem nevetünk egy bizonyíték^[51] vagy egy szellemes ötlet szépségén; ha nem remegünk meg az igazságosságtól, vagy nem érezzük a bizsergést egy nagylelkű cselekedet láttán, akkor a lelki állapot, amelyben találjuk magunkat, aligha nevezhető érzelmi állapotnak. Ez aztán a valóságban nem más, mint egy intellektuális felfogás arról, hogy bizonyos dolgokat hogyan kell nevezni - kedvesnek, helyesnek, viccesnek, nagylelkűnek és így tovább. Az ilyen ítélkező lelkiállapotot inkább a kognitív, mint az érzelmi aktusok közé kellene sorolni" (James 1920, 385 f. o.).

James kezelése azokkal az érzésekkel, amelyek (legalábbis első pillantásra) nem illeszkednek vagy látszólag nem illeszkednek az ő modelljébe, azokkal, amelyeket ő maga "finomabbnak" nevez, így finoman szólva is kifejezetten kijózanító: Ha csak közelebről megvizsgáljuk őket, azt találjuk, hogy vagy nincs különbség a kezelt "durvább" érzésekhez képest - legalábbis abban az értelemben nem, hogy azok valóban a tárgyalt értelemben vett testi változások nélkül (vagy nagyrészt anélkül) következtek be -, vagy pedig, ha továbbra is ragaszkodunk egy ilyen különbséghez, akkor azt találjuk, hogy ennek eredményeként

51 Ezzel és hasonló példákkal ismét problémaként mutatható be, hogy James az érzelmi reakció kiváltását az ösztönös cselekvés kiváltásával analóg módon gondolja (és kell gondolnia): Eszerint a "egy bizonyíték szépsége" olyan azonnali módon, mint egy hangos zaj a sötétben, hiszen "a fizikai változások közvetlenül az izgalmas tény, jelen esetben a szóban forgó szépsége észlelését követik" (James 376. o.1920,.). Felesleges arra az évekig tartó, magasan specializált képzésre hivatkozni, amely képessé tesz valakit arra, hogy egy bizonyítási sort eleve annak ismerjen fel, és ráadásul szépsége, eleganciája, szellemessége vagy bármi más alapján ítélje meg - nehéz elképzelni, hogy ennyi év alatt csak egy "ösztönös reakció" - igen, mi is valójában: újra felfedezett, megvalósított, aktivált? - aktiválódik.

egy ügyes definíciós pálfordulásnak egyszerűen már egyáltalán nincsenek érzései előtte.⁵²

A "finomabb" érzésekkel kapcsolatban egy olyan probléma válik virulenssé, mint a fenti példából világosan kiderül, amely elvileg a durvább érzéseket is érinti. Hogyan gondoljunk azokra az esetekre, amikor egy érzést nem külső inger, hanem egy "belső" inger, például egy emlék vált ki (természetesen a szellemes ötlet vagy a már említett bemutató kedvessége is ide tartozik)? Hogy vannak ilyen érzések, azt James is minden további nélkül elismeri. "Mind az ösztönök, mind az érzelmek esetében a tárgy pusztá felidézése vagy képzelete elegendő lehet az izgalom kiváltásához. Az elszenvedett sértés gondolatára az ember jobban fel tud dühödni, mint arra, ahol azt elkövették.

52 A "finomabb" érzések leírása az *Elvekben* (James 1950b) némileg eltér a másik két forrásban (James 1884, 1920) vázoltaktól, azonban elvileg ott is hasonló diagnózist kell felállítani. A többi forrással ellentétben az *Alapelvek* - kezdetben az esztétikai érzések esetében - kissé zavaros módon "másodlagos" (jóléti) érzésekről is beszélnek, amelyek a "klasszikus" művészet élvezete által értékelt "elsődleges" érzésekhez járulnak hozzá. Az elsődlegesek ugyanis a tiszta észlelések és azok tetszetős kombinációjának eredményei voltak, míg a másodlagosak egy olyan visszhang következményei, amelyet "máshol egymás után más érzékelések visszahatása keltett" (James 1950b, 468. o.), amelyet "a komplex szuggesztivitás, az emlékezet és az asszociáció távlatainak felébresztése, valamint testünk felkavarása festői titokzatossággal és homályossággal" (ibid., 469. o. f.) idézett elő. Ezek a másodlagos érzések játszották a főszerepet a romantikus művészetfelfogásban; "és nem kevésbé abban, hogy az emberiség tömegei gyakorlatilag élvezzék a műalkotásokat" (ibid., 468. o.). James nem akar beleszólni a klasszicizmus és a romantika ily módon felvázolt vitájába - de nem is kell: mert úgy tűnik, mind az elsődleges, mind a másodlagos érzések megfelelnek elméletének, és ergo egyáltalán csak annyiban érzések, amennyiben fizikai változások "játszanak közre". (Az, hogy a művészet élvezete érzelmekhez is kapcsolódik-e, valójában nem a szakértelemtől függ. A giccs [vagy a nagy művészettel szembeni "rossz"] naiv megragadása éppúgy lehet érzés, mint ahogy - fordítva - a szakértelem nem feltételezi, és nem is kell, hogy maga után vonja azt. Mindazonáltal James talán egy kicsit túlzásba viszi: "Nem is olyan rossz' egy tökéletes ízlésű embernél a helyeslő kifejezés legmagasabb határa. A "*Rien ne me choque*" állítólag Chopin szuperlatívusza volt az új zene dicséretére. Egy szentimentális laikus elborzadna, és el is kellene, hogy borzadjon, ha bebocsátást nyerne egy ilyen kritikus elméjébe, látva, hogy milyen hidegek, milyen vékonyak, milyen emberi jelentőség nélküliek az ott uralkodó kedvezési vagy nemtetszési motívumok" [James 1950b, 471. o.).

[53]és több érzelmet érzek a halott anya gondolatára, mint amíg élt. A fejezet további részében az érzelem tárgya kifejezést fogom használni, akár testi jelenlétről, akár pusztán gondolati tárgyról beszélek" (James 1920, 374. o.; vö. James 1950b, 442. o. f.). Az tehát bizonyára igaz, hogy nem minden érzést okoz külső inger, de a kérdés az, hogyan képzeljük el az ilyen dolgokat - James modelljébe ágyazva - egyáltalán. Az ilyen A "belsőleg kiváltott" érzéseknek, akár csak a "külsőleg kiváltott" érzéseknek, "durvább" érzéseknek kell lenniük, azaz testi változásokkal kell együtt járniuk (pontosabban azonosnak kell lenniük azok érzékelésével), ha a szó valódi értelmében vett érzéseknek akarunk lenni, ahogyan azt az imént megtapasztaltuk.

Ha jól látom, erre két lehetőség van: Ha

Ha "normális esetben" reflexív testi változások közvetlenül egy (afferens) észlelés után következnek be (természetesen efferens módon kiváltva - még ha talán valóban itt és ott "reflexív ívként", azaz a CNS bevonása nélkül), amelyeket aztán viszont afferens módon észlelünk (ami az érzelem), akkor az egyik lehetőség az lenne, hogy az utóbb említett afferens észlelést másképp idézzük elő. Egy "izgalmas tény" gondolatának - az emlékezetnek - ugyanolyan efferens hatással kell rendelkeznie (és így afferens visszacsatoláshoz kell vezetnie), mint a közvetlen észlelésnek. Ahhoz, hogy a kivetített összetettség, a testi változások mintáinak sokasága, amely az érzelmi élet gazdagságát ábrázolja, még a "belső okozatosság" esetében is korlátlanul megmutatkozzon - és tapasztalatunk ragaszkodik ahhoz, hogy az emlékekből kinövő érzések skálája nem kevesebb, mint amit a tényleges érzékelésnek köszönhetünk⁵⁴ -, szükséges lenne tehát, hogy két különbözőképpen megindult, összetett élettani folyamat hirtelen hasonlítson egymásra lefolyásának egy pontján: a) külső "izgalmas tény" észlelése - azonnali efferens reakció (testi változások) - a változások afferens észlelése; b) emlékezés, pl. egy érzelmileg releváns epizódra. pl. egy érzelmileg releváns epizódról - bármely ko-

53 Talán azért, mert csak utólag értjük meg őket teljesen? Nem a "kiváltó ok" hamisítatlan emlékezete eredményezi ugyanannak az érzésnek a megismétlődését (ebben az esetben miért is erősebb, mint eredetileg?), hanem a "kiváltó ok" újraértelmezése (és újraalkotása) eredményez egy megváltozott (és esetleg erősebb) érzést.

54 Ami nem jelenti azt, hogy a "választék" azonos: emlékezetben valóban nehéz lehet megijedni, de próbáljunk meg nosztalgiait vagy vágyakozást érezni emlékezet nélkül.

gnitions, amelyek efferens reakcióhoz (testi változásokhoz) vezetnek - ez utóbbiak afferens érzékelése. Másképp is fogalmazhatunk: a testi változásoknak ugyanazt a bonyolult "elrendezését" kellene "kezdeményeznünk", úgymond kognitívan, egy emlékre válaszul (egyszerű vagy bonyolult mentális folyamatok eredményeként, de összehangoltan), mint ami James szerint közvetlenül és közvetlen következményeként egy észlelésből következik. Ha nem feledkezünk meg a két szóban forgó folyamat eltérő eredetéről, ez számomra teljesen valószínűtlennek tűnik - még ha nem is teljesen lehetetlen. A másik lehetőség azonban nem hihetőbb: ez természetesen abban áll, hogy az afferenseket valójában nem okozza (a megfelelő, megelőző efferenseken keresztül), hanem csak úgymond színleli őket az agynak. James maga is ad egy megfelelő javaslatot egy lábjegyzetben, amelyben elismeri azokat az eseteket, amikor kóros szorongást (vagy pánikrohamot) figyeltek meg szívdobogás stb. nélkül. Ezek az esetek "azonban nem bizonyítanak semmit elméletünk ellen, mert természetesen lehetséges, hogy a normális esetben a rettegést, mint a valódi testi változásokból eredő szív- és egyéb organikus érzések komplexumát érzékelő agykérgi központok agyi betegségben *elsődlegesen* izgalomba jönnek, és a változások létezésének hallucinációját keltik, - következésképpen a rettegés hallucinációját, amely viszonylag nyugodt pulzussal stb. jár együtt". Azt mondom, hogy lehetséges, mert nem ismerek olyan megfigyeléseket, amelyek ezt a tényt tesztelhetnék. A transz, az extázis stb. hasonló példákat kínál,

– nem is beszélve a hétköznapi álmokról. Mindezen feltételek mellett a legélénkebb szubjektív érzésekkel rendelkezhetünk, akár a szem vagy a fül, akár a zsigeri és érzelmi jellegűek, a tiszta ideg-központi aktivitás eredményeként, és mégis, ahogy én hiszem, teljes perifériás nyugalom mellett" (James 1950b, 459. o., jegyzet). Nos, még ha eléggé teljes - például az álmodozásban

– hogy a periférián való nyugalom nem mindig van így: hogy az agyban valamilyen "működési zavar" miatt nem csak a

Nem túl valószínű, hogy egy bizonyos paraméterről szóló "téves információ", hanem inkább a testi változások olyan összetett mintázatának "fantom-érezékelése", mint amilyen az érzésre jellemző, kockázat nélkül bekövetkezik.⁵⁵ Még ha

55 Teljesen eltekintve attól, hogy Jakob, ha komolyan ragaszkodna egy ilyen elképzeléshez, akkor egy lábjegyzetben megvetné a magját egész koncepciója aláásásának. Központi téziséét ugyanis ki kellene egészíteni: Az érzelem olyan perifériás változások érzékeléséből áll, amelyeket közvetlenül egy inger érzékelése okoz - vagy teljesen központi állapotokból, amelyek nem létező perifériás változások "fantom-érezékelésének" felelnek meg. Ha hozzátesszük, hogy "általában" a változások érzékelése is "éles vagy határozatlan", akkor az érzékelések (legalábbis egy része) az érzékelés érzetéhez rendelődik.

James legalábbis látja, hogy az érzések nemcsak külső tárgyaktól, hanem belső tárgyaktól - például egy emlékből - is származhatnak, de nem egészen magyarázza meg nekünk, hogyan kell ezt elképzelni elmélete szempontjából.

Sokkal súlyosabb azonban a megfigyelt "finomabb" kezelés – olyan érzések, amelyek nagyrészt vagy teljesen fizikai változások nélkül maradnak a james-i értelemben vett fizikai változások nélkül. Egy ilyen eljárás nemcsak immunizálónak tűnik, azaz eleve megfosztja a saját elméletet minden elképzelhető vizsgálattól, hanem még körkörös eljárásra is emlékeztet: Amikor olyan esetekkel találkozom, amelyek nem egyeztethetők össze az elméletemmel, közelebbről megvizsgálom őket, és megkülönböztetem őket olyan esetekre, amelyeket több-kevesebb erőfeszítéssel még mindig hozzá lehet rendelni és "beépíteni" - és a fennmaradó esetekre, amelyeket aztán egyszerűen rendeletileg kizárok az elméletem tárgyköréből. A "finomabb" érzések problémájának így módon javasolt megoldása korántsem kielégítő. A felvetett probléma annyira központi - elvégre nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy vajon van-e nagyító alatt az érzelmek klasszikus elmélete, vagy (az állítással ellentétben!) van-e egyesek számára, éppen a "durvább" érzelmek - és megoldása olyan keményen a komolyság határán mozog, hogy szükségszerűnek tűnik egy nem tervezett kirándulás egy olyan elmélet területére, amely számára ez a probléma (mint sok más, a vázoltak közül) egészen hasonló módon kellett, hogy felvetődjön. Talán Lange megoldási javaslatai meggyőzőbbek.

Exkurzus: Hosszú

A James *Mi az érzelem* című műve megjelenését követő évben Carl Lange dán fiziológus egy olyan értekezéssel állt elő (vö. Lange 1910), amelyben - elsősorban megfigyelésekre alapozva - a testi "kísérőjelenségek" és az affektus kapcsolatát vizsgálta,

Jamesnek, ha fenn akarja tartani elméletét, két esetet kell megkülönböztetnie. Először is, valakinek vannak nem-tudatos "fantom-érzései", amelyek megfelelnek a valós testi változások nem-tudatos észlelésének, mint amilyenek egy bizonyos érzést jellemeznek (természetesen anélkül, hogy ezeket a változásokat mutatnák), és következésképpen a megfelelő érzésnek. Másodsor, valakinek egyszerűen csak van egy érzése - James tézise ellenére - anélkül, hogy bizonyos testi változások okoznák azt. A két lehetőség közötti különbségtétel empirikusan valószínűleg nem túl egyszerű - ezért az első gazdaságossági okokból nélkülözhetőnek tűnik.

Jakabtól függetlenül (nagyjából) hasonló következtetésre ⁵⁶jut: Nem az affektusok vezetnek "testi reakciókhoz", hanem éppen ellenkezőleg, a fiziológiai változások azok, amelyek elsősorban az affektusokat idézik elő. A James és Lange közötti különbségek mindenekelőtt a "testi változások" kiválasztását érintik, amelyeket az érzelemhez kapcsolnak: Míg James számára, mint említettük, kezdetben minden elképzelhető változás (beleértve az akaratlagos mozgásokat is), majd (1894) mindenekelőtt a zsigeri innerváció változásai, addig Lange (1910) három "izomrendszer" innervációs zavarát (vagy változását) helyezi előtérbe: egyrészt az akaratlagos izomzatot, bár itt kevésbé a ténylegesen végrehajtott (kifejező) mozgásokra gondol, mint az általa "látens innervációnak" nevezett (ibid.), 13., 86. o. [6. kiegészítés]) és amit ma valószínűleg izomtónusnak nevezünk; ⁵⁷másodszor a zsigerek izomzatát (vö. ibid.).

56 Pontosabban, a hasonlóságok olyan súlyosak, a különbségek pedig olyan csekélyek (és elvileg közölhetőek), hogy a kettőt gyakran együttesen nevezik a

"James-Lange" vagy "Lange-James" érzelmek elméletére hivatkoznak. Mivel engem itt nem érdekel egy második, a james-i elmélethez annyira hasonló elmélet részletes újraolvasása - éppoly kevésbé, mint mondjuk McDougall elképzeléseinek bemutatása Darwin továbbfejlesztéseként -, hanem egyszerűen csak egy fontos kérdésre való válasz keresése, rövid vázlatra szorítkozhatom. Az a tény, hogy Lange következőképpen kiterőként jelenik meg a jamesi elmélet bemutatásában, természetesen semmiképpen sem jelenti annak értékelését, hogy mindkettőjük hozzájárulhatna az érzelmek kortárs elméletéhez - mint ahogyan a választott Darwin-Wundt-James sorrend sem egy (akár pro-, akár regresszív) fejlődést hivatott sugallni. Ez a sorrend, eltekintve attól, hogy Wundt folyamatos átdolgozásai során nehéz időben rögzíteni egy változatot, többé-kevésbé kronologikus, de bármely más sorrend is ugyanolyan jól szolgálta volna céljainkat. Wundt szemléletének a másik kettő közé helyezése és ezzel egyúttal 1872 és 1884 közé helyezése tehát megfelel annak a fejezetben indokolt^{2.2} döntésnek, hogy Wundt érzéseméletének a *Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele* első kiadásában kibontakozó "korai formáját" nem rekonstruáljuk, és a számunkra releváns (és általunk előkészített) nézetek kezdetét a *Grundzüge der physiologischen Psychologie* első kiadásába helyezzük (első kiadás 1873/74, második kiadás 1880; vö. Boring 1950, 345. o.).

57 "A "látens innerváció" kifejezéssel egy olyan jelenséget írtam le, amely nagyon fontos a betegségek számos tünetének megértéséhez, de amelyet eddig a fiziológusok és a patológusok figyelmen kívül hagytak; ugyanis a szembe eső impulzusokon kívül, amelyek az úgynevezett akaratlagos mozgásokat okozzák, az agyból folyamatos mozgásimpulzusok indulnak ki, amelyeket normális körülmények között általában nem figyelünk meg, mert olyan gyengék, hogy nem okozzák az izmok határozott összehúzódását, hanem csak enyhe feszültségben tartják őket. Ennek eredményeképpen az izmaink megtartják a feszültségüket még akkor is, ha

39 ff.); harmadrészt pedig az önkéntelen érizomzat, amely összehúzózással szűkíti a kisebb ereket, és így befolyásolja a véráramlást és a véreloszlást. Ez utóbbi "érrendszeri innerváció változásainak" (ibid., 42. o.) utólag kiemelkedő szerepet tulajdonít, mint *elsődleges* jelenségeknek. Mivel végül is - annak ellenére, hogy a

Az "idegrendszer fiziológiájának még mindig hiányos megismerése" (ibid., 43. o.) és az "empirikus anyag elégtelensége" (ibid., 46. o.) ellenére Lange megfogalmazza azt a tézist, amellyel egyértelműen megkülönbözteti magát Jamestől, 46. o.) - bebizonyosodott, hogy minden szerv működését döntően befolyásolják a vérellátás változásai, Lange megfogalmazza azt a tézist, amely alapján egyértelműen megkülönbözteti magát Jamestől: nevezetesen azt a feltevést, hogy "a vazomotoros zavarok, az erek szélességének és így az egyes szervek vérmennyiségének változásai az affektusok tényleges, elsődleges elemei, míg a többi jelenség [...] csak másodlagos hatások, amelyeknek az érrendszeri innerváció változásai az okai" (ibid., 43. o.), S. 43). Így végül azzal a kérdéssel találja magát (és minket is) szemben, "amely pszichofiziológiai szempontból a leglényegesebb érdeklődésre tart számot, és ezért e vizsgálat középpontját képezi, az elme mozgásai és az egyidejű testi jelenségek közötti kapcsolat lényegének kérdésével" (ibid., 50. o.) - egy olyan kérdéssel, amelyre Lange ismét a James által kínált válaszhoz igen hasonlót talál.

Hogy megközelítse ezt a választ, Lange a következőképpen mutatja be a problémát: "Minden érzelemben vannak bizonyos és kézzelfogható tényezők: 1) egy ok - egy érzéki benyomás, amely rendszerint egy emlék vagy egy kapcsolódó gondolat révén hat; - és ezen felül 2) egy hatás, nevezetesen a fent tárgyalt vazomotoros változások és az ezekből eredő további változások a testi és szellemi funkciókban. Felmerül a kérdés: mi van e két tényező között? - Van egyáltalán valami köztük?" (Lange 1910, 52. o.). Ami a dolog hagyományos értelmezésében "a kettő között" van, az természetesen az érzés, egy "lélekbeli esemény", amellyel Lange a fiziológiai események egyfajta "túlnyúlását" célozza meg - éppen azt az eseményt, amely nemcsak a fiziológiában merül fel (hanem például szemantikailag is vizsgálendő), és amely a jelen munka tárgya. Bárki, aki kifogásolni szeretné, hogy az az állítás, hogy a

A teljes nyugalom állapotában, pl. alvás közben, az alvó teste általában bizonyos fokú összehúzózást vesz fel, így a halál után nem maradhat ebben a helyzetben" (Lange 1910, 86. o. [6. kiegészítés]).

Ha azt feltételezzük, hogy a jelenség nem (vagy nem teljesen) ábrázolható a fiziológiában, akkor James és Lange törekvéseinek alkalmatlanságát elítélik, akkor nem nézzük eléggé közelről mindkét szerzőt: valójában mindkettőjüknek egyet kellene értenie egy ilyen állítással, hiszen egyetértenek abban, hogy az érzéseket nem fiziológiai változásokkal, hanem *azok érzékelésével* azonosítják. Tehát mindkét változatban pontosan arról van szó, hogy az érzés "alapvetően" nem más, mint testi állapotok és változások *érezése* - és egyáltalán nem arról, hogy az érzések tisztán testi *változások-e*. (És fontos, hogy ezt pontosan fogalmazzuk meg).

Igaz, mind James, mind Lange olykor olyan megfogalmazásokat és gondolatmeneteket használ, amelyek megkérdőjelezzik, hogy kellőképpen tudatában voltak-e ennek a döntő részletkülönbségnek. Vajon Lange ironizál-e azon a "népszerű felfogáson", amely szerint az érzelmek "entitások, szubsztanciák, erők, démonok, amelyek megragadják az embert, és fizikai, valamint mentális jelenségeket idéznek elő benne" (Lange 1910, 50. o.), mintha ezt a döntő különbséget részletesen megfogalmazná. 50), mintha javaslata alapján a test-lélek probléma már fel sem merülne, vagy pedig James a materializmus még fel sem merült gyanúja ellen védekezik (vö. James 1950b, 453. o.; 1920, 381. o.): mindkettő itt inkább azt látszik elfedni, hogy éppen azok a "problémák", amelyek megoldását itt és ott bemutatni szándékoznak, természetesen csak máshová tolnak. A kizárólag a fiziológián belül nem kibontható "túltengés" végül is egyformán megtalálható mindkét alábbi álláspontban: 1) *Érzek* egy érzést, amelyet testi változások kísérnek, legalábbis részben szintén érzékelhetőek, vagy ilyen változásokat eredményeznek; és 2) Az érzés nem más, mint *amikor* bizonyos testi változásokat *érezek*. Az egyetlen dolog, ami úgymond "eltolódott", az az a (dőlt betűvel jelölt) hely, ahol a fiziológiának fegyvert kell fognia. (Ha ez nem így lenne, ha James vagy Lange valóban a fiziológiai változásokkal *azonosítaná* a vizsgált jelenséget, akkor álláspontjuk minden komolyabb vitája - az akkor fennálló kategóriakeveredésre való hivatkozással [vö. Ryle 1969, 14. o. ff.] - fölösleges lenne).

De ez visszavezet minket Lange kérdéséhez a (számára baljós) "köztes", az "érzelem kiváltó" és a fiziológiai "érzelmi következmények" közötti területről. A tisztán mentális affektus egy hipotézis, és ez a hipotézis, mint minden hipotézis, csak akkor nyer igazolást, ha két feltételnek megfelel, nevezetesen 1) megmagyarázza azokat a jelenségeket, amelyek magyarázatául szolgál, és 2) megmagyarázza az "érzelmi következményeket".

szükségesnek tartják e jelenségek magyarázatához" (ibid., 53. o.). Mivel Lange úgy látja, hogy a "tiszta mentális affektus" nemcsak a fiziológia, hanem minden empirikus megközelítés számára is elérhetetlen, a hipotézist (azaz az affektust) az első feltételezéssel diagnosztizálja, "olyan könnyű játék, mint általában a spekulatív tudomány minden hipotézise, [...] de inkább azért, mert kikerüli a vizsgálatot, mint azért, mert átmegegy rajta" (ibid.). De a második feltételén végül is megbukik - és e kudarc bizonyításakor Lange jó néhány olyan érvhez tér vissza, amelyet James előadásából⁵⁸ már ismerünk - és, hogy őszinte legyek, még olyan sokaságban és hasonlóságban is, hogy az ember megdöbbenve veszi észre, mennyire hasonlóak lehetnek két egészen különböző ember eredményei, ha egy eredeti gondolatot (vagy két nagyon hasonlót) nyugodtan és a leágazásokig végiggondolnak:

Először is, kijelentik (akárcsak James), hogy a javaslat valószínűleg nem fog spontán helyeslésre találni, mert a személyes tapasztalatnak ellenkező értelműnek kell tűnnie, vagy "határozottan cáfolnia kell" (Lange 1910, 54. o.).

Másodszer, világossá válik, mint James által a materializmus vádjának elutasítása kapcsán, hogy a javasolt fiziológiai alap nem értékeli le az érzéseket: "De érzelmeinknek mindig és minden körülmények között valami belsőnek kell lenniük, bármi legyen is a fiziológiai oka a megjelenésüknek. Ha a fiziológiai eredetükre vonatkozó valamilyen érthető elmélet alapján valami mély, tiszta, értékes, spirituális dolognak tűnnek, akkor a jelenlegi értelmes elmélet szempontjából is valami ugyanolyan mély, tiszta, spirituális és értékes dolog maradnak. Saját belső értékmércéjüket hordozzák" (James 1920, 381. o.; vö. 1950b, 453. o.). "Nincs kétségem afelől, hogy a halott gyermekét gyászoló anya felhördül, és talán felháborodik, ha azt mondják neki, hogy amit ő érez, az fáradtság és

58 A vonatkozó szakirodalomban sehol nem talákoztam olyan megfontolásokkal, amelyek annak lehetőségét vizsgálják, hogy egyikük esetleg nem volt-e tisztában a másik javaslataival, amikor saját gondolatait írta, azaz, hogy például Lange ismerte-e James esszéjét - kezdetben a megjelenés éveiből következtetve. (James az első esszé a *Mind*, 1884, 9. számában publikálta, míg Lange "1885 elején" adta ki mintegy 100 oldalas könyvét; vö. Gardiner, Clark Metcalf & Beebe- Center 1970, 297. o.). Ez a kérdés kétségtelenül másodlagos a kettő szisztematikus értelemben vett javaslataihoz képest. Mindazonáltal a két megközelítés hasonlóságai és párhuzamosságai - amint azt mindjárt bemutatjuk - annyira szembeütőek, hogy egy ilyen vizsgálatot is indokolnának.

Izmaik petyhüdsége, vértelen bőrtük hidegsége, agyukban a tiszta és gyors gondolkodáshoz szükséges erő hiánya [...] mindezek a jelenségek okának gondolatával olvadnak össze. De ez a megfigyelés nem indokolja az erkölcsi felháborodást, mert az érzésük ugyanolyan erős, ugyanolyan mély és tiszta, akár az egyik, akár a másik forrásból származik" (Lange 1910, 54. o. f.). Érdekes egyébként, hogy a félmondatot "mindez összeolvadt e jelenségek okának gondolatával" Lange nem mondhatja "az elméletén belül", azaz "az elmélet saját terminológiájában" (ahogyan James sem mondhatja). Vagy ez az "idea" nem olvad össze szorosan az affektussal, és joggal marad "elméletileg exmanens", vagy az elmélet nem foglalja magába az egész jelenséget.

Harmadszor, és végül, James fentebb tárgyalt gondolat kísérlete ismét megtalálható, bár egy másik érelemre, nevezetesen az ijedtségre vonatkoztatva. És a félelem, a haraggal és a bánattal ellentétben a rémület éppen olyan érzés, amellyel James ebben az összefüggésben nem foglalkozik: "Hogy milyen érzelmi tudatossága maradhatna a félelemnek, ha sem a felgyorsult szívverés, sem a felszínes légzés, sem a remegő ajkak, sem a végtagok gyengeségének, sem a libabőr, sem a belek felbolydulásának érzése nem lenne jelen, azt elképzelni sem tudom. El lehet-e képzelni a düh állapotát, és ugyanakkor figyelmen kívül hagyni a mellkas duzzadását, az arca szökő vért, az orrlyukak kitágulását, a fogak összeszorítását és az erőteljes cselekvésre való késztetést, és helyette laza izmokat, nyugodt légzést és derűs arcot képzelni? Én például ezt nem tudom megtenni. [...] Ugyanígy a gyász is: mi lenne a gyász könnyek, zokogás, szívszorítás, mellkasi fájdalom nélkül?" (James 1920, 380. o.). "Vegyük el a megrémült ember testi tüneteit, pulzusa verjen nyugodtan, tekintete legyen nyugodt, színe virágzó, mozdulatai gyorsak és biztosak, beszéde erőteljes, gondolatai tiszták, - mi marad akkor az ijedtségből?". (Lange 1910, 55. o.).

Negyedszer, Lange - Jameshez hasonlóan - igyekszik tisztázni azt a kérdést, hogy "vajon az affektusok testi megnyilvánulásai létrejöhetnek-e tisztán testi úton", de aztán más utat választ, amennyiben az "anyag által kiváltott" (azaz például az alkoholfogyasztás által kiváltott) érzések hatására koncentrálnak (vö. Lange 1910, 55. o. ff.), míg az előbbi a lehetséges "testi változások" sokféleségének megállapítása után ezt elsősorban a mesterséges (szimulált) kifejező mozdulatoknak az érzésekre gyakorolt posztulált hatásaival igyekszik bizonyítani.

Jameshez hasonlóan Lange végül "patológiás" eseteket mutat be elmélete mellett szóló érvként: "Ha van valami, ami meggyőzően bizonyíthatja ennek a hipotézisnek ["tiszta mentális" affektusok, A. K.] a nélkülözhetőségét, akkor az bizonyára az a tény, hogy az affektusok anélkül keletkeznek, hogy bármilyen külső hatás, bármilyen tapasztalat okozná őket" (Lange 1910, 60. o.). Ugyanis az általa (és James által) javasolt elmélet alapján az ilyen eseteket egyszerűen a fiziológiai rendszer betegségeivel lehetne magyarázni (ami megfelel a James által megállapított hipo- vagy hiperszenzitivitásának, vö. fentebb, 221. o.) - "mert természetesen az érrendszeri apparátus időnként ugyanúgy megbetegedhet, mint az idegrendszer bármely más része, úgyhogy rendellenesen működik vagy működésképtelenné válik" (Lange 1910, 61. o.) -, míg az érrendszerre semmilyen külső hatás vagy élmény nem hat. 61) - míg a "tiszta mentális" affektusok esetében nagyobb nehézségek várhatóak egy ilyen magyarázatban, mivel a "környezeti ingerek" változatlan, "normális" elrendezésében kellene megmagyarázni az "abnormális" érzelmi reakciókat.⁵⁹

Ennyit a Lange által javasolt elméletéről, annak James megközelítésétől való különbségeiről, a közös vonásokról és azokról az érvekről, amelyekkel azt ki kell fejleszteni és alá kell támasztani. Ezen érvek részletesebb tárgyalása és értékelése ezen a ponton nem szükséges; ahol hasonlítanak James érveire (márpedig több mint szelektíven hasonlítanak), az ott megfogalmazott kritikai észrevételek és megkülönböztetések nehézség nélkül átvehetők. Most tehát vissza a minket érdeklő kérdésekhez: Hogyan kezeli Lange a "finomabb" érzéseket, amelyek nagyrészt (vagy teljesen?) fizikai változások nélkül jelentkeznek? Hogyan viszonyul valami olyasmihöz, mint az érzések "belső felszabadítása"?

59 Lange és James, amint az ebből az érvelésből kiderülhet, nyilvánvalóan egy meglehetősen "testetlen" (vagy inkább "embertelenített") alternatív elméletet tartanak szem előtt, amellyel szemben érvelnek. Ha az ilyen "változatlan" ingerek "abnormális" érzéseket váltanak ki, és ha érvként azt állítják, hogy ezt könnyen (vagy egyáltalán) meg tudják magyarázni egy "hibás" fizikai apparátus segítségével, amely az előbbit az utóbbivá alakítja, akkor az ellenmodell nyilván nem az, amelyben például egy mentális (vagy más) emberi "apparátus" átveszi ezt a közvetítő funkciót, és szintén így, azaz mindenképpen bizonyos szabadsággal (és ebből következően bizonyos szabadsággal is) működne. "hibásan" vagy rendellenesen működhet). Valódi ellenképet csak ezeknek a környezeti ingereknek az elme mozgására gyakorolt, minden emberi beavatkozástól elvonatkoztatott, valamilyen módon "közvetlen" hatása nyújt; valójában a fent említett "entitások" vagy "démonok", amelyek az embertől függetlenül működnek (és akkor valóban megnehezítették az így értelmezett "kóros" esetek magyarázatát).

Először is az első kérdésre: Lange egy lábjegyzetben elveti annak lehetőségét, hogy létezhetnek olyan érzések, amelyeket nem kísérnek (vagy nem függenek) a feltételezett fizikai változásoktól. "Nem akarok kitérni arra a tényre, hogy valaki ellenvetheti nekem, hogy az ember érezhet bánatot, örömet stb. pusztán "mentálisan", ha az affektus nem elég erős ahhoz, hogy fizikai tünetekhez vezessen. Egy ilyen feltételezés természetesen csak hiányos megfigyelésen alapul, vagy azon a tényen, hogy az ember a tisztán szubjektív általános érzéseket - a könnyedség vagy a nyomás, az erő vagy a gyengeség érzését - pszichésnek tekinti" (Lange 1910,

S. 54, 1. megjegyzés). A fizikai tünetek⁶⁰ nélküli érzést tehát még csak nem is tekintik a tárgyalt affektusok valamelyikének gyengébb változatának; vagy a tüneteket ilyen esetekben nem figyelik meg elég gondosan (vagy esetleg a gyengébb affektusok esetében a használt mérőműszerek kimutatási határa alatt vannak), vagy pedig a tisztán fiziológiai érzéseket összetévesztik az érzésekkel. (Ismét nyilvánvalóvá válik, hogy az érzéseket így vagy úgy meg kell különböztetni az észlelés bizonyos formáitól; lásd javaslatként az 1.2.1. fejezetet). Lange legalábbis jóval óvatosabb és visszafogottabb, mint James a jelenség bevezető meghatározásában, amelyre a következő erőfeszítései vonatkoznak.

"A bánat, az öröm, a félelem, a harag [mint a Lange, A. K. által elsősorban kezelt érzések] és hasonlók egyfelől, a szerelem, a gyűlölet, a megvetés, a csodálat stb. másfelől nyilvánvalóan két olyan jelenségcsoport, amelyeket pszichológiai viszonylatban külön kell tartani. Csak az első csoportra kívánom itt megtartani az 'elme mozgásai' megnevezést, míg a többi csoport megjelenései szenvedélyek, érzések vagy bármi másnak is akarjuk nevezni őket" (Lange 1910, 5. o.). Miután panaszkodik, hogy a két említett csoport közötti határvonalat soha nem határozták meg pontosabban, "bár nehéz megmagyarázni, hogy legalább a tudományos pszichológia miért nem érezte szükségét a pontos elhatárolásnak" (ibid.), így folytatja: "Nem szabad egy kalap alá vennünk az olyan dolgokat, mint az ijedtség, a harag, az öröm, az irigységgel, a szeretettel, a szabadságvágydal stb." (Lange, 1910, 1. o.). A különbség e két csoport között nem csupán abban rejlik, hogy az utóbbi sokkal bonyolultabb, és különböző lélekmozgásokból áll, így a

60 Vö. a rendkívül részletes és olvasmányos leírásokat, különösen a bánat, az öröm, az ijedtség és a harag affektusairól (Lange 1910, 13. o. ff.). Egy példa (a haraggal kapcsolatban) az alábbiakban rövid részletekben található (vö. "Anknüpfungspunkte für Zeitgenossen").

Amellett, hogy a szeretet, a gyűlölet, a csodálat stb. mentális állapotai mentális jelenségek egész komplexumából alakulnak ki, amelybe az olyan mentális mozgások, mint az öröm, a harag, a félelem stb. önálló elemként léphetnek be, kialakulásuk feltételei is bonyolultak és heterogének. Az olyan lelkiállapotok, mint a szeretet, a gyűlölet, a csodálat stb. pszichikai jelenségek egész komplexumából alakulnak ki, amelybe az olyan lelki mozgások, mint az öröm, a harag, a félelem stb. önálló elemként léphetnek be, míg ezek maguk elhatárolt egyszerű jelenségek" (Lange 1910, 5. o. f.). Még ha elsöre eléggé homályos is marad - és az utolsó idézet sem tisztázza⁶¹ teljesen -, hogy az "elme mozgásai" milyen szempontok szerint határolódnak el a többitől, bárhogyan is nevezzük: Végül is kifejezetten kijelentjük, hogy Lange nem minden különböző képviselőjével foglalkozik annak, ami érzésként érdekel bennünket. És ez nem zárja ki teljesen annak lehetőségét, hogy valami "finomabb" érzéseket is elképzelhetőnek tart - még ha híres értekezésében egy szót sem szól róluk.

E kérdés tisztázásához kézenfekvő Lange más írásait is segítségül hívni, mindenekelőtt a bevezetőben már említett Kurella című értekezést, amelyet Kurella posztumusz is kiadott, és amely a szerkesztő által hozzáadott *Contributions to a Sensualist Theory of Art* (Lange 1903) alcímet viseli. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen értekezést kell használni, hiszen az esztétikai érzések Jamesnél a "finomabb" érzések, azaz a fizikai "kísérőjelenségek" nélküli (vagy majdnem nélküli) érzések (nagyon is hihető) jelöltjei is voltak. Ha tehát Lange lehetségesnek tart "finomabb" érzéseket (a james-i értelemben), akkor ezeket a művészet élvezetéről szóló tanulmányában kellene tárgyalnia. Az alcím azonban már jelzi, hogy "merre tart az utazás". A fent említett szövegben valóban kísérlet történik arra, hogy a művészi élvezet minden formáját - díszítés, festészet, költészet, színpad; a zenével azonban nem foglalkozik (eltekintve az alkalmi megjegyzésektől, például a ritmusról szóló 30. oldalon) - a korábban vázoltakhoz hasonló fiziológiai alapokra helyezze (Lange 1910). "A szépség az a benyomás, amelyet bizonyos hatásoktól kapunk, amelyeket szervezetünk tapasztal. Ha az esztétika a szépség elemzését kapja feladatul, akkor ez más és világosabb szavakkal azt jelenti, hogy célja annak a folyamatnak a vizsgálata, amelynek során az öröm állapotai létrejönnek bennünk. A művészet esztétikája szempontjából ez azt jelenti, hogy

61 A figyelmes olvasó mégis Wundt felfogásának világos nyomait véli felfedezni ebben, például amikor az "összetett", vagy a nagyobb egységekbe lépő elemekről, illetve a körülhatárolható jelenségekről esik szó.

a vizsgálat ezután a mesterségesen előállított hatásokra korlátozódik, amelyeket a szemem vagy a fülön keresztül kapunk. A feladat tisztán fiziológiai jellegű" (Lange 1903, 100. o.). Ha ezt sikerült világossá tennie, akkor kis értekezésének célját elérte, folytatja Lange - és ezzel egyértelműen világossá teszi, hogy a létezés kérdésében a "finomabb" érzelmek ne várjanak tőle kedvezőbb szavazatot, mint Jakabtól.

Ami a második kérdést illeti, Lange nem ragaszkodik a külső, "anyag" ingerek kizárólagosságához, amikor azt a kérdést vizsgálja, hogy mi minden tekinthető egy érzés kiváltójának. Ehelyett nemcsak azt feltételezi magától értetődőnek, hogy az érzések eredete "szellemi oknak", emlékek vagy eszmei társulásnak" (Lange 1910, 69. o.) köszönhető, hanem azt is állítja, hogy nem kell alapvető különbséget tenni "mentálisan és fizikailag kondicionált affektusok" között (Lange 1910, 66. o.). Ezt például a hangos zajt azonnal követő ijedtség példájával teszi - a

"A sokk jelenségei azonnal követik a robbanást, a "mentális" sokk nyomai nélkül" (Lange 1910, 66. o.) - és ezért "ha nem is közvetlenül a hallóideg, de legalábbis a hallóközpontból való közvetlen vezetés okozza". Ha a sokkot nem akarjuk másként kezelni, mint affektusként, akkor ezen érvelés szerint nincs

"éles határvonalat húznak az affektusok anyagi és pszichológiai okai között" (ibid., 65. o.). Az érvelés iránya tehát éppen ellentétes Jamesével (aki ilyen "külsőleg" kiváltott érzésekből indul ki, elismeri a "belsőleg" kiváltottakat is, de nem tudja eléggé megmagyarázni azok keletkezését a modelljén belül) - ez persze abból is adódhat, hogy James az ösztönös cselekvésnek nagy jelentőséget tulajdonít eszméi koncepciójában (nemcsak mint gondolati mintának). Egyébként a sokkhoz hasonlót mond Lange a "rendszerint azonban kevésbé intenzív, de mégis kellően kifejezett érzelmekről, amelyeket a többi érzékszerv egyszerű benyomásai váltanak ki, anélkül, hogy gondolatátvitálhoz kapcsolódnának: az öröm egy szép szín vagy színekombináció felett, az ellenszenv egy csúnya ízrel vagy szaggal szemben, a nemtetszés egy fájdalom miatt" (1910, 66. o.). Ezek a példák ismét Wundtra és az egyszerű érzések (pontosabban érzéki érzések) bevezetésére emlékeztetnek, amelynek hatása egyértelműen megmutatkozik Lange nézeteiben, szemben James nézeteivel.

Mint mondtam, Lange nem lát alapvető különbségeket a következők között.

"belsőleg" és "külsőleg" okozott elmemozgások: "Bármilyen legyen is a

az affektusokat kiváltó okok, az idegrendszerre gyakorolt hatásuk mind egy ponton, a vasomotoros központban, az erek innervációját szabályozó idegsejtek csoportjában futnak össze" (Lange 1910, 67. o.). Mivel Lange elsődleges jelentőséget tulajdonít a vasomotoros rendszernek az érzések kialakulásában - és az "elsődleges" itt időbelileg is érthető -, nem merülnek fel ugyanabban a formában azok a problémák, amelyekre az imént rámutattunk a fizikai változások jamessi "együttes" esetében, a belső vs. külső "ingerek" általi alternatív "okozással". Lange szerint viszont elegendő, ha különböző

"Az első központi pont, amely mindkettőnél közös, az érközpont. Ez a központ és az ott lejátszódó folyamatok az a hely, ahol, ahogyan fentebb a Jakabhoz fűzött megjegyzésekben tárgyaltuk, "két különbözőképpen beindult, összetett élettani folyamat [...] hasonlít egymásra" (vö. fentebb, 234. o. f.). De "az ehhez vezető utak az okok természete szerint különbözőek, nemcsak attól függően, hogy kívülről hatnak-e az egyik vagy a másik érzékszerven keresztül, hanem attól is, hogy csak egyszerű érzéki benyomásokból állnak-e, vagy többé-kevésbé bonyolult, úgynevezett pszichikai folyamatokból. Ami azoknak az érzelmeknek az eredetét illeti, amelyek egy egyszerű érzéki benyomás, egy erős hang, egy szép színkombináció stb. révén jönnek létre, úgy tűnik, hogy az út a vasomotoros központhoz meglehetősen közvetlen lehet, az agyi mechanizmus tehát igen kevésbé bonyolult" (Lange S1910., kiemeli68, A. K.).

"A dolog azonban némileg bonyolultabbá válik, amikor olyan affektusokról van szó, amelyek nem valamely érzékszervre gyakorolt egyszerű benyomás révén jönnek létre, hanem eredetileg egy "lelki okból", egy emlékből vagy egy gondolattársításból erednek, még akkor is, ha ez utóbbi maga is egy érzéki benyomás által ébredt fel" (ibid., 69. o.). Lange legalább megpróbálja ezt a "kissé bonyolult" kérdést a lehető legegyszerűbb példán keresztül úgy felvázolni, hogy az elméletével összeegyeztethető legyen. Az így kapott vázlat végső soron arra a tényre fut ki, hogy a "tanulás" vagy a "kátyúzás" révén

– hogy szándékosan nagyon különböző kontextusú és nagyon különböző következményekkel járó kifejezéseket válasszunk - úgyszólván "kerülőutak" jönnek létre, amelyek mentén az ingerület már nem közvetlenül az érzékszertől az érmozgató központig tart.

Ez a vázlat (legalább) két okból érdemli meg a legnagyobb érdeklődést: először is azért, mert a jóindulatú olvasó ismét a klasszikus kondicionálás egyfajta "prototézisét" találja itt (vö. 9. oldal lábjegyzet154.), másodsor pedig azért, mert a

A példa, amelyet Lange a vázlatának kidolgozásához használ, már leírásában (sőt szóhasználatában is) a klasszikus kondicionálás elsődleges példaira emlékeztet: "Egyszerű példaként a következő megjegyzést teszem. A példa, amelyet Lange a vázlatának kidolgozásához használ, már leírásában (sőt szóhasználatában is) a klasszikus kondicionálás elsőrangú példaira emlékeztet: "A legegyszerűbb példaként a következőt idézem, amelynek helyességét minden anya tanúsítja nekem. A kisgyermek sír, amikor néhányszor meglátja a kanalat, amellyel rossz ízű gyógyszert adtak neki. Hogyan történik ez" (Lange 1910, 70. o.)? "A kanál látványában [...] eleinte nincs semmi, ami az érzőidegeket működésbe hozhatná; ha a kanalat ártatlan állapotban megmutatod egy gyermeknek, mielőtt megkóstolta volna a benne rejlő keserűséget, ahelyett, hogy felsírna, utána nyúl. Amikor azonban néhányszor látta a kanalat működés közben, és észrevette, hogy a kanál látványa minden alkalommal visszataszító ízt okoz, akkor kiderül, hogy a kanál látványa már egyedül képes a gyermeket felkiáltásra készíteni, más szóval működésbe hozza a vasomotoros központját" (Ibid.),

S. 71). Hogyan működik ez?

Lange ezt a következőképpen magyarázza: Először is, két alapvetően független folyamat többé-kevésbé egyszerre van jelen. Az optikai inger egy szubkortikális optikai területtel, az ízlelési inger egy szubkortikális ízlelési területtel találkozik, ahonnan "azáltal jutnak el a tudatba, hogy az agykéreg ízlelési és arcközpontjaiba jutnak" (ibid.). (Ezen agykérgi régiók között később szintén kapcsolat jön létre az útvonalakon keresztül). Ugyanakkor a két különálló részfolyamat közül az egyik - az ízlelés - a gyermek érzetét (a másiktól függetlenül) a vazomotoros központ ingerlésével hozza létre, a szubkortikális ízlelési területől származó közvetlen kapcsolaton keresztül. A tanulás (vagy kondicionálás) révén "új" kapcsolat jön létre az agykérgi optika és az agykérgi ízlelő régió között, és ez "kötődés" révén történik. Amikor tehát a gyermek már elég "keserűséget" kóstolt ahhoz, hogy a kanál látványa önmagában elég legyen a negatív reakció kiváltásához, az inger új (és hosszabb) utat követ: a szemtől a szubkortikális optikai területre, onnan a látásérzék megfelelő agykérgi régiójába, onnan tovább az ízérzékelés agykérgi régiójába, az ottani megfelelő szubkortikális területtel (az ízérzékelés) való kapcsolat miatt, és onnan végül (mint a "közvetlen" úton) az érmozgató központba.

Minden kihagyás, pontatlanság vagy éppen részletezési hiba ellenére - ma már persze sokkal pontosabban tudnánk megnevezni az optikai vagy az ízlelési ingerek feldolgozásának állomásait; azt sem vennénk már figyelembe, hogy a második, hosszabb úton talán ugyanaz az útvonal használdik a kérgi és a szubkortikális ízlelési területek között, mint az első úton az ellenkező irányban (vö. *ibid*, 72. o., 1. jegyzet), mert ma már bizonyos, hogy az idegrostok a szinaptikus hasadék "szelepfunkciója" miatt *in vivo* csak egy irányba vezetik az akciós potenciálokat; az agykérgi területek közötti közvetlen "útvonal" az agy "vertikális" szerveződése miatt valószínűleg lehetetlennek minősülne - tehát mindezen hiányosságokkal együtt, amit Lange a

"Attól tartok, hogy egy új, eddig be nem avatott funkcionális kapcsolat feltételezése [a látás és az ízlelés érzékelésének agykérgi régiói között, A. K.] [...] első pillantásra úgy tűnhet, mint a sok kiút egyike, amelyet a fiziológiai pszichológia nem mindig vetett meg elméleteihez [sic!]. Csábítóan könnyű egy tollvonással "új utakat nyitni", ha azt akarjuk, hogy két olyan szerv között, amelyek eddig nem álltak kölcsönös kapcsolatban egymással, legyen valami. Ha ilyen új pályákat akarunk elképzelni, amelyeket idegrostok képviselnek, akkor bizonyosan nagyon laza hipotézisek terén járunk; mert a fejlődés korai szakaszait kivéve nincs példa arra, hogy olyan idegrostok, amelyek korábban nem voltak vezetőképesek, egyszerre azzá váltak volna" (*ibid.*, 72. o.). "Ami jelen esetben történik, az [tehát, A. K.] nem egy új út kikövezése abban az értelemben, hogy eddig járatlan utak járhatóvá válnak. Az érzéki benyomás új hatása a gyermekre [...] azon a tényen alapul, hogy az [agykérgi, A. K.] régió [az ízlelésérzék, A. K.] [...] olyan állapotba került, hogy a [látásérzék agykérgi régiójából, A. K.] [...] [...] kisugárzó impulzus erősebben hat rá, mint az összes többi sejtsoporra, amelyet a kisugárzó impulzus elér [...]. E nagyobb befogadóképesség okaként csak azt a körülményt ismerjük, hogy ezt a sejtsoportot korábban többször is aktivitásba hozták [a látás érzékelésének agykérgi régiójával, A. K.] [...] egy időben; ezáltal olyan változás állt elő a sejteiben, az ingerlékenység olyan állapota, amely a besugárzás által érintett többi agysejtben nem található meg. Van egy összegzése a [az ízérzékelés agykérgi régiójában, A. K.] még meglévő [...] és a [az ízérzékelés agykérgi régiójában, A. K.] még meglévő [...] [...] és a [az ízérzékelés agykérgi régiójában, A. K.] még meglévő [...] [...] [...].

a vizuális érzékelés agykérgi régiója, A. K.] [...] funkcionális tevékenység" (ibid., 74. o.).

Exkurzus vége

Ezzel befejezhetjük váratlan kirándulásunkat Carl Lange érzelmek elméletébe, és visszatérhetünk William James magyarázataihoz (a következő, befejező részhez természetesen Lange-t is segítségül hívjuk, ahol szükséges). Még mindig nem kaptunk választ az előző megfontolásaink sorrendjében központi kérdésre, nevezetesen az úgynevezett "finomabb" érzések kérdésére, és arra, hogy miként kell őket a tárgyalt elméletekben elgondolni. James esetében egyszerűen tagadni kellene a létezésüket, Lange esetében legalábbis remélhetjük - legalábbis ha az elme mozgásáról szóló híres értekezéséből (1910) indulunk ki, és figyelmen kívül hagyjuk az érzékek örömeiről és a művészet élvezetéről szóló kevésbé ismert értekezését (1903) -, hogy még mindig léteznek, még ha olyan álomban is, amelyet nem zavar tovább az elméleti hozzáférés.

Egy második kérdésre, végül is - hogyan lehet a két tervezet keretein belül érzéseket szerezni, egyrészt a külső ingerek érzékelésén keresztül, másrészt "pszichésen" (emlékeken, képzeleten keresztül, "mentális") - vázlatos válaszokat találunk Lange munkájában, amellyel James tartozik nekünk. - A mezőt tehát felszántották és elegyengetik, a magot elvetették - a termést még a kissé szárazabbnak tűnő években is be kell hozni. Mit lehet tanulni James-től (és Lange-tól) - hogyan olvashatóak a jelen perspektívájából, és milyen javaslatokat kap egy kortárs érzésemélet az ő javaslataikból?

2.3.5 Kapcsolattartási pontok a kortársak számára

Ha itt bevezetésképpen a módszerekre, a James által választott empirikus megközelítésre is rákérdezünk, akkor elsősorban egy spekulatív mozzanatot kell megemlítenünk, amely a James által bemutatott érvek kapcsán válik világossá; nem utolsósorban (de nem kizárólag) a vázolt gondolatkísérlet kapcsán, amelyet maga a "kísérletező" is "tisztán spekulatívnak" minősít (vö. James 1950b, 452. o.; 1920, 380. o.). James eljárása még ott is spekulatív, ahol a fő tézise melletti érveket zárja le.

A szerző ezután ebből kiindulva fejti ki következtetéseit, hogy bizonyítékokat keressen és mutasson be ezekre a következtetésekre. Példaként említhetők azok a sokat tárgyalt állítások, amelyek szerint a kifejező mozdulatok utánzása is megfelelő érzéseket eredményez, és a megfelelő testi változások érzékelése nélkül nem lehetséges az érzések megtapasztalása. Ezek az érvek (következtetés útján nyert) érvek is az elsődleges, alapozó spekulációra utalnak.⁶² Ha egy mondatban akarnánk jellemezni James megközelítését, akkor azt egyrészt spekulatívnak, másrészt érvelőnek nevezhetnénk. Más megközelítések - pl. a nyelven keresztül, amelyben James elismeri az érzés ábrázoló rendező rendszereit, de elveti őket, mint önkényeseket, és ezért haszontalanok az érzésről való megismerés kísérlete szempontjából (vö. pl. James 1950b, 448 f., 485. o.; 1920, 374 f.) - ehhez képest háttérbe szorulnak.

Lange "módszertani besorolása" kevésbé homogénnek bizonyul, szemléletmódja változatosabb: egy viszonylag spekulatívnak mondható Magyarázatainak "alaponásában" a megfigyelések (nemcsak fiziológiai jellegűek) sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint Jamesnél - erre utalnak a már említett részletes és izgalmasan olvasható leírások a testi változásokról egy-egy érzelem során (vö. Lange 1910, 13-38. o.). (Ahol Jakab ilyen megfigyeléseket idéz, azokat általában mások műveiből veszi át [vö. pl. pl. 1950b, 443-447., 460-462., 478. o. stb.]). Lange emellett (bevezetőjében) számos olyan megközelítést is felsorol, amelyeket ő maga nem mindig alkalmaz tanulmányában. Ebbe a felsorolásba tartozik a már említett megfigyelés ("Az ember tehát alapvetően függ önmagának és másoknak a megfigyelésétől, a "klinikai megfigyeléstől", Lange 11. o.1910,.) a kóros esetekben is a "érzelmi betegségek" (ibid.). Emellett az érzelmek nyelvi kezelésének tanulmányozását egyfajta koagulált introspekcióként védi, mint "az önkéntelenebb, naivabb élmények [...] hozadékát". Ezek az általános tudat tulajdonává váltak, és sokféle nyelvi kifejezésben, képletes vagy közmondásos kifejezésekben őrződtek meg" (ibid.) - a "néhány fő hatás tüneteinek" későbbi leírásaiban Lange következőképpen többször is megfelelő reflexiókat foglal magában (vö. ibid.),

62 Ez elvileg nem teljesen helytelen Wundt gondolatmenete esetében, amely minden tapasztalati aktus analitikus dekomponálásán alapul - de Jamesnél ez sokkal inkább előtérbe kerül. Természetesen ugyanez vonatkozik Darwin központi előfeltevéseire is, például az érzelmek "funkcionalitására".

S. 13-38). Ezzel szemben a fennmaradó két módszertani javaslat alig játszik szerepet Lange saját megközelítésében.

"Az újszülöttek megfigyelése, különösen a körülmények viszonylag nagyfokú egyszerűsége, az affektusok egyedüli uralma miatt, az értelmi élet részéről történő beavatkozás és zavarás nélkül, valamint a jelenségek természetes tisztasága miatt ebben az életkorban az affektusok tanult, konvencionális kifejezésének keveredéseitől" (ibid., 12. o.), másrészt és hasonló okokból "az affektusok tanulmányozása a primitív népeknél, ahol azok szintén gyakran különösen erősen és közvetlenül fejlődnek ki" (ibid.). Lange javaslatai összességükben emlékeztetnek Darwin (1872) megfelelő megfontolásaira (vö. fentebb, 147. o.). Ez utóbbi két megközelítés ma is nagy jelentőséggel bír: az egyik az érzelmi fejlődés tanulmányozásában (vö. Geppert & Heckhausen 1990, Harris 1992), a másik az érzelmek egyetemességének vizsgálatában (vö. Ekman 1973). Lange figyelmeztetése e tekintetben, hogy ne következtessünk minden további nélkül érzelmekre a kifejezésekből, igen aktuális: "Másképpen az újszülöttek esetében, akár csak a vadon élő népek esetében, természetesen jelentős mértékben ugyanazokkal a nehézségekkel találkozunk, mint az állatok megfigyelésénél, nevezetesen azokkal, amelyek pszichológiai megértésünk bizonytalanságából erednek, ami a megfigyelés tárgyának nyelvi kommunikációjának hiányából szükségszerűen következik" (Lange 1910, 12. o.; vö. még fentebb az érzelmek egyetemességének kérdésével kapcsolatban). 12; vö. még fentebb a "nyelv előtti" érzések kérdésével kapcsolatban 83. o. és az 1.4. fejezet 3. tézisét).

Mindent egybevetve, James javaslata (akárcsak Lange-é) - amelyet az általunk vállalt részletes kibontás után inkább az érzelmek egy bizonyos részének elméletének kell tekintenünk, mint az érzelmek⁶³ teljes elméletének - nem tud teljesen meggyőzni bennünket: túl nehéz-

63 Ez mindenesetre a mi diagnózisunk; fentebb (vö. 229. o. f.) a kommentárakban már szoltunk James központi téziséről, a benne foglalt fogalmi beállításról - "hogyan az érzésünk ugyanarról a változástól, ahogyan az bekövetkezik, is az érzelem" (James 1950b, 449. o.) -, amely nem értékelhető az érzés konkurens fogalma nélkül. Ha most alternatív fogalomként az 1. fejezetben kidolgozott fogalmat használjuk, James fogalma sokkal szűkebbnek tűnik - olyannyira szűknek, hogy már nem tartalmazza a jelenség bizonyos részeit, amelyeket semmiképpen sem akarunk nélkülözni. (Ezt a "finomabb" érzések példájával meggyőzően ki lehetne mutatni.) A kérdés, amely most következik, az, hogy James hogyan kezeli az ilyen részeket: elképzelhetőnek tűnik-e például (mint Lange esetében), hogy ezek mégis "legitim" tárgyai egy olyan érzelméletnek, amelyet saját elmélete bevallottan nem kezel. Megmutattuk, hogy James hajlamos nem elismerni az érzelmek egészéről szóló elmélet tárgyának ezt a fontos részét, vagy úgy, hogy a "finomabb" érzelmeket "durvábbakká" alakítja át, vagy egyszerűen megtagadja tőlük az érzelmek jellegét. Egyértelmű meghatározás

A felmerülő nehézségek túl nagyok és túl sokan vannak. Ez eléggé meglepő lehet, különösen akkor, ha az olvasás során rájövünk, hogy Jakobnak mégis (és úgy mond "az elméleti behatolás előtt") egy alaposan érdekes és részletes kép van a szeme előtt a témáról. Mint jeleztük (és Darwinnal és Wundttal ellentétben), beszélünk például az érzés "tárgyáról", mégpedig az 1.1.5. fejezetben kifejtetthez (nagyjából) hasonló értelemben. Az ember habozás nélkül szeretne egyetérteni, amikor elismeri, hogy egy "belső" folyamat (például egy idea, egy emlék) éppúgy szolgálhat ilyen tárgyként, mint egy "külső" inger (vagy annak észlelése) (vö. James 1950b, 442. o.); 1920,

S. 374). Amit James (Lange-val egyet nem értve) a gyászról mond - "Tény, hogy a gyásznak változó kifejezései vannak. A sírás olyannyira jellemző, mintha nem lenne azonnali, különösen a nőknél és a gyermekeknél. Vannak emberek, akik soha nem tudnak sírni. A síró és a száraz szakaszok váltakoznak mindazokban, akik képesek sírni, a zokogás viharát nyugodt időszakok követik; és az összezsugorodott, hideg és sápadt állapot, amelyet Lange olyan jól leír, inkább jellemző a súlyos, állandó bánatra, mint az akut lelki fájdalomra. Igaz, hogy itt két különböző érzelemről van szó, amelyeket ugyanaz a tárgy vált ki, de különböző személyeket érintenek, vagy ugyanazt a személyt különböző időpontokban, és egészen másképp *éreznek*, amíg tartanak, amint azt bárkinek a tudata tanúsítja. A sírógörcs alatt van egy olyan izgalom, ami nem nélkülöz bizonyos csípős

de hiába keressük. És elméletének kései "újrafelvételében" az a benyomásunk, hogy James ebben a kérdésben némileg "visszavesz", és most már esetleg megenged valami "finomabb" érzéseket, amelyek mégiscsak érzések: "De a magam nevében kénytelen vagyok azt mondani, hogy az egyetlen érzés, amelyet nem tudok többé-kevésbé jól lokalizálni a testemben, nagyon enyhe és, hogy úgy mondjam, plátói ügyek. Én azonban megengedem, hogy hipotetikusan létezzenek, a "finomabb" érzelmek formájában" (James 1894, 524. o.). Nem akar azonban teljesen lemondani arról az elképzelésről, hogy ezek a finomabb érzések valójában nem is érzések: "Mivel ez a helyzet, úgy tűnik, mintha a kérdés szinte verbális kérdéssé vált volna. Melyik érzésre a "érzelem" szó a megfelelőbb elnevezés - arra a szerves érzésre, amely az izgalomnak az izgalom rangját adja, vagy arra az elsődlegesebb öröme vagy rosszkedvre a tárgyban vagy a tárgyra vonatkozó gondolatban, amelyhez az izgalom és az izgalom nem tartozik? Én magam vita nélkül természetesnek vettem, hogy az "érzelem" szó az izgalom rangsorolt érzését jelenti [...]. Úgy tűnik azonban, hogy ebben a feltételezésben bizonyos vendéglátóim nélkül számoltam" (James 1894, 525. o.). Az 1. fejezetben leírt előmunkálatok után egyértelműen a számításban átesett házigazdák oldalán állunk, és ehhez aligha van mit hozzátenni. (Ritkán hasznos valamit magától értetődőnek venni - különösen, ha a feltételezések korántsem olyan magától értetődőek, mint ahogy James itt elhitheti velünk).

a maga örömét; de a boldogság zsenije kellene ahhoz, hogy a száraz és összezsugorodott bánat érzésében bármilyen megváltó tulajdonságot felfedezzen" (James 1950b, 444. o.) - a jóézésű olvasó újra felfedezi, legalábbis utalásszerűen, az 1. fejezetben kibontott három pontot: először is a "konvenció" hatásának kérdését, az érzések (kulturális vagy szexuális) sajátosságát (mint Darwin példájában a sírás); másodsorban annak felismerését, hogy vannak érzések, amelyeknek van egy bizonyos időbeli lefolyása; harmadszor pedig a komplex érzések kérdését, azt, hogy egyes érzések hogyan tartalmazhatnak más összetevőket (pl. ismét érzéseket), és hogyan épülhetnek fel belőlük. És hogy Jakabnak bizonyára nem voltak sértően egyszerű elképzelései embertársai (és saját maga) érzéseiről, azt nem utolsósorban számos példa mutatja, amelyekkel illusztrálta mondanóját. Akkor hogyan magyarázható, hogy ezt a színes képet elméletileg úgy fogalmazta meg, hogy nem tudja kielégíteni az igényeinket?

Nos, az embernek szinte az a benyomása, hogy Jamesnek eleinte egyszerűen csak volt egy apró, de provokatív ötlete, amit aztán - miután fokozatosan egyre több kritika érte - már nem akart elengedni, már csak a sértett büszkeség miatt sem, ahogy a jó apa is kiáll önfejű gyermeke mellett: minél nehezebbé teszi neki, annál megtörhetetlenebbé. Erre utalnak például a mindenütt jelenlévő fogalmi ellentmondások, amelyek a köznapi beszédmódnak megfelelően éppen azt az oksági kapcsolatot állandósítják az érzés (mint ok) és a fizikai változások (mint hatás) között, amelyet James explicit szinten ellenez. Már-már azt gondolhatnánk, hogy Jakab nem egészen hitt magának, amikor "kifejező mozdulatokról" (idézójel nélkül: tehát mit fejez ki?), a szívről és a keringési rendszerről (vagy az egész testről) mint rezonáló testről beszél (pl. "nemcsak a szív, hanem a test"): "nemcsak a szív, hanem az egész keringési rendszer egyfajta hangfal, amelyet tudatunk minden változása, bármilyen csekély is, visszhangra bír" [James 1884, 191. o.] - mi hozza tehát rezgésbe?), vagy arról, hogy "az elme legkisebb mozdulata sem marad testi kifejezés nélkül" (James 1920, 379. o.; vö. James 1884, 192. o.), vagy arról, hogy az akaratos izomzat is "alkalmazkodik" a különböző érzésekhez (vagy hangulatokhoz). Még ha a külső viselkedés nem is változik, a belső feszültségük *minden változó hangulatnak megfelelően* változik, és a hangszín vagy a feszültség különbözőségeként érzékelhető" [James 1884, 192. o., kiemelés A. K.] - miért változik a hangszín a hangulattal és nem fordítva? További bizonyítékokat könnyű lenne hozzáadni.

Lange egyébként nagyon is tisztában van a probléma hátterével - nevezetesen azzal, hogy a hagyományos nyelvezet, mivel mindig a hagyományos "ok-okozati összefüggés irányát" sugallja, ellentmond saját tézisének bemutatásának. Amikor ilyen implikációkkal járó, általános megfogalmazásokat használ, aligha teszi ezt anélkül, hogy demonstratívan elhatárolódna tőlük. Ez már a bevezetőben világossá válik, ahol Lange azt írja, hogy amikor "én most [...] így teszem fel a kérdést: milyen testi jelenségek kísérik az egyes [azaz az affektusokat, A. K.]? - mindez a legtisztább tudatában történik annak, hogy a dolog valójában a feje tetejére áll" (Lange 1910, 9. o.). Ennek a tudatosságnak a nyomai az egyes affektusok leírásában is fellelhetők, például amikor az örömről azt mondja: "az öröm hatása a testre' - hogy ezt a közkeletű kifejezést használjam a kapcsolatra - valójában a bánat ellentéte" (ibid., 19. o.). És végül egyértelműen: "Eddig mindig olyan kifejezéseket használtam, bár tiltakozásul, mint például: *"az elme mozgásai által kiváltott fiziológiai jelenségek"* vagy *"az affektusokat kísérő fiziológiai jelenségek"* stb.; ideiglenesen a szóban forgó összefüggésre a szokásos kifejezéseket használtam, hogy az olvasóval egyetértésre jussak" (ibid., 50. o., kiemelés az eredetiben).

Akárhogy is legyen: még ha a vázoltak szerint egyfajta dacos cselekvés (bizonyára gyenge) magyarázatot is adna arra, hogy James miért ragaszkodott elméleti elképzeléseihez, ez már egyáltalán nem járulhat hozzá annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miért a James-Lange-elmélet még mindig az egyik legismertebb érzelmelmélet. Más szóval, ha nem csak a vonzó valószínűtlenségével kell magyarázni ezt a tényt, akkor hol van a szóban forgó elmélet "igazi magja", és hogyan lehet azt a mi céljaink szempontjából gyümölcsözővé tenni?

Ha az autópálya bal sávjában, nagy sebességgel, a jobb sávban egymás mögött haladó két járművet akarok megelőzni, figyelmemet teljes egészében a két jármű hátuljára tudom irányítani, hogy minél előbb felismerjem, nem akar-e a soron következő sofőr előzni, elzárva ezzel az utamat: hiába figyelek, hiába várom és szinte előre látom a kitérést, megijedek, amikor az megtörténik (legalábbis, ha elég hirtelen történik, kicsi a távolság és elég nagy a sebességkülönbség). Élesen fékezek, talán (a közmondásos sokk másodperc után) még mindig bekapcsolom a fényszóró villogóját, bár a nagy veszély pillanata már elmúlt. Akkor

Először is úgy érzem, hogy a térdeim "megpuhultak", süllyedő érzés van a gyomromban, érzem, hogy a szívem a fülemben dobog, ahelyett, hogy hallanám. Az ijedtségem eléggé figyelemre méltó: bármennyire is azonnali - majdnem olyan, mint a hangos zaj a sötétben vagy a medve az erdőben -, a helyzet nem tűnik alkalmasnak arra, hogy ezt a közvetlenséget bármilyen evolúciós mechanizmussal magyarázzuk. Nem lenne kissé mesterkélt feltételezni - talán a kígyóktól vagy szakadékoktól való esetleges ősi félelemhez hasonlóan - egy evolúciós félelmet a nagy, nem biológiai értelemben vett nagy sebességgel közeledő tárgyaktól, amely a 200 km/h sebességgel elszáguldó hídpillér esetében ugyanúgy néma marad, mint a jobb sávban haladó két autó esetében (80 km/h sebességkülönbség), és csak akkor "ébred fel", amikor a kettő közül a hátsó hirtelen balra vált. A

Az ijedtségem "kiváltó oka" egy összetett helyzet, észlelések összessége, amely aligha tűnik elképzelhetőnek egy ösztönös viselkedés kiváltó okaként - éppoly kevésbé, mint ahogy maga a reakció is ösztönösnek tűnik.⁶⁴ Mindazonáltal ugyanolyan azonnali, mint a közmondásos bummra való összerezzenés. Az a hirtelenség, amellyel a jobb láb a fékpedálra vált, valószínűleg az egykor tudatos és tervezett, majd sokszor megismételt cselekvések automatizálásának köszönhető. A jobb lábam váltja a pedált, nem én: a testem szinte úgy tűnik, mintha gyorsabb lett volna, mint én. Talán ez nem csak a helyzet érzékelésére és az arra adott azonnali reakcióra igaz - a gyenge térdeket, a szívdobogást, a szájszárazságot és hasonló "tüneteket" is csak a reakció után veszem észre, nem pedig már akkor, amikor ezek bekövetkeznek. A hagyományos nézetet, amellyel James (olykor polemikusan) szembeszáll - miszerint elsősorban az affektív állapotok idézik elő a fizikai változásokat -, bevallottan nehéz fenntartani ennél a példánál. Könnyen lehetnek olyan érzések, amelyek esetében pontosan nem ellenkezik azzal az intuitív gondolattal, hogy úgy keletkeztek, ahogyan James az érzések egészére vonatkozóan tételezi: Olyan érzések, amelyekben a testem mintha tőlem függetlenül reagálna (néha gyorsabban, néha másképp), és metaforikusan szólva csak annyit kell tennem, hogy újra összekapcsolódom az eseményekkel. Valószínűleg ez az első pont, amely James javára szól, és amely egy korabeli érzélméletben is megtalálható.

64 Amit persze senki sem fog komolyan állítani és védeni, már csak azért sem, mert az autó története (akárcsak a vizuálisan érzékelt nagy sebesség története) csak körülbelül száz évig tart, ami túl kevés ahhoz, hogy a genetikai felépítésben (a mutagén üzemanyag-adalékokon kívül) tükröződjön.

Az első dolog, amit meg kell fogalmazni, hogy bizonyos érzésekben valami konkrét, fizikai dolgot érzékelünk, és ezt *nem az* érzésünk *következményeként* érzékeljük.

Ha van egy érzésünk, különböző módokon tudunk vele foglalkozni, ez a foglalkozás viszont nem marad hatás nélkül az érzésre. Ezt a tapasztalatot a legtöbbször meg tudjuk erősíteni: Az ember például ellenállás nélkül hagyhatja magát beleesni a szomorúságba, sőt, szinte lubickolhat benne - és ez nem csak azt jelenti, hogy az ilyen fájdalmas állapotoknak (és az önsajnáltnak) gyakran van egy élvezeti összetevője is. Ha viszont nem tűnik tanácsosnak vagy szükségesnek kimutatni ezt a szomorúságot, ha meg akarjuk védeni, mint intim magánügyet, vagy ha szégyelljük, egyszerűen, ha "összeszedjük magunkat", például szakmai okokból, akkor bizonyos mértékig el is felejthetjük, elrejtethetjük: és milyen gyakran meglepődve tapasztaljuk, hogy miközben elrejtettük, egyszerűen eltűnt, vagy legalábbis csökkent. És a legrosszabb szomorúság, amire emlékszünk, valószínűleg olyan helyzetet idéz fel bennünk, amelyben nem lázadtunk ellene, hanem engedtünk neki (vagy nem volt erőnk ellenállni). Az, hogy érzelmeinket befolyásolhatjuk azzal, amit teszünk - pontosabban azzal, amit mutatunk vagy elrejtünk belőlük (ne feledjük, ez is Jakab egyik érve) -, talán a második érv, ami Jakab mellett szólhat.⁶⁵

65 Tehát van, legalábbis legtöbbször tapasztalatában, valami olyasmi, mint az érzés "test által közvetített manipulálhatósága", amit James már tézise mellett érvként fogalmazott meg. (És ez kevésbé utal a testi folyamatokba való "közvetlen" beavatkozásra, például gyógyszerek vagy gyógyszerekkel, amelyek természetesen szintén hatással vannak az érzésekre). Úgy tűnik azonban, hogy ez az érv kiegészítésre szorul: valószínűleg nem csak a megváltozott testi állapotok érzékelése az, ami a (tetszőlegesen) megváltozott kifejező mozdulatokból ered, és így befolyásolja az érzéseket. A szóban forgó "beavatkozás" számomra inkább úgy tűnik, hogy nemcsak "testközvetített", hanem társadalmilag közvetített is: Mivel szomorúságom ellenére boldog emberként viselkedem, embertársaim nem úgy találkoznak velem, mint egy szomorú emberrel, hanem mintha boldog lennék. Ilyen bánásmód mellett hosszú távon (és legalábbis bizonyos mértékig) aligha leszek képes másra, mint hogy igazán vidámnak érzem magam, hiszen folyamatosan vidám emberként kezelnek. Ez persze nem azt jelenti, hogy tudatosan döntök úgy, hogy boldognak érzem magam, hogy például szívességet teszek másoknak, vagy hogy nem teszem őket hibásnak, és nem bélyegzem rossznak a velem szembeni viselkedésüket. Az érintett folyamatok valószínűleg nemcsak összetettek, hanem aligha tudatosak, és sok közülük van a társas interakciók szabályozásához: Ha találkozol valakivel, aki szomorú, másképp fogsz bánni vele, mint azzal, aki vicces.

Végezetül gondoljunk ismét a hisztire, amely már többször szolgált példaként egyik vagy másik szempont illusztrálására. Nem szükséges az 1.2.4. fejezetben található rövid vázlatra hivatkoznunk, hanem a legfontosabb pontokat Lange (1910) sokkal pontosabb leírásából választhatjuk ki: Eszerint a dühben először is a finom erek kitágulnak, ami "vörösséget, hőséget és duzzanatot ('turgor') okoz [...], a szem vörös lesz, és ahol erre hajlam van, ott akár vérzés is jelentkezhet, pl.: Vérzés az orrból, vérzés a tüdőből" (ibid., 28. o. f.). "Az akarlatlagos izmok fokozott ingerlékenysége és az ebből következő gyors és erőteljes mozgásra való késztetés érzése valójában a második fő vonás a düh fizioiogiájában. [...] Ő [a heves ember, A. K.] terv és megfontolás nélkül csap le ellenségre és barátira, pusztán azért, hogy izmait használja, - vagy ahol némi önuralom megmarad, legalább az asztalra csap, - az ajtót dőngeti, valamit kettétép vagy szétver, az egész világot darabokra akarja zúzni, és dühében valóban olyan erőt tud kibontakoztatni, amely felülmúlja mindazt, amit nyugodt hangulatban képes elérni. [...] A dühöngő ember dadog, dadog, és csak akkor ordít végre, amikor nem sikerül artikulálnia egy szót; az izomműködés olyan bizonytalan, hogy reszket, 'reszket a dühtől'; az ütése nem oda talál, ahová céloz; 'vakon üt', és ezért kevésbé veszélyes ellensége a hidegvérű ellenfélnek" (uo., 30. o. f.). "Haragban [...] a fizioiognómia is erős izomösszehúzóadásokat mutat. Előhívják a

"a harag ráncai" a homlokán" (ibid., 31. o.). A "dühös ember nemcsak általában erőszakos mozdulatokra, egyszerű izommunkákra érez késztetést, hanem azokat zajosan, dübörögve és úgy akarja megvalósítani, hogy fájdalmat vagy legalábbis erős benyomást okoz magának [...]. Mozdulatait éppúgy éreznie kell, mint hallania, az asztalra csapkod, a padlóra tapos, az ajtóval ütközik, kettétöri a tükröt, a földhöz vágja, amit csak megfoghat, lehetőleg kemény és törekeny tárgyakat, amelyek nagy zajt csapnak [...]; a "látványosság" szükséglet számára. Erős érzelmi benyomásokra való késztetésében nem riad vissza attól sem, hogy saját testét megsebesítse, homlokával nekimegy a falnak, felborzolja a haját, szakállát tépi, harapdálja...

anélkül, hogy sokat gondolkoznék rajta. És ebben a különböző interakcióban ő maga is érez majd egy kicsit a szomorúságból vagy a szórakozásból, és "magadhoz venni". A kifejező mozdulatok önkényes változásai *tehat* valószínűleg legalább ilyen nem egészen egyszerű módon, és nem (vagy nem csak) "közvetlenül" befolyásolják a saját érzéseinket.

az ajak véres" (ibid., 33. o.). Elég nyilvánvaló, hogy itt sokan vannak. "testi változások", amelyek mindegyike érzékelhető maga a dühös személy számára - olyan érzékelések, amelyek összességükben nem alkotják a dühkitörést (ahogy James és Lange állítják), de amelyek nélkül a dühkitörés (ahogy mindketten gondolat kísérletekben magyarázzák) szintén elképzelhetetlen. Nem számít, hogy az itt leírt "tünetek" közül sok a vázizmok mozgására vonatkozik (és így a fizikai változásokra, amelyek Lange számára csak másodlagosan jelentkeznek a vazomotoros változások után, és James számára eleinte egyenrangúak a zsigerekből kiinduló érzékelésekkel, de aztán alárendelőnek). Természetesen a "bőrpír, a hő és a duzzanat" is érzékelhető. A mi kontextusunk szempontjából pedig különösen érdekes Lange feltételezése, miszerint a dühös ember gyakorlatilag bizonyos érzékszervi benyomásokat keres. A harmadik érv, amely James mellett szólhat, az, hogy bizonyos érzések olyan szorosan kapcsolódnak a fizikai változások érzékeléséhez, hogy nem tudjuk elképzelni őket nélkülük.⁶⁶

66 Nem akarom itt részletezni, de szeretném azt sugallni, hogy ha jól látom, mindhárom említett pontot nagyon jól át lehetne fogalmazni Wundt terminológiájával is: Az utóbb említett esetben mindenekelőtt az érzéki érzésekről lenne szó - vagyis azokról az egyszerű érzésekről, amelyek a tiszta élményeket kísérik, vagy minden élmény "szubjektív részéről", amely egyetlen érzékszervhez rendelhető -, pontosabban: a proprioceptív érzékelés (vagy Wundt szavaival a belső tapintás érzékelése) érzéki érzéseiről, amelyek a külső tapintás, a fájdalomérzet stb. érzéseivel együtt szükséges összetevőként lépnek be egy dührohamba. De összetett érzések, valamint szenzációk és intenzív vagy kiterjedt gondolatok is válhatnak ilyen összetevőkké. Az előző példában a kifejező mozdulatokba való önkényes beavatkozással természetesen az "affektus" (wundtiánus értelemben vett) felépítésében részt vevő összes elemet is megváltoztatjuk: nem utolsósorban ismét az érzéki érzéseket. (Még az sem tűnik teljesen kizártnak, hogy az előző lábjegyzetben említett "társadalmi közvetítést" wundtiánus terminusokban reprodukáljuk: Ehhez azonban fel kellene oldanunk embertársaink megváltozott viselkedését velünk szemben [megváltozott kifejezésünk révén] saját megváltozott érzéseinkre és érzelmeinkre, de mindenekelőtt megváltozott összetett érzésekre és mindenféle eszmékre, amelyek aztán együttesen egy ugyancsak megváltozott affektust alkotnak). Az elején említett "ijedség az autópályán" példája persze elvileg ugyanúgy átfogalmazható, mint a dühroham, még akkor is, ha az érzetek és gondolatok (az egyszerű és összetett érzésekhez képest), azaz az "érzelmeik" aránya természetesen nagyobb. "objektív" összetevője a (itt mindenekelőtt "vizuális") élménynek jelentősen nagyobb lesz. (Ráadásul ez a példa további problémákat vethet fel, amelyeket figyelembe kell venni a mozgássorozatok már kialakult rutinizálása és automatizálása miatt. Ezek azonban valószínűleg befolyásolják az átutalást

Természetesen az említett három pont közül az utolsó a legkevésbé sem mond semmit az ok vagy okozat lehetséges irányáról; emellett nem szabad elfelejteni, hogy a megmagyarázott összefüggés bizonyosan megtalálható egyes érzésekkel, de bizonyosan nem minden érzéssel. Talán már az a kérdés, hogy melyik a másik következménye - a fizikai változások az érzés következményei, vagy, mint James és Lange esetében, az érzés a fizikai változások következménye -, rosszul van feltéve. Talán mindkettő egy olyan jelenség aspektusa, amely minket itt elsősorban tapasztalati jellege, "benyomása" szempontjából érdekel - egy olyan benyomás, amelyben az *észlelt testi változásoknak* teljesen természetesen megvan a helyük, anélkül, hogy el kellene döntenünk, hogy ezek a változások ok-okozati szempontból felelősek-e magáért a benyomásért, vagy viszont az okozta őket. Mert szigorú értelemben és minden kétséget kizáróan James tézisének amúgy sem lehet megcáfolni, nagyon helyesen jegyzi meg: "Az egyetlen módja azonban, hogy kényszerítően *megcáfoljuk, az lenne, ha* vennénk valamilyen érzelmet, és aztán olyan érzésminőségeket mutatnánk ki benne, amelyeknek *bizonyíthatóan* kiegészítőnek kellene lenniük mindazokhoz képest, amelyek az adott pillanatban érintett szervekből származhatnának. De az érzés ilyen tisztán spirituális tulajdonságait bizonyossággal felismerni nyilvánvalóan emberi erőt meghaladó feladat lenne" (James 1950b, 455. o., kiemelés az eredetiben). Ha figyelembe vesszük, hogy a testi állapotok érzékelésének (James számára is) nem feltétlenül kell tudatosnak lennie (és természetesen amúgy is folyamatosan zajlik), akkor valóban úgy tűnik, hogy túlmutat az emberi lehetőségeken, hogy bizonyossággal kizárjuk az érzésekre gyakorolt (konstitutív) hatásukat. Másképpen fogalmazva: James tézisének határozott cáfolatához a fizikai változások érzékelését és az érzéseket egymástól *függetlenül kellene* manipulálni. Ez nyilvánvalóan elképzelhetetlen (hiszen mindkettő, külön-külön véve, a legjobb esetben is csak "kísérletileg", gyenge megközelítésekkel befolyásolható). Azonban, ahogy James nem mutat rá, ugyanez természetesen szükséges lenne elméletének megdönthetetlen bizonyításához is, ami ezért szintén kizárt.⁶⁷

Összefoglalásként három pont körvonalazódott, amelyeket James és Lange elméletének rekonstrukciójának hozadékának tekinthetünk: hogy vannak érzések, amelyek elválaszthatatlanok a testi érzékeléstől

wundtiánus terminológiában aligha lehet alapvetően veszélyeztetett).

67 Ezzel szemben James a teljes anesztéziában (vagy agnóziában) szenvedő emberek vizsgálatában látja a bizonyítás lehetőségét; az ilyen érvelés megvitatott nehézségei miatt mi nem csatlakozunk ehhez a nézethez.

A két szerző kimutatta, hogy vannak olyan érzések, amelyekkel olyan testi változásokat érzékelünk, amelyek látszólag ezektől az érzésektől függetlenül keletkeztek; hogy érzéseinket néha úgy tudjuk befolyásolni, hogy önkényesen beavatkozunk azok kifejezésébe. Az, hogy az érzelmeteoretikusok figyelmét felhívta az ilyen esetekre, mindenképpen a kettőjük érdemének tekinthető. Mindazonáltal egyikük sem fogalmazza meg az érzelmek olyan elméletét, amely akár csak félig is átfogja azt, amit mi egy ilyen elmélet tárgyaként kidolgoztunk (és nem akarunk kihagyni). Hogy a kérdéses elmélet az érzések egy részéről ráadásul nem kevés nehézséget hordoz magában, azt hiszem, eléggé világossá vált. És mindkettő központi tézisét - az érzés és a testi változás "ok-okozati irányának" kérdését - illetően nemcsak azt kell megállapítani, hogy ezek elvileg bizonyíthatatlanok vagy megcáfolhatatlanok; kritikusan meg kell kérdezni azt is, hogy egyáltalán mit számítana a válasz, akár az egyik, akár a másik irányba, mindaddig, amíg nem felejtjük el, még anélkül sem, hogy bizonyos érzéseket szükségszerűen testi érzékelések kísérik. Talán a kérdés már eleve rosszul van felvetve, és ha Jakab ezen a ponton egy kicsit pragmatikusabb maradt volna, talán fel sem tette volna.

Ha Darwin esetében rekonstrukciónk azt mutatja, hogy őt alaposabban kellene olvasni (hogy ne maradjon egyedül az evolúciós teoretikusoknak), Wundt esetében pedig azt, hogy végre egyáltalán el kellene olvasni (hogy tanuljunk tőle), akkor James esetében az az ajánlás vezethető le, hogy őt egy kicsit visszafogottabban kellene olvasni.

2.4 Összefoglaló

Ezen a ponton nem lehetséges összefoglalni Charles Darwin, Wilhelm Wundt és William James elméleti gondolatainak előző rekonstrukcióinak összes, az érzelmek pszichológiája szempontjából releváns eredményét, sőt, még csak ki sem lehet őket választani a származási kontextusukból és elszigetelten bemutatni (például hagyni, hogy "önmagukért beszéljenek"). Ehhez, mint az mindenekelőtt a mindenkori "kortársak érintkezési pontjaiban" látható, egyrészt túlságosan sokfélék, másrészt túlságosan előfeltételezőek, azaz túlságosan kötődnek az első fejezet előmunkálataihoz és a második fejezet részeiben a rekonstruáló olvasathoz. Mindazonáltal néhány általános megjegyzés megengedett (még akkor is, ha a fent említett fejezetek elolvasása nélkül valószínűleg csak megközelítőleg érthetőek):

Mindenekelőtt ismét fel kell idézni, hogy az első fejezetben feltárt kortárs érzelemelmélet számos témája már a klasszikus tervezetekben is nyomot hagyott: olykor csak utalásokban vagy szisztematikus tárgyalásra váró példákban, de olykor kifejezetten elemzés tárgyává tették és aprólékosan feldolgozták.

Mindhárom említett teoretikusnál vannak utalások az érzések (legalábbis egyes érzések) gesztusszerű lefolyására, Jamesnél a legvisszafogottabban, Wundtnál a legvilágosabban (aki számára ez fontos kritérium az affektus és az összetett érzés megkülönböztetésére). Mindhármuk számára világos, hogy az érzelmeket nem feltétlenül külső inger, hanem például egy emlék is "kiválthatja", ami miatt az érzelmek egyik vagy másik "modern" elmélete máris nem kis nehézségekbe keveredik - olyan nehézségekbe, amelyeket, bevallottan, a három szóban forgó teoretikus egyike sem oldott meg igazán kielégítően. (Természetesen elsősorban Jamesre gondolok.) Az érzelmek tárgyi vonatkozása mindenekelőtt James gondolkodásában játszik szerepet, Darwinban kevésbé, Wundtban pedig aligha. Az a tény, hogy egy érzés motiválhat egy cselekvést, de nem kell, hogy motiválja azt, világosan megmutatkozik Darwin néhány példájában, sőt Wundt gondolkodásában elméletileg és fogalmilag is figyelembe veszi. Az érzelmek leírásánál mindhárman hoznak példákat arra, hogy a nemek vagy kultúrák szerinti eltérések milyen megfontolásokra adnak okot - például arra a kérdésre is, hogy az érzelmek mennyire tanulhatóak és elsajátíthatóak. És végül, de nem utolsósorban a komplex érzések összetételének fontos kérdése mindháromban, legalábbis az egyikben megtalálható.

Wundt elképzeléseiben ez a kérdés játssza a legfontosabb szerepet, amely⁶⁸ ráadásul lényeges javaslatokat ad azok további követéséhez.

Mindazonáltal az érzés jelenségének néhány, az első fejezet előmunkálataiban tárgyalt "dimenziója" - amelyek ábrázolását tehát egy érzéseméletnek lehetővé kellene tennie - csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem kerül szóba. Ezek közé tartoznak mindenekelőtt a fejezetekben tárgyalt dimenziók és 1.1.6 a

1.1.8 amely az érzéseket elhelyezte: egyrészt irizálóan az ellenőrizhetőség és az irányíthatatlanság pólusai között, másrészt a nyilvánosság és a magánélet pólusai között (ahol ez utóbbit két szempontból magyarázta, egyszer aszerint, hogy az érzések milyen [kifejezési] irányt vehetnek az egyes esetekben, másrészt pedig aszerint, hogy honnan lehet érzékelni az érzéseket).

"megjelent"). Az 1.1. és 1.2. fejezetben tett minden más megkülönböztetés és elhatárolás már bizonyította hasznosságát. Ahol ez nem közvetlenül történt, mert olyan témákat dolgoztak fel és bontottak ki, amelyek az újraolvasások során is előfordultak, ott legalább közvetve történt, mivel fogalmilag érzékenyítettek, vagy eleve fogalmi eszköztárat biztosítottak. Mivel ezt bizonyára nem kell részletesen bemutatni, csak két példát hozunk. Például az 1.1.1. "Az érzelem és szimbolizációja" című fejezet segített abban, hogy szisztematikusan foglalkozzunk azzal, hogy a három teoretikus milyen módon fér hozzá az érzelem jelenségéhez. És amivel a 2.1.1. "Érzés és érzékelés" című fejezetben foglalkoztunk, az ismét eszünkbe jutott, amikor Wundt érzésfelfogásának rekonstrukciója kapcsán a ("érzékeléshez közeli") egyszerű (és érzéki) érzésekről volt szó. Hogy az 1.1.6. és 1.1.8. fejezetben tett megkülönböztetések lényegtelenek-e egy érzelemelmélet szempontjából, vagy jelentőségük akkor derülne ki, ha vállalkozásunkat az érzelemelmek nagyobb számú elméletére terjesztenénk ki, azt itt nem kell eldöntenünk.⁶⁹

68 Ez talán kevésbé meglepő; egy olyan megközelítésben, amelyet "elemi pszichológiaként" jellemezhetünk, természetesen az alárendelt elemekből a legfelsőbb egységek összetételének kérdése merül fel a legsürgősebben.

69 Így könnyen elképzelhető, hogy az idioszinkratikusan keletkezett (ha nem is felnőtt vagy kiforrott) érzések kérdése a társadalmilag létrehozott és generált (valamint azután egyénileg "megvalósított") érzésekkel szemben csak az érzelmelek újabb szociológiai vagy szociális konstruktivista elméleteinek (vö. Averill 1982; Kemper 1978, 1984; Harré 1996) kontextusában válik relevánssá.

Ha egyébként a 2.1-2.3. fejezetekben bárkinek is feltűntek volna bizonyos formai különbségek - Darwin elmékedéseinek könnyedén elbeszélő, olykor szinte a részletek megszállottjainak tűnő visszaadása, Wundt elmékedéseinek szigorúan strukturált, szisztematikusan felépített bemutatása, a jamessi javaslatok vitára kész, érvtől kritikáig és ellenérvtől érvig ingadozó, vitatott bemutatása -, akkor valami egészen szándékos dolgot kellett volna regisztrálni: Akkor sikerült volna formálisan kifejeznem az általam bemutatott gondolkodók és gondolatok alapvető jellemzőit.

3. AZ ÖSSZETETT ÉRZÉSEK ÖSSZETÉTELÉNEK KÉRDÉSE

Az eddigi erőfeszítések megfelelő eredménye természetesen nem lehet az, hogy az érzelmek újabb és újabb elméletét hozzuk létre mellékesen. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy az itt választott eljárás elvileg nem tűnik kevésbé alkalmasnak, mint például az, hogy előzetes, tovább nem kifejtett feltételezések alapján gyűjtünk valamilyen empirikus adatot, majd gyorsan felállítunk néhány (megerősített) hipotézist, amelyek az érzelmek elméleteként abszolválhatók. A pszichológia (és a szomszédos tudományágak) történetében időközben számos tanulmány gyűlt össze az érzelmekről; még a szűkebb értelemben vett "klasszikus" (azaz folyamatosan átadott) fogalmak területén is van elég anyag, hogy könyveket lehessen írni róla. A tárgyra, vagyis arra a kérdésre, hogy mi tekinthető érzésnek és mi nem, vonatkozó reflexiók alapján minél alaposabban körülnézni a létező tervezetek sokaságában, ezáltal szisztematikusan legeltetve az egészen különböző tervezetek mezejét - és közben folyamatosan fejleszteni a tárgy megértését, ami viszont felbecsülhetetlen értékű eszközként használható az elméletekkel való szembenézésben -, számomra valójában nem tűnik rosszabb eljárásnak, ha az érzelmek további elméletét tűzte ki célul, mint minden adrenalininjekciót újra magának beadni. (Ami persze azt is jelzi, hogy a jelen mű miért nem szólhat a legkevésbé sem valami hasonlóról: Az érzelmek három 19. század végi elmélete túlságosan is sovány "adatbázist" jelentene egy ilyen "metatanhoz").

Az "érzés" fogalmi tisztázásával vagy a klasszikus elméletek történeti-kritikai rekonstrukcióival kapcsolatos "közvetlen" vagy "azonnali" eredmények mára elegendő mennyiségben összegyűlni látszanak: előtérbe kerül a kérdés, hogy mit kezdjünk velük. A következőkben a fenti magyarázatok egy szűken vett aspektusára szeretnék szorítkozni, amely a legkülönbözőbb összefüggésekben újra és újra felbukkan, és időközben elmélkedéseink (és Darwin.) egyik központi kérdésének tekinthető,

Hogyan kell gondolkodnunk az összetett (vagy összetett) érzések összetételéről? Hogyan alkotnak egy ilyen érzés összetevői egy új, felettes entitást (egy sajátos érzést), amely felismerhető és leírható, mint valami független dolog?

Annak érdekében, hogy talán egy kicsit előrehaladjunk ebben a kérdésben, óvatosan szeretnék két javaslatot tenni: A részekből és elemekből történő (pszichikai) egész-képzéshez a pszichológián belül léteznek - így absztrakt módon megfogalmazva - bizonyos gondolati sémák (és így sablonok); javaslatom az, hogy válasszunk ki két megfelelőt, és az érzések esetében egy ilyen képződményt akár a gestaltképzéssel¹, akár a narratíva-képzéssel *analógnak* gondoljunk. E javaslatok kibontása érdekében először összefoglalom a gesztálpszichológiai és a narratívaelméleti megközelítések néhány központi pontját. Az ilyen (ideáltipikusan kontúrozott) központi pontokat aztán példák segítségével kapcsolatba hozzuk az érzéssel, és ott bontjuk ki, igazolva megfelelőségüket.

Tisztában vagyok vele, hogy nagyon leegyszerűsített képet rajzolok a Gestalt-pszichológiai és narratívaelméleti megfontolásokról, amely nem igazán tud igazságot tenni sem az egyiknek, sem a másiknak. Egyelőre csak óvatos kísérletet teszek arra, hogy a fent említett két kutatási és elméleti területnek azokat az aspektusait emeljem ki, amelyek számomra hasznosnak tűnnek a céljaim szempontjából.

– de nem az ottani nézetek és fejlemények reprezentációja vagy rekonstrukciója, a saját logikájukat követve. Ezért itt egy lehetőség óvatos latolgatásáról van szó, nem pedig (jelen összefüggésben) egy széles körű és megalapozott kötelezettségvállalásról. Összefoglalva, hogy egy meglehetősen háborús metaforával éljek, inkább az lesz a kérdés, hogy egy kis felderítőcsapat hogyan boldogul a legegyszerűbb eszközökkel, mint egy megszálló hadsereg felszerelése és felállítása.

1 Ezen az sem változtat, hogy a Gestalt-pszichológia nem utolsósorban Wundt ellen fordult - akinek a komplex érzések összetételének kérdését még Darwinnál és Jamesnél is jobban köszönhetjük - és az ő "analitikus eljárása" ellen. Mint említettük, Wundt maga is bizonyos mértékig megelőlegezi a Gestalt-pszichológiát (vö. 206. o., 37. lábjegyzet; Herrmann 1996), még ha aztán nem is tud vele barátkozni. Tehát tisztában vagyok vele, hogy bizonyos értelemben egy wundtíanus kérdésen dolgozom olyan eszközökkel, amelyeket Wundt talán elutasított (egy olyan kérdésen, amelyet azonban ő maga nem dolgozott tovább). Néha hasznos lehet és felismeréseket hozhat, ha "szembe megyünk az árral".

3.1 Gestalt pszichológia

A Gestalt-pszichológiában, amely általában Christian von Ehrenfels "A Gestalt-minőségekről" (1890) című művével kezdődik, különböző iskolákat lehet megnevezni, és különböző, "in itálias" vagy különösen fontos írásokra (és kísérletekre) lehet hivatkozni. A pszichológia történetében azonban aligha feledkeznek meg arról, hogy a holisztikus és gestalt gondolkodás már a megelőző lélektanokban is megtalálható, a gestaltpszichológia tehát "a legtöbb lélektani gondolkodó évszázados (kimondott vagy kimondatlan) posztulátumát" veszi át (Hehlmann 300. o.1967.,; vö. még Lück 1996a, 70. o.; Wertheimer 1996a, 70. o.). 1971, 166. o.; Rechten 1984, 88. o.). Céljaim szempontjából különösen hasznos a Gestalt-pszichológia úgynevezett berlini (vagy: frankfurti/berlini; vö. Lück 1996a, 72. o.) iskolájára hivatkozni, amely (kezdetben) elsősorban az érzékelés területén végezte kutatásait. Természetesen nem véletlen, hogy az érzékeléssel kapcsolatos kérdések ilyen fontos szerepet játszottak a korai Gestalt-pszichológusok vizsgálataiban. Max Wertheimer fia, Michael Wertheimer "A pszichológia rövid története" című művében még azt is állítja, hogy "a fő ok, amiért a korai Gestalt-pszichológusok szisztematikus publikációikat az érzékelésre koncentrálták, a kor sajátossága volt: Wundt pszichológiája, amely ellen a Gestalt-pszichológusok lázadtak, szinte kizárólag az érzékelés és az észlelés vizsgálatán alapult. Így a Gestalt-pszichológusok az érzékelést választották csataternek, hogy Wundtot saját erődjében - az érzékelés és észlelés folyamataiban - támadják meg" (1971, 167. o.). Hogy a Gestalt-pszichológia történeti hagyatékában - éppen a sokrétű észlelés-lélektani vizsgálatokban - valóban egy hűvösen kidolgozott haditerv nyomait találjuk-e, azt kétségbe lehet vonni; sokkal inkább hihetőbbnek tűnik, hogy a pszichofizika fellendülése és sikere után az észlelés általában véve egy (még) nagyon aktuális és izgalmas kutatási terület lehetett abban az időben, amely Wertheimert nem kevésbé érdekelte, mint Wundtot.²

-
- 2 Az ítélőképesség valószínűleg nem örökletes tulajdonság.
 – Végül is, mivel időről időre végleg felfedezett agresszió vagy homoszexualitás génjei zúgnak át a sajtón, sohasem lehet tudni, melyik felfedezés lesz a következő a laboratóriumokban (és máris profilaktikusan a helyére kellene tenni) -, Michael Wertheimer pszichológiatörténetének következő passzusa, amelyet nem ismerttem az olvasókkal, szintén világossá teszi.

A berlini iskola tétje Max Wertheimer úgynevezett "Phi-jelenségről" szóló publikációjával (1912) könnyen adott: Tanulmány a (látszólagos) mozgások látásáról, amely "két egymást követő inger nyugalmi állapotban történő tachistoszkópos expozíciójánál" következik be (ibid.,

p. 166). Hamarosan vizsgálatok sokasága alakult ki, és az észlelés területén számos Gestalt-törvényt (több mint százat) állapítottak meg: például a közelség törvényét, a jó forma törvényét, a hasonlóság törvényét, hogy csak néhányat idézzünk fel a legismertebbek közül (vö. Wertheimer Metzger 1923, 1975). Egy sor ún.

Az "optikai csalódások" az ő segítségével magyarázhatók (pl. Müller-Lyer).³ Köhler (1963) Tenerifén, az általa vezetett antropológiai állomáson végzett, csimpánzokkal végzett kísérletei, amelyek egy részét filmfelvételen is rögzítette, szintén nagyon ismertté váltak. A csimpánzoknak feladatokat kellett megoldaniuk - pontosabban nem érhatték el a kívánt gyümölcsöt anélkül, hogy segédeszközöket ne használtak volna bizonyos módon: például fadobozokat kellett egymásra halmozniuk, hogy elérjenek egy magasan lógó banánt, vagy különböző átmérőjű üreges pálcákat kellett egymásba illeszteniük, hogy a ketrecen kívülről messziről egy banánt egy kellően hosszú rúddal elérhetővé manőverezhessenek. A filmek lenyűgözően mutatják be, hogy a majmok ezt látszólag véletlenszerűen és válogatás nélkül teszik.

"próbálgatás", néha megszakítva szünetekkel, míg egy "kedvező" pillanat (amire a köznyelvben a "kedvező" kifejezést használják). "aha-élmény") hirtelen felismerte a megoldást, és a gyakorlatba ültette.

szetne tartalmazni. Nemcsak spekulációkra ad okot arról, hogy Wundt neve milyen szerepet játszhatott a Wertheimer-házban (legalábbis a gyerekzobában), hanem jól használható a történelem kialakulásának bizonyos mechanizmusainak bemutatására és megvitatására is, különösen, ha más idézetekkel díszítik, amelyekben Wundtot az utolsó egyetemi tudósként, a század Leibnizeként vagy Newtonjaként 19.ünneplik. "Amint azt különböző [bár meg nem nevezett, A. K.] történészek megjegyezték, tanulmányainak története, valamint későbbi művei azt mutatják, hogy Wundt valójában nem volt magasan értelmes elme. De keményen dolgozott, és minden képességét kihasználta. Pályafutása azt mutatja, hogy egy erős motiváció és egy kiváló memória megfelelő, de valószínűleg nem kivételes intellektussal kombinálva mit tud elérni" (Wertheimer 1971, 88. o.).

- 3 Az emberi érzékelés ilyen sajátosságaira az "optikai csalódás" kifejezés nem megfelelő lejárato kifejezés. Ugyanazok az észlelési sajátosságok, amelyek egyedi esetekben és (gyakran) konstruált példákban "hibás" képet rajzolnak, felelősek a jóval több normál esetben azért, hogy az informatika és a szenzortechnika minden finomságával útnak indított automaták még mindig alulmaradnak egy óvodás gyerekkel szemben, amikor például egy futószalagon különböző helyzetben lévő, szabálytalan alakú darabokat kell felismerni és szétválogatni.

úgy tűnik, hogy a gyakorlatba is átültetik. A gestaltpszichológia szerint ezt a "kedvező" pillanatot az jellemzi, hogy a megoldás minden lényeges eleme - azaz a "cél", az "eszközök" és az ezeket összekötő cselekvés - jelen van az észlelési mezőben, és hirtelen "felismerjük" őket mint gestaltot. Hogy szigorúan véve nem csak a cél és az eszközök, ahogyan azt néha olvasni szokás, együtt alkotnak ilyen alakzatot, hanem hogy az instrumentális cselekvés, amely körülöttük forog és felhasználja őket, összességében egy alakzat, az már a használt kifejezések: "cél" és "eszközök" közelebbi vizsgálatából is kitűnik.

Végül is a "segédeszközök" nem egyszerű megnevezések, mint például a "banán" vagy a "banán".

"ragadnak", hanem olyan cselekvésre utalnak, amelytől nem lehet őket elkülöníteni. Köhler munkájában (és hasonló művekben) a Gestalt fogalma már az érzékelés szűkebb területén túl is hasznos használatra talál, amennyiben a cselekvésekkel kapcsolatos. Lewin topológiai pszichológia (vagy mezőelmélet) koncepciója végül úgy is felfogható, mint a Gestalt-fogalom még messzebbre mutató átvitele, amely itt a személy teljes "élőhelyét", és így (közvetve) nemcsak a történelmét, hanem más embereket és interperszonális kapcsolatokat is magában foglal (vö. Lewin 1963, 1969; Lück 1996b). Bár Lewin a személy viselkedését kizárólag az élettér függvényeként fogta fel, $V = f(Lr)$ (szinonimája a személy és a környezet függvényének, $V = f(P, U)$), azaz teljes egészében az "itt és most"-ból próbálta magyarázni, úgy vélem, hiba lenne őt ahistorizmussal vádolni, ahogyan azt időnként teszik. A mezőelmélet számára az ember története elvileg bármikor utolérhető és elméletileg ábrázolható, amennyiben pontosan az a sajátos alakja konkretizálódik, amelyet az élettér jelen pillanatban mutat, mindazokhoz képest, amelyekkel nem rendelkezik, de amelyekkel egy másik múlt, egy másik történelem esetén rendelkezne. (Mindenesetre az így felfogott "történelem" elérhető a mezőelmélet számára; emlékeztet arra a javaslatra, hogy a történelem rendszerelméleti változatát egy rendszer összes lehetséges aktuális állapotához viszonyított tényszerű aktuális állapotként képzeljük el; vö. 1.2.5. fejezet).

Igaz, hogy Lewinnek vannak olyan kijelentései, amelyek önmagukban véve úgy tűnik, hogy a leírtakhoz hasonló vádat váltanak ki, például a következő: "A történeti és szisztematikus kérdések szétválasztásával szemben, amely az arisztotelészi gondolkodás korszakára jellemző, és amely többek között a múltbeli vagy jövőbeli tényeknek a jelen esemény okaként való megközelítésében tükröződik, itt azt a tételt kell a maga teljes szigorával képviselni, hogy sem a múltbeli, sem a jövőbeli pszichológiai tények nem befolyásolják a jelent. A történeti és szisztematikus kérdések szétválasztásával szemben, amely az arisztotelészi gondolkodásmódra jellemző, és amely többek között a múltbeli vagy jövőbeli tényeknek a jelen események okaként való

ÉRZELMEK

megközelítésében jut kifejezésre, itt teljes élességgel azt a tételt kell képviselni, hogy sem a múltbeli, sem a jövőbeli pszichológiai tények nem befolyásolják a jelen eseményeit, hanem csak a jelenlegi általános helyzetet" (Lewin 55. o1969,.). Sicher-

Hiba lenne azt feltételezni, hogy a múltbeli vagy jövőbeli események a jelen eseményeinek *okai* - de nem kevésbé abszurd lenne az emberi tapasztalatokat és várakozásokat a jelen emberi tevékenység szempontjából irrelevánsnak tekinteni. A múltnak (akárcsak a jövőnek) *van hatása* - ha nem is okozati. Lewin más nyilatkozatai pedig arra utalnak, hogy ő is hasonlóan látta: "Az egyén nem csak a jelenlegi helyzetét látja; vannak bizonyos elvárásai, vágyai, félelmei és ábrándjai a jövőjével kapcsolatban. A saját múltjáról, valamint a fizikai és társadalmi világ múltbeli állapotairól alkotott nézetei gyakran tévesek, de mégis a múlt "valóságérteget" alkotják az életterében" (Lewin 1963, 95. o. f.).

A mezőelméletet nem kívánom tovább részletezni; egy rövid, de sikeres, a legfontosabb pontokat felidéző jellemzést találunk Hehlmannnál (1967, 308. o.): Lewin "a *Gestalt-elmélet szociálpszichológiai változatát* fejleszti ki, amelyben az egyén a környezetével együtt saját valóságaként értelmeződik. A személy kölcsönhatásba lép a lakóterrel. Az erőket itt és ott vektoroknak nevezzük: irányítottan meghatározott változók, amelyek mind az egyénből a környezetre, mind pedig a környezetből az emberre hatnak. Az általános dinamika egy mezőn zajlik. Ezen a területen személyes erők, külső erők és dologi erők hatnak. Lewin ezért elméletét *mezőelméletnek* vagy *vektorpszichológiának*, illetve *topológiai pszichológiának* nevezi, egy szintén a matematikából kölcsönzött kifejezéssel. Az élettér mint erőter és annak egyes hatásos változói vektoriálisan írhatók le: mint szükségletek, mint cselekvési rendszerek, mint különböző dimenziók és területek tudattalan tényezői. Az egyes vektorok változásai kiszámítható változásokat okoznak a teljes mezőben [...]. A viselkedési lehetőségeket régiókként, az ilyen régiókon való áthaladást mozgásként, az észlelt dolgok jelentőségét a viselkedés szempontjából ösztönző jellegként vagy valenciaként, a gátló ellenállásokat falakként vagy akadályokként írja le".

Ha összefoglaljuk a Gestalt-pszichológia iskolájának így nagyjából felvázolt legfontosabb központi állításait, először is fel kell idéznünk az egész sokat idézett jellemzését, miszerint az egész *valami más*, mint részeinek összege, és nem, mint ahogy időnként hallani, *több, mint* részeinek összege. Egy ilyen megfogalmazás már csak azért is problematikus lenne, mert a vizsgált esetekben nem lehet megfelelően meghatározni, hogy pontosan mit is jelent a több vagy kevesebb. Végül is egy dallam nem "több", mint a benne szereplő hangok összege, hanem valami más, ahogyan egy érzékelt arc sem az. "több", mint egy oldalról megpillantott orr és egy félhosszú hajszál az oldalán keresztül

szem (azaz három orr, hét szem és rengeteg egyéb arcelem) - hanem valami más, valami új, ami hozzá lett adva. Az egész a sajátos minőségét azokból az összetevőkből nyeri, amelyek belépnek belé és alkotják azt - de nem additív módon, vagy úgy, hogy ezen összetevők tulajdonságai egyébként egymással szemben állíthatóak lennének. A bejövő összetevők adják az egész minőségét: tulajdonságaik révén, de mindenekelőtt az egészben elfoglalt helyük és az egész többi részéhez és magához az egészhez való viszonyuk révén. Ennek az egésznek az érzékelése általában hirtelen, hirtelen történik. Köhler majmai nem ritkán sokáig próbálgatták a dolgokat, de a pillanat után, amikor a

Amikor a feladat "megoldása" kezdett alakot ölni, céltudatosan nekiláttak a gyakorlatba való átültetésnek. Az "optikai illúzió" érzékelése, amelyben a Gestalt-törvények kifejeződnek, nem darabonként vagy töredékenként történik, majd az egyes aspektusokat (úgymond helytelenül) összerakjuk és kombináljuk. Ezzel szemben az egészet mindig megelőzik már az összetevők; ez mind aktuális-genetikusan érvényes az érzékelés esetében, mind onto-genetikusan, amikor az intellektuális szemlélődés bizonyos tárgyai csak fokozatosan különülnek el a strukturálatlan egésztől, ahogy felnőnek (vö. Hehlmann 1967, 303. o.;⁴ vö. pl. 83. o., 59. lábjegyzet). Egy utolsó példa a tárgyalt hirtelenségre: egy Rubin-váza "billenő képe" kétféle észlelést tesz lehetővé, attól függően, hogy milyen alak-alap különbséget teszünk. Ha valaki mindkét változatot ismeri, akkor tetszés szerint válthat közöttük: és eközben nem fokozatosan olvadnak egymásba, hanem hirtelen változnak, azaz "billenhetnek". Egy utolsó fontos pont, hogy a forma kialakulása nem szándékosan történik; nem tudom erőltetni vagy tartózkodni tőle, nem tudok önkényesen beavatkozni vagy egy bizonyos eredmény felé terelni. Vagy megtörténik, vagy nem történik meg. Nincs (vagy alig van) akaratos befolyásom az "én" formálódási folyamataimra, azok egyszerűen csak zajlanak. (Természetesen itt is vannak kivételek, mint például a Rubin-váza. Úgy tűnik azonban, hogy előfeltétel, hogy két hasonló és hasonlóan erős "formatív ajánlat" legyen jelen egyidejűleg, amelyek kizárják egymást. Amennyiben ezután úgymond irányíthatom, hogy a két alternatív alakzat közül melyiket akarom érzékelni, természetesen [közvetve] befolyásolom az alakformálási folyamatot [de azt nem, hogy az egyáltalán megtörténik-e vagy sem; az alakformálási folyamatokat az érzékelésben tudom befolyásolni].

4 Igaz, ezzel a szemponttal elsősorban a Gestalt-pszichológia lipcei iskolája foglalkozott, amelyre itt kevésbé hivatkozom.

nem függeszti fel a feltételezést]). A Gestalt-pszichológia néhány központi kijelentésére való hivatkozás a mi céljainkra és pillanatnyilag elegendő lehet.

3.2 Narratív elmélet

A narratív elméletet különböző tudományterületeken (és ebből következően különböző célokkal és eredményekkel) vizsgálták. Ezt talán úgy képzelhetjük el, mint az úgynevezett "kognitív fordulatot", amely egyidejűleg több tudományág egyes részeinek átrendeződéséből fakadt, és a "kognitív tudományok" kialakulásához vezetett. Vajon egy hasonló Az a kérdés, hogy küszöbön áll-e a "narratív fordulat" - vagy egyáltalán, hogy létrejönnek-e "narratív tanulmányok" - még nyitottnak tekinthető (vö. Billmann-Mahecha 2003; Echterhoff & Straub 2003, 2004). Ennek a különbségnek több oka is lehet: Egyrészt a kognitív tudományokban érintett tudományok (legalábbis a megfelelő aldiszciplínákban minden esetben) közelebbi szomszédok, mint a narratívaelmélet iránt érdeklődők, így valószínűleg könnyebben lehet közös érdekeket és közös vonalat találni. Másodsor, az utóbbiakból hiányoznak az olyan széles körben elismert és (a szó legszorosabb értelmében) ígéretes jelöltek, mint az informatika vagy az orvostudomány, amelyek eufonikus ígéreteik segítségével - legalábbis ha azok a megfelelő időben nyitott fülekre találnak - minden bizonnyal felgyorsítják a fellendülést és megkönnyítik az intézményesülést. Harmadszor és végül, a pszichológiában, az informatikában, a nyelvészetben, az orvostudományban, a matematikában stb. viszonylag egyszerre lángolt fel az érdeklődés olyan kérdések iránt, amelyeket mostanra kognitív-tudományosnak neveznénk, míg a narratívaelméleti kérdések a nyelvészetben, a nyelvészetben, a történettudományban, a pszichológiában vagy a szociológiában nem egészen egyszerre nyertek jelentőséget.

De vissza a narratívákhoz: Természetesen nyilvánvaló, hogy a nyelvészet érdeklődik a narratívák iránt; a folklorisztikus narratívakutatás például az anyagok és motívumok iránt érdeklődik (vö. pl. Aarne 1973), a nyelvészet pedig a narratívák szerkezetére (és szerkezeti változataira!) (vö. összefoglalóan Boueke, Schüle, Büscher, Terhorst & Wolf 1995, 67 ff. o.). A történeti tanulmányokban nagy érdeklődésre tartanak számot, amióta Hayden White (vö. 1990, 1991, 1994) rámutatott arra, hogy a múltról alkotott képünk mennyire függ az alkalmazott színektől, hátterektől és mindenekelőtt a festészeti technikáktól. Ez a kissé virágnyelven megfogalmazva azt jelenti, hogy a történetírás által előállított múlt a folyamat során alkalmazott (nyelvi és szöveges) módszerek (is) terméke: a történelemformálás egyik kiemelkedő szöveges formája pedig a narratíva, amely koherens, összefüggő képet teremt a múltból,

"értelmes" képet arról, hogy mi történt és mi történik. Az elbeszélésnek éppen ez a tulajdonsága - hogy az általa felidézett eseményeket értelmes vonatkoztatási kontextusba szövi, jelentést teremt - az, ami a szociológiában és a pszichológiában is különféle viták és fejlesztések tárgyává vált: például az életrajzkutatásban, amely éppen erre a vonatkoztatási kontextusra kíváncsi. Az eseményeket és élményeket, amelyeket az elbeszélő felhoz, amikor élettörténetét elmeséli, többekévé szabadon választja ki, és helyezi el az elbeszélés általános alakjában: például a szituációtól és az elbeszélés címzettjétől (címzettjeitől), de mindenekelőtt (és abban az esetben is, ha ez csendben és közönség nélkül történik) az élettörténetét formáló, azt ellenőrző és esetről esetre újrarajzoló személy érdekeitől és céljaitól, igényeitől függően. Például egy állásinterjún, ahol a jelölt "szakmai életrajza" az érdekes, teljesen más történet fog elhangzani, mint amit ugyanez a személy néhány nappal később egy párkapcsolati tanácsadás első találkozásán előad. (És persze ezek a történetek már ott is mások, ahol őszintén, a legjobb tudásunk és meggyőződésünk szerint, hazugságok, kihagyások és elhallgatások nélkül meséljük el őket; egyszerűen csak más elbeszélői elemek kiválasztásával, más kontextus megteremtésével). És még ott is, ahol ez nem sikerül, megerősítést nyer, hogy az elbeszélés értelmet teremt: ahol az élet törékennyé vált (pl. traumatikus élmények után), és az összefüggések törékennyé váltak, ez általában megfelel az élettörténet elbeszélésének szerkezeti változásainak, amely egyre távolodik egy ideális-típusos formától (amíg valaki már nem meséli el azt, amit nem lehet elmesélni).

A narratívának mint formának az a tulajdonsága - hogy összeköt és jelentést teremt - valószínűleg felelős azért, hogy számos más összefüggésben is figyelmet kapott: pl. a "narratív magyarázat" bemutatásában (lásd Danto 1974). Danto 1974), amelynek jelentőségét a mindennapi életben aligha lehet túlbecsülni; vagy annak a fontos szerepnek a megvitatásában, amelyet a narratívák játszanak a kulturális tudás átadásában (és amennyiben az átadás, a hagyomány elbeszéléseiről van szó, a tárolásban is), mivel - ellentétben a kanonizált kódexekkel - képesek átadni ezt a tudást más embereknek.

– olyan formában, amely egyszerre mutatja meg az ideális-típusos normákat és nyit teret az eltéréseknek (vö. Bruner 1990). Ily módon a beváltak átörökítése és az újdonságok lehetővé tétele egyidejűleg alapvető fontosságú lehet minden olyan kultúra számára, amely nem akar sem megcsontosodni, sem minden nap újjáalapítani. Prob-

Még a "narratív interjú" adatgyűjtési módszer is a narratíva ezen "értelemteremtő tulajdonságával" hozható összefüggésbe. Belegabalyodunk az "elbeszélés kényszereibe", amelyek a narratív interjú (vö. Schütze 1977, 1982, 1983; Appelsmeyer, Kochinka & Straub 1997, 717 f. o.) olyan hatékony és produktív adatgyűjtési módszerré teszik, éppen azért, mert ha már elkezdjük az elbeszélést, szeretnénk *magunkat megérettetni, akár magunkkal, akár mással*: Ezután a történetet is le akarjuk zárni (Gestaltschließungszwang), ezért mindent elmondunk, ami "hozzátartozik" (Detaillierungszwang), a többit pedig kihagyjuk (Kondensierungszwang) - azaz azt is meghagyjuk egy másik történetre. A narratíva mint nyelvi és szövegforma számos más kontextusban is figyelmet kapott - például a pszichoterápiás eljárások kontextusában, és ott annál hangsúlyosabb, minél fontosabb a narratíva az adott gyakorlat számára (vö. pl. Boothe 1994, Schafer 1995). Jelen kontextusban azonban megmaradhatunk ezeknél a rövid utalásoknál (vö. a narratív pszichológia témáihoz Echterhoff & Straub 2003, 2004; más témákra vonatkozó utalásokhoz Kochinka 1998b és az ott idézett irodalom).

Ha röviden összefoglaljuk azokat a pontokat is, amelyek a narratívaelmélet szempontjából különösen fontosnak tűnnek, akkor először is a Gestaltról elmondottakból indulhatunk ki: Az elbeszélés egy olyan egész, amely nem csak a részei (mondatai, szavai) összessége.

"Az egész tehát a sajátos minőségét azokból az összetevőkből nyeri, amelyek belekerülnek és eleve alkotják - de nem additív módon, vagy úgy, hogy ezen összetevők tulajdonságai egyébként egymással szemben állíthatóak lennének" - jegyeztük meg fentebb. És tovább: "A belépő összetevők adják az egésznek a minőségét: tulajdonságaik révén, de mindenekelőtt az egészben elfoglalt helyük és az egész többi részéhez és magához az egészhez való viszonyuk révén". Mindez nem kevésbé vonatkozik az elbeszélésre, mint a fent említett szám adatokra. Nemcsak az elbeszélések szerkezetére vonatkozó újabb megfontolások teszik világossá, hogy az elbeszélés egyes összetevői nem határozhatók meg és azonosíthatók tőle függetlenül, hanem csak más összetevőkhöz és az elbeszélés egészéhez való viszonyuk révén (vö. Boueke, Schüle, Büscher, Terhorst & Wolf p1995., ff67.; Kochinka p2001., ff.118). Azonban

– és ez számomra döntő különbségnek tűnik a fent tárgyalt alakzatokhoz képest - a narratívák nem hirtelen keletkeznek, és nem is így értendők. Az elbeszélés szükségszerűen időben zajlik; a "kezdet, a középső és a vég" lehet

soha nem lehet egyidejű.⁵ Egy elbeszélés előállításához (elbeszélői idő) ugyanúgy időre van szükség, mint a meghallgatásához - és egy elbeszélés soha nem csak egy időpontot hoz fel, hanem mindig egy időszakot (elbeszélő idő). Ezt illusztrálhatjuk Danto (vö. 1974, 376. o.) azon narratív magyarázat jellemzésével is, amely két állapotot, egy kezdeti állapotot és egy végállapotot kapcsol össze: Ha egy ilyen magyarázat tartalmazza az " $x F t\text{-ben}_1 F$ " és " $x G t\text{-ben}_3 G$ " tételeket, akkor természeténél fogva egy időben kiterjesztett eseményről szól. A fenti példakkal, egyrészt a szakmai előmenetel narratívájával, másrészt⁶ a párkapcsolati válsággal magyarázható egy másik fontos különbség a Gestalt-alakítási folyamatokhoz képest: a narratívák nem történnek "csak úgy", nem kerülnek el szándékos beavatkozásunkat, hanem döntésünk terméke és alakító hatalmunk tárgya. Egy történetet el kell mesélnünk, ha el akarjuk mesélni, és ha hagyjuk, hogy ez fordítva legyen, akkor a történet nem történik meg magától. És nemcsak az múlik rajtunk, hogy elmondjuk-e a történetet vagy sem, hanem az is, hogy *milyen* történetet mondunk el, ha elmondjuk. Az a tény, hogy mi is belekeveredünk az elbeszélésbe, és hogy az eredmény néha másképp alakul, mint ahogyan azt vártuk vagy akár kívántuk, elvileg semmin sem változtat. A narratívák jelentést teremtenek, és a különböző narratívák különböző jelentést teremtenek. A formációk hirtelen alakulnak ki - a narratívák apránként születnek.

5 Ez a jellemzés, amely már Arisztotelész Poétikájára nyúlik vissza (és ott a tragédiákra utal), az elbeszélés legegyszerűbb elképzelhető "szerkezeti modelljeként" értelmezhető: "Megállapítottuk [...], hogy a tragédia egy önmagában álló és egész cselekmény utánzása, amelynek van egy bizonyos mérete; van valami egész is, amelynek nincs említésre méltó mérete. Az egész az, aminek van eleje, közepe és vége. A kezdet az, ami önmagában nem feltétlenül követ valami mást, hanem ami után valami más természetes módon következik be vagy keletkezik. A vég ezzel szemben az, ami önmagában természetesen, szükségszerűen vagy általában valami mást követ, [...] miközben semmi más nem következik utána. A közép az, ami egyszerre követ valami mást és vonz valami mást maga után" (Arisztotelész 1994, 25. o.). Azzal, ahogyan Arisztotelész a kezdetet, a középet és a véget meghatározza - nevezetesen valahogyan nem tartalmi szempontból, hanem csak a többi részhez való viszonyukra utalva minden esetben -, megelőlegezi az imént említett elbeszéléseleméleti modelleket is, amelyek szintén a többi részhez és az elbeszélés egészéhez való viszonyukra utalnak az elbeszélés részeinek meghatározásához.

6 Holott ezek a rejtjelszerű rövidítések itt valójában ártatlan példaként működnek, és semmiképpen sem jelentik azt, hogy az egyiknek bármi köze lenne a másikhoz.

3.3 Az érzések kialakulásának két módja: Gestaltformálás és narratív formálás

Két példa segítségével most konkretizáljuk és hihetővé tesszük azt a javaslatot, hogy az összetett érzések kialakulását egy alakzat vagy egy elbeszélés kialakulásával analóg módon gondoljuk el. Az első példaként emlékezzünk ismét az autópályán történt ijedtségre, amelynek az az érdeme, hogy aligha lehet átértelmezni és elmagyarázni, mint pusztán ösztönös reakciót (vö. 254. o.). Aki az autópálya bal oldali sávjában nagy sebességgel előz meg két, a jobb sávban haladó járművet, amelyek közül a hátsó hirtelen a bal sávba vált, amikor közeledik, néha még akkor is megijed, ha számolt a sávváltás lehetőségével. Mind a "kiváltó észlelési esemény", mind az azonnali reakció (különösen a jobb lánknak a gázpedálról a fékre való átváltása) elég távolinak tűnik minden "biológiai ijedtséget kiváltó eseménytől" (most utoljára: a medve az erdőben) és a megfelelő reakcióktól (például a hektikus menekülés), hogy az ijedtséget már nem lehet úgy értelmezni, mint egy szilárdan megvalósult biológiai programot, amely most működésbe lépett. Különböző tanulási folyamatok szükségesek ahhoz, hogy itt meg lehessen ijedni. Mindazonáltal a sok ugyanolyan azonnali (és ugyanolyan azonnali érzés), mint bármely más sokk. Hogy világossá tegyük, hogy az általunk kidolgozott példa egy összetett érzés (vagy legalábbis lehet), egy kicsit tovább bonyolíthatjuk. Szükséges feltételként hozzátehetjük, hogy nekünk magunknak kell vezetnünk az autót ahhoz, hogy megijedjünk: Nem tudom, ki-ki meg tudja osztani a tapasztalatot, de velem utasként hasonló helyzetekben előfordult, hogy furcsán nyugodt maradtam, pedig én is észrevettem egy jármű hirtelen sávváltását (és az ebből adódó veszélyes helyzetet). Jegyezzük meg: ez nem mindig van így, néha én is megijedek, akárcsak a sofőr - de amikor én magam vezetek, egy ilyen helyzet nem mindig múlik el a leírtakhoz hasonló ijedtség nélkül. Ezért feltételezhetjük, hogy egy olyan ijedtségben, mint ami most kibontakozott, minden bizonyosan sok összetevő van.

"összejönnek": egy olyan észlelési esemény mellett, amely már önmagában is összetett, és nem önmagában, hanem csak a tanulás eredményeként jelenik meg valami veszélyesnek (de nem, vagy csak jó esetben nem különbözik a nyugodtnak maradó utasétól), egy szükséges és adekvát (megtanult) reakció, továbbá a "tudás" (a szó nagyon tág értelmében), hogy én

hogy az én lábam (és nem az utasomé) megtalálja a fékpedált.⁷ A leírt ijedség tehát minden bizonnyal komplex érzésnek tekinthető a mi értelmezésünkben.

És hogyan jön ez létre? Bizonyos összetevők - mint például az érzékelés elemei, a "tudás" (vagy annak a ténynek a tudatosítása), hogy én magam vezetek, stb. - hirtelen összeállnak, mintha egy alakzat formálódna. Bár ez hirtelen történik, lényegesen összetettebb, mint egy egyszerű ösztönös reakció. És ez mintha magától történne, ebbe a folyamatba (amely analóg egy alakzat kialakulásával) nem tudok akarattalosan beavatkozni; még akkor sem tudom megakadályozni az ijedségemet, ha előre látom a kitérést és felkészülök a fékezésre. Az általam vázolt példában úgy tűnik számomra, hogy valami olyan komplex érzésről van szó, amelynek kialakulása a Gestalt-képződéssel analóg módon képzelhető el.

A második példához képzeljünk el egy nőt, aki el akarja vinni a férje kabátját a tisztítóba, és a belső zsebében két színházjegyet talál múlt péntekről.⁸ Meglepődik, hogy a férje nem szólt neki egy színházlátogatásról, és leül az ágyra (a kabát a hálószobában volt), amikor rájön, hogy péntek van, amire a férje bejelentette, hogy későn ér haza egy valószínűleg sokáig elhúzódó üzleti vacsora miatt. Most minden új, teljesen más megvilágításban jelenik meg: a néhány héttel ezelőtti házassági évfordulójukra kapott szokatlanul nagy csokor vörös rózsza - a 19., nem kerek, de legalábbis nem a második vagy harmadik (a hetedikről nem is beszélve) - könnyekig meghatotta. Sajnálkozását fejezte ki, hogy ilyen elérhetetlen volt a lány számára.

7 Meglepő, hogy ilyen helyzetekben milyen ritkán fordul elő "fantomfékezés" az utas lábterében. Nekem sokkal gyakoribbnak tűnik, hogy még ha mindketten meg is ijednek, csak a vezető fékez. Triviálisnak tűnhet rámutatni arra, hogy egész idő alatt, amíg vezetnek, mindegyikükben ott van a "tudás" arról, hogy vezetnek-e vagy sem. Ennek a triviálisnak a következményei azonban kevésbé triviálisak: ha ugyanis rájövünk, hogy amikor az egyikük megijed, rálép a fékpedálra, míg a másik (bár ő is tud vezetni) meg sem kísérelti ezt megtenni, akkor azt is feltételezzük, hogy ez a "tudás" beleszól a megijedésbe. Ráadásul ennek az a következménye, hogy ebben az esetben semmiképpen sem gondolhatunk a fizikai reakcióra az érzés következményeként, az érzés motiváló jellegéről való beszéd még metaforikusan sem érvényes: nem *ijedtünk*ből *lépünk a fékre*, hanem *rálépünk a fékre és megijedünk* (vagy megijedünk anélkül, hogy rálépünk a fékre, ha utasok vagyunk).

8 A példának itt sem célja, hogy előíró vagy normatív jelentéssel bírjon. Mint ismeretes, a házastársi szerep és a munkamegosztás más formái is elképzelhetők és megtalálhatók.

Azt mondta, hogy kevés ideje volt rá, hogy a cégnél jelenleg elég nehéz a helyzet, de majd jönnek könnyebb idők, és ő már nagyon várja őket, és nagyon várja, hogy együtt lehessenek. És ő boldog volt vele. Most a csokor a rossz lelkiismeretének ékes jelének tűnik számára, a tény, hogy egyáltalán odaadta, gyalázatosnak tűnik számára, és a meghatottsága mérhetetlenül bosszantja. Távollétét - amely kétféleképpen is hiány volt: azzal, hogy olyan ritkán volt otthon, és amikor igen, akkor már nem figyelt rá, és gyakran csak nézett maga elé - a vállalat helyzetével magyarázta, amely az általános iparági válságtól szenvedett, és drasztikus lépésekkel (és drákói megszorításokkal) átszervezték. Ha a rangidős pozíciója mégsem védi meg attól, hogy végül is az intézkedések áldozatává váljon, az ő korában nagyon nehezen találna újra megfelelő munkát. Most már aligha akarja megbocsátani magának, hogy olyan sokáig nem is gondolt arra, hogy valami más is állhat a háttérben. Persze, azért volt távol, mert máshol járt az esze - csak éppen nem a cégnél, de ki tudja, hol... - Ne olyan gyorsan, talán mégiscsak volt más magyarázat a színházjegyekre. A helyi, nem ismeretlen színházba menni este a városon kívüli üzleti barátokkal, ez néha előfordult - de miért pont neki kellett utána a zsebében tartania a jegyeket, és miért csak kettőt? Mindegy, hogy a nő milyen következtetésre jut, és mit tesz ezután - felhív-e egy baráti párt, és megpróbál-e valamit feltűnésmentesen kideríteni, vagy nyíltan elmond-e mindent a férjének, mire az megbánja, hogy nem adta át neki az ingyenjegyeket, amelyeket egy statisztaként játszó barátjától kapott, mégiscsak elmehetett volna egy barátjával (állítólag elég jó a produkció, hallani lehet), mert ő maga úgyis akadályoztatva volt, hogy elmenjen, ezen az üzleti vacsora estéjén -, mindegy, mit tesz a nő: Ezen a ponton megszakíthatjuk a vázolt példa további kibontásának kísérletét. Világossá vált, hogy az a folyamat, amelynek során egy érzés - például a féltékenység - kialakul, ebben az esetben alapvetően különbözik az első példában kibontakozótól. Itt az érzés semmiképpen sem hirtelen vagy hirtelen jön, hanem hosszú, csendes önbeszélgetések és tanácskozások (valamint már ezek kísérőjelensége, amely azonban folyamatosan változik és alkalmazkodik a tanácskozások aktuális állapotához) - vagy egy történet megformálása - eredménye. Ahhoz, hogy ilyen érzést érezzünk, hogy egyáltalán eljussunk egy ilyen érzéshez, időre van szükség. Az elbeszéléshez hasonlóan nemcsak az idő szükséges egy ilyen érzés kialakulásához (ami megfelel az elbeszélői időnek), hanem maga az érzés is időbelileg kiterjesztett kontextusokra utal (ent-

az elbeszélte időpontnak megfelelően; itt a férfi megváltozott viselkedésének időpontja). Az érzés vagy az azt alkotó folyamat ráadásul alapvetően nyitott az érző személy szándékos beavatkozásai számára: A példánkban szereplő nő "eldöntheti", hogy miután férje beszámol neki az ingyenjegyekről, amelyeket nem adott tovább, nem tekinti-e a vörös rózsákat az iránta még mindig élénk érzelmeinek kifejeződésének, és csak annyiban tartja rossz lelkiismeretének jelének, hogy ilyen kevés ideje van rá. Ez is az elbeszélés jellegzetes vonása: az egyes események, az egyes epizódok jelentése csak a felettes egészbe való beágyazódás révén jön létre - és következésképpen az utóbbi függvényében változik. Többé-kevésbé szabadon eldöntheti, *hogy* a rendelkezésére álló eseményekből végül *milyen* történetet alkot, és azt elmeséli egy barátjának. (Igen, még a barátnőjét is bevonhatja ebbe a döntésbe, ha találkozik vele, ismerteti vele az összes lényeges részletet, beleértve az alternatív olvasatokat is, majd megbeszéli vele, hogy mit kezdjen velük. Könnyű hasonló esetekben az alternatív történetek ilyen kollektíven irányított kibontakozására gondolni). Ezért a második példában mintha valami olyan komplex érzés körvonalazódna, amelynek kialakulása egy narratíva kialakulásával analóg módon képzelhető el. Ha megpróbáljuk tovább körvonalazni az érzés kialakulásának itt jelzett két módját, először a nyelv szerepére gondolhatunk. A Gestalt kialakulása olyan folyamat, amely a nyelv részvétele nélkül zajlik, míg a narratíva kialakulása természetesen elképzelhetetlen nyelv nélkül. Az első fejezet előkészítő munkájában egyrészt nagyrészt "szótlan" (vagy kezdetben szótlan) érzéseket azonosítottunk, amelyek aztán többé-kevésbé szimbolizálhatók és nyelvileg kommunikálhatók, másrészt olyanokat is, amelyek csak a nyelvben és a nyelvvel való foglalkozás során jelennek meg (vö. különösen az 1.1.1. és 1.2.5. fejezeteket). Miért ne gondolhatnánk úgy, hogy az előbbi a Gestalt-képződéssel, az utóbbi pedig a narratív képződéssel analóg módon jött létre? Még a veleszületett és szerzett érzések kérdése is (óvatosan és lazán) ehhez a megkülönböztetéshez kapcsolható. Még akkor is, ha szeretnénk elutasítani a veleszületett érzéseknek a forma kialakulásával, a szerzett érzéseknek pedig az elbeszélés kialakulásával való analógiájaként való elhamarkodott szemléletét: Mindazonáltal kijelenthető, hogy a gesztusképzés folyamatait, amelyeket az elején az észleléssel kapcsolatban vázoltunk, nem kell (vagy lehet) megtanulni, hanem úgymond "alapfelszerelésként" mindig rendelkezésre állnak, míg az elbeszélést (a beszédhez hasonlóan) bizonyosan meg kell tanulni, amelynek elsajátítása nem mindig lehetséges.

"narratív kompetencia" (vö. Bamberg 1987; Boueke, Schüle, Bischer, Terhorst & Wolf 1995) akár a nyelvi fejlődés különösen nehéz és ennek megfelelően késői teljesítményének is tekinthető.⁹ Ha további érveket kérdezzünk a javasolt analógiákhoz, akkor az elbeszéléselemélet esetében a nyelv konstitutív szerepét lehetne felvetni és megerősíteni bizonyos érzések számára; egy részletesebb elemzés során kiderülhetne, hogy nemcsak a nem specifikus nyelv, hanem különösen az elbeszélés formájában megjelenő nyelv játszik ilyen konstitutív szerepet. A Gestalt fogalma esetében pedig pragmatikus érv lehetne, hogy az már bizonyította hasznosságát (ahogy az elején jeleztük), amikor számos területre - cselekvésekre (Köhler) vagy az egész életre (Lewin) - átvitték: miért ne lehetne az érzelmekre is? Ez az átvihetőség további megfontolást tesz lehetővé: Azzal a kísérlettel, hogy javaslatokat tegyek a komplex érzések kialakítására, szembeállítottam és kontúroztam a Gestalt-pedagógiát és a narratív pedagógiát. Elképzelhetőnek tűnik azonban az is, hogy ezt a kísérletet a Gestalt kiterjesztett és differenciált fogalmával fogalmazzuk újra, amely akkor a narratívát is magában foglalná. Számomra nem tűnik fontosnak, hogy a narratív és a gesztalt kialakulásáról mint a komplex érzések kialakulásának "mintájáról" beszélünk-e, vagy a gesztalt kialakulásának különböző folyamatairól, amelyek lehetnek önkéntes vagy önkéntelen, hosszú vagy hirtelen, nyelvi vagy nyelv nélküli: Az egyetlen dolog, ami számomra fontosnak tűnik, hogy találjunk és fogalmazzunk meg elképzeléseket arról, hogyan gondolkodjunk az összetett érzések kialakulásáról. A fent bemutatott két javaslat úgy tűnik számomra, hogy ilyen elképzeléseket képvisel - vagy legalábbis képes képviselni őket, és kellő valószínűséggel ahhoz, hogy komoly vitába bocsátkozzunk róluk.

Ha ezeket a javaslatokat - az esetleges félreértések elkerülése végett - itt bizonyos szempontból szembeállítottuk egymással, akkor elsősorban csak azért, mert ellentétes tulajdonságokkal rendelkeznek; ez nem jelenti azt, hogy egymást kizáró alternatívákként kellene értelmezni őket. Semmi sem szól az ellen, hogy mindkét folyamatot egyszerre képzeljük el (hasonlóan ahhoz, ahogyan például a fájdalomérzet is ismer egy gyors és egy lassú "ingerre adott választ").

9 Ennek egyszerű és elkerülhetetlen oka az, hogy a narratív kompetencia legalábbis nagyrészt kompetens a nyelvelsajátítás egyéb - fonetikai, szemantikai, grammatikai, pragmatikai stb. - területein, amelyek még nem teljesen kifejtettek.
- feltételezi.

és figyelembe véve, hogy az érzélmélet tárgya mennyire összetett, inkább van valami, ami mellette szól. Mert képzeljük magunkat még egyszer a színházjegyeket megtaláló nő helyébe - miért ül le az ágyra? Ki ne tudná elképzelni (vagy akár csak emlékezni rá), a hirtelen térdhátfájást, a hirtelen hányingert a gyomrában? Még csak nagyjából sem gondolja át, hogy mit jelent ez a színházjegy, nemhogy értelmes történeté formálódjon - és mégis szinte fizikai csapásként éri a bizonyosság, a bizonyosság, hogy jelent valamit, és hogy nem jelent semmi jót.

Így teljesen elképzelhetőnek tűnik, hogy a jelenlegi (és néha eléggé zavaros) érzelmi eseményekben egyszerre mindkét folyamattal kell foglalkoznunk. Sőt: elképzelhető, hogy mindkettő kölcsönösen hat egymásra, feltételezi egymást, vagy egymásra épül - más szóval, hogy nem is futnak tisztán egymástól elkülönülten, bár egyszerre. Nézzük csak az utolsó példát egy kicsit tovább: milyen könnyen lehet, hogy a nő nem csak fájdalmasan veszi észre, hogy hirtelen milyen puha lesz a térde, milyen forrónak érzi magát, milyen könnyen lehet, hogy a rózsacsokorra emlékszik, még mielőtt mesélni tudna róla - milyen könnyen lehet, hogy mindezt nem felejtí el azonnal, hanem el is meséli a barátnőjének. Az a pillanat, amikor megtalálja a színházjegyet, amely a Gestalt-alakítással analóg módon elképzelhető folyamatok révén kapja meg sajátos minőségét, olyan elemmé válik, amelyet a narratív alakítással analóg módon értelmezhető folyamatok révén szuperordinatív módon kell beépíteni egy elbeszélésbe, egy érzésbe (pl. keserűség, büntudat, megkönnyebbülés, amikor később egy megfelelő történetet mesél a férjének - ahogyan az esetnek megfelelően...). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elbeszélés kialakulása mindig az érzés kialakulásának alárendelt vagy fölérendelt módjaként értelmezendő, amely a forma kialakulása során esetről esetre felmerült elemeket (is) integrál. Elképzelhető egy fordított hierarchizálás is. Tegyük fel, hogy a nő és barátnője további eseményeket és tapasztalatokat, megfigyeléseiket és hallottakat hoz össze, és a két burkolt és alternatív elbeszélést kidolgozott és átfogó, de egymásnak ellentmondó történetekké fejlesztik tovább: az egyik a férfi hűtlenségéről, a másik a szakmai túlerheltségéről szól. Nem úgy tűnik-e, hogy a két narratíva, miközben ezt teszi, és felváltva "dolgozik" az egyikén és a másikon, úgy viszonyul egymáshoz, mint a váza és a Rubin billenő alakjának arcai? Valószínűleg itt is kialakulhat egy olyan érzés, amely analóg egy alakzat kialakulásával.

és az elemek, amelyek ebbe a gestalt-alakzatba kerülnek, (szintén) már kialakult narratívák.

A Gestalt-alakítás és a narratív alakítás a komplex érzések kialakulásának két módját vázolhatná fel, amelyek sokféleképpen működnek együtt és egymás ellen; sokféleképpen és nagyon különböző eredményekkel. A részletesebb elemzést a jelen keretben el kell hagyni - az első jelek arra utalnak, hogy érdemes lenne.

4. ÖSSZEFOGLALÓ

Az írás végén rövid emlékeztető az eddigiéről, és egyfajta következtetést vonunk le. A részletes összefoglaló azonban nem célja: Egyfelől terjedelmes méreteket kellene öltenie ahhoz, hogy akár csak valamelyest is teljes legyen, másfelől pedig az orientáló és összefoglaló részek már az előző munkában is megtalálhatók, ahol nekem értelmesnek tűntek; az ismétlés helyett tehát lehet rájuk hivatkozni.

A bevezetőben a szakdolgozat felépítése kerül kifejtésre és indoklásra. Első lépésben (1. fejezet) célom az volt, hogy az érdeklődés tárgyát képező jelenségnek megfelelő képet alkossak a témáról. Ennek érdekében először olyan megfontolásokat végeztek - egy konkrét érzelemelmélet irányadó, de egyben feltételezett igénybevétele nélkül -, amelyek célja az érzelem minél átfogóbb kibontása volt (1.1. fejezet), ugyanakkor az érzelem elhatárolása más, különösen "szomszédos" mentális funkcióktól (1.2. fejezet). Azt, hogy ezek a megfontolások hogyan épülnek fel részletesen, és milyen eredményekhez vezetnek, a közvetlenül hozzárendelt összefoglalókban (1.1.9. és 1.2.6. fejezetek) lehet összefoglalni. Az egyes esetekben a meghozott döntések és a javasolt besorolások némelyike vitatható lehet. Hogy az unalmat érzésnek vagy inkább hangulatnak tekintjük-e, hogy az irigység és a féltékenység megkülönböztetését meggyőzőnek vagy felülvizsgálandónak találjuk-e, számomra nem igazán tűnik fontosnak - mindenesetre kevésbé fontos, mint a tárgyalt jelenségek iránti érzékenység, azok összetettsége és sokfélesége.

Az "elmélet előtti", a mindennapi gondolkodásra, beszédre és mindenekelőtt a megtapasztalásra orientált (és mégis szisztematikusan szándékkal kidolgozott) felfogást a pszichológia területéről származó érzelemfogalommal állítottuk szembe és gazdagítottuk. Ez utóbbit kétféleképpen nyertük és vitattuk meg (1.3. fejezet): egyrészt a szakirodalomból származó számos érzelme definíció kritikai elemzésével (vagy újraelmézésével), másrészt az érzelem átfogó fogalmának közelebbi vizsgálatával.

Egy ilyen tudományos érzelmfogalom megvitatása egy explicit hétköznapi fogalom alapján közvetlenül egy olyan szinopszishoz vezetett (1.4. fejezet), amelyben legalábbis számos különböző érzelemelméletet találunk. Az érzelm ilyen tudományos fogalmának egy explicit hétköznapi fogalom alapján történő megvitatása közvetlenül egy szinopszishoz vezetett (1.4. fejezet), amelyben az eddigi erőfeszítések legalábbis legfontosabb eredményeit foglalják össze.

A következő lépésben (2. fejezet) a vázolt alapokra építve megkíséreltük három, egymástól meglehetősen eltérő, a 19. század második felében született érzelemelmélet gondos rekonstrukcióját: Charles Darwin, Wilhelm Wundt és William James elméletét. Ezek az elméletek több szempontból is különböznek egymástól: ha felidézünk a bevezetőben bemutatott feltételezést, miszerint ezek a különbségek legalább részben abból adódnak, hogy nem igazán hasonló jelenségekkel foglalkoznak, akkor ez az értékelés elvileg a jelen elméletek esetében is megerősíthető: Eszerint Wundt leginkább az érzelmek átfogó elméletét mutatja be, míg Darwin az érzelmek kifejezésének elméletét, amelyet kiterjeszti magukra az érzelmekre, James pedig a "nagyobb" érzelmek elméletét, vagyis azokat, amelyeket (erőszakos vagy legalábbis egyértelműen érzékelhető) testi változások kísérnek. E rekonstrukciók összes eredményének részletes reprodukálása gyorsan terjedelmes ismétléssé változtatná a rövid konklúziót - ahogyan az is, ha teljes körűen felsorolnánk azokat a helyeket, ahol az első fejezetben végzett előzetes munka hasznos volt ezekben a rekonstrukciókban. (Ez valószínűleg a "kortársak érintkezési pontjaiban" a legnyilvánvalóbb). Mindazonáltal a rekonstrukciók végén (2.4. fejezet) összefoglalunk néhány olyan témát, amelyek különösen fontosak az egyes megközelítéseken túllépő és a közös vonások iránt érdeklődő szemlélet számára.

Egy fontos kérdés, amely mind az előkészítő munkában, mind a második fejezet kritikai olvasata során többször felmerült, az összetett érzések összetételére vonatkozik a beljük tartozó összetevőkből (emlékek, gondolatok, fantáziák, más érzések, következtetések stb.). Már csak ezért is valószínűleg ez a kérdés tekinthető a jelen munka egyik legmegkötőbb zárójelének. Egy gesztalt kialakításában (különösen egy perceptuális gesztalt kialakításában), valamint egy narratíva előállításában a pszichológiailag releváns (és pszichológiailag vizsgált) "komplex képződmények" - azaz valami fölérendelt dolog kialakulásának - prototípusai találhatóak.

A végén (3. fejezet) ezek alapvető jellemzőit tárgyaltuk, és példák segítségével gondolkodási mintát kínáltunk az összetett érzések kialakulásának megragadásához.

Ezzel mintha egy ív rajzolódott volna ki: a mindennapi életből kiindulva, hosszú szakaszokon át az elab- rált és elismert elméleti megközelítésekkel és álláspontokkal való foglalkozáson át, végül még egy kicsit túl is, egy aprócska darabon, hogy úgy mondjam, a pszichológia térképének fehér foltjaira (a visszatérés után meglehetősen botladozva és ennek megfelelően zúzódvá, de mindig...). Legalábbis a jelen erőfeszítések jóindulatú szemlélője számára így úgy tűnhet, hogy egy ívet tettünk, egy alakot nyertünk, és ezzel az alakkal az érzélméletek tágas mezejére tett kirándulásunk végén találjuk magunkat. Kétségtelen, hogy itt még mindig sok izgalmas kérdés van, és hogy sok munka vár még ránk. Talán éppen ezért elnézéssel fogadják el reményemet, hogy egy-két javaslatot találunk a jelen dolgozatban. Mindenesetre az érzésről alkotott saját felfogásom minden bizonnyal megváltozott a kidolgozás során: Nem utolsósorban bonyolultabbá vált

– és így, úgy vélem, jobban illik a témához. Ugyanis nem sokat nyerhetünk egy olyan szigorú elméletből, amely világos és következetes szerkezetéért azzal fizet, hogy tárgyát a felismerhetetlenségig kirajzolja.

IRODALOM

- Aarne, Antti (1973): A népmese típusai. Osztályozás és bibliográfia. (Antti Aarne: Index of the Types of the Folktale. Átdolgozta és kibővítette Stith Thompson). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, Academia Scientiarum Fennica.
- Abele, Andrea (1995): Hangulat és teljesítmény. Általános és szociálpszichológiai szempontok. Göttingen et al: Hogrefe.
- Allen, Grant (1880): A színérzék. Eredete és fejlődése. Hozzájárulás az összehasonlító pszichológiához. Lipcse: Ernst Günther's Verlag.
- Anderson, John R. (1996): Kognitív pszichológia (2. kiadás). Heidelberg, Berlin, Oxford: Spektrum Akademischer Verlag.
- Appelsmeyer, Heide, Kochinka, Alexander & Straub, Jürgen (1997): Qualitative Methods. In: Jürgen Straub, Wilhelm Kempf & Hans Werbik (szerk.): Pszichológia. Bevezetés. Fundamentals, Methoden, Perspectives, pp. 709-742. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Arisztotelész (1994): Poétika. Stuttgart: Reclam.
- Atkinson, John W. (1975): Bevezetés a motivációkutatásba. Stuttgart: Klett.
- Averill, James R. (1982): Anger and Aggression. Esszé az érzelmekről. New York, Heidelberg, Berlin: Springer.
- Bahr, Reiner (1998): A csendes gyermekek megértése. Kommunikáció és megküzdés elektív mutizmusban (2., átdolgozott és frissített kiadás). Heidelberg: Winter (Programme Edition Schindele).
- Bamberg, Michael G. W. (1987): Az elbeszélések elsajátítása. A nyelvhasználat megtanulása. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Barnes, Julian (1994): Before My Time. Egy féltékenység regénye (Engl. Orig. u1982. d. T. "Mielőtt találkozott velem"). München: Heyne.
- Barnes, Julian (1996): Evermore. In: Julian Barnes: Dover-Calais, pp. 119-147. Zürich: Haffmans.

- Benthien, Claudia, Fleig, Anne & Kasten, Ingrid (szerk.) (2000): *Emotionality. Az érzelmek történetéről.* Köln, Weimar, Bécs: Böhlau.
- Berlin, Brent & Kaye, Paul (1969): *Basic Color Terms - Their Universality and Evolution.* Berkeley, Kalifornia: University of California Press.
- Billmann-Mahecha, Elfriede (2003): Von der "kognitiven Wende" der sechziger Jahre zur "narrativen Wende" der Neunziger? In: Horst-Peter Brauns (szerk.): *Zentenarbetrachtungen. Historische Entwicklungen in der Psychologie bis zum Ende des Jahrhunderts 20.,* pp. 122-129. Frankfurt/M.: Peter Lang.
- Billmann-Mahecha, Elfriede & Horster, Detlef (2003): Hogyan fejlődik az erkölcsi akarat? Empirikus megközelítés. *Neue Sammlung*, 43, 1, pp. 75-90.
- Bless, Herbert (1997): Hangulat és gondolkodás. A hangulatok gondolkodási folyamatokra gyakorolt hatásának modellje. Bern et al: Huber.
- Boesch, Ernst Eduard (1980): *Kultúra és cselekvés. Bevezetés a kulturális pszichológiába.* Bern, Stuttgart, Bécs: Huber.
- Boesch, Ernst Eduard (1998): *Sehnsucht. Az értelem és a boldogság kereséséről.* Bern et al: Huber.
- Bollnow, Otto Friedrich (1988): *Das Wesen der Stimmungen (7. kiadás, első kiadás 1941).* Frankfurt a. M.: Klostermann.
- Boothe, Brigitte (1994): *A páciens mint narrátor a pszichoterápiában.* Göttingen, Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Boring, Edwin Garrigues (1950): *A kísérleti pszichológia története (második kiadás, első kiadás 1929).* New York: Appleton-Century-Crofts.
- Boueke, Dietrich, Schüle, Frieder, Büscher, Hartmut, Terhorst, Evamaria & Wolf, Dagmar (1995): *Wie Kinder erzählen. Tanulmányok a narratív elméletről és a narratív készségek fejlesztéséről.* München: Fink.
- Bourne, Lyle E. Jr. & Ekstrand, Bruce R. (1982): *Pszichológia. Elvei és jelentései (4. kiadás).* New York et al: Holt, Rinehart és Winston.
- Brown, Hugh (1976): *Agy és viselkedés. Az élettani pszichológia tankönyve.* New York, London, Toronto: Oxford University Press.
- Brown, Roger W. & Lenneberg, Eric H. (1954): *A Study in Language and Cognition. The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 49, S. 454-462.
- Bruner, Jerome S. (1990): *A jelentés cselekedetei. A Jeruzsálem-Harvard előadások.* Cambridge/Mass., London: Harvard University Press.

- Buchholz, Sonka (1996): Az unalom élménye. Egy hermetikai nyomkövetés. Pszichológiai egyéni esettanulmány. Elméleti és módszertani megfontolások. Erlangen-Nürnbergi Egyetem: kiadatlan diplomamunka.
- Bühler, Karl (1982): Sprachtheorie. A nyelv reprezentációs funkciója (először 1934). Stuttgart, New York: Gustav Fischer.
- Calhoun, Cheshire & Solomon, Robert C. (1984): Mi az érzelem? Klasszikus olvasmányok a filozófiai pszichológiából. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Cannon, Walter Bredford (1927): The James-Lange Theory of Emotions: A Critical Survey and an Alternative Theory. *American Journal of Psychology*, 39. évfolyam, 106-124. oldal.
- Cannon, Walter Bredford (1975): Harag, éhség, félelem és fájdalom. Az érzelmek élettana (amerikai kiadás). Orig. először 1915-ben "Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage" címmel). München, Berlin, Bécs: Urban & Schwarzenberg.
- Ciampi, Luc (1988): Außenwelt - Innenwelt. Az idő, a tér és a pszichikai struktúrák kialakulása. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ciampi, Luc (1993): Az affektuslogika hipotézise. *Spektrum der Wissenschaft*, 2, pp. 76-87.
- Ciampi, Luc (1998): Affektlogik. A psziché szerkezetéről és fejlődéséről. A Contribution to Schizophrenia Research (5. kiadás, előszóval; először 1982-ben). Stuttgart: Klett-Cotta.
- Ciampi, Luc (1999): A gondolkodás érzelmi alapjai. Az affektusok fraktállogikájának vázlata (2., átdolgozott kiadás; első kiadás 1997). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Cofer, Charles N. (1975): Motiváció és érzelem. München: Juventa.
- Cornelius, Randolph R. (1991): Gregorio Marañon kétfaktoros érzelmelmélete. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, pp. 65-69.
- Cornelius, Randolph R. (1996): Az érzelmek tudománya. Kutatás és hagyomány az érzelmek pszichológiájában. Upper Saddle River/New Jersey et al: Prentice Hall.
- Damasio, Antonio R. (1997): Descartes tévedése. Fühlen, Denken und das menschliche Gehirn (3. kiadás, először 1995; angol eredet. u. d. T. Descartes' Error. Érzelem, értelem és az emberi agy 1994). München, Lipse: List.
- Danto, Arthur Coleman (1974): Analytische Philosophie der Geschichte (először 1965). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Darwin, Charles (1859): A fajok eredetéről a természetes kiválasztás útján; vagy a kivételezett fajok megőrzéséről az élet harcában. London: J. Murray.

- Darwin, Charles (1872): *Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen bei dem Menschen und den Thieren*. Stuttgart: Schweitzerbart'sche Verlags-Buchhandlung.
- Darwin, Charles (1998): Egy gyermek életrajzi vázlata (angol eredeti kiadás).
Egy csecsemő életrajzi vázlata" 1877). In: Charles Darwin: *Jobbkezesek a majmok? M és N füzetek, valamint "Egy csecsemő életrajzi vázlata"*. Berlin: Friedenauer Presse.
- Dörner, Dietrich (1995): *A kudarc logikája. Stratégiai gondolkodás komplex helyzetekben* (első kiadás 1989). Reinbek: Rowohlt.
- Dörner, Dietrich, Kreuzig, Heinz W., Reither, Franz & Stäudel, Thea (szerk.) (1983): *Lohhausen. A határozatlanság és a komplexitás kezeléséről*. Bern, Stuttgart, Bécs: Huber.
- Dorsch, Friedrich, Häcker, Hartmut & Stapf, Kurt-Hermann (szerk.) (1987): *Psychologisches Wörterbuch* (11., kiegészített kiadás). Bern, Stuttgart, Toronto: Huber.
- Echterhoff, Gerald & Straub, Jürgen (2003): Narratív pszichológia: egy kutatási program aspektusai. Első rész. *Cselekvéskultúra értelmezése. Journal of Social and Cultural Studies*, 12, 2, pp. 317-342.
- Echterhoff, Gerald & Straub, Jürgen (2004): Narratív pszichológia: egy kutatási program aspektusai. Második rész. *Cselekvéskultúra értelmezése. Journal of Social and Cultural Studies*, 13, 1, pp. 151-186.
- Eckardt, Georg (1997) (szerk.): *Völkerpsychologie - Versuch einer Neuentdeckung*. Lázár, Steinthal és Wundt szövegei. Weinheim: Psychologie Verlags Union.
- Ehrenfels, Christian von (1890): Ueber "Gestaltqualitäten". *Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie*, 14, pp. 249-292.
- Ekman, Paul (szerk.) (1973): *Darwin és az arckifejezés. Egy évszázadnyi kutatás áttekintése*. New York, London: Academic Press.
- Ekman, Paul (1988): *Arckifejezés és érzelem*. Paul Ekman húsz év kutatása (szerkesztette és fordította Maria von Salisch). Paderborn: Junfermann.
- Ekman, Paul & Friesen, Wallace V. (1978): *Kézikönyv az arctevékenységek kódolási rendszeréhez*. Palo Alto: Consulting Psychologist's Press.
- Ekman, Paul & Friesen, Wallace V. (1982): Érzett, hamis és nyomorult mosolyok. *Journal of Nonverbal Behavior*, 6, pp. 238-252.

- Ekman, Paul & Friesen, Wallace V. (1988): Az arc mozgásának mérése az arcmozgások kódolási rendszerével (FACS). Orig. 1982 u. d. T. "Measuring Facial Movement with the Facial Action Coding System"). In: Ekman, Paul: Arckifejezés és érzelem. Paul Ekman húsz év kutatásai (szerkesztette és fordította Maria von Salisch), 181-224. o. Paderborn: Junfermann.
- Ellenberger, Henry F. (1973): A tudattalan felfedezése. Bern, Stuttgart, Bécs: Huber.
- Ewert, Otto (1965): Érzések és hangulatok. In: Hans Thomae (szerk.): Általános pszichológia. II. motiváció, 2. változatlan kiadás. (A pszichológia kézikönyve 12 kötetben. 2. kötet: Általános pszichológia), pp. 229-271. Göttingen: Hogrefe.
- Ewert, Otto (1970): Az érzelmek attitűdjellege. In: Magda B. Arnold (szerk.): Érzések és érzelmek. A Loyolai Szimpózium. pp. 233-240. New York, London. Academic Press.
- Ewert, Otto (1983): Az érzelmek kutatás eredményei és problémái. In: Hans Thomae (szerk.): A motiváció elméletei és formái. (Encyclopaedia of Psychology, Topic Area C: Theory and Research, Series IV: Motivation and Emotion, Vol. 1), pp. 397-452. Göttingen, Toronto, Zurich: Hogrefe.
- Fantino, Edmund (1973): Érzelem. In: John A. Nevin (szerk.): A viselkedés tanulmányozása. Learning, Motivation, Emotion, and Instinct, pp. 280-320. Glenview/Ill., Brighton: Scott, Foresman and Company.
- Ferster, Charles B. & Perrot, Mary Carol (1968): Behavior Principles. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Freud, Sigmund (1916): Trauer und Melancholie. Idézi: Sigmund Freud (1999): Gesammelte Werke X, 427-446. o. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Freud, Sigmund (1917): Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Idézi: Sigmund Freud (1999): Gesammelte Werke XI, pp. 1-499. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Freud, Sigmund (1926): Gátlás, tünet és szorongás. Idézi: Sigmund Freud (1999): Collected Works XIV, pp. 111-205. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Freud, Sigmund (1930): Das Unbehagen in der Kultur. Idézi: Sigmund Freud (1999): Gesammelte Werke XIV, pp. 419-506. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Friedlmeier, Wolfgang & Holodysnki, Manfred (szerk.) (1999): Emotionale Development. Az érzelmek funkciója, szabályozása és szociokulturális kontextusa. Heidelberg, Berlin: Spektrum Akademischer Verlag.

- Gadamer, Hans-Georg (1990): *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (6., átdolgozott kiadás; első kiadás 1960). Tübingen: Mohr.
- Gardiner, Harry Norman, Clark Metcalf, Ruth & Beebe-Center, John G. (1970): *Feeling and Emotion. Az elméletek története* (először 1937-ben). Westport/Conn: Greenwood Press Kiadó.
- Gerhards, Jürgen (1988): *Az érzelmek szociológiája. Kérdések, rendszerezés és perspektívák*. Weinheim, München: Juventa.
- Geppert, Ulrich & Heckhausen, Heinz (1990): *Ontogenesis of Emotion*. In: Klaus R. Scherer (szerk.): *Az érzelmek pszichológiája. A pszichológia enciklopédiája. C. tárgykör: elmélet és kutatás. IV. sorozat: Motiváció és érzelmek. Volume 3: Psychology of Emotion*, pp. 115-213. Göttingen, Toronto, Zürich: Hogrefe.
- Goleman, Daniel (1996): *Érzelmi intelligencia*. München, Bécs. Han- ser.
- Greve, Werner (1996): *Erkennen dich selbst? Érvek az "első személyű perspektíva" fontosságáról. Language & Cognition*, 15, 3, pp. 104-119.
- Hannoversche Allgemeine Zeitung (2001): *Miért, miért, miért, miért...? a halak partra szállnak?* (írta: "CHS"). Péntek, június 15., 137. szám, 24. o.
- Harré, Rom (szerk.) (1996): *Az érzelmek. Társadalmi, kulturális és biológiai dimenziók*. London et al: Sage.
- Harris, Paul L. (1992): *A gyermek és az érzelmek. Hogyan fejlődik a megértés más emberek iránt* (Engl. Orig. u1989. d. T. "Gyermekek és érzelmek. A pszichológiai megértés fejlődése"). Bern et al: Huber.
- Hammett, Dashiell (1976): *Der gläserne Schlüssel* (Amerik. Orig. u1931. d. T. "Az üvegkulcs"). Zürich: Diogenes.
- Hartmann, Dirk & Werbik, Hans (2001): *Über Reichweite und Grenzen einer naturwissenschaftlichen Psychologie. Handlung Kultur Interpretation. Journal of Social and Cultural Sciences*, 10, 1, pp. 158-179.
- Heckhausen, Heinz (1989): *Motiváció és cselekvés. Második, teljesen átdolgozott és kiegészített kiadás*. Berlin et al: Springer.
- Hehlmann, Wilhelm (1967): *Geschichte der Psychologie* (második, átdolgozott kiadás). Stuttgart: Kröner.
- Hempel, Carl Gustav & Oppenheim, Paul (1948): *Tanulmányok a magyarázat logikájáról. Philosophy of Science*, 15, pp. 135-175.
- Herrmann, Theo (1996): *Wilhelm Wundt. Jelentés pszichológia*, p21,7., 520-525.

- Howard, D. T. (1928): Az érzelmek funkcionális elmélete. In: Martin L. Reymert (szerk.): *Érzések és érzelmek*. The Wittenberg Symposium (reprint 1973, New York: Arno Press), pp. 140-149. Worcester/Mass.: Clark University Press.
- Hülshoff, Thomas (1999): *Érzelmek*. Bevezetés a tanácsadói, terápiás, pedagógiai és szociális szakmák számára. München, Basel: Reinhardt.
- Inhelder, Bärbel (1976): A tudás szenzomotoros eredete (először 1971). In: Bärbel Inhelder, Harold H. Chipman & Charles Zwingmann (szerk.): *Piaget és iskolája*. A Reader in Developmental Psychology, pp. 150-165. New York, Heidelberg, Berlin: Springer.
- Isaacson, Robert L., Douglas, Robert J., Lubar, Joel F. & Schmaltz, Leonard W. (1971): *A Primer of Physiological Psychology*. New York, Evanston, London: Harper & Row.
- James, William (1884): Mi az érzelem? *Mind*, 9, 188-205. o. [1999.4.12-i hozzáférés szerint a <http://www.yorku.ca/dept/psych/classics/-James/emotion.html> címen].
- James, William (1894): Az érzelmek fizikai alapja. *Psychological Review*, 1, pp. 516-529.
- James, William (1920): *Pszichológia* (2. változatlan kiadás). Lipcse: Quelle & Meyer.
- James, William (1950a): *A pszichológia alapelvei*. Hivatalos kiadás két kötetben. Első kötet (első 1890). New York: Dover.
- James, William (1950b): *A pszichológia alapelvei*. Hivatalos kiadás két kötetben. Második kötet (első 1890). New York: Dover.
- James, William (1984): *Pszichológia: Rövid tanfolyam*. William James művei, 13. kötet (először 1892-ben). Cambridge/Mass., London: Harvard University Press.
- James, William (2001): *Pragmatizmus*. Néhány régi gondolkodásmód új neve. Fordította és szerkesztette, bevezetővel ellátva Klaus Schubert és Axel Spree. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Keller, Josef A. (1981): *Grundlagen der Motivation*. München, Bécs, Baltimore: Urban & Schwarzenberg.
- Kemper, Theodore D. (1978): *Az érzelmek szociális interakciós elmélete*. New York et al: John Wiley & Sons.
- Kemper, Theodore D. (1984): *Hatalom, státusz és érzelmek*. Szociológiai hozzájárulás egy pszichofiziológiai területhez. In: Klaus R. Scherer & Paul Ekman (szerk.): *Approaches to Emotion*, pp. 369-383. Hillsdale/New Jersey, London: Erlbaum.

- Kimble, Gregory A., Garnezy, Norman & Zigler, Edward (1980): Principles of General Psychology (5. kiadás). New York et al: John Wiley & Sons.
- Kleinginna, Paul R. Jr. & Kleinginna, Anne M. (1981): Az érzelmek meghatározásainak kategorizált listája, javaslatokkal egy konszenzusos meghatározásra. *Motivation and Emotion*, 5, 4, pp. 345-379.
- Kluwe, Rainer H. (2001): Kogníció. In: A pszichológia enciklopédiája öt kötetben. Zweiter Band, F-L (Red. Gerd Wenninger), S. 352-355. Heidelberg, Berlin: Spektrum Akademischer Verlag.
- Kochinka, Alexander (1994): "Dreiun, dreiunddreißig, des war doch...". Az elveszett történet. Empirikus-pszichológiai elemzések, módszertani és elméleti megjegyzések. Erlangen: Kiadatlan diplomamunka.
- Kochinka, Alexander (1998a): Zur Strukturanalyse von Erzähltexten. Research Report No. Hannover2.: University of Hannover, Institute for Psychology and Sociology in Educational Sciences.
- Kochinka, Alexander (1998b): Zum kulturwissenschaftlichen Interesse an Erzählungen. In: Elfriede Billmann-Mahecha & Alexander Kochinka: A narratívák jelentőségéről a kultúrpszichológiában és a kultúratudományban. Két előadás. Research Report No. 3, pp. 14-31. Hannover: University of Hannover, Institute for Psychology and Sociology in Educational Sciences.
- Kochinka, Alexander (2000): Gestaltterápia. In: Jürgen Straub, Alexander Kochinka & Hans Werbik (szerk.): Pszichológia a gyakorlatban. Egy modern tudomány alkalmazási és szakmai területei, pp. 229-256. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Kochinka, Alexander (2001): Struktur und Funktion von Geschichten. Megközelítések az elbeszélő szövegek szerkezeti elemzéséhez. In: Jörn Rüsen (szerk.): Psychologie des Geschichtsbewußtseins, pp. 115-136. Köln: Böhlau.
- Kochinka, Alexander & Werbik, Hans (1997): Logische Propädeutik und Wissenschaftstheorie. In: Jürgen Straub, Wilhelm Kempf & Hans Werbik (szerk.): Psychologie. Bevezetés. Foundations, Methoden, Perspectives, 42-67. o. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Köhler, Wolfgang (1963): Intelligenzprüfungen an Menschenaffen (Unveränderter Nachdruck der zweiten, durchgesehenen Auflage der "Intelligenciatesztek antropoidokon I", 1921). Berlin, Göttingen, Heidelberg: Springer.
- Kövecses Zoltán (1990): Érzelmi fogalmak. New York et al: Springer.

- Kövecses Zoltán (1995): A metafora és a harag népi értelmezése. In: James A. Russell, José-Miguel Fernández-Dols, Antony S. R. Manstead & J. C. Wellenkamp (szerk.): *Everyday Conceptions of Emotion. An Introduction to the Psychology, Anthropology, and Linguistics of Emotion*, pp. 49-71. Dordrecht et al: Kluwer Academic Publishers.
- Krohne, Heinz W. (1996): *Angst und Angstbewältigung*. Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer.
- Kübler-Ross, Elisabeth (1983): *Interjúk a haldoklókkal* (15. kiadás, első kiadás 1971). Stuttgart: Kreuz.
- Kurella, Hans (1910): A szerkesztő bevezetője. In: Carl Lange: *Die Gemütsbewegungen, ihr Wesen und ihr Einfluss auf körperliche, besonders auf krankhafte Lebenserscheinungen* (Második kiadás, dán eredetileg először 1885), pp. VII-XXV. Würzburg: Kurt Kabitzsch (A. Stuber's Verlag).
- Lange, Carl (1903): *Sinnesgenüsse und Kunstgenuss. Hozzájárulások a művészet szenzualista elméletéhez*. Wiesbaden: J. F. Bergmann.
- Lange, Carl (1910): *Die Gemütsbewegungen, ihr Wesen und ihr Einfluss auf körperliche, besonders auf krankhafte Lebenserscheinungen* (Második kiadás, dán eredetileg 1885). Würzburg: Kurt Kabitzsch (A. Stuber's Verlag).
- Laucken, Uwe (1989): *Denkformen der Psychologie. Az érzések logográfiájának tervezetéről*. Bern, Stuttgart, Toronto: Huber.
- Laucken, Uwe (1996): *Semantic Spaces. Az elme dekarteszálása. Cselekvéskultúra értelmezése. Bulletin of Psychology and Neighbouring Disciplines*, 5, 9, pp. 158-215.
- Laucken, Uwe (2001): *Wissenschaftliche Denkformen, Sozialpraxen und der Kampf um Ressourcen - demonstriert am Beispiel der Psychologie. Cselekvéskultúra értelmezése. Journal of Social and Cultural Sciences*, 10, 2, pp. 292-334.
- Lewin, Kurt (1963): *Field Theory in the Social Sciences. Válogatott elméleti írások*. Bern, Stuttgart: Huber.
- Lewin, Kurt (1969): *Grundzüge der topologischen Psychologie. Fordította és szerkesztette Raymond Falk és Friedrich Winnefeld Hans Ahrbeck jun. közreműködésével*. Bern, Stuttgart: Huber.
- Luce, R. Duncan & Raiffa, Howard (1957): *Games and Decisions. Bevezetés és kritikai áttekintés*. New York et al: Wiley.
- Lück, Helmut E. (1996a): *Geschichte der Psychologie. Áramlatok, iskolák, fejlemények* (2., átdolgozott és bővített kiadás). Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer.

- Lück, Helmut E. (1996b): A mezőelmélet és Kurt Lewin. Bevezetés. Weinheim: Psychologie Verlags Union.
- Lyotard, Jean-François (1987): Der Widerstreit (francia eredet. u. d. T. "Le Différend"). München: Fink.
- Martens, Ekkehard (szerk.) (1975): Pragmatismus. Charles Sanders Peirce, William James, Ferdinand Canning Scott Schiller, John Dewey válogatott szövegei. Szerkesztette és bevezetővel ellátta Ekkehard Martens. Stuttgart: Reclam.
- Marquardt, Hans (1957): Natürliche und künstliche Erbänderungen. A mutációkutatás problémái. Hamburg: Rowohlt.
- Mees, Ulrich (1991): Az érzelmek szerkezete. Göttingen, Toronto, Zürich: Hogrefe.
- Mees, Ulrich (1997): Érzelem. In: Jürgen Straub, Wilhelm Kempf & Hans Werbk (szerk.): Psychologie. Bevezetés. Alapelvek, módszerek, perspektívák, 324-344. o., München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Meischnner, Wolfram & Eschler, Erhard (1979): Wilhelm Wundt. Köln: Pahl-Rugenstein.
- Metzger, Wolfgang (1975): Die Entdeckung der Prägnanztendenz. Az érzékelés nem-atomisztikus elméletének kezdetei. In: Wolfgang Metzger (1986): Gestalt-Psychologie. Ausgewählte Werke aus den Jahren 1950 bis 1982, pp. 145-181. Frankfurt a. M.: Waldemar Kramer.
- Meyer, Wulf-Uwe, Schützwohl, Achim & Reizenzein, Rainer (1993): Einführung in die Emotionspsychologie. I. kötet Bern et al: Huber.
- Meyer, Wulf-Uwe, Schützwohl, Achim & Reizenzein, Rainer (1997): Einführung in die Emotionspsychologie. II. kötet. Evolúciós pszichozás érzelmek logikai elméletei. Bern et al: Huber.
- Milner, Peter M. (1970): Fiziológiai pszichológia. New York et al: Holt, Rinehart és Winston.
- Müller, Klaus E. & Rösen, Jörn (szerk.) (1997): Historische Sinnbildung. Problémák, időfogalmak, érzékelési horizontok, reprezentációs stratégiák. Reinbek: Rowohlt.
- Nagl, Ludwig (1998): Pragmatizmus. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Nietzsche, Friedrich (1999): Menschliches, Allzumenschliches. I. és II. Kritikai tanulmánykiadás. Vol. 2 (szerkesztette Giorgio Colli és Mazzino Montinari). München: Deutscher Taschenbuch Verlag; New York, Berlin: de Gruyter.

- Oerter, Rolf (1995): Motiváció és cselekvéskontroll. In: Rolf Oerter & Leo Montada (szerk.): *Entwicklungspsychologie. Ein Lehrbuch* (3., teljesen átdolgozott és bővített kiadás), 758-822. o. Weinheim: Beltz, Psychologie Verlags Union.
- Parkinson, Brian, Totterdell, Peter, Briner, Rob B. & Reynolds, Shirley (1996): *Changing Moods: The Psychology of Mood and Mood Regulation*. London, New York: Longman.
- Popp-Baier, Ulrike (1996): *Perspektiven der Psychologie. A Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg Pszichológiai Intézetének 83. számú feljegyzése*. Erlangen: Erlangen-Nürnbergi Egyetem.
- Plutchik, Robert (1980): *Érzelem. Pszichoevolúciós szintézis*. New York et al: Harper & Row.
- Putnam, Hilary (1995): *Pragmatizmus - egy nyitott kérdés. Angolból fordította Reiner Grundmann*. Frankfurt a. M., New York: Campus; Párizs: Editions de la Fondation Maison des Sciences de l'Homme.
- Rado, Sándor (1969): *Adaptációs pszichodinamika: Motiváció és kontroll*. New York: Science House.
- Reber, Arthur S. (1995): *The Penguin Dictionary of Psychology* (második kiadás). London et al: Penguin Books.
- Rechtien, Wolfgang (1984): *Gestalttheorie*. In: Helmut E. Lück, Rudolf Miller & Wolfgang Rechtien (szerk.): *Geschichte der Psychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen*, pp. 88-95. München, Bécs, Baltimore: Urban & Schwarzenberg.
- Rheinberg, Falko (1995): *Motiváció. (Grundriß der Psychologie, Band 6.)* Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer.
- Ryle, Gilbert (1969): *Der Begriff des Geistes*. Angolból fordította Kurt Baier. Stuttgart: Reclam.
- Ruch, Theodore C. (1961): *Az érzelmek és a motiváció neurofiziológiája*. In: Theodore C. Ruch, Harry D. Patton, J. Walter Woodbury & Arnold L. Towe: *Neurophysiology*, pp. 483-499. Philadelphia, London: W. B. Saunders.
- Rüsen, Jörn (szerk.) (2001): *Geschichtsbewußtsein. Psychologische Grundlagen, entwicklungspsychologische Konzepte, empirische Ergebnisse*. Köln, Weimar, Bécs: Böhlau.
- Salovey, Peter & Mayer, John D. (1990): *Érzelmi intelligencia. Imagination, Cognition, and Personality*, 9, pp. 185-211.
- Schachter, Stanley (1964): *Az érzelmi állapot kognitív és fiziológiai meghatározóinak kölcsönhatása*. In: Leonard Berkowitz (szerk.): *Advances in experimental social psychology*. I. kötet, 49-80. o. New York: Academic Press.

- Schachter, Stanley & Singer, Jerome E. (1962): Az érzelmi állapot kognitív, szociális és fiziológiai meghatározói. *Psychological Review*, 69, 5, pp. 379-399.
- Schafer, Roy (1995): Elbeszél élet. Narráció és párbeszéd a pszichoanalízisben. München: Pfeiffer.
- Schaub, Harald (1997): Denken. In: Jürgen Straub, Wilhelm Kempf & Hans Werbik (szerk.): *Psychologie. Bevezetés. Alapelvek, módszerek, perspektívák*, 374-400. o., München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Scherer, Klaus R. (1981): Wider die Vernachlässigung der Emotion in der Psychologie. In: Wolfgang Michaelis (szerk.): *Report on the A Német Pszichológiai Társaság 32. kongresszusa Zürichben 1980. 1. kötet: Az elnök beszámolója, Különelőadások, Metatheory, Methodology, Foundations*, pp. 304-317. Göttingen, Toronto, Zürich: Verlag für Psychologie, Hogrefe.
- Scherer, Klaus R. (1984): Az érzelmek természetéről és funkciójáról: komponens-folyamat megközelítés. In: Klaus R. Scherer & Paul Ekman (szerk.): *Approaches to Emotion*, pp. 293-317. Hillsdale/New Jersey, London: Erlbaum.
- Scherer, Klaus R. (1990a): Az érzelmi pszichológia elméletei és aktuális problémái. In: ders. (szerk.): *Az érzelmek pszichológiája. A pszichológia enciklopédiája. C. téma: Elmélet és kutatás. IV. sorozat: Motiváció és érzelmek. Volume 3: Psychology of Emotion*, pp. 1-38. Göttingen, Toronto, Zürich: Hogrefe.
- Scherer, Klaus R. (Szerk.) (1990b): *Az érzelmek pszichológiája. A pszichológia enciklopédiája. C. téma: Elmélet és kutatás. IV. sorozat: Motiváció és érzelmek. 3. kötet: Az érzelmek pszichológiája. Göttingen, Toronto, Zürich: Hogrefe.*
- Scherer, Klaus R. & Ekman, Paul (szerk.) (1982): *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research*. Cambridge et al: Cambridge University Press, Párizs: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Schmidt-Atzert, Lothar (1996): *Lehrbuch der Emotionspsychologie*. Stuttgart et al: Kohlhammer.
- Schneider, Klaus & Dittrich, Winand (1990): Evolution und Funktion von Emotionen. In: Klaus R. Scherer (szerk.): *Psychologie der Emotion. A pszichológia enciklopédiája. C. téma: Elmélet és kutatás. IV. sorozat: Motiváció és érzelmek. Volume 3: Psychology of Emotion*, pp. 41-114. Göttingen, Toronto, Zürich: Hogrefe.
- Schneider, Klaus & Schmalt, Heinz-Dieter (1994): *Motiváció (2., átdolgozott és bővített kiadás)*. Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer.

- Schütze, Fritz (1977): Die Technik des narrativen Interviews in Interactionfeldstudien - dargestellt an einem Projekt zur Erforschung von kommunalen Machtstrukturen. Bielefeld University, Faculty of Sociology: Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien, Nummer 1. Schütze, Fritz (1982): Narrative Repräsentation kollektiver Schicksals- betroffenheit. In: Eberhard Lämmert (szerk.): Erzählforschung, pp. 568-590. Stuttgart: Metzler.
- Schütze, Fritz (1983): Életrajzi kutatás és narratív interjú. *Új gyakorlat*, 283. o13.,293.
- Schultheiß, Oliver C. & Brunstein, Joachim C. (1997): Motiváció. In: Jürgen Straub, Wilhelm Kempf & Hans Werbik (szerk.): Pszichológia. Bevezetés. Alapelvek, módszerek, perspektívák, 297-323. o., München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Schwarz, Norbert (1987): A hangulat mint információ. Tanulmányok a hangulatoknak a saját élet értékelésére gyakorolt hatásáról. Berlin et al: Springer.
- Schwarzer, Ralf (1993): Stressz, szorongás és cselekvésszabályozás (3. kiadás). Stuttgart, Berlin, Köln: Kohlhammer.
- Sichler, Ralph (1994): Spekulation als Bewegung. A tapasztalat- és ítéletalkotás folyamatáról az értelmező társadalomkutatásban. *Cselekvéskultúra értelmezése. Bulletin for Psychology and Post-Bard Disciplines*, 3, 4, pp. 130-144.
- Silberer, Günter (1998): Die Stimmung als Werbewirkungsfaktor. Göttingen: Göttingeni Egyetem, Marketing és Kiskereskedelmi Intézet.
- Simonov, Pavel Vasilevič (1982): Higher Nervous Activity in Man. Motivációs és érzelmi szempontok. Berlin: VEB Verlag Volk und Gesundheit.
- Simonov, Pavel Vasilevič (1986): Az érzelmi agy. Fiziológia, neuroanatómia, pszichológia és érzelmek. New York, London: Plenum Press.
- Skinner, Burrhus Frederic (1953): Tudomány és emberi viselkedés. New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan.
- Sperling, George A. (1960): A rövid vizuális megjelenítésben elérhető információ. *Psychological Monographs*, 74, 11, 498. szám.
- Sperling, George A. (1967): Successive Approximations to a Model for Short Term Memory. *Acta Psychologica. International Journal of Psychonomics*, 27, pp. 285-292.
- Stegmüller, Wolfgang (1974): Wissenschaftliche Erklärung und Begründung. A tudományfilozófia és az analitikus filozófia problémái és eredményei. Vol. 1 (javított utányomás). Berlin, Heidelberg, New York: Springer.

- Stern, William (1987): *Psychologie der frühen Kindheit bis zum sechsten Lebensjahr* (12. kiadás, változatlanul a 7. kiadáshoz képest; első kiadás 1914). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Straub, Jürgen (szerk.) (1998): *Erzählung, Identität und historisches Bewußtsein. Az idő és a történelem pszichológiai konstrukciója. Erinnerung, Geschichte, Identität, Band I.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Straub, Jürgen (1999): *Handlung, Interpretation, Kritik. Grundzüge einer textwissenschaftlichen Handlungs- und Kulturpsychologie.* Berlin, New York: de Gruyter.
- Straub, Jürgen & Werbik, Hans (szerk.) (1999): *Handlungstheorie. A cselekvés fogalma és magyarázata az interdiszciplináris diskurzusbán.* Frankfurt, New York: Campus.
- Szagan, Gisela (1996): *Sprachentwicklung beim Kind* (6., teljesen átdolgozott kiadás). Weinheim: Psychologie Verlags Union.
- Tomkins, Silvan S. (1970): *Az érzelem mint elsődleges motivációs rendszer.* In: Magda B. Arnold (szerk.): *Érzések és érzelmek. A Loyolai Szimpózium.* 101-111. o. New York, London. Academic Press.
- Ulich, Dieter (1982): *Das Gefühl. Bevezetés az érzelmek pszichológiájába.* München et al: Urban & Schwarzenberg.
- Ulich, Dieter & Mayring, Philipp (1992): *Psychologie der Emotionen.* Stuttgart et al: Kohlhammer.
- Verbeek, Bernhard (1998): *Szervezeti evolúció és kultúrtörténet: hasonlóságok, különbségek, összefüggések. Etika és társadalomtudományok,* 9, 2, pp. 269-280.
- Wahrig, Gerhard (2000): *Deutsches Wörterbuch* (7. kiadás). Renate Wahrig-Burfeind új kiadása. Gütersloh, München: Bertelsmann Lexikon Verlag.
- Watson, John Broadus (1919): *Az érzelmek sematikus vázlata. Psychological Review,* pp26,3., 165-196.
- Watson, John Broadus (1924): *Psychology from the Standpoint of a Behaviorist* (2. kiadás). Philadelphia, London: Lippincott.
- Watson, John Broadus (1968): *Behaviorizmus. Kiegészítve a Psychology as the Behaviorist sees it (Amer. Orig. u1930. d. T. Behaviorizmus).* Köln, Berlin: Kiepenheuer & Witsch.
- Watson, John Broadus & Rayner, Rosalie (1920): *Kondicionált érzelmi reakciók. Journal of Experimental Psychology,* 3, 1, pp. 1-14.
- Wedgwood, Hensleigh (1866): *A nyelv eredetéről.* London: N. Trübner & Co.
- Egészségügyi Világszervezet (szerk.) (2000): *A mentális zavarok nemzetközi osztályozása. ICD-10 V. fejezet (F). Klinikai diagnosztikai iránymutatások.* Bern et al: Huber.

- Werbik, Hans (1991): A választás szabadsága és a természetes oksági viszony. *Journal of Social Psychology*, 22, pp. 245-255.
- Werbik, Hans & Appelsmeyer, Heide (1999): Handlungsbegriff und Perspektivität. A pszichológiai megismerés hagyományos perspektíváinak megvitatása. In: Jürgen Straub & Hans Werbik (szerk.): *Handlungstheorie. Begriff und Erklärung des Handelns im interdisziplinären Diskurs*, pp. 74-92. Frankfurt, New York: Campus.
- Wertheimer, Max (1912): Experimentelle Studien über das Sehen von Mozcás. *Journal of Psychology*, pp61., 161-.265.
- Wertheimer, Max (1923): Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt II. *Pszichológiai kutatás*, pp4., 301-.350.
- Wertheimer, Michael (1971): *Kurze Geschichte der Psychologie*. München: Piper.
- White, Hayden (1990): A narrativitás jelentése a valóság reprezentációjában. In: Hayden White: *A forma jelentése. Erzählstrukturen in der Geschichtsschreibung*, pp. 11-39. Frankfurt a. M.: Fischer.
- White, Hayden (1991): *Metahistória. A történelmi képzelet a 19. Század Európában*. Frankfurt a. M.: S. Fischer.
- White, Hayden (1994): Der historische Text als literarisches Kunstwerk. In: Christoph Conrad & Martina Kessel (szerk.): *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion*, pp. 123-157. Stuttgart: Reclam.
- Wierzbicka, Anna (1992): Beszélgetés az érzelmekről: szemantika, kultúra és megismerés. *Cognition and Emotion*, 6, 3/4, pp. 285-319.
- Wierzbicka, Anna (1995): Az érzelmek mindennapi koncepciói: szemantikai perspektíva. In: James A. Russell, José-Miguel Fernández-Dols, Antony S. R. Manstead & J. C. Wellenkamp (szerk.): *Everyday Conceptions of Emotion. An Introduction to the Psychology, Anthropology, and Linguistics of Emotion*, pp. 17-47. Dordrecht et al: Kluwer Academic Publishers.
- Wittgenstein, Ludwig (1990): Filozófiai vizsgálódások. In: Ludwig Wittgenstein: *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Vol. 1 (7. kiadás), pp. 225-618. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Worcester, W. L. (1883): Observations on some points in James's Psychology. II. érzelmek. *The Monist*, 3, pp. 285-298.
- Wright, Georg Henrik von (1974): *Erklären und Verstehen*. Frankfurt a. M.: Athenaenum Fischer.
- Wright, Larry (1973): Funkciók. *Philosophical Review*, 82, pp. 139-168.
- Wundt, Wilhelm (1900): Remarks on the Theory of Feelings. *Philosophic Studies*, 149. o15.,182.

- Wundt, Wilhelm (1905): *Völkerpsychologie. A nyelv, a mítosz és a szokás fejlődési törvényszerűségeinek vizsgálata. Második kötet. Mítosz és vallás. Első rész.* Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1908a): *Völkerpsychologie. A nyelv, a mítosz és a szokás fejlődési törvényszerűségeinek vizsgálata. Harmadik kötet. Die Kunst (Második, újonnan szerkesztett kiadás).* Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1908b): *Grundzüge der physiologischen Psychologie. Első kötet. Hatodik, átdolgozott kiadás.* Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1909): *Grundriß der Psychologie. Kilencedik, javított kiadás (első 1896).* Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1910): *Grundzüge der physiologischen Psychologie. Második kötet. Hatodik, átdolgozott kiadás.* Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1911): *Grundzüge der physiologischen Psychologie. Harmadik kötet. Hatodik, átdolgozott kiadás.* Lipcse: Engelmann.
- Wundt, Wilhelm (1990a): *Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele. Erster Band (Első kiadás, első 1863).* Berlin et al: Springer.
- Wundt, Wilhelm (1990b): *Előadások az emberi és állati lélekről. Második kötet (első kiadás, első 1863).* Berlin et al: Springer.
- Vygotsky, Lev Semyonovich (1974): *Thought and Speech (5., korrigált kiadás; orosz eredetileg először 1934).* O.O. S. Fischer.
- Zimbardo, Philip G. (1995): *Pszichológia (6., átdolgozott és bővített kiadás).* Berlin et al: Springer.
- Zimmer, Dieter E. (1996): *So kommt der Mensch zur Sprache. Über Spracherwerb, Sprachentstehung und Sprache & Denken (3. kiadás).* München: Heyne.

A sorozat új kiadványai:

Friedrich Jaeger,
Jürgen Straub (szerk.)
Mi az ember?

A kulturális antropológia
perspektívái

December kb2004., oldalak320,
kartonkötés, kb. 28,00 €,
ISBN: 3-89942-266-X

Martin Warnke, Wolfgang
Coy, Georg Christoph Tholen
(szerk.) HyperKult II

Az analóg és digitális média
elhelyezkedéséről

november kb2004., oldal350,
karton, számos illusztráció,
kb. 27.00 €, ISBN: 3-89942-
274-0

Jürgen Straub, Carlos Kölbl,
Doris Weidemann, Barbara
Zielke (szerk.)

A jelentés keresése A
kulturális és kultúrák
közötti pszichológia
haladásai

Október kb2004., oldalak500,
kartonkötés, kb. 30,00 €,
ISBN: 3-89942-234-1

Manfred Riepe
Intenzív terápia Vágyakozás

Virágzó titkok Pedro

Almodóvar mozijában.

Pszichoanalitikus kitérők az
idegösszeomlás szélén

október kb2004., oldal240,
karton, számos illusztráció,
kb. €25,00, ISBN: 3-89942-
269-4

Franck Hofmann,
Jens E. Sennewald,
Stavros Lazaris
(szerk.)

Raum - Dynamik /
dynamisme d' espace
Beiträge zu einer Praxis des
Raums / contributions aux
pratiques de l'espace

Októberi oldal2004,356,
kartonkötés, kb. 25,80 €,
ISBN: 3-89942-251-1

Susanne Stemmler A
tekintet topográfiai Egy
fenomenológia
az irodalmi orientalizmusok a
19. Franciaország a huszadik
századfordulón

Októberi oldal2004,266,
kartonkötés, kb. 28,00 €,
ISBN: 3-89942-281-3

George Mein,
Markus Rieger-Ladich (szerk.)
Társadalmi terek és kulturális
gyakorlatok

A média stratégiai
felhasználásáról

Szeptember Oldalak,2004,322
karton, €26,80,
ISBN: 3-89942-216-3

Marion Picker

A konzervatív karakter
Walter Benjamin és a költők
politikája

Szeptember Oldalak,2004,184
karton, €28,80,
ISBN: 3-89942-249-X

Olvasmánymintákat és további információkat a következő
címen talál: www.transcript-verlag.de.

A sorozat új kiadványai:

Marc Fabian Erdl
A politikai korrektség
legendája Egy importált
mitosz sikertörténete
Szeptember Oldalak,2004,414
karton, €29,80,
ISBN: 3-89942-238-4

Dirk Michael Becker
Botho Strauß: Disszipáció A
szó és a tárgy feloldódása
Szeptember Oldalak,2004,238
karton, €26,80,
ISBN: 3-89942-232-5

Alexander Kochinka Az
érzelmek elméletei Az
érzelmekkel kapcsolatos
konceptcionális munka
Szeptember Oldalak,2004,306
karton, €29,80,
ISBN: 3-89942-235-X

Petra Löffler
Affect képek
Az arckifejezések
médiatörténete
Szeptember2004,296, karton,
számos illusztráció, 29,90 €,
ISBN: 3-89942-267-8

Jörn Ahrens
Oidipusz
A sors politikája
Szeptember Oldalak,2004,114
karton, €12,80,
ISBN: 3-89942-252-X

Hartmut Seitz
Élő emlékek Az élettörténeti
tapasztalat konstitúciója és
közvetítése az önéletrajzi
elbeszélésekben
Szeptember kb2004.,
oldalak300, kartonkötés, kb.
29,80 €,
ISBN: 3-89942-248-1

Nicole Gronemeyer
Optikai varázslat
A vizuális média történetéről a
kora újkorban
Szeptember Oldalak,2004,242
karton, €25,80,
ISBN: 3-89942-240-6

Andreas Becker Más
természetű perspektívák
A filmes time-lapse és az időtágítás
történetéről és elméletéről
2004. július, 370 oldal,
karton, számos
illusztráció, €28,80, ISBN:
3-89942-239-2

Christine Rospert
A halottak nyelvének
poétikája
Tanulmányok Nelly Sachs
írásairól
Május oldalak2004,414,
karton, €28,80,
ISBN: 3-89942-215...5

Olvasmánymintákat és további információkat a következő
címen talál: www.transcript-verlag.de.

A sorozat új kiadványai:

Landesverband der
Kunstschulen
Niedersachsen (szerk.)
bilden mit kunst

Áprilisi oldalak2004,350,
karton, €22,80,
ISBN: 3-89942-207-4

Stefan Kramer
A saját és a külföldi televízió
és a kulturális önkép a Kínai
Népköztársaságban

Áprilisi oldalak2004,576,
karton, €29,80,
ISBN: 3-89942-208-2

Hans-Joachim Lenger
Marx szerint
A lehetetlen forradalom

Áprilisi oldalak2004,418,
karton, €27,80,
ISBN: 3-89942-211-2

Peter Widmer
Félelem
Lacan X.
szemináriumának
magyarázatai

Áprilisi oldalak2004,176,
karton, €18,80,
ISBN: 3-89942-214-7

Stephan May
Az amerikai ökölvívó film
mitológiája és esztétikája az
ökölvívásról

Február Oldalak,2004,416
karton, €26,80,
ISBN: 3-89942-191-4

Kerstin Kratochwill,
Almut Steinlein
(szerk.) A

hazugságok mozija
Február Oldalak,2004,196
karton, €23,80,
ISBN: 3-89942-180-9

Jens Schröter
A net és a virtuális valóság
A társadalom
önprogramozásáról az
egyetemes gépezet által
február2004,328, karton,
számos illusztráció,
€27,80, ISBN: 3-89942-
176-0

Olvasmánymintákat és további információkat a következő
címen talál: www.transcript-verlag.de.